

Світлана Леонідівна **Благодетелева-Вовк**

кандидат економічних наук,
доцент, автор 70 наукових
публікацій.

Вважає, що культурологічна
парадигма найбільшою мірою
підходить для пізнання сучасності,

в якій відбувається грандіозне
перетворення економіки на куль-
туру, а культури - на економіку.
У контексті цих фундаменталь-
них зрушень цивілізаційний
підхід стає ефективним методом
дослідження підприємств.

С. Л. Благодетелева-Вовк

Підприємство як
МІКРОЦИВІЛІЗАЦІЯ

Світлана Леонідівна
Благодетєлева-Вовк

Підприємство як
МІКРОЦИВІЛІЗАЦІЯ

Черкаси
Видавництво «Брама-Україна»
2010

УДК 658:330.101.542

ББК 65.012.13

Б 68

Затверджено до друку вченою радою Черкаського державного технологічного університету (протокол № 9 від 1 липня 2010 р.)

Рецензенти:

Афонін Е. А., д. соц. н., професор

Національна академія державного управління при Президентові
України

Лапко О. О., д. е. н., професор

Університет банківської справи Національного банку України

Яценко В. М., д. е. н., професор

Черкаський державний технологічний університет

Благодетелева-Вовк Світлана Леонідівна

Б 68 Підприємство як мікроцивілізація : монографія [Текст] /

С. Л. Благодетелева-Вовк. – Черкаси : Брама-Україна, 2010. – 402 с.

ISBN 978-966-453-091-7

У монографії представлено результат розв'язку проблеми забезпечення економічного розвитку та зростання. Встановлено, що в умовах глобальних змін джерелом розвитку і зростання є особлива людиноцентрична форма підприємства – мікроцивілізація, в якій поєднано виконання економічної та культурної функцій.

Приділено увагу дослідженню стану методології економічної науки. З'ясовано, що в умовах утвердження культурологічної парадигми, цивілізаційний підхід стає ефективним методом пізнання, за допомогою якого виявляються особливі, унікальні аспекти стану та динаміки соціальної дійсності.

Важливе місце присвячено вивченню людини. Встановлено, що головним мотивом існування є досягнення повноти буття – спорідненості з дійсністю. Розроблено комплексну модель та цивілізаційний профіль особистості, які допомагають виявити домінуючі цінності та установити рівень її цивілізованості/не-цивілізованості.

Розроблені прикладні методики було апробовано на вітчизняних підприємствах, що довело практичне значення запропонованої концепції.

Для вчених-суспільствознавців, керівників та фахівців підприємств, викладачів та студентів вищих навчальних закладів.

ISBN 978-966-453-091-7

© С. Л. Благодетелева-Вовк, 2010

© Дизайн обкладинки С. В. Благодетелев, 2010

*Леоніду Вовку – моєму батькові,
з вдячністю, присвячую*

Зміст

Вступ	7
1. Теоретичні аспекти проблеми забезпечення економічного розвитку і зростання	13
1.1. Про суть понять «економічний розвиток» і «економічне зростання»	14
1.2. Особливості еволюції теорії економічного розвитку і зростання	26
1.3. Економічний розвиток і зростання підприємств	40
2. Цивілізаційний підхід у контексті методології економічної науки	51
2.1. Характеристика стану та розвитку методології економічної науки	52
2.2. Антропоцентричний цивілізаціонізм як метод економічної науки	66
2.3. Цивілізація: історія формування категорії, аналіз поняття, класифікація та гармонізація підходів	76
3. Підприємство: історія, теорія, методологія	99
3.1. Особливості історичної еволюції підприємств	100
3.2. Огляд сучасних теорій підприємства та обґрунтування використання поняття «підприємство»	118
3.3. Авторська модель підприємства-мікроцивілізації	140
4. Припущення про людину — центр підприємства-мікроцивілізації	151
4.1. Комплексна модель людини в контексті застосування цивілізаційного підходу для дослідження типів та структури особистості	152
4.2. Homo culturius як провідник цивілізаційних змін	163
4.3. Людина: мотиви буття та володіння	174

5. Узагальнена модель	
«людина — підприємство — середовище»	187
5.1. Характеристика сучасного стану макроцивілізацій – середовища діяльності підприємств.....	188
5.2. Головні риси об'єкта дослідження	232
5.3. Економіко-математичне моделювання моделі цивілізаційного утворення «людина — спільність — суспільство».....	252
6. Прикладні методи та управлінська технологія розбудови мікроцивілізацій на прикладі підприємств харчової промисловості	269
6.1. Кількісна та якісна складова методу ідентифікації підприємств-мікроцивілізацій	270
6.2. Оцінка та порівняння рівня знань підприємств-мікроцивілізацій	285
6.3. Метод оцінки стану цінностей та встановлення цивілізаційного профілю громадянина мікроцивілізації	301
6.4. Метрика умов повноти буття підприємства-мікроцивілізації	321
6.5. Управлінська технологія забезпечення вектору цивілізаційних змін «підприємство» — «мікроцивілізація» — «культурний лідер».....	344
Висновки та перспективи подальших досліджень	363
Література	371
Додатки	394

Вступ

Турботливо доглянута природа з багатою флорою і фауною, квітучі міста і села з сучасною інфраструктурою, безпечні для довкілля підприємства, на яких виробляють корисні блага на основі високих технологій, задоволений життям, висококультурний, освічений, творчий, підприємливий народ, здатний подолати будь-які труднощі і знайти відповіді на вічні питання – це образ майбутнього України, що створив автор у власній уяві.

Проте, між образом у свідомості і сьогоденням нашої країни існує значний розрив, причини якого потрібно шукати в драматичних подіях історії, що травмували внутрішній світ багатьох людей, спричинивши втрату власної гідності, довіри і поваги до оточуючих. Відтворення цієї драми ми спостерігаємо щодня, коли внаслідок дії або бездіяльності окремих осіб, груп та загалом нищиться середовище життя – наш світ, який дістався нам у спадок від предків і який ми маємо передати нащадкам. Що необхідно безпосередньо зробити для того, щоб подолати негативні тенденції децивілізації України та сприяти її розвою? Відповіддю на поставлене питання є ця книга. У ній вміщено результати авторської розвідки щодо створення нового суб'єкта – мікроцивілізації, на основі застосування антропного принципу: визнання центрального місця людини у світобудові та забезпеченні її розвитку у неподільній єдності з природою і суспільством.

Метою дослідження є створення придатної для практичного застосування концепції, яка дозволить вирішити проблему економічного розвитку і зростання.

Для досягнення мети розв'язувалися такі завдання:

1. Вивчення теоретичних аспектів проблеми економічного розвитку і зростання.
2. Дослідження стану методології економічної науки та вибір методу дослідження.
3. Доопрацювання цивілізаційного підходу та використання його в якості методу дослідження.

4. Вивчення історичних, теоретичних та методологічних підходів щодо підприємств.
5. Формування моделі підприємства-мікроцивілізації.
6. Створення комплексної моделі людини.
7. Розбудови узагальненої моделі «людина—підприємство—середовище».
8. Економіко-математичного моделювання моделі «людина—спільність—суспільство».
9. Розробки прикладних методів дослідження, зокрема ідентифікації підприємства-мікроцивілізації, оцінки стану цінностей та цивілізаційного профілю громадянина мікроцивілізації, метрики умов повноти буття.
10. Створення управлінської технології забезпечення вектору цивілізаційних змін «підприємство» — «мікроцивілізація» — «культурний лідер».

Предметом дослідження у широкому сенсі виступають процеси цивілізаційних змін, що з одного боку є проявом стійкості традиційних практик життєдіяльності, а з іншого – розробкою нових форм і способів існування, що ускладнюють дійсність, розширюючи можливості людини. У прикладному сенсі цим предметом є перетворення підприємства на нове цивілізаційне утворення – мікроцивілізацію, внаслідок формування умов вивільнення творчого потенціалу працівників шляхом впровадження інститутів активного громадянства і культурного лідерства.

Світоглядну позицію автора визначає культурологічна парадигма. Методом дослідження став цивілізаційний підхід, творчо розвинутий автором для вирішення поставлених завдань та досягнення мети роботи. Додатково використовувалися методи історичного, фінансового, економічного аналізу, групування, економіко-математичні методи.

Об'єктом дослідження є підприємство як цивілізаційний феномен. Прикладні методи концепції «підприємство як мікроцивілізація» апробовано на групі підприємств харчової промисловості України, на одному з яких – ЗАТ «Шполянський завод продтоварів», започатковано розбудову інституту культурного лідерства.

Приставаючи до дослідження, автор у першу чергу переймався проблемою забезпечення економічного розвитку і зростання, оскільки

ки саме її вирішення гарантує досягнення високого рівня і якості життя як людини, так і суспільства. Економічний розвиток і зростання є складними економічними категоріями, суть яких розкрито у першому підрозділі першого розділу монографії. Еволюція економічної теорії і практики відбувалася внаслідок пізнання соціальної природи людини, висунення сміливих ідей та реалізації амбітних проєктів, які розширювали межі дійсності і можливості людства. Опис найбільш суттєвих ідей цього процесу з початку Нового часу розміщено у другому підрозділі першого розділу праці. В основі макроекономічного зростання і розвитку знаходиться господарська діяльність, яка безпосередньо відбувається на мікроекономічному рівні – рівні функціонування підприємства. Тому опанування питання економічного розвитку і зростання підприємств є нагальним для вирішення загальної проблеми їх забезпечення. Йому присвячено третій підрозділ першого розділу монографії.

Поряд із дослідженням складових забезпечення економічного зростання і розвитку гостро стоїть проблема вибору методу, за допомогою якого можна досягнути поставленої мети. Для з'ясування стану та можливостей методології економічної науки автор здійснив спеціальну розвідку, результати якої представлено у першому підрозділі другого розділу роботи. З'ясовано, що найбільш адекватною складній і неоднозначній сучасності є культурологічна парадигма, а перспективним методом дослідження в її контексті є цивілізаційний підхід, за допомогою якого можна зосередитися на пізнанні особливостей дійсності, унікальних її властивостей. Це дає змогу впливати на процеси, що відбуваються, результативно управляти змінами на користь покращення стану середовища. У другому підрозділі другого розділу дається характеристика цивілізаційного підходу як метода економічної науки. У наступному підрозділі детально розглянуто поняття «цивілізація», розроблено класифікацію та систематизовано цивілізаційні утворення відносно об'єднуючої їх родової ознаки – людини. Новаторством автора є застосування цивілізаційного підходу щодо дослідження підприємств і створення на цих засадах концепції «підприємство як мікроцивілізація».

Запропонована автором концепція розбудовується на базі поняття «підприємство», тому третій розділ монографії присвячений формуванню підходів щодо дослідження цього об'єкта, зокрема, історичній

еволюції, обґрунтуванню використання терміну, огляду поширених теорій, та, власне, авторській моделі підприємства-мікроцивілізації.

Людина, на думку автора, є родовою ознакою, абсолютних благом, центром цивілізації, отже в контексті дослідження було створено відповідну культурним особливостям комплексну модель людини, за допомогою якої здійснювався подальший науковий пошук. Цьому повністю присвячено четвертий розділ праці.

Формування окремих моделей, зокрема підприємства та людини, можна визнати корисним у тому випадку, якщо на їх основі відбудеться синтез нового знання. У п'ятому розділі дослідження автор провів такий синтез і розробив узагальнюючу модель «людина—підприємство—середовище», використання якої дозволяє спрогнозувати ймовірні майбутні стани цивілізаційного утворення.

У шостому розділі монографії мова йде про прикладні методи ідентифікації цивілізаційних утворень, визначення рівня культури та рівня знань підприємств-мікроцивілізацій, оцінку стану цінностей та цивілізаційного профілю громадян та з'ясування умов повноти буття у межах підприємств-мікроцивілізацій. Особливо слід зазначити, що прикладні методи були практично апробовані в діяльності підприємств-членів Української спілки об'єднань, організацій і підприємств з виробництва продовольчих товарів «Укрпродспілка». Зафіксовані під час прикладного дослідження результати свідчать про перспективність використання в контексті діяльності суб'єктів господарювання запропонованої автором концепції «підприємство як мікроцивілізації». Окрім прикладних методів цінність розділу додає управлінська технологія забезпечення вектору цивілізаційних змін «підприємство» — «мікроцивілізація» — «культурний лідер», оскільки в ній сформовано алгоритм дій по трансформації суб'єкта господарювання на суб'єкта культурної діяльності, здатного як до економічно ефективного функціонування, так і до створення, плекання і розвитку світу людини. У процесі цивілізаційних змін, які пропонуються до втілення на підприємствах створюються умови до вирішення проблеми економічного розвитку і зростання внаслідок активізації людського потенціалу та розробки і впровадження особливого виду інновацій — культурних, призначених для вивільнення особистості, зростання форм і смислів існування, досягнення вищого рівня повноти буття. Таким чином, створення мікроцивілізації та

формування на її основі культурного лідера вирішують поставлену у роботі мету. Однак, цим не обмежуються позитивні наслідки прикладного використання концепції «підприємство як мікроцивілізації», тому що її реалізація також дозволяє підвищувати конкурентоспроможність, нарощувати потенціал організацій, сприяти зростанню продуктивності праці, втілювати інновації.

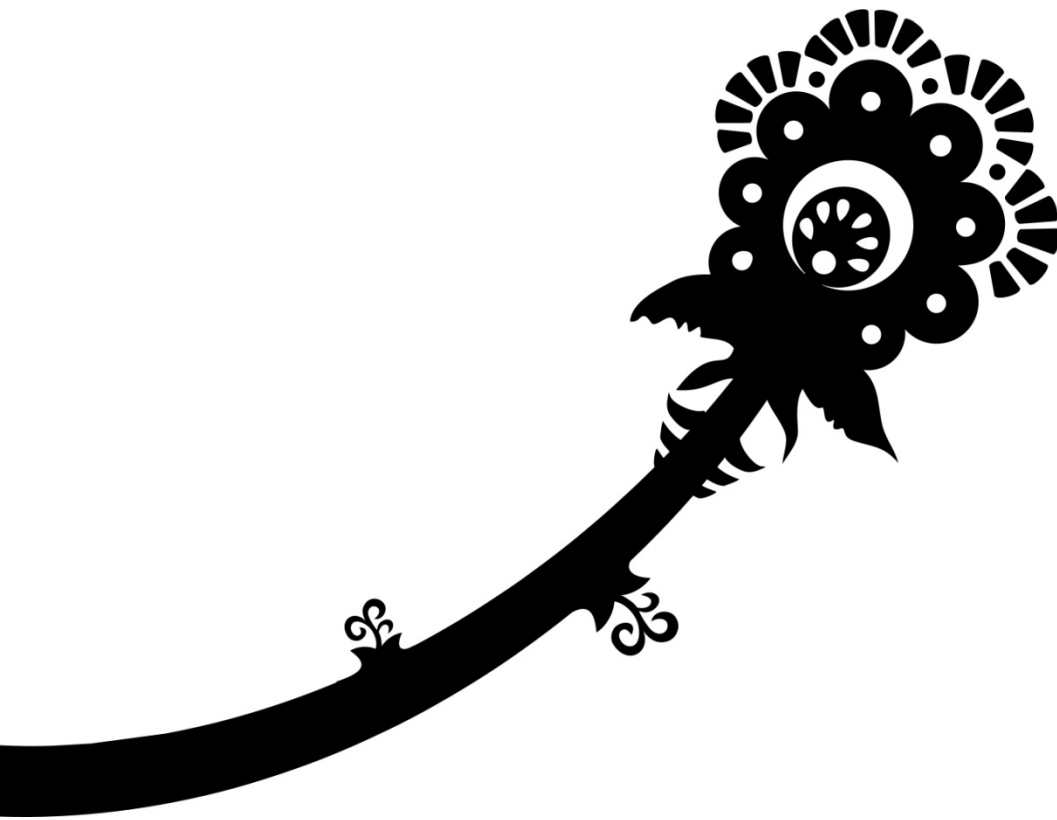
Таким чином, автор рекомендує ознайомитися з монографією усіх зацікавлених у нових ідеях особистостей, які мріють про створення власних людиноцентричних світів, подолання децивілізації України та достойне майбутнє для себе і своїх нащадків.

Автор вдячна людям, які допомагали та надихали її під час роботи над монографією — *Сергію Благодетелеву, Раїсі Симоненко, Володимир Хомякову, Едуарду Афоніну.*

1. Теоретичні аспекти проблеми забезпечення економічного розвитку і зростання

1.1. Про суть понять «економічний розвиток» і «економічне зростання»

В економічній літературі багато уваги приділяється вивченню категорій «економічний розвиток» та «економічне зростання» [1-7], оскільки проблема забезпечення зростання і розвитку завжди була визначальною в діяльності практиків і теоретиків з початку Нового часу. Дослідженням природи багатства, його нагромадження, ефективного розподілу та перерозподілу займалися такі апологети економічної думки як В. Петті, А. Сміт, Д. Рікардо, К. Маркс, Ж. Б. Сей, Л. Вальрас, А. Маршалл, Дж. М. Кейнс, Й. Шумпетер. У другій половині 20-го століття було розроблено спеціалізовану теорію економічного зростання. До цього доклали зусиль Р. М. Солоу, Дж. Р. Гікс, С. Кузнець та В. А. Левіс [8-11]. Одночасно Д. Беллом, А. Турено, З. Бжезинським, А. Тоффлером [12-15] в руслі теорії цивілізацій розробляється ідея розвитку на засадах формування постіндустріального, інформаційного суспільства. Події останнього десятиліття минулого тисячоліття, що характеризувалися руйнацією соціалістичної системи та розпадом СРСР, посиленням процесів глобалізації та розшарування світу на лідерів та аутсайдерів, успішних та маргіналів, дуже багатих та дуже бідних, внесли серйозні корективи у думки, щодо визначення джерел та факторів економічного зростання та розвитку. У цей складний період розкрили свій творчий потенціал такі українські вчені як А. Гальчинський, В. Геєць, А. Гриценко, В. Дорогунцов, Б. Кваснюк, С. Кіреєв, І. Лукінов, А. Чухно. На основі їхніх досліджень в Україні було розроблено теорію перехідної економіки, яка лягла в основу визначення курсу економічних реформ нашої держави на довготривалий період, зокрема до 2015 та до 2050 року [1], [2], [7]. Аналогічними дослідженнями в Росії займалися відомі економісти Л. Абалкін, Є. Гайдар, В. Іноземцев, Б. Нурєєв та інші.

Проте, ускладнення динамічних процесів, характерних для перехідної економіки, вимагає від науковців фокусування на їх нових особливостях та якостях. Крім того, категорії «економічне зростання» та «економічний розвиток» сьогодні широко застосовується у політичній практиці — при визначенні напрямів та пріоритетів соціально-економічної політики та оцінці результатів її втілення. Зокрема, як відзначає співробітник статистичного відділу ООН Віллем де Вріс,

«Розвиток і прогрес є надзвичайно складними явищами, і, звісно існує різноманітність думок щодо їхніх ґрунтовних механізмів...» [16; 85], а далі він наголошує, що думки щодо цих понять «...змінюються не тільки в наслідок розвитку науки чи суто логічного мислення, але також з огляду на поточну політичну «моду» [16; 85].

Економічне зростання і розвиток знаходяться у контексті змісту загальних понять «зростання» і «розвиток». Для з'ясування їх суті необхідно звернутися до спеціалізованої літератури [17-19]. Так, у «Новому тлумачному словнику української мови» наводиться таке визначення зростання: «...кількісне збільшення, досягнення вищого рівня розвитку» [18,Т2; 174], майже подібне визначення дають автори «Великого економічного словника» — зростання – збільшення в кількості, розмірах, існування в процесі розвитку» [17; 962]. Таким чином, зростання – це категорія кількісна, яка інтегрує зовнішній бік розвитку в свідомості суб'єкта. Натомість, розвиток – слово, що позначає «...процес росту, розвій, розмах, розквіт, процвітання; рух, хід, поступ» [18; Т4; 20]. Достатньо широке тлумачення поняття «розвиток» міститься у «Великому економічному словнику», – «...процес закономірних змін, перехід з одного стану в інший більш досконалий; перехід від старого якісного стану до нового, від простого до складного, від нижчого до вищого» [17; 962]. Але найбільш ґрунтовне, абстрактне пояснення суті розвитку дається українськими філософами у «Філософському енциклопедичному словнику»: «Розвиток — незворотна, спрямована, закономірна зміна матеріальних та ідеальних об'єктів; один із загальних видів зв'язку» [19; 555]. При цьому розрізняється декілька трактувань цієї категорії — як збільшення або зменшення; як перехід можливості в дійсність (як розуміння руху взагалі) та як виникнення нового. Отже, розвиток — це складне за своєю природою поняття. Воно одночасно означає спрямований, незворотній рух об'єкта (суб'єкта), зміну його якісного стану, зв'язок — перехід між станами, а також передумову зростання. Останнє знаходить прояв у кількісному аспекті збільшення-зменшення. Таким чином досліджувані поняття за своєю суттю є родинними, оскільки «зростання» є похідним від «розвитку». Випереджаючи заперечення про порушення закону діалектики «переходу кількості в якість» зазначу, що встановлення пріоритету за категорією «розвиток» засноване на філософській концепції про онтологічну єдність світу, відповідно до якої дже-

релом всього суцього є абсолютна якість, яка в процесі диференціації перетворюється і урізноманітнюється у кількості — ідей, форм, явищ, тощо. Аналогічно, поняття «розвиток» за своїм змістом є більш якісним, ніж «зростання», отже саме воно є первинним у даній парі. Це зауваження важливе з огляду на те, що в економічній науці існує невизначеність щодо встановлення джерел та критеріїв розвитку і зростання (детальніше про це піде мова нижче).

Цікавою особливістю досліджуваних категорій є також те, що за їх допомогою суб'єктом встановлюються контури майбутнього. Сучасною людиною через призму бачення майбутнього здійснюється оцінка сьогодення і минулого. Такий погляд на стан речей суттєво відрізняється своєю складністю від простого віддзеркалення реальності при виконанні суб'єктом життєзабезпечуючих процедур. Можна стверджувати, що поняття «зростання» та «розвиток» утворилися і стали вживатися homo sapiens внаслідок активного розвитку свідомості, абстрактного мислення, відкриття існування ідеалу та його близькості, а також спроби його досягнути (на рівні встановлення мети розвитку) і досягнути (на рівні встановлення кількісних показників зростання). Таким чином, свідоме культивування ідеї зростання і розвитку в суспільстві як би відділяє сучасне і майбутнє, встановлюючи пріоритет за майбутнім. При цьому поняття розвитку відображає стратегію, а зростання — тактику досягнення ідеалу, мети в майбутньому.

На рівні економіки застосування подібного способу мислення призводить до колосальних цивілізаційних наслідків — перетворення простого відтворення на розширене, започаткування механізму історико-економічного розвитку суспільства. Проте в нинішніх умовах формування техногенної цивілізації, коли гостро постали екологічні та соціальні проблеми і пов'язана з ними загроза існуванню живої природи, актуальним є забезпечення сталого розвитку, тобто, за визначенням спеціалізованої Комісії ООН, такого, «...який забезпечує потреби нинішнього покоління, водночас не позбавляє майбутні покоління можливості задовольняти власні життєво необхідні потреби» [20; 36]. Як бачимо, у даному визначенні міститься акцент на задоволенні потреб, споживанні. На нашу думку, його суттєвим недоліком є недостатнє відображення досягнення нового рівня якості, іманентного сталому розвитку, який проявляється в «...уможливленні досягнення

гармонізації й узгодженості основоположних чинників соціоприродної еволюції людини, суспільства і природи» [19; 554].

У цілому, західна економічна теорія напрацювала декілька підходів-напрямів до досліджуваної нами проблеми, але особливо показовими, крайніми серед них є такі два:

А) позитивістській (маржиналістський, неокласичний), для якого характерний дещо спрощений погляд на зростання і розвиток. Він обумовлений домінуванням методології граничного аналізу, в якому увага здебільшого приділяється кількісноорієнтованим складовим — фазам обміну та споживання [21; 69].

Б) інноваційний, що ґрунтується на уявленнях про зростаючу роль нововведень в суспільстві. Його методологічною основою є теорія економічного розвитку Й. Шумпетера [24].

Наведемо декілька прикладів, щоб проілюструвати різницю у підходах. Так, М. Шніцер, зазначає, що «Термін економічне зростання означає здатність країни розширювати свої можливості щодо виробництва потрібних людям товарів і послуг. ...А економічний розвиток — це не тільки збільшення реального обсягу виробництва, а й урізноманітнення різновидів продукції, порівняно з тими, що випускалися раніше» [22; 322]. В даному випадку центральною установкою для дослідника є виробництво задля задоволення потреб. Хоча, за нашою думкою, досягнення якості, тобто, повної задоволеності потреб, є в умовах суспільства споживання неможливим в наслідок безперервного спекулювання на новостворюваних альтернативах.

На противагу неокласикам, Й. Шумпетер ширше підходить до розгляду особливостей економічного зростання і розвитку — «Основний імпульс, який приводить капіталістичний механізм у рух і підтримує його поступ, походить від нових споживчих благ, нових методів виробництва і транспортування товарів, нових ринків і нових форм економічної організації, які створюють капіталістичні підприємства» [24], тобто зростання він вбачає у нових благах, методах виробництва, ринках і формах організації. Вони є похідними від інноваційної активності підприємств, яке, в свою чергу, виступає джерелом розвитку. Даний підхід зустрічаємо у сучасній роботі «Технологический прогресс и возможности для развития в качестве динамической цели». Зокрема, в ній зазначається: «Процес розвитку розглядається як процес накопичення технологічного і соціального потен-

ціалу в країнах, що розвиваються. Він знаходиться в залежності від їх здатності використовувати різні можливості, які послідовно розкриваються перед ними» [23; 40].

Отже, проведений аналіз висловів представників західної економічної науки, свідчить про те, що складно однозначно визначити поняття в сучасній, суперечливій за змістом і різноманітністю природних і соціальних форм, картині світу. На цьому величному ноосферному полотні пишеться доля держав і народів, серед яких Україна і український народ творять власне майбутнє на основі активізації механізму зростання і розвитку.

У нашій країні відбувається складний процес формування власної нової цивілізаційної моделі. Як зазначає авторитетний науковець А. А. Гриценко «У цих умовах моменти постійної мінливості і якісного оновлення всіх елементів суспільства стають способом руху» [5; 22]. Як зазначалося вище, рух розглядається як основа розвитку. Так, автор монографії С. А. Єрохін слушно зауважує: «Розвиток — це особливий тип руху, що характеризує прогресивний характер взаємодії речей» [6; 35]. Отже, серцевину перехідної економіки становлять об'єктивні перманентні зміни, тобто рух від одного якісного стану — до іншого. При цьому цей рух, з врахуванням дії всіх конструктивних та деструктивних факторів, за своєю природою різнонаправлений — має багато напрямів. Саме дана особливість ускладнює визначення міри якості перехідних процесів. У цьому зв'язку надважливим для дослідника є пошук відповіді на питання «Що є джерелом зазначеного руху, тобто розвитку або занепаду?» На жаль, у сучасних публікаціях ми не знайшли ясної відповіді на нього. Так само, як ніхто чітко не зазначив витoki економічного зростання. Хоча, треба визнати, проблемі встановлення чинників (факторів) економічного зростання присвячено багато високопрофесійних робіт [25-33]. Наприклад, Юрчишин В. В. вважає, що в ретроспективі «... зростання в Україні загалом мало зовнішньоекономічний чинник — сприятлива зовнішня кон'юнктура, нарощування експорту...» [31; 62]. Одночасно в іншій своїй публікації цей автор виділяє внутрішній фактор — «...висновок для українського виробництва (а разом з цим для економіки взагалі) щодо стійкого зростання простий і зрозумілий — ефективність на основі енергозбереження, що водночас стане вагомим чинником реального збагачення» [32; 89]. Інший вчений А. Гальчинський приділяє

увагу базовим факторам зростання економіки, до яких відносить «... принципові системні зрушення трансформаційного періоду: забезпечення критичної маси ринкових перетворень, відчутний перелом у реформуванні відносин власності, перебудова менеджменту і реструктуризація підприємств, підвищення конкурентоспроможності» [30; 6]. Крім того, він відзначає зміну чинників, що супроводжували зростання «... на старті ... стимулюючу функцію відігравали екстенсивні чинники: нарощування економіки за рахунок завантаження вільних виробничих потужностей, використання наслідків глибокої девальвації гривні у 1997-1998 р.р., погашення боргів із заробітної плати та пенсій тощо. Економічне зростання 2003 р. мало іншу природу. Дані статистичного аналізу свідчать про утвердження нової якості зростання, пов'язаної з розширенням внутрішнього ринку і початком інтенсивного оновлення основних виробничих фондів, відчутним зростанням інвестиційного попиту» [30; 7]. Окремо узагальненню типів та факторів економічного зростання присвячено змістовну роботу пані Перепьолкіної О. О. [26]. У ній авторка виділяє вісім чинників зростання та наводить достатньо вичерпну класифікацію його типів за шістьма ознаками. Отже, об'єктивний бік проблеми щодо економічного зростання в умовах перехідної економіки у більшій мірі досліджений вітчизняними науковцями, проте щодо економічного розвитку залишається, на нашу думку, недостатньо розкритим.

Не менш важливим також є суб'єктивний бік проблеми функціонування перехідної економіки, тобто хто і яким чином (за допомогою якої методології) визначає напрями, здійснює зміни та оцінку результатів того, що відбувається. Аналіз публікацій за тематикою дослідження дозволяє зробити висновок, що серед українських теоретиків та практиків існують різні погляди на економічне зростання і розвиток. Проте різноманітність підходів та їх авторів можна умовно звести до трьох груп:

- прихильників західного способу дій і мислення;
- економістів (здебільшого політиків і практиків), які не мають однозначної позиції щодо зазначених питань;
- автентично налаштованих дослідників, зокрема україноцентристських політиків.

У першу групу входить більшість українських економістів, які засвоїли західні стандарти і активно їх впроваджують у життя. Чільне місце серед них посідають відомі вчені та посадовці — В. М. Геєць, С. І. Кіреєв, В. Пинзеник. Найбільш яскраво їхню позицію щодо економічного зростання та розвитку розкрив В. М. Геєць у відомій монографії «Нестабільність та економічне зростання». Так, він вказує на повну відповідність між показником економічного зростання та аналогічною філософською категорією. Крім цього, вчений підкреслює, що за умов еволюціонування економічне зростання може ототожнюватися з економічним розвитком. А, інакше, якщо відбуваються стрибкоподібні зміни у народному господарстві, дані поняття не завжди співіснують разом [4; 22]. Можна сказати, що серед двох зазначених ключових понять первинним для науковця є економічне зростання, в якому він бачить джерело розвитку, його обов'язкову передумову. Такий спосіб мислення закономірно призвів до розробки пропозицій щодо довгострокової стратегії економічного розвитку України (до 2015 року) [1] на основі логічного ланцюга:

фаза кризи → стабілізація → зростання → розвиток

Але, на жаль, негативний досвід 2005 та 2008 року, коли внаслідок дії суб'єктивних чинників відбувся зрив високих темпів зростання і країна фактично опинилася в умовах кризи, свідчить, що використання лінійної логіки у дослідженні та формуванні політичних рішень стосовно економічних процесів є неприйнятним, оскільки на практиці унеможлиблюється досягнення власне стадії економічного розвитку. Таким чином, якщо ми будемо і далі в політичних цілях застосовувати наведений вище формалізований підхід, то економіка України залишиться у перехідному стані, не набувши потрібної якості.

Друга група поглядів на проблеми зростання та розвитку характерна для людей, які здебільшого пробують сумістити несумісне — досвід розвитку західних країн та України. Їхня позиція протягом короткого часу, в залежності від обставин, може змінюватися на протилежну. Так, наприклад, важко зрозуміти А. Гальчинського, котрий, як співавтор монографії «Інноваційна стратегія українських реформ»,

виступає за активне і цілеспрямоване впровадження інновацій як основи розвитку на вітчизняних теренах постіндустріального суспільства, а в програмній публікації в «Економіці України» вказує, що «...маємо подолати ілюзорне уявлення щодо можливості забезпечення постіндустріальної трансформації української економіки...» та виступає з гаслом «У глобальну економіку через реіндустріалізацію» [30; 9]. Хоча, вчений обґрунтовує свій заклик тим, що вважає недостатнім рівень ВВП України для здійснення постіндустріалізації (в 2-3 рази нижчий, ніж у піонерів постіндустріалізму). Як бачимо, відомий економіст віддає перевагу застосуванню кількісного підходу для оцінки можливостей такого якісного поняття як розвиток, іншими словами він переоцінює кількість та недооцінює якість. Двозначність поглядів А. Гальчинського є проявом вагань і хитань владної верхівки, яка донедавна керувала країною, ознакою неспроможності щодо подолання протиріч перехідного періоду та забезпечення надійного базису подальшого розвитку.

Третю групу автентично налаштованих дослідників представляють роботи таких авторитетів: А. А. Чухно, С. В. Мочерний, М. А. Павловський, О. Г. Білорус. У кожного з них, безперечно, свій погляд на долю нашої країни у ХХІ сторіччі. Зокрема, С. В. Мочерний, бачив майбутній розвиток в руслі соціалізму та розбудови християнської економіки [34; 350] Треба віддати належне вченому за його сміливість – він вийшов за межі діалектичного матеріалізму, вчення К. Маркса, надавши йому нехарактерного християнізованого звучання співзвучного просвітницькій філософії Г. Сковороди та філософії серця П. Юркевича. На противагу йому М. А. Павловський пов'язував розвиток України з досягненням через наукоємне виробництво технологічного лідерства на основі втілення базових економічних теорій державного регулювання Дж. М. Кейнса та інноваційної М. Туган-Барановського [35; 66]. При цьому автор приділяв надзвичайну увагу стійкому економічному зростанню та «...особливо зростанню добробуту» [35; 270]. Схожу позицію займає О. Г. Білорус, протиставляючи інновації застарілим, індустріальним методам забезпечення економічного зростання – «Концепція традиційного, наздоганяючого розвитку безперспективна. Вона підриває національну ідею величі країни, роззброює і демобілізує націю. Відкривати нові напрямки розвитку і доповнювати інноваціями існуючі — от гасло для України як молодій

держави...» [36; 12]. Наукову розвідку складових формування постіндустріального суспільства зробив А. А. Чухно, який вбачає у його розбудові майбутнє України. Зокрема він відзначає, що «Перехід до постіндустріального суспільства — перехід усієї людської цивілізації до якісно нового стану. ...постіндустріальна економічна система ...докорінно змінює становище людини у суспільстві, підносить її роль і значення. Тому це ... соціальна система, ...що заснована на загальнолюдських цінностях, яка створює всі умови для всебічного розвитку людини» [37; 43-44].

Таким чином, для автентично налаштованих діячів економічне зростання є похідною від обраного шляху розвитку, який вбачається у соціалізації, гуманізації, інноватизації економічної системи України. Не зважаючи на різницю у підходах, всіх зазначених авторів поєднує думка про власний, нехай і складний шлях, у лоно розвиненого світу.

Підсумовуючи аналіз об'єктивних та суб'єктивних аспектів, що визначають особливості процесів розвитку та зростання перехідної економіки, треба зробити наголос на наступному:

1. Перехідна економіка є проміжним етапом у становленні якісно нової цивілізаційної моделі України.
2. Не зважаючи на затвердження «Стратегії економічного і соціального розвитку України (2004-2015 р.р.)» [1], в середовищі політиків, вчених та практиків триває жвава дискусія щодо визначення принципів цілей та напрямів їх досягнення, а також характерних рис майбутньої соціально-економічної системи.
3. У наукових джерелах детально проаналізовано такі аспекти перехідного періоду як криза, стабілізація та зростання. На сьогодні мова у публікаціях йде про надання зростанню якісної складової.
4. Певною сірою плямою у вітчизняних економічних розвідках є дослідження природи та проявів феномену економічного розвитку, а, отже, існує потреба краще вивчити цю категорію.

Ми погоджуємося з корифеями вітчизняної науки, що обриси майбутнього українського суспільства повинні мати постіндустріальні контури і головним надбанням цього суспільства має стати людина. Вона має унікальну особливість, що виділяє її з навколишнього світу – це здатність мислити, усвідомлювати в собі очевидного «когось» і протилежного до нього, не проявленого «іншого». Процес самопізнання – це рух від «когось» до «іншого», в результаті якого розкривається нова якість людини, набувається смисл буття. Цей процес народження в ній нової якості, розкриття смислу існування, поглиблення внутрішнього світу і буде розвитком (див. рис 1.1).

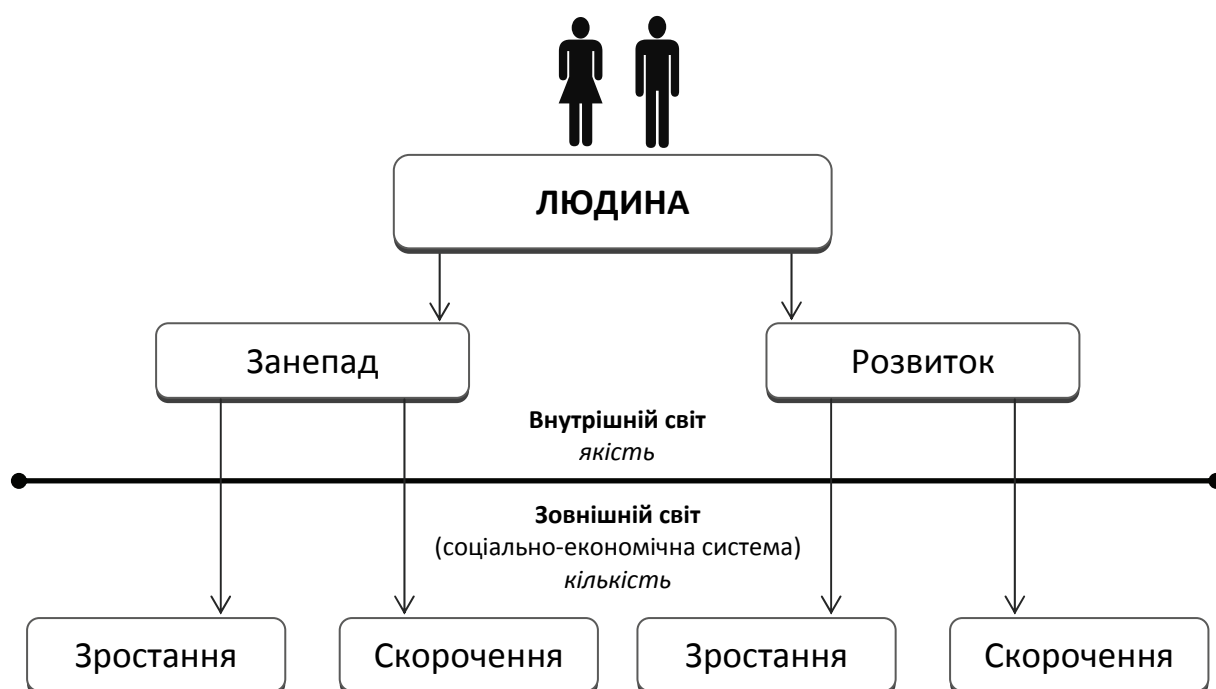

Рис.1.1. Джерела, взаємозв'язок та підпорядкованість понять «розвиток» та «зростання».

Отже, поняття «розвиток» за своєю природою якісне, внутрішнє. Воно має своїм вихідним джерелом людину. Його протилежністю є поняття «занепад» – втрата якості, смислу, глибини внутрішнього світу. Тут потрібно наголосити, що людина сама фокусує процес пізнання відповідно до власної системи цілей, цінностей і мотивів. Саме від їх особливостей, характеру поєднання і дієвості залежить результат руху від «когось» до «іншого» – творення розвитку чи-то занепаду.

Перенесення нової якості у зовнішнє середовище через продуктивне/деструктивне пізнання і творчу/руйнівну діяльність, зокрема у соціально-економічній системі проявляється у вигляді соціально-економічного розвитку/занепаду.

На противагу двом зазначеним складовим змін, поняття «зростання» — зовнішнє, кількісне. Його протилежністю є «скорочення» — спадання, зменшення. Через ці дві зовнішні категорії проявляється, стає очевидною зміна якості, тобто, вони є похідним від цих змін. Зростання може супроводжувати як розвиток, так і занепад, те саме вірне і для процесів скорочення-зменшення. Більш того, в складних, відкритих системах, до яких відносяться соціально-економічні системи і структури, одночасно існують як зростання, спричинене занепадом, так і зростання, що є похідним від розвитку, а також скорочення, пов'язане з занепадом і скорочення, детерміноване розвитком. (Відзначене вище не треба асоціювати з відомими уявленнями про інтенсивність/екстенсивність, ефективність/неефективність — це щось зовсім інше, що не можна безпосередньо співставити, оцінити на рівні використання, споживання, оскільки витoki та мотиви різних видів зростання та скорочення утаємничені в людині — носії певного рівня якості та її змін.) Відразу виникає слушне питання: яким чином розвиток може спричинити скорочення, а занепад — зростання? Відповідь: через зміну пріоритетів, що встановлює людина відповідно до надбання/втрати того, чи іншого рівня якості. Так, якщо внаслідок переоцінки системи цінностей, багатство людської особистості стає пріоритетом номер один і витісняє матеріальне на другий план, то відбувається структурна трансформація соціально-економічної системи таким чином, що задовольняються умови розвитку людини через інституції освіти, науки, охорони здоров'я, культури, спорту, тощо. У країнах, де активно відбувається становлення постіндустріалізму, спостерігається зростання зайнятості в сфері нематеріального виробництва та скорочення — у галузях матеріального виробництва, відповідно зростає частка ВВП, створеного у перших і скорочується — у других [37], [6].

Що стосується зростання як проекції занепаду, то пояснити його суть можна на прикладі України. Те, що відбувалося на теренах нашої країни є наслідком реалізації антигуманної системи цілей, цінностей і мотивів представників влади, для яких народ як сукупність вільних,

рівноправних особистостей – не більше ніж «біомаса», призначена для експлуатації та пригнічення в інтересах аморальних надлюдей. Тому економічне зростання, в основі якого закладено зростання експорту, отриманого шляхом відродження екологічно небезпечних, застарілих виробництв, вкладення коштів в так звану «реіндустріалізацію» — це прояв занепаду, який одночасно проектується і через скорочення — втрату потенціалу науковомістких галузей, відносно зменшення фінансування нематеріальної сфери, зниження доходів і зубожіння народу. Останнє сприяє руйнації внутрішнього світу вбогої людини, її особистому занепаду, оскільки побутує думка: «бідність – не порок, але убогість – мати всіх пороків». Таким чином, процес якісної руйнації народу набуває системного характеру, створюється механізм розширеного відтворення занепаду.

Проведене у даному підрозділі дослідження суті понять «економічний розвиток» і «економічне зростання» дозволяє зробити такі висновки:

1. В умовах становлення постіндустріального суспільства абсолютним благом стає людина.
2. Людина – смисл, який себе мислить; якість, яка має здатність наблизитися до абсолюту — пізнати першопричину; діалектичний, пульсуючий внутрішній світ.
3. Людина – може бути як джерелом розвитку, так і джерелом занепаду, критерієм яких виступає її система цілей, цінностей і мотивів.
4. Розвиток – це процес та результат творчого самопізнання і діяльності людини, спрямований на досягнення нею нової якості — наближення до ідеалу, який має якісний, внутрішній характер. Економічний розвиток – це процес та результат творчого пізнання та діяльності народу як одночасно єдиного і диференційованого цілого, спрямований на покращення людського життя та існуючого світу.
5. Зростання/скорочення – це поняття, які окреслюють кількісний, зовнішній аспект прояву розвитку/занепаду. Економічне зростання/скорочення повністю відповідає аналогічній філософській категорії.

6. Як економічне скорочення (криза) 1991-1999 і 2008-2010 років, так і зростання 2000-2008 року в Україні є проявом культурного занепаду суспільства, оскільки вони були спричинені проявом негативної якісної зміни осіб при владі, для яких головними цінностями стали привласнення, перерозподіл, зневага до людини працюючої. На жаль, через процеси розбещення верхівки і зuboжіння народу, втрати якості в українському суспільстві набули критичного рівня.

1.2. Особливості еволюції теорії економічного розвитку і зростання

З початку Нового часу, коли економіка виділилася в окрему сферу діяльності суспільства, відбувається постійне вдосконалення різних підходів теорії економічного розвитку і зростання. На класичному та класичному етапі становлення економічної думки ще не існувало такої окремої теорії. Однак, науковці займалися дослідженням джерел і чинників економічного розвитку та зростання. Так, меркантилісти приділяли значну увагу питанням забезпечення довготривалого економічного росту, оскільки він суттєво впливав на долю держав-монархій через механізм світового змагання і домінування. Зокрема, представник пізнього меркантилізму Дж. Стюарт у праці «Дослідження принципів політичної економії» (1767 р.) писав: «Торгові нації Європи подібні на флот із кораблів, кожний із яких має намір прибути першим у певний порт. На кожному монарх – його капітан... Природні переваги кожної країни – це різна міра якості суден, однак капітан, який веде свій корабель з найбільшим вмінням і винахідливістю... безперечно вийде вперед і утримає свою перевагу» [39; 379]. Отже, відповідно до наведеного твердження, меркантилісти виділяли намір бути першими та природні переваги, як джерела, а управлінські вміння і талант – як чинники економічного розвитку і зростання країн.

Адам Сміт, який започаткував класичну традицію в економічній науці, досліджував аспекти розвитку і зростання народів. Він довів,

що вартість поділяється на три частини – оплату праці, прибуток на капітал та ренту за використання землі, тобто автор мав на увазі існування трьох факторів створення багатства – праці, капіталу і землі. При цьому вартість продукується в результаті посилення спеціалізації, розширення обміну та активізації приватної ініціативи. Вчений вважав, що провідна роль у процесі збагачення належить капіталу — «... усіяке збільшення або зменшення капіталу природно веде до збільшення або зменшення промислової діяльності, кількості продуктивних робітників, і як наслідок, і обмінної вартості готового продукту землі і праці країни, реального багатства і доходу всіх її жителів» [40]. У свою чергу, джерелом зростання капіталу є заощадливість. Саме вона є культурною нормою, що приводить економіку до позитивного результату. Далі, по мірі вкладення капіталу у виробництво, його господар отримує прибуток. Особливістю Смітівського підходу є поділ праці на продуктивну і непродуктивну. При цьому капітал асоціюється з продуктивною працею і працелюбством, а дохід — з непродуктивною працею і неробством. Таким чином, класик робить нормативний акцент на тому, що суспільно-корисним видом діяльності є виробництво, тоді як споживання має обмежуватися з метою формування заощаджень для зростання капіталу. Інші представники класичної політекономії абстрагувалися від нормативних тверджень А. Сміта, хоча і притримувались схожій позиції, що нарощування факторів виробництва є основою збагачення, тобто економічного зростання.

К. Маркс створив власну формаційну концепцію суспільно-історичного розвитку. В її основу він заклав особливості способу виробництва, характерні для кожного виду формації. Вчений вважав, що діалектичний розвиток продуктивних сил і виробничих відносин приводить до зміни способу виробництва та, відповідно, зміни певної формації. Важливою складовою Марксового вчення є уявлення про динаміку економічних систем, яке відображається у категоріях розширеного відтворення, класової боротьби, загибелі формації (капіталізму). Передумовою існування зазначених явищ науковець вважав такі детермінанти як закон до зниження норми прибутку, закон абсолютного і відносного зубожіння виробничого класу, закон переважного росту виробництва засобів виробництва у порівнянні з виробництвом предметів споживання.

Норма прибутку являє співвідношення додаткової вартості (m), виробленої неоплаченою працею робітників, до величини авансового основного (c) і оборотного (v) капіталу:

$$p' = \frac{m}{c+v} \quad (1.1).$$

Якщо у чисельнику і знаменнику формули врахувати норму експлуатації (m/v), то отримуємо такий вираз:

$$p' = \frac{m/v}{c/v+1} \quad (1.2).$$

У даній формулі відображається залежність, що чим вище значення органічної будови капіталу, тим менша норма прибутку, яку отримує капіталіст. Тобто буржуа не вигідно вкладати в оборотний капітал, частиною якого є оплата праці робітників. Це призводить до абсолютного і відносного зубожіння виробничого класу.

За Марксом, економічне зростання визначається збільшенням виробництва засобів виробництва понад ту величину, що необхідна для інвестиційних витрат простого і розширеного відтворення. Цей надлишок є основою для нових капітальних затрат, підвищуючи капіталоозброєність праці, що надалі стає основою зростання її продуктивності. Таким чином інвестиції в основний капітал призводять до заміщення, витіснення праці машинами. А це, у свою чергу, загрожує перманентним безробіттям, убогістю і збільшенням незадоволення робітничого класу, що переростає у класову боротьбу. І, нарешті, за думкою мислителя: «Монополія капіталу стає кайданами того способу виробництва, який виріс при ній і над нею. Централізація засобів виробництва і усупільнення праці досягають такого пункту, коли вони стають несумісними з їх капіталістичною оболонкою. Вона вибухає... Експропріаторів експропріують» [41; 766]. Отже, на основі концепції економічного зростання (розширеного відтворення) К. Маркс здійснив обґрунтування теорії класової боротьби.

Маржиналісти питанням економічного розвитку практично не надавали значення, зосередившись на аналізі статичних рівноважних станів. Виключення становить А. Маршалл, який визначив фактори зростання валового і чистого доходу. Так, на величину валового до-

ходу впливають такі фактори як кількість і продуктивність працівників; акумульований капітал; ресурси і рівень технічної озброєності; «суспільна безпека» — рівень впевненості економічних агентів у тому, що вони отримають зароблені кошти. Зростання чистого доходу, у свою чергу, залежить від готовності людей принести в жертву сучасне заради майбутнього; міцність сімейних стосунків щодо готовності забезпечити майбутнє нащадків; норми проценту, що стимулюють до заощадження. На жаль, А. Маршалл не включив до кінцевої редакції «Принципів економічної науки» свої моделі по даній темі, можливо тому, що вони були багатofакторними, тобто дещо складними для оперування і практичного застосування на той час [42; 539-540].

Оригінальним внеском у надбання економічної науки стала «Теорія економічного розвитку» (1912 р.) Й. Шумпетера. Цей вчений визнавав себе соціалістом і продовжувачем традицій К. Маркса. Він досліджував особливості циклічних процесів у капіталістичній економіці. Інтелектуальним відкриттям ученого стало встановлення причин економічної динаміки та існування циклічності. Головну причину даних явищ він вбачав у новаторській діяльності підприємців. Й. Шумпетер закріпив за менеджментом особливу функцію – підприємництва, яка полягає у мистецтві комбінування економічних факторів розробки нових споживчих благ, впровадження нових методів виробництва і транспортування товарів, освоєння і формування нових ринків і нових форм економічної організації капіталістичних підприємств [24]. При цьому вчений завжди наголошував на тому, що розвиток має якісний, а не кількісний характер. Його ідеї, певним чином, випередили свій час. Однак, вони стали фундаментом сучасної інноваційної економіки.

Праця Дж. М. Кейнса «Загальна теорія зайнятості, процента і грошей» (1936 р.) стала революційною в царині економічної науки, оскільки у ній уперше було викладено цілісну макроекономічну теорію. Її особливістю є короткострокова модель сукупного доходу, який формується на основі агрегування обсягів виробництва, інвестицій, заощаджень та зайнятості. Головні поняття, якими оперує вчений – це «схильність до споживання», «спонукання до інвестування», «гранична ефективність капіталу», «надання переваги ліквідності», тощо [44]. Дана теорія розглядає на макроекономічному рівні множину можливих за певних значень факторів рівноважних станів.

Це дозволяє аналізувати вплив дії факторів на зміну значень показника сукупного доходу. Не зважаючи на статичний характер моделі Кейнс доводив, що її можна використати для прогнозування динаміки економічних циклів. Цьому питанню він присвятив главу 22 вказаної праці, яка має назву «Замітки про економічний цикл». Економіст пов'язував існування явища економічного циклу зі зміною граничної ефективності капіталу та інших важливих короткострокових змінних економічної системи. Для боротьби з негативними наслідками циклічності він запропонував одночасно використовувати централізований контроль інвестицій та стимулювання схильності до споживання. Як вважав дослідник «Найбільшими пороками економічного суспільства, у якому ми живемо, є його нездатність забезпечити повну зайнятість, а також його довільний і несправедливий розподіл багатства й доходів» [44]. Він присвятив свою наукову діяльність створенні теорії, здатної зменшити зазначені пороки. Практична реалізація пропозицій Кейнса в державному управлінні та регулюванні сприяла виходу із Великої депресії, активізації економічного зростання та започаткування нового етапу економічного розвитку капіталістичних країн у другій половині ХХ століття.

Видатним послідовником Кейнса є Р. Ф. Гаррод. Він один з перших серед західних економістів, хто поставив питання формування засад теорії економічної динаміки, адекватної змінам середини ХХ ст. У книзі «До теорії економічної динаміки» (1948 р.) він виклав засади сучасної теорії економічного зростання у довгостроковому періоді. Гаррод, зокрема вважав, що для потреб ефективної політики у господарській сфері необхідно розрізняти статичні і динамічні підходи. При цьому статика потрібна для з'ясування основних факторів, які в результаті короткострокових, стохастичних зрушень приводять систему до збалансованого, рівноважного стану, тоді як «Динаміка буде ... спеціально займатися впливом довготривалих змін і ступенем змін тих величин, які підлягають змінам» [45]. Таким чином, теорія Гаррода стала кроком уперед у порівнянні зі статичною, орієнтованою на короткостроковий період аналізу теорії Кейнса. Основними положеннями Гарродівської економічної динаміки є модель (рівняння) економічного росту, визначення понять і моделей гарантованого і на-

турального (природного) росту. Так, модель економічного росту має такий вигляд:

$$\begin{aligned} GC &= \frac{\Delta Y}{Y} * \frac{I}{\Delta Y}; \\ s &= \frac{S}{Y}, \end{aligned} \tag{1.3}$$

де, GC – темп збільшення капіталу, Y – доход, I – інвестиції, s – питома вага заощаджень у доході, S – заощадження.

Головна ідея даної моделі полягає у виявленні прямого взаємозв'язку між заощадженнями і інвестиціями в умовах динаміки, тобто «інвестиції ex-post дорівнюють заощадженням ex-ante» [46]. Власним досягненням Гаррод вважав спробу навчити економістів «мислити у термінах динаміки» [46].

Гарантований ріст – це стан, за якого виробники будуть задоволені тим, що вони роблять (тобто рівнем завантаження потужностей та ступенем використання капіталу). Формула гарантованого росту має такий вигляд:

$$G_w C_r = s, \tag{1.4}$$

де, G_w – гарантований ріст за умов рівноважного безперервного руху, C_r – член рівняння, який виражає потребу у капіталі, s – питома вага заощаджень у доході.

Натуральний ріст – це темп зростання, який визначається ростом населення і технічними вдосконаленнями. Його рівняння має вигляд:

$$G_n C_r = s, \quad \text{або } < > s \tag{1.5}$$

де, G_n – натуральний ріст за умов рівноважного безперервного руху, C_r – член рівняння, який виражає потребу у капіталі, s – питома вага заощаджень у доході.

Величина трьох різновидів економічного росту, як правило, не співпадає у реальному господарстві, що позначається на формуванні таких негативних явищ як недозавантаження потужностей, безробіття, рецесія, тощо. Однак, дані поняття автор використовує з метою

розгляду різних варіантів політики управління економічним циклом – стимулювання праці або капіталу. Американський економіст Євсей Домар самостійно та майже одночасно прийшов до аналогічних висновків, тому неокейнсіанська теорія економічного зростання має назву Гаррода-Домара. Практичне опанування запропонованими науковцями ідеями дозволило протягом достатньо тривалого періоду (до середини-кінця 50-х років) ефективно впливати на зростання виробництва та здійснювати антициклічну політику. Загалом, не зважаючи на простоту, модель Гаррода-Домара дає можливість зрозуміти високу міру динамічності сучасної економіки.

Новим етапом у дослідженні економічного зростання стала неокласична модель Р. Солоу, за яку він у 1987 році отримав Нобелівську премію з економіки. Головні ідеї він виклав у статті «Внесок в теорію економічного росту» (1956 р.). Особливістю моделі Солоу є змінні, нежорсткі пропорції залежності між капіталом і працею (на відміну від жорстких, фіксованих пропорцій моделі Гаррода-Домара). Вони встановлюються в залежності від цін на дані фактори виробництва. Тому для потреб моделювання науковець використав виробничу функцію Кобба-Дугласа, в якій обсяг виробництва (Y_t) є функція від двох факторів – капіталу (K_t) і праці (L_t):

$$Y_t = F(K_t, L_t) = K_t^\alpha L_t^{1-\alpha}, \quad (1.6)$$

де α та $(1 - \alpha)$ – коефіцієнти еластичності від нуля до одиниці, що вимірюють, відповідно, частку капіталу в доході та частку праці в доході.

Здійснивши серію математичних перетворень вчений довів, що фактором, який забезпечує довготривалий збалансований ріст є капіталоозброєність праці. По мірі її зростання продуктивність праці зростає зі спадаючою швидкістю, оскільки зменшується гранична продуктивність капіталу. Наслідком моделі Солоу є те, що чим вища норма заощаджень, тим вище капіталоозброєність працівника в стані збалансованого росту, тобто, тим вище темп збалансованого росту. Однак, забезпечення росту – не може бути єдиною метою економіки. Важливою є також оптимізація співвідношення споживання і заощадження. Звідси походить потреба визначення оптимального для суспільства розміру економічного росту. Його умову сформулював

Е. Фелпс у вигляді «золотого правила зберігання капіталу» — середня норма споживання досягає максимуму, коли темп приросту капіталу дорівнює граничній продуктивності капіталу [48].

Ядром концепції є положення про нагромадження капіталу за рахунок створення умов для збільшення надходжень внутрішніх і зовнішніх заощаджень та інвестицій. На цій основі підвищується норма нагромадження, зростають показники капіталоозброєності праці та її продуктивності, а, значить, і доходи широких верств населення [48; 60].

Напрацювання Р. Солоу та його послідовників є достатньо операбельними, оскільки дозволяють аналізувати вплив на економічний ріст модифікованих виробничих функцій, в яких враховується науково-технічний прогрес, зміна ставок оподаткування, норми заощаджень, співвідношення споживчих та інвестиційних благ, тощо.

Загалом, вплив сукупності екзогенних факторів на зростання валового національного продукту можна виразити за допомогою формули:

$$y = f(P, R, T, X, N) \quad (1.7)$$

де y – валовий національний продукт;

f – функція;

P – кількість населення;

R – капітальні ресурси;

T – техніка, технології;

X – суспільні інститути;

N – довкілля [48; 51].

Однак, результати емпіричних досліджень економічного зростання більшості країн світу поставили під сумнів реалістичність вищезазначених моделей екзогенного економічного росту, оскільки вони не дають адекватної відповіді на питання про визначальні внутрішні детермінанти та чинники зафіксованих змін. Відповідно до виявлених недоліків науковці зосередилися на пошуку моделей, що дозволяють пояснити вплив суб'єктивних – інституціональних та поведінкових факторів на довгострокове зростання та пояснення механізму науково-технічного прогресу. У результаті сформувалася нова хвиля моделей так званого ендогенного економічного росту [49; 10].

Першими дослідженнями нової хвилі були роботи Пола Ромера (1986 р.), Роберта Лукаса (1988 р.) та Сержіо Ребело (1991 р.). Розроблені ними моделі пояснювали джерела росту за допомогою ефектів навчання і людського капіталу. Вони спиралися на теорію людського капіталу Нобелівського лауреата 1979 року Т. Шульца. Завдяки його революційному підходу інвестиції в людину стали розглядатися як основний фактор економічного зростання, важливіший, ніж звичайні капіталовкладення. У свій час Т. Шульц та Е. Денісон здійснили кількісну оцінку вкладу освіти в економічне зростання і з'ясували, що протягом ХХ ст. темп росту людського капіталу випереджав темп зростання фізичного капіталу. При цьому приріст доходу на душу населення в США у післявоєнний період був на 15-30% зумовлений підвищенням освітнього рівня працівників, а норма віддачі від освіти, відповідно, становили: для початкової – 50-100%, середньої – 15-20%, вищої – 10-15% [49; 17]. Введення у модель економічного росту людського фактору (інституційних факторів) суттєво вплинуло на підвищенні її якості, реалістичності та прогностичних можливостей.

Наступні дослідження нової хвилі присвячені поясненню джерел науково-технічного прогресу та розробці моделей створення і функціонування інновацій. У цих моделях виробництво інновацій розглядається як особливий виробничий сектор з характерними ознаками діяльності, розвитку і джерелами його фінансування. Ця група моделей ендогенного росту називається моделі "Research & Development" (дослідження і розробка). Найбільш фундаментальними із даної групи стали моделі Пола Ромера (1990 р.), Агіона й Гавітта (1990, 1992 р.), Гроссмана і Гелпмана (1991 р.). На їх основі закладено теорію інновацій щодо економічного росту.

Загалом, кількість моделей ендогенного економічного зростання збільшується, оскільки дослідники все глибше вивчають внутрішні особливості економіки і суспільства, що обумовлюють їх відтворення і подальший розвиток.

З початку кризових для світової економіки 70-х років, Організація об'єднаних націй (ООН) веде активну роботу по поширенню ідей соціальної і екологічної відповідальності. Так, у 1972 році у Стокгольмі відбулася перша Конференція з проблем довкілля, на якій було констатовано факт постійного погіршення стану оточуючого середовища внаслідок індустріальної діяльності та неприпустимості такої

моделі поведінки на майбутнє. На Другій конференції ООН з проблем довкілля та розвитку у Ріо-де-Жанейро (1992 р.) розроблено і прийнято важливі документи, які отримали всесвітнє визнання – це «Декларація Ріо-де-Жанейро щодо довкілля і розвитку», «Рамкова конвенція ООН про зміну клімату», «Конвенція ООН про біологічне різноманіття», «Порядок денний на XXI століття». В них, зокрема, викладено концепцію сталого розвитку (*sustainable development*), в якій йдеться про створення умов для гармонійного співіснування цивілізації та природи, формування соціальної і екологічної відповідальності представників бізнесу, державних установ і суспільних організацій, розширення можливостей індивідуального вибору. Через десять років, у 2002 році в Йоганнесбурзі відбувся Саміт ООН по сталому розвитку, на якому було підбито підсумки реалізації попередніх ініціатив. На жаль, великих досягнень щодо подолання цивілізаційних проблем за цей час не зафіксовано. Однак, ініціативи ООН та інших міжнародних організацій сприяють пошуку варіантів виходу зі скрутного становища, в якому зараз опинилося людство.

Як бачимо, у кінці ХХ ст. відбулася зміна підходів у дослідженні рушійних сил економічного розвитку і зростання. Визнано, що головним фактором економічного поступу є людина та її творчий потенціал, який за умови втілення конвертується в інновації, науково-технічний прогрес й інші досягнення цивілізації.

Проте, нерозв'язаною залишається проблема контексту існування особистості. Вона визначається багатьма складовими, з яких культура набуває першочергового значення. На початку ХХІ століття до нас приходить усвідомлення того, що «Культура як людський світ глибоко онтологічна: вона – не «форма», і навіть не спосіб буття, а саме буття» [50; 15], тобто культура – це певний неприродний, штучний антропоцентричний світ, глокальний контекст, який створюється зусиллями як окремих індивідів, груп, так і, загалом, різних цивілізацій. Культура – це суть цивілізацій, їх зміст і наповнення, у свою чергу, цивілізація – це форма, матеріально-інституційна оболонка культури. Багатомірність, різноманіття, множинність стають основною ознакою часу, в якому кожна людина може обирати або синтезувати прийнятні для себе стилі життя, стратегії самовдосконалення і самореалізації, рівень та якість споживання, інтереси і міру зв'язків з оточуючою реальністю. Потреби особистості багатократно зростають на основі знайомства і

опанування культурних практик різних народів і цивілізацій, а також постійного вдосконалення життєвих стандартів та штучного розширення горизонтів споживання. При цьому, з одного боку відбувається переосмислення історичної спадщини як окремих країн, так і всесвітньої історії загалом, а з іншого — спостерігається тенденція до започаткування нових глобальних і локальних культурних практик через використання високих технологій у сферах інформації, комунікації, охорони здоров'я, освіти, розваг, дозвілля, бізнесу тощо. Ускладнення світу людини відзначається як досягненнями, так і поразками. Останні проявляються, зокрема, у підвищенні рівнів ризиків особистої і колективної безпеки, у зростанні кількості та глибини психологічних та моральних проблем, у зростанні страху перед майбутнім (явище футурошоку описане Е. Тоффлером). Особливості культурного зсуву, що відбувається, важко піддаються осмисленню і аналізу сучасниками. Це пов'язано з високим динамізмом та якісним характером змін, а також психологічною та фізичною неготовністю і неспроможністю окремих індивідів осягнути велич і масштаби зрушень. Тому на перше місце виходять інституційні чинники культурного середовища, які у сукупності генерують мозаїчну картину розуміння складних процесів сучасності. Ґрунтовне пізнання нової антропо-культуроцентричної дійсності відкриває перспективи для здійснення ефективного впливу на неї. На нашу думку серцевиною ефективною взаємодії з реальністю на сучасному етапі еволюції суспільства має бути інститут культурного лідерства - культурних інновацій і культурних ініціатив. Особливістю даного інституту є його залежність від генеральної форми культурної сукупності, яку ми раніше визначили як цивілізація. Дане твердження поширюється на мезо-, макро- та мікро різновиди цивілізацій.

Цивілізації, як у міру сталі, складні, самоорганізовані культурні форми, по-перше, мають підтримувати свою систему життєзабезпечення, а, по-друге, дбати про власний розвиток. Перша функція виконується за допомогою інституту традицій, а друга – на основі інституту культурних інновацій. Зокрема, як вважає М. А. Суханова «Культурні інновації задають необхідну динаміку всіх сфер діяльності людини всередині цивілізації» [51; 446], тобто від їх продукування залежить швидкість протікання соціальних процесів. Ми думаємо, що від культурних інновацій у першу чергу залежить якість соціальної динаміки,

оскільки культура, певною мірою, може трактуватися як суспільна якість.

Загалом, поняття «культурні інновації» досить часто використовується науковцями-філософами, культурологами та соціологами для підкреслення важливості ролі культури в поступі суспільства (економісти здебільшого даним поняттям не оперують, зосереджуючись переважно на техніко-технологічній та управлінській стороні інновацій). Наприклад, А. А. Поскряков визначає культурну інновацію як «... результат внутрішнього «переналаштовування» смислів лише за допомогою нових ... засобів» [52], тобто, на думку автора, культурна інновація твориться внаслідок переосмислення реальності та зміни уявлень про неї за допомогою нових засобів, до яких можна віднести нові блага (товари і послуги), технології, тощо. Даний підхід хоча і є культурологічним, проте базується на уявленнях про науково-технічний прогрес. Інший підхід пропонує до визначення даного поняття І. Кучма на основі застосування підходу філософа Б. Гройса:

«культурна інновація є перш за все економічна, торгова, комерційна операція з цінностями, що регулюється загальною економічною логікою сучасної людини, а цінність теорій ... залежить від операції переоцінки цінностей, означення того місця, яке вони займають в культурній традиції» [53].

Таким чином, культуролог акцентує увагу на трьох складових: економічній логіці людини, що є основою культурної інновації (1), технологічному характері оперування цінностями (2) та результаті культурної інновації, який полягає у визначенні нового місця (переоцінці цінності) явища в зміненій версії культурі. Використання означеного поняття дає можливість розуміти дійсність як буття самоактуалізованого, самооцінюваного, самовідновлюваного, самовдосконалюваного, постійного іншого світу людини. Розглянуте визначення, з одного боку, є достатньо універсальним, оскільки вдало пояснює загальні моменти щодо існування культурної інновації, а з іншого боку – достатньо специфічним, оскільки опирається на особливості сучасного світоустрою, в якому домінує економіка і

фінанси. Отже, культурну інновацію можна представити як процес і результат. Ми, у свою чергу, стверджуємо, що культурна інновація має бути метою існування цивілізацій. Це дасть змогу замкнути ланцюг «мета-процес-результат» і отримати дієвий спосіб розкриття потенціалу і вивільнення людини. Подальший розвиток в руслі антропо- і культуро-центризму потребує заглиблення у сутнісний стан особистості, який проявляється тільки через співвіднесення себе з іншими (самоідентифікація і самооцінка). І чим більше можливостей надається індивідууму для якісного порівняння з іншими виявами людського, тим вищою стає для нього імовірність пізнати себе (у Сократівському розумінні) та досягнути омріяної повноти буття. Урізноманітнення культурних комбінацій, засвоєння нових культурних практик, знайомство з чужими традиціями, безперервний процес культурного збагачення постає як культурна інновація-мета. Загалом, під поняттям «культурна інновація» ми розуміємо якісну зміну як внутрішнього так і оточуючого світу людини, що призводить до її емансипації та розкріпачення і починається на підвищенні рівня і якості життя.

Під культурним лідерством на глобальному рівні розуміють, як правило, домінування певної країни (об'єднання країн) у головних сферах життєдіяльності, які визначають можливість максимального впливу на оточуючу дійсність. Так, на протязі історичної еволюції людства окремі народи, держави, країни ставали культурними лідерами. Наприклад, Китай практично три тисячі років є культурним лідером Східної Азії. В Європі культурне лідерство у різні часи демонстрували такі країни як об'єднання полісів Стародавньої Греції (Морський союз Еллади), Рим часів пізньої республіки та імперії, Візантійська імперія, Імперія Карла Великого, Франція, Іспанія, Великобританія, Німеччина, Росія. У ХХ ст. США та СРСР реалізуючи свої культурні місії практично розкололи світ на дві частини, протистояння між якими вилилося у послаблення та розпад соціалістичного табору, а також його гегемона Радянського Союзу. На сьогоднішній день одноосібним культурним лідером є Сполучені Штати, однак Європейський Союз, Китай, Японія, Індія, Бразилія та Росія намагаються розвинути свій потенціал та стати культурними лідерами для утворення багатополюсної, гармонізованої мегацивілізації.

Поняття «культурне лідерство» також має інше значення у контексті його застосуванні щодо творчої особистості. Культурним лідером вважається людина, яка має унікальний погляд та активну творчу позицію, започатковує і визначає нові тенденції у розвитку суспільства. Наприклад, провідні діячі науки, мистецтва, літератури, політики, релігії вважаються культурними лідерами. За своєю природою культурне лідерство особи зосереджено на людині — на якісному покращенні власного життя та життя інших (пріоритетного оточення). Таким чином індивід здійснює персоніфікований точковий вплив на реальність і сприяє ускладненню, урізноманітненню, поглибленню феноменів культури та цивілізаційних форм.

Пропонуємо залучити поняття «культурне лідерство» для характеристики культурно-інноваційної діяльності мікроцивілізацій (підприємств). Його зміст визначається нами як генерування культурних інновацій, які дозволяють сформувати довгострокові, стратегічні переваги щодо досягнення максимально прийняттого для свого часу рівня та якості життя як безпосередньо громадян мікроцивілізації, так і осіб, які знаходяться у межах її впливу.

Культурне лідерство тісно пов'язано з поняттям «культурної ініціативи», тобто починання мікроцивілізації, яке спрямоване на якісну зміну квазісуб'єкта (самосвідомості суб'єкта), оскільки культурні інновації треба впроваджувати за умови беззаперечної підтримки людей.

Ця підтримка є результатом взаємодії самосвідомості особистості з ідеями і цінностями, які пропонуються культурними лідерами. При цьому свідомий вибір особистості проявляється у готовності змінюватися під впливом вживлення нової системи цінностей і відповідного переформатуванню образу майбутнього, яке завдяки активному втіленню мікроцивілізації набуває ознак сучасності. Через задіяння культурної інновації та культурної ініціативи тандем між мікроцивіліза-

цією і людиною набуває особливої якості: одночасно зовнішню і внутрішню. Звичайне підприємство не може досягнути подібного ступеню зближення з особистістю, оскільки керується і діє переважно в межах економічної дійсності. Тільки вихід за межі економіки, опанування культурного середовища стає умовою тісного співробітництва, співіснування і співтворчості між людиною та підприємством-мікроцивілізацією.

Повертаючись до теми соціально-економічного поступу з позиції викладеного вище цивілізаційного підходу в межах культурологічної парадигми, вважаємо, що задіяння адекватної вимогам сучасності системи економічного розвитку і зростання відбудеться тільки для тих цивілізацій (мета-, макро- і мікрорівня), які націлені на створення культурних інновацій, реалізацію культурних ініціатив та потенціалу культурного лідерства, в результаті чого утверджується багатоманіття, множинність змісту і форм існування, розширюються можливості для вивільнення особистості, формуються умови для досягнення індивідуальної і колективної повноти буття.

1.3. Економічний розвиток і зростання підприємств

Проблема економічного розвитку і зростання переважно розглядається науковцями у контексті макроекономіки. Так, у роботі академіка НАН України В. М. Гейця «Нестабільність та економічне зростання» на засадах неокласичної методології досліджено аспекти створення передумов економічного росту вітчизняної економіки [4].

Представник вузівської науки А. С. Філіпенко у книзі «Цивілізаційні виміри економічного розвитку» розглядає економічний розвиток з філософської та цивілізаційної точки зору, акцентуючи увагу на глобалізаційних тенденціях сучасних економічних процесів [47].

Колектив авторів монографії «Економічний розвиток України: інституціональне та ресурсне забезпечення», які представляють Об'єднаний інститут економіки НАН України, розкриває особливості

формування інституціонального середовища народного господарства, забезпечення сталого економічного розвитку шляхом ефективного використання фінансового, промислового, енергетичного та зовнішньоекономічного потенціалу. Важливою складовою дослідження є осмислення О. О. Веклич системи макропоказників сталого розвитку, яку використовують у світі. Зокрема, автор розмірковує про агреговані індикатори на прикладі індексу людського розвитку, який, на його думку, є недостатньо внутрішньо узгодженим, оскільки неможливо чітко встановити зв'язки між його складовими. Він приходить до висновку, що «...актуальним є створення цілісної структури цільових орієнтирів..., вершину якої... вінчав би показник якості життя, що об'єднує показники рівня соціального розвитку, матеріального забезпечення та якості навколишнього середовища» [54;188]. Крім цього, автор оцінює індикатори світового розвитку, які застосовуються у 150 країнах. Він вважає, що для України є важливим розробити національні інтегровані показники, які дозволяли б «...оцінювати стан, зміни якості навколишнього середовища...» [54; 201].

Якісні та регіональні аспекти економічного розвитку розглядаються Л. О. Петковою у роботі «Економічне зростання в Україні: регіональний вимір» [49]. Дослідник вважає, що основним критерієм для оцінки економічного зростання є якість життя. Це твердження повною мірою відповідає позиції авторів вище розглянутої монографії. Особливістю даної наукової розвідки є пошук шляхів покращення стану та перспектив регіонів за рахунок залучення, створення та використання додаткових резервів економічного зростання на місцях.

Фундаментальним дослідженням щодо визначення здатності вітчизняної економіки відповідати на виклики сучасності є книга колективу науковців Тернополя, Києва, Львова і Донецька «Економічні проблеми XXI століття: міжнародний та український виміри». У ній, зокрема, розглядаються питання формування новітніх теорій розвитку, загального економічного порядку та його окремих складових у сферах виробництва, фінансів, міжнародної торгівлі тощо. Важливе місце відводиться розгляду аспектів управління економікою, серед яких пріоритет надається лідерству та створенню умов для міжкультурної взаємодії. Автори вважають, що «сьогодні розвиток пов'язаний ...з творчою діяльністю інтелігенції... джерелом прогресу

став інтелект... Наука і освіта мають стати найбільшими пріоритетами для України. Економіка знань – єдина альтернативна модель, реалізація якої дає підстави розраховувати на успіх у створенні суспільства загального добробуту» [55;12]. Отже, виходячи з положень даної роботи, основою економічного поступу і розвою має стати освічена, творча особистість, яка спроможна ефективно організувати господарську діяльність з метою задоволення поточних і майбутніх власних і суспільних потреб.

Структурні чинники розвитку економіки України у монографії з аналогічною назвою розглянула науковець І. В. Крючкова. Вона зосередилася на комплексному дослідженні інституційних, структурних передумов трансформаційних змін у країні. На відміну від більшості вітчизняних економістів, які займаються спорідненою тематикою, автор даної роботи приділила увагу підприємствам, зокрема їх самоорганізації за Законом золотого перетину, «...який є вищим проявом структурної та функціональної досконалості цілого і частини» [56; 89]. Дослідник виявила, що у ринкових умовах за відсутністю адміністративних впливів під дією вищезгаданого Закону відбувається структурування підприємств за чисельністю працівників, обсягами виробництва та видами економічної діяльності. Лібералізація підприємництва, усунення державного тиску, створення умов для здорової конкуренції мають забезпечити розкриття потенціалу суб'єктів господарювання.

У західній економічній науці економічний розвиток і зростання традиційно є предметом дослідження фахівців з макроекономіки. У попередньому підрозділі ми достатньо детально розглянули особливості становлення теорії економічного росту і виявили узагальнюючий, агрегуючий її характер. Однак, не зважаючи на засилля макроекономічного підходу щодо економічного розвитку і зростання на Заході існує оригінальна шведська школа економічного росту, яка у центр уваги ставить підприємство. Це пов'язано з тим, що шведи надають перевагу використанню емпіричних даних конкретних підприємств у контексті ринкової динаміки. Представниками даної школи є такі вчені як Е. Дамен, Г. Еліассон, Б. Карлссон, Д. Юханссон. «Економічний ріст визначається ними «...як еволюційний процес, у якому підприємництво і інновації грають ключову роль, а проявом росту є народження, експансія і закриття кожної окремої фірми» [57; 90].

Шведські науковці широко використовують аналогію «творчого руйнування» Й. Шумпетера для пояснення процесу економічних змін – започаткування нових технологій і організацій та витіснення ними представників старого укладу. Для відображення даного процесу у моделі вони користуються чотирма блоками – блоком розвитку, технологічним блоком, блоком компетенцій та інституціональним блоком.

Блок розвитку являє собою набір взаємопов'язаних та взаємозалежних факторів промислового розвитку [58; 136]. Ним може бути новий товар, новий ринок, нова технологія, що пропонуються підприємством. Еволюціонуючи, блок розвитку проходить етапи розробки, входження у середовище, поширення та занепаду. На нього діють певні сили розвитку, які на мікроекономічному рівні визначаються як здатність підприємства до інновацій і адаптації до нових умов господарювання, враховуючи його потенціал, зв'язки з оточуючим світом і існуючими інститутами [59; 26–28]. На макроекономічному рівні сила розвитку означає здатність економіки генерувати і комерціалізувати нові знання [60; 43]. У ході еволюції внаслідок дії цих сил блок розвитку або прогресує, або деградує, що позначається на стані та діяльності підприємств та окремих галузей.

Технологічний блок – це мережа агентів, які взаємодіють між собою в межах певної технологічної області з метою створення, розповсюдження і використання технологій [61; 49]. Він має три складові: когнітивну – знання, що можуть стати технологіями, організаційно-інституційну – сукупність знання-орієнтованих агентів (інженерів, науковців) і правил, економічну – сукупність акторів, які здійснюють комерціалізацію розроблених технологій.

Блок компетенцій складається з акторів, які мають компетенції, які необхідні для успішного створення, ідентифікації і використання бізнес-ідей, здатних принести прибуток [62; 29]. Автори виділяють вісім груп акторів, серед яких провідними є компетентні споживачі, винахідники, інноватори, підприємці, промисловці та кваліфікована робоча сила. Якщо з підприємством взаємодіють усі вісім груп акторів, то воно росте і розвивається, якщо не всі, то починається занепад внаслідок недостатності певного виду компетенції. Закономірно, що підвищення компетентності шляхом навчання сприяє економічному розвитку і зростанню.

Інституційний блок складається із законів і правил, які гарантують свободу підприємництва і право приватної власності [62; 36]. Головна увага у даному блоці приділяється свободі особистості та фірми щодо вибору напрямку застосування своїх знань, навичок, вкладення коштів. Як вважає Ю. Мюрман, здатність шведської політичної системи створювати «правила гри», які сприяли б розвитку підприємництва, а також стабільність цих правил стали причиною швидкого розвитку країні у ХХ столітті [63; 194–195].

Таким чином, зосередженість на мікроекономічних аспектах розвитку і зростання, дослідження феноменів господарського життя через призму динаміки та методології експерименту, напрацювання нових ідей і підходів дозволили представникам шведської науки закласти інтелектуальний фундамент в основу успішної практики підприємств і функціонування економіки загалом.

Наукові розвідки щодо розвитку і зростання підприємств активно проводяться в Росії, хоча вони також, як і в Україні, мають характер поодиноких досліджень. Треба зазначити, що сучасні російські економісти продовжують традицію дослідження суб'єктів господарювання, яка склалася у 60-80 р.р. у Радянському Союзі. Одним з яскравих ветеранів науки, що займалися даною проблематикою з позиції управління є О. В. Козлова. Вона стояла у витоків формування радянської школи менеджменту. Крім цього вона заснувала і очолювала 35 років Московський інженерно-економічний інститут. У праці «Тенденції розвитку підприємств: соціально-економічний аспект» цей автор так визначає поняття економічного розвитку підприємства «... як цілеспрямований рух, що забезпечує підвищення ефективності виробництва при випуску продукції у потрібній кількості, асортименті і необхідної якості. Воно охоплює всю сукупність зв'язків і відносин на підприємстві...» [64; 41]. Таким чином, О. В. Козлова розглядала дане явище як з кількісного, так і з якісного боку, наголошуючи на ролі соціально-економічного середовища у забезпеченні досягнення нового – з діалектичної точки зору більш прогресивного рівня виробництва. Нове покоління російських науковців в особах О. І. Новакової, Г. С. Мерзлікіної та Л. Д. Ревуцького поглибили уявлення попередників. Особливістю їх підходу є розгляд економічного розвитку з позиції двох протилежних, на їхню думку, компонентів – економічного зростання і фінансової стійкості. Вони вважають, що неможливо

одночасно забезпечити умови росту і стійкості, їх можна лише збалансувати. Пропозиція цих науковців полягає у розробці системи показників для оцінки рівня економічного розвитку промислового підприємства, до якої входять три групи показників – економічного росту, фінансової стійкості та інших основних показників (див. рис. 1.2).

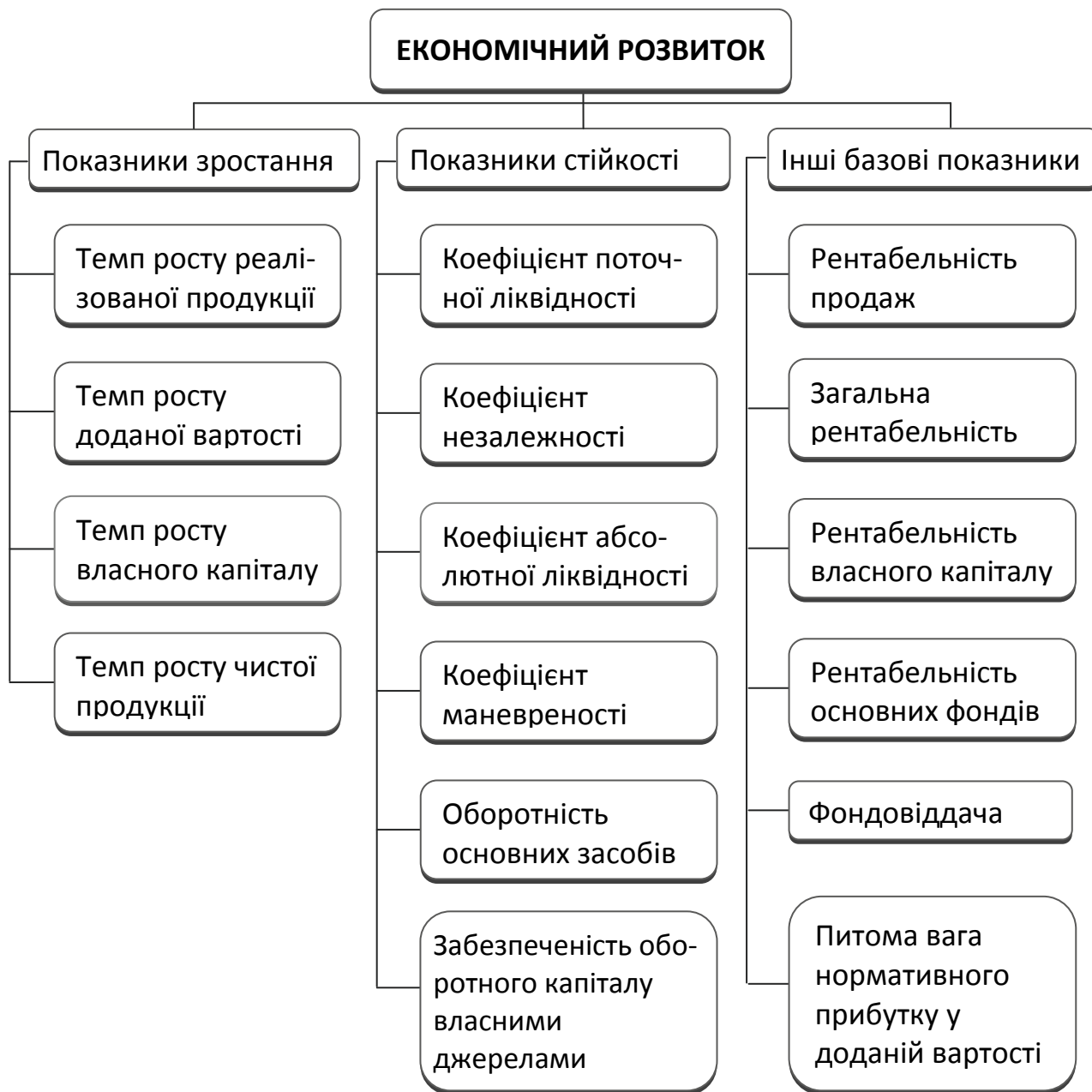

Рис. 1. 2. Система показників для оцінки економічного розвитку [65].

Автори визначають поняття «економічний ріст» таким чином: «економічний ріст на мікрорівні відображає обсяги створених на підприємстві за певний період товарів і послуг. Під ростом з позиції життєвого циклу господарюючого суб'єкта розуміють стадію, яка характеризується визнанням покупцем товару, швидким збільшенням його реалізації; у стадії росту обсяги продажів і прибутковість зростають» [65].

Крім даної системи вищезгадані науковці також пропонують розраховувати спеціалізовані індекси: індекс інтенсивності (екстенсивності) економічного розвитку та індекс структурності економічного розвитку (див. рис. 1.3).

Рис. 1.3. Індекси оцінки стратегії економічного розвитку [65].

На думку Ревуцького, рівні економічного розвитку і зростання будуть мати однакові значення у випадку, коли підприємство реалізує все, що виробляє. Якщо обсяги виробленої та реалізованої продукції є різними, то потрібно розрізняти рівні виробничого і комерційного розвитку або зростання даного підприємства. Дані показники визначаються за формулами:

$$U_{прп} = \frac{O_{пф}}{D_{пн}} \text{ і } U_{крп} = \frac{O_{рф}}{D_{пн}}, \quad (1.8)$$

де $O_{пф}$ і $O_{рф}$ – відповідно річні обсяги виробництва в реалізації продукції підприємства у вартісному виразі; $D_{пн}$ – нормативна річна доходопродуктивність підприємства у вартісному виразі [66].

Крім показників річних обсягів виробництва і реалізації продукції та нормативної річної доходопродуктивності для розрахунку рівнів економічного розвитку і росту вчений пропонує використовувати

показники фактичного річного обсягу виробленого і реально отриманого балансового прибутку, а також нормативну річну балансову прибуткопродуктивність підприємства. Не зважаючи на ґрунтовну спробу науковця заглибитися у природу економічного росту і зростання підприємств, ми вбачаємо такі слабкі сторони даного дослідження:

1. У процесі діяльності підприємство схильне збалансовувати обсяги виробництва і реалізації. Тому використання показників рівнів виробничого і комерційного розвитку є слушним лише на для підприємств, які тимчасово мають розбалансований характер виробництва і реалізації. У інших випадках вони є недоцільними.
2. Введення таких понять як нормативні річна доходопроодуктивність і нормативна балансова прибуткопродуктивність є технологічною грою, яка не має економічного змісту.

Загалом, ідеї та розробки російських економістів є актуальними, оскільки проблематика розвитку і зростання підприємств є недостатньо дослідженою і потребує інтелектуальних зусиль не поодиноких вчених, а груп і шкіл науковців.

Серед представників української науки, які присвятили свою діяльність дослідженню підприємств особливої уваги заслуговує О. В. Раєвнева, яка в своїй докторській дисертації «Механізми управління розвитком підприємства в умовах трансформаційної економіки» створила оригінальний, цілісний підхід до винесеного в заголовок явища. Робота О. В. Раєвневої виконана у межах методології синергетики, що є значним досягненням з огляду на те, що розвідки вітчизняної економічної науки загалом відрізняються значною еkleктикою у виборі методології та використанні методів пізнання. Можна сказати, що з методологічної точки зору якість праці є високою. Ми також упевнені, що тему даної роботи розкрито на достатньо високому професійному рівні. Отже, автор вважає, що розвиток підприємства є процес, під яким «...розуміється унікальний процес трансформації відкритої системи в просторі і часі, що характеризується зміною глобальних цілей її існування шляхом формування нової чи модифікованої дисипативної структури і переходом системи в новий аттрактор розвитку» [67; 11]. При цьому науковець пропонує

розглядати процес розвитку як нелінійний та хвильовий [67; 25]. Отже, зміст наведених тверджень можна коротко виразити таким чином: розвиток — це нелінійна, хвильова трансформація системи, яка обумовлена зміною її цілей і переходом до нового стану. Підприємство, на думку автора, є багатовимірним об'єктом. Рівень та тенденції його розвитку можна визначити за допомогою інтегрального показника, в якому відображається синергетичний ефект різних напрямів діяльності – виробничої, фінансової, трудової, а також вплив зовнішнього середовища – динаміки світової і національної економіки [67; 18]. На основі застосування складного математичного інструментарію О. В. Раєвневою запропоновано підхід щодо формування загального механізму управління розвитком підприємства та його локальних складових – управління цілями розвитку, діагностики та прийняття рішень з управління розвитком. Даний механізм нею апробовано у практиці діяльності вітчизняних підприємств та зроблено висновок щодо перспективності його майбутнього використання. Однак, не зважаючи на безумовно високий рівень наукової новизни та практичного значення розглянутого дослідження, необхідно відмітити, що у ньому не встановлено центральне місце людини на підприємстві, не розкрито джерело розвитку, яким є творча особистість та методи впливу на неї (що, власне, і є управління).

Подолати зазначену невідповідність у контексті еволюції української економічної думки на засадах культурологічної парадигми та за допомогою цивілізаційного методу призначена монографія «Підприємство як мікроцивілізація».

Підсумовуючи результати дослідження наукових підходів щодо економічного розвитку і економічного зростання підприємств необхідно зазначити наступне:

1. Переважна більшість вітчизняних і закордонних науковців розглядають поняття «економічний розвиток» і «економічне зростання» у макроекономічній площині. Це пов'язано з установленими традиціями економічних досліджень та домінуванням методологічних постулатів мейнстріма (неокласики), для якого підприємство є лише атомом господарського життя. Нехарактерним виключенням є шведська школа економічного зростання, яка ґрунтується на всебічному вивченні практики діяль-

ності підприємств, науковому експерименті, поставленому в умовах реальної економіки.

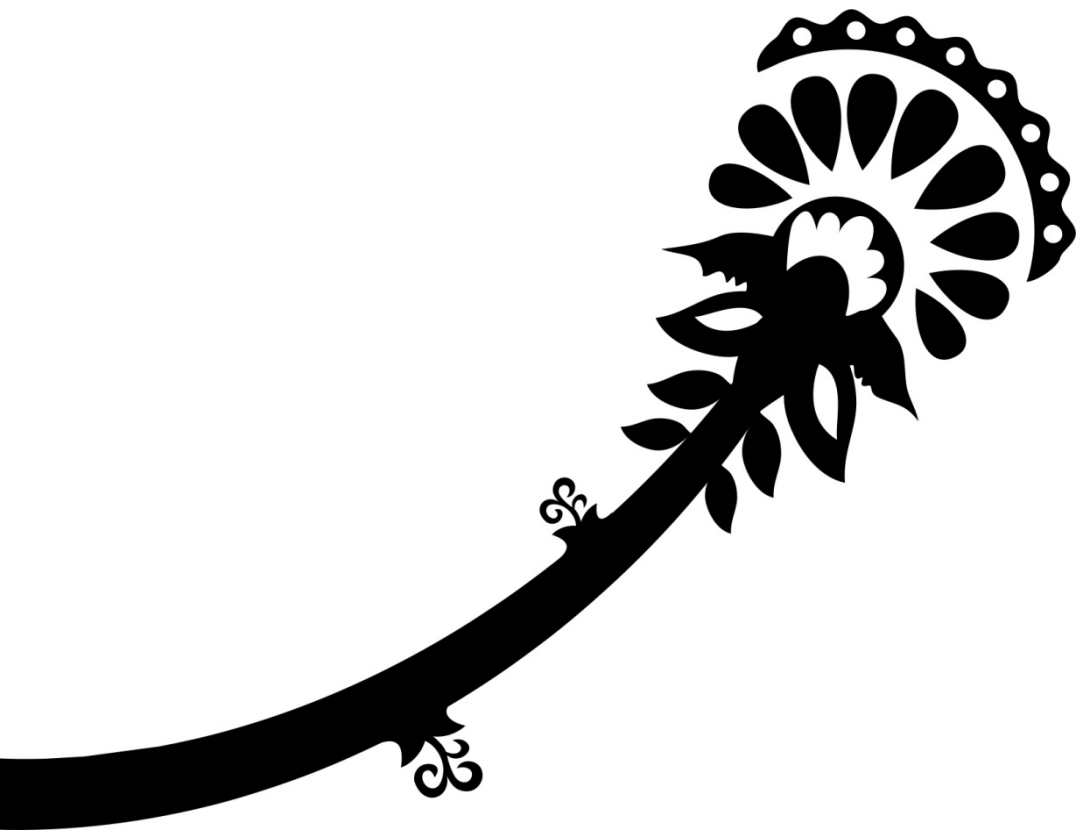
2. Серед вчених спостерігається поштовх зацікавленості у мікроекономічних дослідженнях. Поодинокі роботи російських та українських авторів демонструють позитивну тенденцію у пізнанні складного світу суб'єктів господарювання.
3. Автори здебільшого розрізняють зміст понять «економічний розвиток» і «економічне зростання». Як правило, розвиток розуміється як якісна зміна, тоді як зростання – як кількісний аспект розвитку. На рівні підприємства розвиток означає досягнення стратегічних цілей, перехід на новий технологічний, інституційний щабель, формування і функціонування інноваційного механізму, тощо. Економічне зростання підприємств розглядається через оцінку кількісного збільшення основних параметрів його діяльності – зростання обсягів виробництва, виручки від реалізації продукції, прибутку, питомої ваги ринку, продуктивності праці, тощо.
4. Для оцінки досліджуваних категорій використовують комплекс показників, серед яких чільне місце займають інтегральні показники рівня розвитку, методики розрахунку яких у кожного автора мають свої особливості.
5. Пропоновані науковцями підходи як правило є достатньо технократичними. Вони не враховують ролі особистості у створенні засад економічного розвитку і зростання. Тому нам – представникам економічної думки, необхідно повернутися до людини і дослідити підприємство через призму її буття — цілей і цінностей, потреб, інтересів, мотивів, відносин та інших проявів, пов'язаних з господарською діяльністю.

Загалом, на кожному етапі цивілізаційних змін суть, засади, джерела, фактори економічного розвитку і зростання підприємств переглядаються, актуалізуються, уточнюються науковцями щодо особливостей стану середовища дослідження та перебігу процесів у ньому.

2. Цивілізаційний підхід у контексті методології економічної науки

2.1. Характеристика стану та розвитку методології економічної науки

Наукове пізнання складної і неоднозначної реальності відбувається на основі застосування спеціально розроблених для цього наукових методів – засобів, інструментів, прийомів мислення, які забезпечують адекватне оволодіння суттю (за Н. Гартманом) різноманітних феноменів – сутностей, процесів, їх якостей та відносин (виділення чотирьох видів феноменів наводимо за О. С. Хоцеєм). Вибір відповідного методу залежить від особливостей досліджуваного феномену. Взаємна їх відповідність, обумовленість, певна внутрішня спорідненість для пізнання проявляються в такій категорії як «методологія» – вчення про методи пізнання й перетворення світу [68; 430] про способи організації й побудови теоретичної та практичної діяльності людини [69]. Авторитетні науковці вважають, що зміст методології можна визначати як у широкому, так і у вузькому значенні. Так, «У широкому змісті під методологією розуміється сукупність найбільш загальних, насамперед світоглядних принципів у їхньому застосуванні до рішення теоретичних і практичних завдань» [70], «...спосіб, яким встановлюється відносини між теорією і реальністю» [42; 740], або «... формулюється теорія» [72; 9]. У вузькому значенні дана категорія розуміється як вчення про метод [70]. Таким чином, методологія постає як раціонально-нормативний спосіб мислення, яким досягаються цілі пізнання та здійснюється опосередкований вплив на реальність. Методологія, за К. Поппером, є складовою частиною світу культури, продуктів людського духу, мови, технологій [73; 252]. В контексті нашого дослідження особливої уваги заслуговує методологія економічної науки, яка призначена для оволодіння суттю феноменів економічного життя суспільства.

У середовищі науковців немає згоди щодо встановлення точного часу, коли економіка виділилася в окрему сферу діяльності. Так, більшість економістів вважають, що економіка, як окрема сфера існувала ще за часів Стародавнього Світу. Підтвердженням цього є одна з фундаментальних праць Аристотеля «Політика», в якій він описав принципи розбудови і функціонування «економії» та «хрематистики» [74]. Проте, економіст і антрополог М. Полані у своїй праці «Аристотель відкриває економіку» доводить, що на той час економічне життя було

підпорядковане соціальному [75]. Економіка не мислилася як щось окреме, самостійне внаслідок притаманного Стародавньому світу особливого світогляду і культурної традиції, в якій чільне місце займали родові відносини, засновані на порівнянні і визнанні статусів окремих людей у їх суспільній взаємодії. За таких умов, вважає вчений, виникнення та функціонування повноцінного ринку неможливе, оскільки для взаємодії на ньому необхідно укорінене в культурі уявлення про рівність суб'єктів, яке, в свою чергу, є наслідком переважання контрактних відносин у суспільстві. Контракт, на протигагу статусу, є основою економіки як самостійної сфери соціальної дійсності. Вочевидь, остаточно контрактні відносини в Західній Європі утвердилися як культурна практика в епоху Відродження, що спричинило бурхливий розвиток капіталізму та творення універсальних засад Нового часу. Даний цивілізаційний перехід обумовив формування феномена раціонального пізнання – науки, яка звільнившись від опікування релігійних інстанцій, перетворилася на самостійну галузь діяльності.

Отже, внаслідок соціальної трансформації економіка, як сфера практичної діяльності, на початку Нового часу в Європі отримала імпульс для перетворення і подальшого розвитку, а також в контексті цих змін і наукової революції утворилася нова сфера знання – економічна наука. Одночасно з поступом економіки, як науки, відбувається розвій її методології. Як указує А. А. Чухно «... теорія і методологія нерозривно пов'язані, ... справжня теорія – це не доктрина, а наукові висновки, які забезпечують просування пізнання і метод для цього пізнання. Як неможлива науковій теорії без наукового методу, так і метод не можливий без дійсно наукової теорії» [76; 4]. З часу свого зародження економічна наука і методологія суттєво змінилися. Так, один з апологетів економічної теорії А. Сміт мислив предмет політекономії як дослідження природи і причини багатства народів. Його метод базувався на ідеях християнської світобудови, в якому головне місце відводилося Задуму Творця і дії Провидіння. Гармонійна, результативна взаємодія між волею людини та Божим Провидінням, за Смітом, проявлялася в господарському житті через механізм «невидимої руки». На думку вченого, збагачення суспільства відбувалося завдяки реалізації вільної приватної ініціативи – безпосередньо дбаючи про власний інтерес, індивіди опосередковано задовольняють інтереси

суспільні. Таким чином проявляється дія «невидимої руки», що приводить світ до природного порядку. Інший класик економічної науки — Д. Рікардо, зосередив свою увагу на дослідженні переважно питань формування вартості (трудова теорія вартості) та її розподілу у суспільстві через механізм ренти. Як і А. Сміт, він знаходився у контексті реальної економіки, створюючи теоретичні засади, які пояснювали та вдосконалювали функціонування економічної сфери суспільства. Потрібно зауважити, що класики політекономії, досліджуючи соціальну дійсність, здебільшого керувалися загальними моральними принципами та здоровим глуздом. Вони спеціально не зосереджувалися на пошуку методів, за допомогою яких пізнання економічних законів відбувається найкращим чином. Моделі, які вони створювали мали вербальний характер, а спосіб викладення матеріалу досліджень — низький ступінь формалізації. Вперше безпосередньо метод економічної науки був розглянутий такими науковцями як В. Н. Сеніор і Дж. С. Мілль. Зокрема, В. Н. Сеніор у «Нарисі науки політичної економії» (1836 р.) запропонував розглядати економіку, з одного боку, як чисту, позитивну, дескриптивну науку, а з іншого — як мистецтво, що має нормативний характер. У свою чергу, Дж. С. Мілль у праці «Про предмет політичної економії і про метод дослідження, який їй властивий» (1836 р.) уперше ввів передумову, «... що людина внаслідок своєї природи надає перевагу більшому обсягу багатства меншому у всіх випадках...» [77]. Дана теза стала основою для формування в науці моделі «економічної людини». При цьому автор називає політекономію абстрактною наукою, яка використовує апріорний метод, тобто «... спосіб міркування, який відштовхується від деякої висунутої гіпотези» [77]. Мілль притримувався позиції, що економіка є гіпотетичною, дедуктивною наукою. Цей погляд також пізніше поділяли Дж. Е. Кернс («Характер і логічний метод політичної економії» 1875 р.), Дж. Н. Кейнс («Принципи економічної науки» 1891 р.) та Л. Роббінс («Есе про природу і значення економічної науки» 1932 р.). Традицію в методології від Мілля до Роббінса прийнято називати «верифікаціонізмом», в межах якого «...перевірка висновків робилася з метою визначити застосовуваність економічної логіки, а не результативність її застосування» [77; 107].

На відміну від класиків та неокласиків К. Маркс, для здійснення своїх політекономічних розвідок створив спеціальний метод —

діалектичний матеріалізм, сполучивши у ньому принципи гегелівської діалектики і матеріалізму Фейєрбаха. Його метод відрізнявся від методу економістів-попередників філософічністю та високим рівнем абстрагування. Як зазначає сучасний російський вчений В. Черковець «Науковий метод «Капіталу» Маркса ...надає наукову форму «сходження від абстрактного до конкретного» двоєдиному діалектичному процесу історичного і логічного розвитку кожної економічної системи; остання розглядається не у статиці, а у просторово-часовій динаміці становлення...» [78; 62-63]. Як вважають деякі сучасні науковці, зокрема неомарксист О. Бузгалін та О. Колганов, метод К. Маркса далеко не вичерпав свій креативний потенціал. Проте, не зважаючи на оригінальність методологічного Марксового підходу, вони не було перейняті спільнотою західних економістів, які завжди тяжіли до моделі «економічної людини» Дж. С. Мілля (виключення становлять радянські науковці, які під тиском ідеології марксизму-ленінізму використовували вказаний науковий метод).

Концепція верифікаціонізму у 1934 році була замінена концепцією фальсифікаціонізму. Її принципи вперше виклав К. Поппер у роботі «Логіка наукового відкриття» (1934 р.). Першою складовою фальсифікаціонізму стало впровадження демаркаційного критерію, за допомогою якого відбувалося розмежування науки і ненауки. При цьому його використання дозволило розподілити знання на більш наукові та менш наукові, або ненаукові. Так, фізика і хімія є «твердими» природничими науками, а біологія, геологія, космологія – «м'якими». Місце ж суспільних наук, на думку Блауга, десь посередині між наукою і ненаукою, можливо ближче до наукового полюса [77; 58]. Другою складовою є принцип верифікованості, застосування якого дозволяє зробити певні висновки щодо наукових тверджень, які, в свою чергу, поділяються на аналітичні, тобто такі, що є справедливими внаслідок вірності складових, та синтетичні – такі, які можна емпірично перевірити. Третьою складовою є принцип заперечення, відповідно до якого логічно коректною схемою мислення є «заперечення консеквента», тобто частини великої логічної умови. Четвертою складовою є встановлення ступеня корроборації теорії. Як писав Поппер – «Під ступенем корроборації теорії я розумію: кратну оцінку стану критичного обговорення того, як теорія вирішує ті проблеми, на які вона спрямована; ступінь її заперечення; строгість перевірок, яким

вона піддавалася; а також те, як вона витримала ці перевірки». Фальсифікаціонізм користувався значною популярністю в середовищі економістів до середини 60-х років. Зокрема, Т. Гатчисон використав підхід Поппера вперше у 1938 році у праці «Значення і основні постулати економічної теорії». В різний час його у тій, або іншій мірі застосовували та розвивали П. Самуельсон, Ф. Махлуп, М. Фрідмен, О. Ланге, М. Блауг. Однак, праці по філософії науки у другій третині ХХ ст. таких вчених як Т. С. Куна, І. Лакатоша і П. Фейерабенда докорінно змінили стан справ у методології. Завдяки їхнім оригінальним розвідкам отримав розвиток новий напрямок — методологічний плюралізм, в межах якого проголошувалася свобода вибору методу дослідження. В середовищі економістів його співтворцями і популяризаторами стали Б. Колдвелл, Л. Бленд, Д. Макклоскі та інші. Не зважаючи на значний вплив даного напрямку більшість науковців наприкінці минулого століття, на думку М. Блауга притримувалася позиції, що «... економічна теорія розглядається тільки як «ящик з інструментами», і емпірична перевірка може показати не скільки те, вірні чи невірні конкретні моделі, скільки чи можна їх застосовувати в певній ситуації» [77; 188].

Сучасний стан економічної науки і її методології доволі складний. Він характеризується наявністю кризових процесів, обумовлених багатьма причинами.

По-перше, економічна теорія втрачає універсальний зміст і звучання. Це пов'язано зі зміною світоглядної концепції з абсолютизму на релятивізм. Вона відбулася у середовищі інтелектуалів у другій половині 20-го століття. Підтвердженням даного факту є стрімкий і потужний вихід на світову арену постмодернізму як пізнавальної парадигми, яка поставила під сумнів здобутки попередників та заперечила існування монополії на істину. Як справедливо зазначає С. Б. Кримський: «Особливість нових стратегій наукового пізнання ...така, що у ньому долається асиметрія протиставлення єдиної істини множині помилкових суджень завдяки багатоликості істинного результату, його конституювання через множину думок, можливос-

тей, шляхів і заходів... [79; 393]. Тобто істина не одна і не єдина, а існує безліч її варіантів, пов'язаних з історичними, культурними та іншими особливостями існування людського. У своїй статті «Чи достатньо універсальних економічних принципів?» Дж. Годжсон акцентує увагу на історичній специфічності, яка обумовлює межі узагальнення в суспільних науках. Пропозиції вченого пов'язані з розробкою більш чутливих, витончених і результативних підходів пізнання, в яких враховуються особливості стану і розвитку конкретних суспільств [80]. Більш детальний розгляд даного питання дозволяє говорити про те, що раніше науковці здебільшого приділяли увагу дослідженню та виявленню всезагальних, універсальних аспектів дійсності — законів, які проявлялися у вигляді детермінізму (наявності причинно-наслідкових зв'язків між явищами). Тепер мова переважно йде про виявлення реальних структур і механізмів, існуючих і діючих незалежно від подій, які вони спів-визначають. При цьому причинно-наслідкові закони аналізуються як тенденції, що тільки за певних заданих умов мають певну регулярність [81; 86-87]. Крім того, поширення набуває індетерміністський погляд на дійсність, оскільки виявити причини багатьох складних суспільних явищ, наприклад, спонтанного насильства, атипових станів ринків, невмотивованої, нераціональної поведінки економічних суб'єктів практично неможливо. Розуміння сутності істини як плюралістичної множини породжує релятивізм як у способах її досягнення (методології) так і продукованих внаслідок цього результатах пізнання (теорії). В економічній методології процес плюралізації істини призвів до утвердження і панування методологічного плюралізму, ідейним натхненником якого є Б. Колдвелл, Д. Макклоскі, Л. Боленд. Однак, як зазначає Т. Лоусон, принцип методологічного плюралізму не дозволяє адекватно розв'язати проблему демаркації наукового і ненаукового знання в економічній теорії [82]. Отже, пошуки більш стійких основ економічної методології тривають.

По-друге, відбувається фрагментація економічної науки за рахунок розпаду основної течії — мейнстріма (в яку входить неокласика, неокласичний синтез, ортодоксальне кейнсіанство, монетаризм) і розвитку неортодоксальних напрямів (до яких ми відносимо економічний еволюціонізм, синергетику, марксизм, інституціоналізм, фізичну економію тощо) [83; 72]. Так, деякі представники мейнстріма продов-

жують розробку ортодоксальної методології, тоді як інші вводять у моделі нові допущення щодо асиметричності інформації, провалів ринків, широко застосовуючи теорії ігор, ринкових структур, тощо. Нові і старі інституціоналісти мають різні підходи щодо дослідження соціальних інститутів. Так, неоінституціоналісти спираються здебільшого на формалістичні побудови неокласичної методології, тоді як старі інституціоналісти зосереджені здебільшого на змістовному аналізі суспільних процесів в контексті існування феномену інститутів. Суттєва неоднорідність також характерна для сучасного марксизму, зокрема такі марксистки як А. Колганов, А. Бузгалін, Ю. Черковець продовжують використовувати діалектичну риторику для пояснення явищ перехідної економіки, глобалізації, становлення постіндустріального суспільства (див. програмну статтю [84]). Тоді як інші науковці-марксистки, наприклад С. Дзарасов і Ю. Яковець здійснюють спроби продовжити марксистську традицію у нових напрямках посткласичного синтезу та формаційного циклізму відповідно (див. наприклад [85]). Аналогічні явища відбуваються у таборі послідовників Дж. М. Кейнса, частина з яких (посткейнсіанці) закликає повернутися до витоків кейнсіанства і критично переглянути наступні досягнення. Загалом, в межах зазначених та інших економічних напрямів відбувається дослідження окремих питань теорії і практики та розгляд їх під різними кутами зору за допомогою різних методів, що унеможливає приведення їх до спільного методологічного знаменника. У цьому зв'язку здійснення нового синтезу є вкрай складним і малоімовірним.

По-третє, спостерігається неспроможність виконання нормативної функції науки щодо конкретних економічних умов внаслідок відірваності теорії та методології мейнстріма від дійсності. Протягом останніх років не вщухає суперечка між представниками ортодоксальної та неортодоксальної економічної науки, зміст якої зводиться до того, що проблема співвідношення теорії і фактів набула форму протиріччя між "реалістичністю" і "точністю" (truth versus precision) [86]. Так, лауреат Нобелівської премії по економіці 1991 року, неоінституціоналіст Рональд Коуз впевнений, що «...традиційна неокласична теорія ... перетворюється в ... «економічну теорію класної дошки», втрачаючи зв'язок з реальними ... подіями» [87; 89]. А, наприклад, знані еволюціоналісти Р. Р. Нельсон і С. Дж. Вінтер зазначають, що

«...сучасна неокласична економічна теорія, набула застиглу форму і зайняла панівну позицію. ... значна різниця між домінуючою теорією і результатами емпіричних робіт (присвяченим технічному прогресу, конкуренції, інститутам і типам економічної політики) сигналізує про те, що ця теорія не виконує свої функції належним чином» [88; 9]. Економіка внаслідок широкого застосування математичного апарату і підвищення рівня формалізації стає дедалі більш точною наукою. Головна причина цього явища пов'язана з проміжним характером суспільних наук, зокрема економічної теорії, яка посідає чільне місце між гуманітарними і природничими науками. Це породжує значну проблему вибору методу — між герменевтикою (якісним дослідженням змісту, суті явищ) та математикою (кількісним дослідженням зовнішнього боку речей). В залежності від досягнень гуманітарних або природничих наук на тому, чи іншому етапі розвитку наукового знання робиться вибір щодо використання того, чи іншого методу пізнання. Крім цього, важливим стає форма, в якій проявляються наслідки даного вибору, — від емпіризму Т. Гатчинсона до аксіоматизму Л. Роббінса і Л. фон Мізеса, проміжними формами між якими є інструменталізм М. Фрідмена, дескриптивізм П. Самуельсона, конвенціоналізм Ф. Махлупа. Оцінка ефективності запропонованих теорій та межі їх застосування визначаються за допомогою різних підходів, зокрема на основі застосування принципу фальсифікаціонізму або плюралізму. Практичне застосування в економіці попперівського критерію науковості призвело до з'ясування того, що «...в економічній науці протиріччя між теорією і фактами ніколи не носять абсолютного характеру» [89; 652]. На думку відомого методолога М. Блауга теорія в економіці відкидається за умови наявності кращої теорії, а не під впливом фактів. Однак, інколи у реальному житті теорії перевіряються, як за допомогою принципу фальсифікаціонізму, так і на основі плюралізму, який відкриває дорогу більш адекватним дійсності концепціям. Саме так сталося під час ринкових перетворень у пострадянських країнах. Провал економічних реформ, що проводилися у відповідності до рекомендацій ідеологів мейнстріма і, який вони визнали, наприклад, в особі Д. Стігліца [90], фактично підтвердив невідповідність цього напряму потребам сучасності та, одночасно, призвів до утвердження неоінституціоналізму, як кращої теорії для пізнання та впливу на реальну

економіку (даний феномен відобразився у факті зміни Вашингтонського консенсусу на Поствашигтонський). Отже, на сьогоднішній день теорія має відповідати таким критеріям: бути реалістичною; у міру формалізованою, мати високий прогностичний потенціал; відповідати принципу методологічного плюралізму, відповідно до якого «не існує універсального, логічно довершеного методу оцінки теорії» [91] і дозволяється «...як сталість, так і змінюваність, як однотайність, так і різка критика» [91; 244].

По-четверте, стоїть проблема формування адекватного дійсності інструментального апарату дослідження. У цьому зв'язку важливим є виявлення та глибинне пізнання особливостей сучасності, яке здійснюється за допомогою моделювання, як безальтернативного інструменту пізнання, оскільки люба мова сама по собі є сукупністю символів-кодів [93; 73]. Безпосередньо в економічній науці на початку її формування розроблялися порівняно прості моделі. Вони дозволяли виявляти найбільш загальні закономірності економічних явищ. Однак, подальше ускладнення економіки призвело до ускладнення моделей, які науковці використовували для пояснення і прогнозування природи і суті відповідних змін. У певний час, внаслідок досягнення надзвичайної складності розроблюваних моделей, застосування традиційного математичного апарату стало проблематичним, оскільки отримати результати шляхом верифікації цих моделей стало практично неможливою. Дана проблема була частково вирішена за допомогою побудови спеціальних, вузькоспрямованих моделей, кількість яких на сьогоднішній день надзвичайно велика і, можливо, становить десятки тисяч [93; 75]. Зараз дослідники покладають великі надії у сфері моделювання на широке використання досягнень комп'ютерних наук, які дозволяють розробляти складні нелінійні, добре адаптовані моделі, що більш адекватно відображають складні економічні процеси (див. наприклад, передмову Ю. Г. Лисенка до монографії «Нелинейная экономика: модели и методы» [94; 6]). У цьому зв'язку заслуговує на увагу співзвучні одна одній — «нова наукова парадигма» моделювання Є. Балацького та концепція «експериментальної економіки», запропонована Л. Сергєєвою. Так, перший закликає залишити виключно найбільш загальні принципи, відкинувши всі готові моделі, теорії і концепції. При цьому наука XXI ст. має ґрунтуватися здебільшого на технології (методичних

прийомах і рекомендаціях) побудови різних моделей. На думку автора: «...домінантою сьогоденної наукової парадигми ...є вміння швидко і чітко розробляти нові складні ...моделі економічної системи для рішення певних задач за конкретними умовами. Зміна задач і умов потребує відкидання всіх попередніх побудов і розробку чергової нової моделі» [93; 76]. У свою чергу, другий науковець пропонує «...спиратися на таку концепцію моделювання, яка враховує мету і задачі моделювання, джерела складності економічних систем і тип вихідної інформації, доступної досліднику» [94; 19]. На основі використання вищезазначених підходів та застосування комп'ютерних інформатизованих систем (КІС) можна розробити економічні моделі любого рівня складності, які максимально наближені до реальності та за допомогою яких можна дати якісні відповіді на виклики сучасності. Таким чином, на черговому етапі розвитку метод економічної науки у вузькому значенні має поєднувати знання загальних принципів функціонування економічних систем, філігранне володіння технологією і практикою моделювання відповідно до цілей, задач, матеріального і інформаційного стану контексту, а також широке застосування КІС.

По-п'яте, на фоні розгортання методологічної проблеми виникла і зростає загроза узурпації псевдонауковцями сфери політико-економічних рішень, в якій відбувається реалізація досягнень економічної теорії. Зокрема, на теренах України та країн СНД набула поширення практика залучення на платній основі консультантів-аналітиків для оцінки та внесення пропозицій щодо вдосконалення діяльності урядових організацій та аналізу і розробки нормативно-законодавчої бази. Десятки недержавних так званих «інститутів», які не мають жодного стосунку до науки, здійснюють маніпуляції емпіричною інформацією для написання «рекомендацій» щодо стану і подальшого розвитку вітчизняної економіки. При цьому дані аналітики керуються не загальновизнаними та ефективними досягненнями економічної теорії, а власними несистемними уявленнями про об'єкт і предмет дослідження. Здебільшого, як вказує І. Болдирев, «Різного роду аналітичні організації... займаються створенням особливого жаргону, а використання теоретичних побудов ... зводиться в їх звітах до «віньеток», які мають прикрасити текст та надати йому наукового виду» [83; 73]. Таким чином, переважно аналітики виконують нормативну функ-

цію науки. Відповідно, низький рівень фундаментальної підготовки позначається на якості пропозицій, що надаються. Для усунення зазначеного явища необхідно докласти зусиль щодо зміцнення позиції наукового знання у суспільстві, поширення та впровадження на практиці нових концепцій, покращення образу економічної науки в очах безпосередніх споживачів наукової творчості – політиків, бізнесменів, юристів, діячів культури.

Загалом, економіка, як наука, виконує спеціальне соціальне замовлення. Межі цього замовлення визначаються рівнем розвитку пізнання, свідомості, культури, технології у суспільстві. Так, на початку її формування суть соціального замовлення полягала у з'ясуванні особливостей досягнення заможного життя домогосподарств та полісів (Античний Світ). По мірі подальшої цивілізаційної еволюції його зміст змінювався: у часи Середньовіччя її місія полягала у виявленні божественних законів відтворення; на порозі Нового часу вона служила для прирощення доходів монархів і держав; розвиток капіталізму спричинив до фокусування уваги на мануфактурному, фабричному, заводському виробництві та закладенні основ техногенного суспільства. Прискорення інновацій, надання динамічності економічним системам, підвищення рівня життя людей, в цілому, свідчить про виконання економічною наукою поставлених завдань. Однак, невпинний розвій техногенної цивілізації спричинив низку глобальних проблем. Їхнє вирішення також потребує залучення економістів. Але виконання актуального суспільного замовлення вимагає від науковців зміни світоглядних парадигм.

Наш час характеризується одночасним існуванням і зіткненням різних загальнонаукових парадигм – механістичної, органістично-синергетичної та культурологічної. Механістична парадигма дісталася нам у спадок від діячів науки XVII-XIX ст. Її суть полягає в тому, що Всесвіт – це великий годинниковий механізм, у якому чітко детерміновані зв'язки між об'єктами і подіями. Завдання науки – виявити точні закони, за яким він функціонує, а також використати отримані знання на користь людям. Наслідком існування даної парадигми є процес підкорення природи і традиційних суспільств на користь техногенної цивілізації.

Органістично-синергетична парадигма утворилася порівняно нещодавно – на початку XX ст., коли провідні вчені усвідомили масш-

таби загрози від діяльності озброєної машинами людини. У цей період у науці набуло популярності використання аналогії з природними організмами. Одночасно з цим стрімко формувалася абстрактний за своєю суттю системний підхід, за допомогою якого можна було досліджувати як прості, так і складні феномени. У другій третині ХХ ст. на основі системного та органістичного підходу було створено окремий науковий напрям – синергетику, яка має великий пізнавальний потенціал. Не зважаючи на значний крок уперед у порівнянні з механіцизмом, органістично-синергитична парадигма не спроможна вирішити завдань, пов'язаних зі зміною внутрішнього світу людини і суспільства, оскільки в ній використовується метод природничих наук. Його застосування до свідомості, певних духовних і ментальних структур суспільства є проблематичним. Проте, перед вченими стоїть необхідність подолати кризу, породжену техногенною цивілізацією. Як вважає філософ Стьопін «Вихід полягає не у відмові від науково-технічного розвитку, а в наданні йому гуманістичного виміру, що ... ставить проблему нового типу наукової раціональності, яка включає в себе в явному вигляді гуманістичні орієнтири й цінності» [95]. У цьому зв'язку перспективною, з нашої точки зору, для суспільних наук є застосування культурологічної парадигми та адаптація її до потреб, зокрема, економічної науки.

Культурологічна парадигма стає надзвичайно актуальною у зв'язку зі зміною світоглядних акцентів, яка відбувається внаслідок осмислення «антропного принципу», сформульованого у 70-х роках ХХ ст. космологом Б. Картером. Відповідно до змісту антропного принципу особливістю розвитку нашого Всесвіту є умова зародження та існування людини як спостерігача. У більш радикальному його трактуванні А. Дж. Віллером людина у Всесвіті виконує місію співучасника [96]. Таким чином, саме людина має розглядатися наукою, як центральна, об'єднувальна, визначальна ланка світобуття всіх рівнів.

Культурологічну парадигму на початку ХХІ ст. застосовують для своїх розвідок відомі шведські футурологи А. Бард і Я. Зодерквіст. Саме їм належить твердження «Культура – це нова версія природи: Природа 2.0» [97; 164]. Таким чином, ці науковці розглядають людську цивілізацію як інший, досконаліший вимір природного, який надає шанс для встановлення антропоцентричної гармонії у Всесвіті.

Аналогічно з позиції культурології розглядає трансформаційні явища і процеси авторитетний вітчизняний економіст А. А. Гриценко, зокрема він говорить:

«У сучасних умовах здійснюється перехід від природно-історичного до культурологічного типу розвитку, який характеризується зміною: детермінованих і субординованих зв'язків спонтанними і самоцінними; відтворювального (формаційного) типу — інноваційним (цивілізаційним); дискретного, еволюційно-революційного типу — континуальним, процесуальним. Новому культурологічному типу розвитку притаманна спонтанність, самоцінність усіх утворень, їх багатовимірність, неможливість оцінки за критерієм більшої або меншої значимості та прогресивності» [5; 21-22].

На основі даного твердження можна чітко встановити визначальні особливості культурологічної парадигми, яка за своєю суттю є гуманістичною, плюралістичною, переважно індетерміністською, з домінуванням якісних методів дослідження складної, динамічної реальності.

Питанню кардинальної зміни реальності на засадах культурологічної парадигми присвячені роботи колективу вітчизняних науковців Ю. М. Пахомова, С. Б. Кримського та Ю. В. Павленка. Зокрема, у своїй праці «Шляхи і роздоріжжя сучасної цивілізації» вони розглядають революційно-еволюційні процеси сьогодення в контексті позачасових, метафізичних координат метаісторії, входження у яку забезпечуються через долучення особистості до світу культурних надбань людства — «Зараз на перший план виходить нова ... сила – універсальна культура як духовно-практичне освоєння і Природи і Історії. ...надання ... життю особистості культурних пріоритетів переводє «горизонталь» стріли часу у «вертикаль» ціннісних звершень. У такому розумінні історії зростає прозоріння метаісторії, зорієнтованої вже на бачення вічного, інваріантного, непідвласного тлінню» [79; 24]

Таким чином, вчені декларують єднання природи, історії та дійсності в особі людини, якісне розширення її потенціалу, досягнення тотожності універсального і унікального, всесвітнього мінімуму і максимуму за допомогою індивідуального і колективного культурного збагачення.

Отже, враховуючи сучасні актуальні тренди і тенденції, які мають місце у соціумі і, зокрема, науці, наше дослідження буде здійснюватися в межах культурологічної парадигми.

У соціальних науках культурологічно орієнтованим є цивілізаційний підхід – розгляд соціальних утворень цивілізаційного типу. Він набув широкого застосування у науковому середовищі, оскільки в ньому вдало поєднано як дослідження феномену диференціації – розгляд і ідентифікація окремих, особливих, унікальних характеристик досліджуваних об'єктів, так і феномену інтеграції – поєднання різних за своєю якістю об'єктів у ціле на основі домінуючих культурних знаменників. В економічній науці використання цивілізаціонізму дещо обмежене, тому що, загалом, культурологічна парадигма лише торує шлях у середовищі економістів. Однак, дана ситуація поступово змінюється на краще. Так, в Україні цивілізаційний підхід активно розвивають науковці відділу глобальних систем сучасної цивілізації Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України на чолі з академіком Ю. М. Пахомовим. В Росії відомими економістами-цивілізаціоністами та соціокультурологами є І. В. Можайскова («Духовный образ русской цивилизации и судьба России»), В. Л. Іноземцев, Ю. М. Яковець, Д. Є. Сорокін, О. С. Ахієзер та М. І. Лапін. Проблему інституційних складових цивілізацій активно розробляє С. Г. Кірдіна (див. праці «Институциональные матрицы и развитие России», «X- и Y-экономики: институциональный анализ»). Серед закордонних економістів, які мислять категоріями цивілізації слід назвати представників австрійської історичної школи І. М. Кірцнера [98], М. Ротбарда [99]. А. Нусбаумера, Е. Штрейслера, Й. Добретсбергера, Х. Різе. Плідно розробляють споріднені з цивілізаціонізмом культурологічні питання у Стокгольмській школі економіки. Так, К. Фей і Т. Мілс проводять дослідження на тему «Відкриваючи чорний ящик мотивації: порівняння культурних особливостей Швеції і Росії», а разом з К. Ксін з Китайської Європейської міжна-

родної бізнес-школи тему «Організаційна культура та її ефективність: порівняльний аналіз Росії і Китаю» [100].

Особливість авторського звернення до цивілізаційного підходу полягає у тому, що ми маємо за мету використати його як метод дослідження. Вважаємо, що він найбільш повно відповідає наявним культурним змінам та за допомогою нього можна всебічно розкрити тему обрану для наукової розвідки. Таким чином, методом нашого дослідження є цивілізаціонізм.

У цілому, актуальним є створення нової методології економічної науки, яка дозволить сформулювати ідеологію нової економіки, що здатна зберегти, захистити і розвинути людину, суспільство і природу в сучасному динамічному світі, що характеризується складними глобальними і локальними протиріччями, проблемами і парадоксами. Предметом економічної науки на новому етапі розвитку має стати людина в її неподільній єдності з суспільством і природою.

2.2. Антропоцентричний цивілізаціонізм як метод економічної науки

Цивілізаційний підхід як пізнавальна концепція розвивався загалом в контексті становлення науки, зокрема сукупності суспільних наук. Для того, щоб чітко встановити місце цивілізаціонізму в сучасній науці слід проаналізувати філософські та методологічні основи та особливості еволюції пізнання. Так, традиційно виділяють такі аспекти існування науки як створення нового знання, формування певного соціального інституту та особливої сфери культури [101]. Логіко-епістемологічний підхід щодо дослідження науки у своїх працях розвивали К. Поппер, І. Лакатос, Т. Кун, Дж. Голтон, Л. Лаудан, П. Файерабенд. Науку як окреме соціологічне та культурне явище розглядали М. Вебер, Е. Мертон, К. Ясперс, М. Гайдеггер, М. Полані. Завдяки праці дослідників лексика філософії науки збагатилася такими поняттями як «парадигма» (Т. Кун) [102], «дослідницька програма» (І. Локатос) [103] тощо. Нещодавно В. С. Стьопін у своїй

фундаментальній роботі «Теоретичне знання» [95] здійснив синтез єдиної концепції пізнання, яка є найбільш адекватною в умовах сучасного техногенного суспільства. В ній автор узагальнює та розвиває положення попередників щодо основ, характеру та особливостей становлення науки. У таблиці 2.1 систематизовано основні результати зазначеного дослідження про етапи розвитку науки, зміст наукових революцій, та відповідного типу раціональності, мету та методи пізнання, а також уживаних категоріальних матриць.

Таблиця 2.1.

Порівняльна характеристика етапів становлення науки за В. С. Стьопіним

Назва етапу та його зміст	Тип раціональності	Мета пізнання	Домінуючі методи пізнання	Категоріальна матриця
Класичний (XVII-XIX ст.) Додисциплінарна наука, дисциплінарна наука	Зосередження на об'єкті, елімінація засобів та суб'єкта пізнання	Побудова єдино істинної картини природи	Механіцизм загалом, еволюціонізм зокрема в біології, геології та суспільних науках	«річ», «процес», «частина», «ціле», «детермінізм», «простір», «час»
Некласичний (початок- руга третина XX ст.) Утворення нових наук – кібернетики, генетики, семіотики тощо	Враховує зв'язки між знаннями про об'єкт і характером засобів та операцій діяльності	Формування відносно істинної картини буття	Системний підхід	«об'єкт як складна система», «імовірність», нерівність цілого та сукупності його частин
Пост-некласичний (друга третина XX ст. – наші дні (початок XXI ст.) Міждисциплінарна, проблемно-орієнтована наука	Співвідносить отримання знань про об'єкт з особливостями засобів та операцій діяльності, а також суб'єктом пізнання й ціннісно-цільовими структурами науки та суспільства	Отримання об'єктивно-істинних знань про світ на підставі антропоцентризму	Поєднання системного, еволюційного та історичного підходів - універсальний еволюціонізм та історизм	«відкриті, людино-розмірні системи», «розвиток» «теорія», «метод», «факт», «обґрунтування», «пояснення»

Джерело: [95].

Отже, класична наука формувалася за умов значного впливу релігійного (християнського) світогляду. Це обумовило встановлення певного ідеалу, мети діяльності — пізнання Абсолюту, істини. Постулат про те, що Бог створив людину за власним образом і подобою став оптимістичним свідченням обраності людини, підтвердженням здогадки про значний пізнавальний потенціал особистості. Однак, у пошуках Абсолюту науковець мав відсторонено споглядати об'єкт, елімінуючи власну особистість та способи пізнання. Вважалося, що саме так досягалося максимальне проникнення у суть речей. Ідея єдиного, неподільного, універсального володіла свідомістю дослідників. Як діти свого часу вони старалися звести різноманіття буття до єдиного механізму, в якому проглядається геніальність турботливо, завбачливого Творця. Детермінізм, як ідея про всезагальну обумовленість об'єктивних явищ та причинність, що лежить в основі функціонування велетенського годинникового механізму Всесвіту набули поширення та популярності у середовищі вчених. Фізика з ідеями небесної механіки (Кеплер, Ньютон) стала основою наукової картини світу в XVII-XVIII ст. Протягом зазначеного періоду відбулася диференціація знання за напрямками природничих, гуманітарних і технічних наук, а також в їх межах посилювалася спеціалізація з утворенням окремих дисциплін. На початок XIX ст. наука загалом стала дисциплінарно організованою. Таким чином, кожна дисципліна зосередилася на дослідженні свого предмету та виявленні його особливостей внаслідок застосування спеціальних методів пізнання. Внаслідок цього наукова картина світу ускладнилася та збагатилася уявленнями з біології, геології, економіки тощо. Саме завдяки стрімкому розвитку біології поширилися ідеї еволюціонізму (Ч. Дарвін), які стали домінуючими в середовищі природничих та соціально-гуманітарних наук (Г. Спенсер, К. Маркс) та обумовили зміну способу мислення у науковому середовищі. Наприкінці XIX ст. активно формувалися нові дисципліни, зокрема генетика, соціологія, фінанси тощо. Проте у царині беззаперечного наукового лідера — фізиці, спостерігалася криза внаслідок неспроможності пояснити та узагальнити знання про нові, невідомі феномени. Її було подолано на початку XX ст., коли в науковій обіг було включено принципи відносності та ймовірності (ВТВ Ейнштейна, геометрії Рімана, Лобачевського, ядерна фізика Н. Бора). У цей час відбувається демонтаж класичного типу ра-

ціональності, який відрізнявся одномірністю, прямолінійністю, статичністю, жорсткою детермінованістю та утвердження нового неklasичного типу раціональності, в якому провідне місце займає усвідомлення складності, багатовимірності, динамічності картини буття. Науковці все більше зосереджують увагу на дослідженні тих проявів об'єкта, які мають особливий характер, що відрізняє його з-поміж інших споріднених об'єктів. Категорія «особливого», а не «загального» передовсім вивчається відносно конкретних природничих (теорія спадковості Менделя), технічних (кібернетика) і соціально-гуманітарних (психоаналіз З. Фройда) феноменів.

Саме криза класичної науки з її опорою на всезагальне та зміна акцентів на особливе спричинила до формування пізнавальної концепції, яка отримала назву цивілізаційного підходу або цивілізаціонізму. Першим вітчизняним цивілізаціоністом слід вважати М. Данилевського, який у 1869 році видав свою працю «Росія і Європа». У ній автор доводить, що не слід ототожнювати розвиток людства з поступом Європи, оскільки існують самостійні, своєрідні плани історичного розвитку різних народів, які можна об'єднати у певні культурно-історичні типи — цивілізації. Автор класифікував та виділив 10 цивілізацій, які існували у різні часи, зокрема єгипетську, китайську, асирійсько-вавилонно-фінікійську, халдейську, індійську, іранську, єврейську, грецьку, римську, арабську, європейську, мексиканську, перуанську та слов'янську. Теорія культурно-історичних типів М. Данилевського відзначається, з одного боку, високим рівнем абстрагування, з іншого — заглибленням і фіксацією особливого досвіду формування цивілізацій на основі циклів життєдіяльності; встановленням чітких критеріїв розвитку, зокрема спільності мови, політичної незалежності, відносної автономності, різноманітності як умови розквіту; історичної періодизації — етнографічний етап та стадія цивілізації; цивілізаційної діяльності, до якої відносяться релігійна, культурна, політична та суспільно-економічна діяльності [104]. Ідеї науковця були популярними в середовищі російських слов'янофілів на межі століть, однак світового поширення не набули.

Перша світова війна виявила внутрішні протиріччя, характерні для європейських народів. Осмисленням долі західної цивілізації переймався німецький історик та культуролог О. Шпенглер. Його праця «Занепад Європи» є класикою цивілізаціонізму (перший том

вийшов 1918 р., другий – у 1922 р.). Він уперше спробував довести, що ідеї безперервного еволюційного розвитку суспільства, характерні загалом для класичної науки 19 ст. є хибними, оскільки ґрунтуються на спрощеній історичній схемі «Стародавній світ — Середньовіччя — Новий час». Шпенглер виходить за межі даної схеми, звертаючись до надбань неєвропейських культур і цивілізацій. Він використовує підхід Гете для виділення етапів становлення соціальних утворень, зокрема це періоди передчасся, раннього часу, пізнього часу та, безпосередньо, цивілізації. Автор оперує такими поняттями як «система», «зворотній зв'язок», «множинність» та «особливість» для того, щоб краще пояснити відмінності формотворення різних культур і народів. Історик вважає, що «людство – пусте слово», оскільки виражена у ньому абстракція «не має жодної мети, жодної ідеї, жодного плану...», однак як тільки справжній дослідник відмовляється від загальних підходів, то «віднаходиться неочікуване багатство справжніх форм» [105; 55]. Як вчений неklasичного періоду він виборює право на існування і пізнання особливого (унікального) замість універсального – «Замість монотонної картини лінійної всесвітньої історії... я бачу феномен безлічі потужних культур, що з первісною силою проростають із нутра країни, що їх породила, ... і кожна з них накладає на свій матеріал — людство — свою власну форму й у кожній своя власна ідея, ... життя, бажання й почуття і, власна смерть» [105; 55]. Таким чином Шпенглер заперечує лінійну модель соціокультурної динаміки та розвиває ідею циклічного становлення цивілізацій. Прогноз науковця щодо майбутнього занепаду Європи не відбувся, оскільки творчий потенціал європейських народів не вичерпався, а їх здатність до самовдосконалення залишається порівняно з іншими центрами цивілізаційних змін (США, Японія, Китай, Росія) високою.

Визначний внесок у розвиток цивілізаційного підходу зробив англійський історик А. Тойнбі. У своїй багатотомній праці «Дослідження історії» (1934–1961р.р.) він виклав теорію локальних цивілізацій. Науковець чітко визначив поле (об'єкт) дослідження; ввів класифікаційні ознаки цивілізацій, зокрема наявність вселенської церкви та ступінь віддаленості від місця першопочаткового виникнення суспільства; загалом виділив 21 цивілізацію в історії людства; визначив і охарактеризував чотири стадії цивілізаційного процесу – генези, росту, надлому та розпаду; висунув ідею феномену «Виклику-та-Відпо-

віді» як основного джерела цивілізаційних змін та «Уходу-і-Повернення» як впливу творчої особистості на суспільство. Як стверджує дослідник в основі генези цивілізацій знаходиться поділ праці та мимезіс (соціальне наслідування), а також фактори: негативний – сила інерції, та позитивні – становлення раси і вплив середовища. Для стадії росту він виділив стимули природного середовища та стимули людського оточення, а також визначив ознаки зростання цивілізацій – прогресуюче спрощення, етерифікація, трансференція дії, самодетермінація. Вчений вважає, що надломи породжуються стерилізацією творчого потенціалу особистостей та протистоянням «вождів, які втратили активність з творчими особистостями, які жадають змін» [107]. Стадію розпаду автор вивчає через установлення відповідних критеріїв та ритмів, особливостей соціального і душевного розколу. При цьому А. Тойнбі впевнений – стадії надлому і розпаду цивілізації можуть уникнути, якщо зможуть давати гідні відповіді на виклики. Дослідник, як і О. Шпенглер, вважає неадекватною і неправильною формулу «стародавня+середньовічна+нова» історія. Він заперечує прямолінійність у пізнанні, характерну для класичної науки: «Помилкова концепція «єдності історії» на базі західного суспільства має ще одну невірну посилку – уявлення про прямолінійність розвитку» [107]. Одночасно А. Тойнбі критикує О. Шпенглера, зокрема уявлення колеги про цивілізації як організми та ідею зумовленості природного старіння і смерті соціальних утворень. Як представник некласичної науки автор використовує такі поняття як «відносність», «невизначеність», «диференціація», «структура», «інститути», «мутація» тощо. Загалом його ідеї набули популярності в середовищі геополітиків та справили значний вплив на формування сучасної концепції глокалізації (глобалізація+локалізація).

Американський соціолог російського походження П. Сорокін також зробив значний внесок у розвиток цивілізаційного підходу. Дослідник компетентно критикував лінійну концепцію соціально-історичних змін своїх попередників, зокрема О. Конта, К. Маркса, Ф. Енгельса, Г. Спенсера. Зазначеним поглядам він протиставив власну теорію соціокультурної динаміки [108], засновану на ідеях хвиль та циклів соціально-історичного процесу. Вчений розглядає дійсність як єдність різних культурних суперсистем. Він підкреслює своєрідність

кожної культури та акцентує увагу на цінностях, тенденціях і проблемах, що становлять їх зміст. Відповідно до здатності пізнавати реальність вчений виділив три типи суспільств – ідеаціональне, почуттєве та ідеалістичне. При цьому перші дві є взаємними протилежностями, а третя – проміжною їх формою. Цивілізація, яка заснована на уявленнях про надприродне, потойбічне є ідеаціональною. Людина даного суспільства присвячує життя духовним цінностям, підготовці до потойбічного існування. Чуттєва цивілізація зосереджує свою увагу на земній реальності, пошуку насолод та щастя. Ідеалістична цивілізація гармонійно поєднує надприродне і реальне буття людей. Сорокін на значному масиві історичних даних довів, що існує певна послідовність розвитку суспільства, у якому спочатку формується ідеаціональна цивілізація, далі вона перетворюється на ідеалістичну, а згодом деградує до чуттєвої. У подальшому чуттєва суперсистема через еволюційних механізм «криза-катарсис-харизма-воскресіння» переходить на новий рівень розвитку і зміна типів цивілізацій продовжується знову. При цьому кожний цивілізаційний тип проходить три стадії соціальної хвилі: на мінімумі відбувається формування домінантних смислів, на максимумі вони утверджуються у вигляді культурних норм і цінностей, далі вступають у протиріччя з наявними потенціями прогресу. Після проходження всього циклу він поновлюється у новому типі культурної суперсистеми. Ідеї П. Сорокіна залишаються актуальними, оскільки пояснюють суть механізму змін великих соціальних угруповань.

Однак, у другій третині ХХ століття відбувається нова наукова революція – формується постнекласична наука, заснована на проникненні нових уявлень про можливості та межі пізнання. Використання обчислювальної техніки, накопичення значних обсягів інформації, розвиток комунікацій дозволили інтенсифікувати процес наукового пошуку, розширили горизонти досліджень. При цьому, комплексно вирішуючи проблеми сучасності – подолання бідності, забруднення навколишнього середовища, демографічного вибуху/кризи, вчені виходять на міждисциплінарний рівень взаємодії. Наукові дослідження починають відігравати не лише пізнавальну роль, а також створюють умови щодо прийняття життєвонеобхідних політичних та економічних рішень. В якості домінуючого методу пізнання представники постнекласичної науки широко застосовують універсальний

еволюціоналізм – поєднання системного підходу та еволюціонізму (також широко використовуються синергетика і теорія хаосу). Об'єктами дослідження є людинорозмірні, складні самоорганізовані системи, що змінюються у часі. На противагу класичній і некласичній науці, постнекласична наука базується на припущенні, що дослідник впливає на результати дослідження, оскільки є частиною досліджуваної системи. Таким чином визнається провідна роль людини у гармонізації оточуючого світу, створенні та поширенні знань, акумуляції та використанні багатства, прискоренні поступу цивілізації загалом.

Одним з перших постнекласиків-цивілізаціоністів, на нашу думку є В. Ростоу, який у праці «Стадії економічного росту. Некомуністичний маніфест» (1960 р.) сформулював цивілізаційну теорію з економічним змістом. Відповідно до ідей вченого, суспільства у процесі власної еволюції набувають нових ознак, ускладнюються та обирають принципово нові форми існування. При цьому вони відрізняються одне від одного за трьома критеріями: рівнем розвитку техніки, норми нагромадження, рівнем споживання. На основі застосування вищезазначених критеріїв дослідник виділив п'ять стадій розвитку суспільств: традиційне (аграрне), яке характеризувалося примітивною технологією і низькою продуктивністю і рівнем споживання; перехідне, увага у якому зосереджується на збільшенні норми нагромадження та технологічних вдосконаленнях; період зсуву до індустріального розвитку; період зрілості, що характеризується високими темпами урбанізації та зростанням впливу кваліфікованої праці; суспільство масового споживання, в якому домінує сфера послуг, а виробництво орієнтоване переважно на споживання. Дослідник застосував свою теорію для порівняння рівня розвитку різних суспільств, зокрема Великобританії, США, Японії, Росії, Франції, Німеччини. Заслугою В. Ростоу є поєднання різних цивілізацій на основі застосування критерію економічного зростання. Таким чином концептуально було введено спільний знаменник, що дозволяв певним чином співставити та оцінити економічну складову різних цивілізацій.

Ідейними однодумцями В. Ростоу були Дж. К. Гелбрейт, Д. Белл, Е. Тоффлер, які розробляли теорію постіндустріального суспільства. Відповідно до уявлень науковців історію людства слід розглядати у контексті «соціальних потоків» [109], які кардинальним чином змі-

нили основи життєдіяльності та розвитку суспільства. Так, дія першого соціального потоку обумовила виникнення аграрного суспільства. При цьому малочисельні групи мисливців/збирачів освоїли технологію відтворювального виробництва, приручивши тварин та започаткувавши рослинництво. Основною цінністю даного суспільства була земля. Другий соціальний потік виник в епоху Відродження у Західній Європі та спричинив перехід до раціональної епохи Нового часу – індустріальне суспільство, в якому за допомогою техніки (механізації, автоматизації) встановлювалася гегемонія людини на землі. Масове виробництво та споживання, стандартизація, уніфікація стали ознаками часу, а основною цінністю – капітал. Розвиток індустріального суспільства спричинив виникнення екологічних проблем, бідності та нерівності, експлуатації та соціального відчуження особистості. На початку ХХ ст. індустріалізм вичерпав себе як прогресивне явище, оскільки ті кризи, які він обумовив стали набувати загрозливого масштабу. В середині ХХ ст. П. Дракер виявив тенденції формування нового соціального потоку, який за порівняно короткий період привів до утворення на Заході, в першу чергу США, постіндустріального суспільства, в якому основним інструментом оволодіння реальністю стала інформація та знання, а домінуючою цінністю – людина. При цьому постіндустріальна парадигма передбачає гармонізацію відносин як у соціумі між людьми, так і між цивілізацією та природою. Творці даної теорії як вчені-постнекласики комплексно підійшли до розбудови її засад, опрацювавши надбання різних суспільно-гуманітарних наук – історії, економіки, соціології, антропології, психології, геополітики, тощо. Вони використовують історичний метод для культурної реконструкції попередніх цивілізацій та для прогнозування ймовірного майбутнього. Крім того автори є прихильниками еволюціонізму, оскільки вірять у прогрес людського роду. Теорія постіндустріального суспільства справила великий вплив на свідомість сучасників – більшість науковців тим, чи іншим чином застосовують її положення як у технічних, так і в природничих, соціальних та гуманітарних науках. Так, серед вітчизняних учених тему постіндустріального суспільства розробляють В. М. Геєць, Ю. М. Пахомов, А. С. Філіпенко, А. А. Гриценко, А. А. Чухно, Л. І. Федулова, А. С. Гальчинський та інші. Серед російських науковців даний напрямок представлений у

роботах В. Л. Іноземцева, А. В. Бузгаліна, А. І. Колганова, Л. Абалкіна, Є. Т. Гайдара та інших.

Альтернативною щодо теорії американських цивілізаціоністів стала постмодерністська концепція, розроблена французькими філософами Деррідою, Бодрійяром, Дельозом та іншими. В ній також розділено історію розвитку людства на три етапи – премодерн, модерн і постмодерн. Однак, на нашу думку цивілізаційний дискурс постмодерністів виявився неконструктивним щодо вирішення проблемних питань, оскільки переважно ґрунтувався на нищівній критиці попередніх досягнень.

У кінці ХХ ст. розпочалися колосальні геополітичні зрушення, що докорінно змінили образ сучасності. Це, зокрема, — руйнування СРСР, а разом із ним біполярної моделі світу, стрімкий процес глобалізації та вестернізації, що, в свою чергу, призвів до поширення антиглобалістичних настроїв та тероризму. У цей час гостро постала потреба оцінити дані події з наукової точки зору. Таку геополітичну оцінку в межах цивілізаційного підходу дали С. Гантінгтон у статті «Зіткнення цивілізацій?» (1993 р.) і Зб. Бжезинський у праці «Велика шахівниця» (1994 р.). Як вважає С. Гантінгтон «Зараз набагато доцільніше групувати країни, ґрунтуючись не на їх політичних або економічних системах, не за рівнем економічного розвитку, а виходячи з культурних і цивілізаційних критеріїв» [110]. Автор дає вичерпну відповідь на питання «Чому неминуче зіткнення цивілізацій?» наводячи свої аргументи, суть яких полягає у тому, що цивілізації мають суттєві відмінності, які унеможливають адекватну взаємодію її представників, а культурні особливості менш піддаються змінам і внаслідок цього їх складніше звести до компромісу. Висновок науковця-постнекласика є достатньо логічним і оптимістичним: «... у... майбутньому не існуватиме єдиної універсальної цивілізації. Навпаки, світ буде складатися з несхожих ... цивілізацій, і кожній з них прийдеться вчитися співіснувати з усіма іншими». У свою чергу Збігнев Бжезинський усвідомлюючи соціально-культурну різноманітність світу хоче поставити інші цивілізації на службу інтересам Сполучених Штатів. Його імперська позиція як представника єдиної супердержави унеможливорює пошук компромісу між Заходом і Не-заходом, посилюючи напруження у взаємовідносинах сторін.

На початку XXI ст. проблеми співіснування різних цивілізацій і культур набули нового загострення, оскільки з площини міждержавної взаємодії перейшли у площину внутрішньодержавних конфліктів. Тут доцільно згадати події 11 вересня 2001 року у США, нещодавні масові заворушення мусульманських іммігрантів у Франції, зростання напруження в європейських країнах, які не змогли асимілювати заробітчани-чужинців. Слова автора книги «Присмерки Заходу» професора К. Коукера «...наші терористи живуть у нас удома» [111] розкривають зміст цивілізаційного зіткнення європейського та мусульманського світу. Проблеми, що мають місце між різними соціально-культурними угрупованнями потребують вирішення. Відповідно саме постнекласична наука, досліджуючи феномени сучасності, аналізуючи інформацію та синтезуючи знання має забезпечити політиків, економістів та інших зацікавлених осіб необхідними моделями та рекомендаціями щодо розв'язку наявних та скритих конфліктів.

Не зважаючи на домінування в постнекласичній науці методу універсального еволюціонізму, наявні особливості світоіснування необхідно досліджувати саме спираючись на цивілізаціонізм, який дозволяє досягнути буття людства у множинності та суперечливій єдності. Таким чином цивілізаційний підхід є актуальним сучасним методом науки, який розвивається у відповідності до ступеню пізнання складних, неоднозначних культурних та соціальних особливостей буття різних народів, націй та їх глобальних угруповань.

2.3. Цивілізація: історія формування категорії, аналіз поняття, класифікація та гармонізація підходів

Пізнання реальності передбачає виявлення як універсальних закономірностей розвитку людства, так і певних особливостей, набутих у процесі історичного становлення окремих суспільств. Це дозволяє охопити різномірний і суперечливий соціальний світ у його динамічній цілісності і повноті.

Одним із найскладніших суспільних феноменів, що знаходиться в центрі уваги наукового пізнання протягом століть є цивілізація. Активний пізнавальний інтерес до цього феномена пояснюється тим, що цивілізація є соціальним полем, в межах якого одночасно діють і розгортаються як універсальні, так і унікальні суспільно-історичні сили та процеси. Обов'язок перед майбутнім вимагає від сучасних вчених зосередитися на виявленні природи формування і механізму впливу цих сил та процесів на суспільство. Зараз нове покоління науковців переосмислює феномен цивілізації. Це проявляється у внесенні змін до понятійного апарату, що розкривають зміст даної категорії відповідно до актуального стану соціуму, наявних тенденцій розвитку та особливостей використання методів пізнання. Одним з сучасних загальнонаукових методів, що широко застосовується у суспільствознавстві є історизм. За допомогою цього методу виявляються універсальні закономірності формування цивілізацій. На нашу думку одним з досягнень історизму є розробка загальної схеми епістемологічного процесу розгортання всесвітньої історії, в якій здійснено акумуляцію різних підходів, позицій і точок зору науковців [112].

Відомий суспільствознавець Ю. Семенов виділяє чотири основні напрями розуміння історії – це унітарно-стадіальний (у тому числі лінійно-стадіальний), плюрально-циклічний, глобально-стадіальний та антиісторичний (історичний агностицизм) [113].

Як правило, цивілізаційний підхід відносять до плюрально-циклічного напрямку пізнання, хоча ми вважаємо, що дослідження цивілізацій необхідно проводити використовуючи також і альтернативні концепції розуміння історії. Це дасть змогу розширити коло конструктивних ідей, реалізація яких призведе до гармонізації різних наукових напрямів і підходів та в кінцевому підсумку через впровадження політичні та економічні рішень вплине на розв'язання сучасних цивілізаційних протиріч.

Етимологія слова «цивілізація» пов'язана з поширенням у середньовіччі латини, як мови науки. При цьому існує декілька слів, які могли бути використані для словоутворення, зокрема це «civilis» – гідний, вихований, громадянський, державний, а також civitas – місто-держава (аналог грецького полісу). В античні часи даний термін означав особливу форму соціально-економічної і політичної організації суспільства, типу для Стародавньої Греції та Рима.

Історія формування наукової категорії «цивілізація» починається з XVI ст. Французький мислитель Ж. Боден у праці «Метод легкого пізнання історії» (1566 р.) відстоював позицію, що люди у поступовому процесі розвитку від дикунства досягнули стану, який він визначив як «civilisocietas» – цивільне, громадянське суспільство [114; 25]. У контексті розвитку Нового часу латинь у науковій літературі поступово витіснилася національними мовами – французькою, німецькою, англійською. Різні автори застосовували слова «цивілізований», «політесний», обтесаним (polished) для визначення вищезазначеного стану. Однак, у XVII ст. прикметник «цивілізований» став загальноживаний. Він, зокрема, зустрічається у роботі Рене Декарта «Міркування про метод» (1637). У середині XVIII століття від прикметника «цивілізований» був утворений іменник "цивілізація". Ця подія пов'язана з іменами французьких мислителів маркіза Віктора де Мірабо і Ніколи Антуана Буланже. Вважається, що вперше термін «цивілізація» використав Мірабо у своїй роботі «Друг людей або Трактат про населення» (1756 р.). При цьому він проаналізував зміст даного поняття як для пересічної людини, так і для себе особисто: «Якби я запитав у більшості, у чому полягає цивілізація, то відповіли б так: цивілізація – це пом'якшення вдачі, чемність, увічливість і знання, які розповсюджуються для того, щоб дотримувати правил пристойності та щоб ці правила відігравали роль законів суспільного життя, – все це виявляє лише маску чесноти, а не її особу. Цивілізація нічого не робить для суспільства, якщо вона не дає йому основи й форми чесноти» [115; 389]. Таким чином автор наголошує на формальних та змістовних аспектах категорії «цивілізація» певним чином протиставляючи їх. Отже, за Мірабо, цивілізація – це фундаментальне благо, яке визначає ступінь людяності як окремих осіб, так і суспільства загалом, оскільки чеснота притаманна як окремим людям, так і їх спільнотам. У середовищі французького просвітництва поняття «цивіліза-

ція» переважно використовувалося через призму моральної оцінки світоустрою, в якому провідне місце відводиться цивілізованій людині як втілювачу ідеалів справедливого, вільного розвитку. У такому значенні воно набуло поширення серед їхніх однодумців у Європі.

У свою чергу Н. А. Буланже у книзі «Старовина, викрита у своїх звичаях», що була видана у 1766 р. (після смерті автора 1759 р.) так використовує термін «цивілізація»:

«Коли дикий народ стає цивілізованим, ні в якому разі не слід вважати акт цивілізації завершеним після того, як народу видані чіткі та незаперечні закони: потрібно, щоб він ставився до даного йому законодавства як до цивілізації, що продовжується» [116].

Отже, мислитель розуміє цивілізацію як процес, в ході якого певне суспільство позбувається варварства, отримуючи нову якість шляхом організації буття через встановлення, виконання та поширення законів.

Етапною працею для розуміння історичного процесу стала книга представника шотландського просвітництва А. Фергюсона «Досвід історії цивільного суспільства» (1767 р.), в якій він виклав унітарно-стадіальну концепцію розвитку людства через проходження періодів дикунства, варварства та цивілізації. Він розрізняє нації розвинені, цивілізовані та непрогресивні, примітивні. Надалі унітарно-стадіальний підхід використали у своїх працях А. Р.Ж. Тюрго і А. Сміт. Незалежно один від одного вони запропонували чотирьохстадійну модель поступу людства — мисливство/збиральництво — скотарство — землеробство — торгівля/промисловість.

На початку ХІХ ст. відбувається посилення конкуренції між великими європейськими країнами за встановлення гегемонії у світі (Наполеонівські війни, колонізація земель Африки, Південної та Південно-Східної Азії). Дане протистояння знаходить відображення у тогочасних роздумах філософів, зокрема у праці П. Балланше «Старець і молода людина» (1819 р.), в якій уперше використано поняття «цивілізація» у множині, а також у творах Франсуа П'єра Гізо «Історія

цивілізації в Європі» (1828 р.) та «Історія цивілізації у Франції» (1830 р.).

Прогресивним поглядом на суспільствознавство стали дослідження Клода Анрі де Сен-Сімона в межах унітарно-стадіальної концепції. Він пов'язував кожну епоху розвитку людства з відповідною організацією суспільства. Так, античній епосі відповідає рабовласницька форма організації суспільства, середньовіччю – феодально-богословська система, епоха нового часу пов'язана з індустріальною системою. Наступним кроком у пізнанні соціальної реальності стала ідея суспільних формацій, запропонована К. Марксом і Ф. Енгельсом (ця концепція є лінійно-стадіальною, тобто різновидом унітарно-стадіального підходу). Красномовною особливістю даної концепції є виділення «азійської» суспільної формації поряд з первісно-общинною, рабовласницькою, феодальною і капіталістичною. Таким чином автори історичного матеріалізму підкреслювали несхожість азійського способу виробництва з європейським. Отже можна стверджувати про наявність зачатків цивілізаціонізму в підходах Маркса і Енгельса.

У середині ХІХ ст. продовжився напружений інтелектуальний пошук основ суспільної світобудови. Розчарування науковців у прямолінійних схемах пояснення соціальних процесів, політичне поживлення, викликане революційними виступами у 1848 році вплинули на формування оригінального плюрально-циклічного підходу до історії (ідейним натхненником якого ще на початку ХVІІІ ст. став Джамбаттиста Віко – трактат «Підстава нової науки про загальну природу націй»), головні положення якого виклав Ж. А. де Гобіно у праці «Досвід про нерівність людських рас» (1853 - 1855) та Генріх Рюккерт у двотомнику «Підручник всесвітньої історії в органічному викладі» (1857 р.). Гобіно класифікував 10 цивілізацій – індійську, єгипетську, асирійську, еллінську, китайську, італійську, німецьку, алегантську, мексиканську й андську. Вчений вважав, що кожна цивілізація має власний, особливий шлях розвитку. При цьому вони утворюються, функціонують і гинуть унаслідок зовнішніх впливів та внутрішніх суперечностей. Німецький історик Рюккерт більш якісно обґрунтував цей підхід. Він ввів поняття «культурно-історичного організму», «культурно-історичного індивіда» та «культурного типу». На думку науковця великі культурно-історичні індивіди утворюються з менших відповід-

них індивідів. Так, декілька народів можуть формувати державу, а держава може входити до групи держав. Щодо культурних типів, то вчений нарахував їх п'ять вищих різновидностей – германохристиянський (західноєвропейський), східно-християнський (слов'янський), ісламський (арабський), індійський і китайський. Кожний з них має свою особливу історію, підпорядковану циклу народження, зростання, занепаду. Культурні типи співіснують у просторі-часі, утворюючи альтернативні реальності. При цьому не існує загальної реальності – єдиної історії для всіх. Кожна цивілізація йде своїм шляхом, від чого музика історія звучить як поліфонія, що складається із декількох рівнозначних мелодій. Однак, Рюккерт не був послідовним щодо історичному плюралізму, оскільки вважав, що на противагу іншим культурам західноєвропейська є єдиною найбільш наближеною до загальної ідеї людства, тому європеїзація – це вірний шлях у доно високорозвинених народів.

Гобіно і Рюккерт стали предтечами наукового напряму цивілізаціонізму, який пізніше сформували такі мислителі як М. Данилевський, О. Шпенглер, А. Тойнбі, П. Сорокін, С. Гантінгтон. Потрібно наголосити на принциповій розбіжності, які відрізняють Гобіно і Рюккерта від цивілізаціоністів: перші розглядають цивілізації в контексті історії, а не навпаки – історію в контексті цивілізацій, тобто для них основною дійовою особою є історія, яка породжує різні культурні типи, тоді як для наступників історія стає наслідком розвитку цивілізацій.

Миколу Данилевського прийнято вважати першим цивілізаціоністом. Його робота «Росія і Європа» (1869 р.) започаткувала нову традицію соціальних досліджень. Одночасно можна сказати, що деякі ідеї його концепції культурно-історичних типів схожі з ідеями Рюккерта. Для Данилевського терміни «культурно-історичний тип» і «цивілізація» є синонімами, які відображають «... самостійні, своєрідні плани релігійного, соціального, побутового, промислового, політичного, наукового, художнього, себто історичного розвитку» [104]. Отже, науковець робить акцент на особливості та самодостатності різних рівнів буття, які створюють певну культурно-історичну єдність. Він виводить культурно-історичні типи, використовуючи відповідність таким вимогам щодо суспільних систем: принципу поділу сукуп-

ності; певного ступеню спорідненості; принципу однорідності. Оригінальним є визначення Данилевським умов прогресу:

«Прогрес ... полягає не в тому, щоб постійно йти в одному напрямі..., а у тому, щоб виходити все поле, яке утворює царину історичної діяльності людства в усіх напрямках. Тому жодна цивілізація не може пишатися тим, що вона являє найвищу точку розвитку в порівнянні з її попередницями або сучасницями» [104].

Ця думка підкреслює важливість врахування категорії «особливого» при розгляді якісної сторони прогресу. Данилевський визначив п'ять критеріїв цивілізації: єдність мови; політичну незалежність; відносну автономність; різноманітність як основу поступу; невідповідність короткого періоду розквіту і невизначеного періоду росту. При цьому період «заготовки запасу для майбутньої діяльності» автор називає «етнографічним», а період безпосереднього витрачання – «цивілізацією» [104]. Він вважав, що існує три способи поширення цивілізацій – колонізація, щеплення (перенесення цивілізаційних начал) та вирощування на основі акумуляції кращого досвіду. Кожна культурно-історична цілісність відрізняється одна від одної особливостями чотирьох основ життєдіяльності – релігійної, культурної, політичної та суспільно-економічної. Вчений притримувався циклічних уявлень щодо періодизації розвитку цивілізацій, порівнюючи їх з фазами життя людини. У цілому чітка, конструктивна, аналітична концепція культурно-історичних типів Миколи Данилевського є прикладом несуперечливої теорії, практичне використання якої започаткувало бурхливий розвій геополітики.

Дещо інший підхід до дослідження цивілізацій розвинув О. Шпенглер у відомій двохтомній праці «Занепад Європи» (1918 р., 1922 р.). Основною дієвою особою для автора є культурний організм, який народжується, живе і помирає відповідно до природних законів царства духа: «... величні культури є дещо цілком початково зростаючими з найглибших надр духовності... народи, які знаходяться під

чарами культури, виявляються ... не творцями, а витворами цієї культури [105; 173]. Науковець виділив культури трьох видів – фаустовську (раціонально-механістичну), аполлонічну (чуттєву) та магічну (духовну). На основі культурного поділу він виявив вісім цивілізацій – греко-римську, єгипетську, майя, арабську, китайську, індійську, російсько-сибірську, західну. Вчений розвинув ідею Гете, яку той виклав у статті «Епохи духа» про чотири періоди культури, зокрема передчася, раннього часу, пізнього часу та цивілізації [106; 38]. Отже, найвищою формою культурного організму за Шпенглером є досягнення стану цивілізації. Учений вважав, що Європа пройшла всі фази розвитку і вступила до останньої – цивілізації, а, отже, її закономірно очікував занепад. Як представник плюрально-циклічного підходу науковець заперечував унітарно-стадіальну історію – «Замість монотонної картини лінійноподібної всесвітньої історії я бачу феномен багатьох потужних культур...» [106; 55]. Автор цілковито заперечує наявність змісту в абстрактному понятті людства: «Людство» – пусте слово», «у «людства» немає жодної цілі, жодної ідеї, жодного плану...» [106; 55]. Так він доводить, що кожний народ, кожна людину треба розглядати виключно в контексті культурного організму, частиною якого він є. Загалом дослідник схильний до індетермінізму: «Межа, до якої ми можемо дійти, – це форми, які чисто перебувають, позбавлені причин і цілей...» [106; 31]. Завдяки Шпенглеру цивілізаціонізм збагатився органістичним підходом, в якому провідне місце займає фізіогноміка і систематика як способи морфологічного спостереження світу, а також ввів у термінологічний обіг суспільствознавства такі гуманітарні поняття як «душа», «логіка-доля» «ідея долі» та інші.

Арнольд Джозеф Тойнбі також належить до групи науковців, які розвивали цивілізаційний підхід. Його фундаментальна 12-томна праця «Дослідження історії» (1934-1961) мала значний вплив на суспільствознавство ХХ ст. Перші шість томів Тойнбі присвятив вивченню феномену цивілізацій. Його прийнято вважати автором теорії «локальних цивілізацій», переважно тому, що він відстоював і використовував порівняльний метод для пізнання. Вчений послідовно виклав свою позицію, починаючи з визначення поняття «суспільство» під яким він розуміє «...загальну основу полів діяльності окремих індивідуумів» [107]. За критеріями тривалості існування, величини те-

риторії, кількості населення він поділяє суспільства на примітивні та цивілізації. При цьому останні «... являють собою не статичні формації, а динамічні утворення еволюційного типу» [107]. У своєму розвитку вони проходять стадії генезису, росту, надлому і занепаду (розпаду). Утворення цивілізацій, на думку науковця, відбувається двома шляхами – через мутацію примітивних суспільств та внаслідок виділення із попередників. Таким чином формуються незалежні та родинно пов'язані цивілізації. Їх подальший розвиток відбувається на основі дії історичного механізму «Виклику-і-Відповіді», тобто коли «... суспільство у своєму житті зіштовхується з серією задач, які воно вирішує найбільш прийнятним для себе чином» [107]. Активну роль у формуванні відповіді відіграють творча меншість соціуму, для яких у свою чергу, діє механізм «Уходу-і-Повернення». Так на основі взаємодії зовнішнього і внутрішнього середовища підтримується життєдіяльність цивілізацій. Надлом і розкладання відбуваються у тому випадку, коли суспільство не може дати адекватну відповідь на існуючі виклики. Цікавою особливістю позиції Тойнбі є те, що він одночасно заперечує як унітарно-стадіальний, прямо називаючи помилковою концепцію «єдності історії», так і плюрально-циклічний підхід – «...наявність рухів в процесі росту цивілізацій, які періодично повторюються в жодній мірі не передбачає, що сам процес, що включає в себе ці рухи, належить тому ж циклічному порядку... Напроти, ... цей рух є неповторюваним, а прогресуючим» [107]. Тобто цей науковець є одним з представників так званого глобально-стадіального розуміння історії: «...цивілізації приходять і уходять, а Цивілізація залишається» [107].

Треба зазначити, що наукова творчість О. Шпенглера і А. Дж. Тойнбі відбувалася в складних історичних умовах – у першій половині ХХ ст., коли країни внаслідок наявності певних суперечностей відгороджувалися одна від одної, зростало міжнародне напруження, яке вилилося у дві світові війни. Тому, можливо, саме у цей період об'єктивно склалися умови для розквіту цивілізаціонізму. Після закінчення Другої світової війни та утворення біполярної геополітичної моделі людство певним чином було збалансовано. Відповідно сформувалися умови для плідної діяльності нового покоління науковців, яке запропонувало інші соціальні ідеї та проекти. Зокрема у цей час набуває поширення глобально-стадіальний підхід, який найкра-

щою мірою розкрито у праці К. Ясперса «Зміст і призначення історії» (1948 р.) [117]. Науковець доводить, що процес становлення єдиної цивілізації розпочинається на певному етапі розвитку окремих цивілізацій. Цей етап він називає «осьовим часом», що припадає на період між 800 і 200 р. до н.е., коли незалежно один від одного в різних місцях планети — у Древній Греції, Персії, Палестині, Індії, та Китаї, виникає універсальна інтелектуально-моральна основа людства, з'являються духовні напрями, що створили сучасний тип людини. Прояв універсального в природі людини автор обумовлює єдиним трансцендентним джерелом, до якого вона має колись повернутися «Єдине — це нескінченно далека точка співвіднесення, одночасно джерело та ціль; це — єдність трансцендентності» [117; 270]. Ясперс вважає, що спілкуючись людина шукає і знаходить себе в інших. Цивілізаційний процес він характеризує як «... становлення єдностей, сповнені ентузіазмом пошуки єдності, які змінюються настільки ж жагучим руйнуванням єдностей» [117; 270]. Дослідник заперечує циклічність історичного процесу. Для нього «... історичним залишається рух між початком і кінцем, що ніколи не приходить до того, що воно, по суті, означає, але завжди містить його у собі» [117; 270]. Отже, ідеї Ясперса є цінними, оскільки дають можливість співвіднести долю окремих людей, народів, цивілізацій до глибинної суті духу, який їх об'єднує понад буттям.

Пануванню будь-якої історичної концепції, чи то плюрально-циклічної, чи унітарно-стадіальної, чи глобально-стадіальної намагався покласти край Карл Поппер (праці «Відкрите суспільство і його вороги» (1945 р.) і «Вбогість історизму» (1957 р.). На основі «методологічного номіналізму» він доводив, що суспільне буття — це сукупність різноманітних дій людей, тобто події не мають певної обумовленої послідовності. Отже, єдиної історії людства не існує, а є тільки нескінченна безліч історій людського життя. Таким чином, єдиного руху як процесу розвитку суспільства не існує. Даний погляд на дійсність є досить радикальним, хоча, можливо, і вірним для нескінченної кількості людей, які одночасно діють у безкінечно малому проміжку часу. «Антиісторизм» К. Поппера підтримав Ф. А. фон Гайек, який виклав аналогічні погляди у творі «Згубна самовпевненість. Помилки соціалізму» (1988). Антиісторичний підхід підтримувати Р. Нісбет, Ч. Тіллі, Р. Будон та деякі постмодерністи.

Плеяда блискучих науковців у 60-х-80-х роках ХХ ст. розробляла унітарно-стадіальну концепцію індустріального/постіндустріального суспільства. Так, американський соціолог Волт Ростоу в праці «Стадії економічного росту. Некомуністичний маніфест» (1960 р.) виклав думку, що вирішальну роль у розвитку суспільства відіграють техніко-економічні показники, норма нагромадження та рівень споживання. Його погляди розділяв французький соціолог Раймон Арон, який у роботі «Лекції по індустріальному суспільству» (1964 р.) виклав теорію «єдиного індустріального суспільства», яка базувалася на ідеї технологічного детермінізму. Він вважав, що індустріальне суспільство здатне на прогрес, незважаючи на песимізм, який поширюється у соціумі внаслідок неможливості досягнення ідеалів розвитку. В 70-х роках ХХ в. Деніел Белл переосмислив концепції попередників та прийшов до висновку, що науково-технічний прогрес призводить до трансформації індустріального суспільства в якісно інше — постіндустріальне суспільство. Свої думки він виклав у праці «Прихід постіндустріального суспільства» (1973 р.) При цьому науковець виділив три етапи суспільного розвитку – доіндустріальний (переважання в економіці сільського господарства, ієрархічна структура суспільства заснована на статусі), індустріальний (наявність промислового виробництва, суб'єктів економічної та підприємницької діяльності) та постіндустріальний (домінування в економіці сфери послуг, зростання ролі науки). Як вважає автор у постіндустріальному суспільстві саме університети стають центрами формування нових ідей та тенденцій, а інформація і знання перетворюються на засоби влади.

Цікавим різновидом постіндустріальної теорії є концепція «третьої хвилі» американського соціолога Елвіна Тоффлера, яку він виклав у книзі «Третя хвиля» (1980 р.). Шлях переходу до нового суспільства автор бачить у гуманізації всіх сфер життя людини на основі впровадження комп'ютерних технологій, що дозволить перейти до максимально кастомізованого задоволення потреб. Загалом Тоффлер так говорить про поняття «цивілізація»: «Термін цивілізація може звучати претензійно,... однак жодний інший термін не може бути достатньо всеосяжним, щоб включати у себе такі поняття як технологія, сім'я, релігія, культура, політика, бізнес, ієрархія, лідерство, системи цінностей, мораль і теорії пізнання» [109]. Таким чином дослідник розглядає цивілізацію як абстракцію, яка є простою сукуп-

ністю понять. При цьому конкретне наповнення кожного поняття є критерієм для диференціації суспільств. Отже, за Тоффлером, може існувати безліч цивілізацій-суспільств, які відрізняються одне від одного щодо наявного втілення змісту кожного поняття, їх поєднань та комплексу загалом.

Із початку 90-х років спостерігається повернення до плюрально-циклічного підходу, що пов'язано з руйнуванням біполярної моделі світу, утворенням нових незалежних держав, ескалації процесів глобалізації, заснованої на вестернізації. Тут, зокрема, слід згадати концепцію «зіткнення цивілізацій», яку запропонував С. Гантінгтон [110]. Його песимістичні прогнози виправдалися на початку нового тисячоліття, коли Захід зазнав ударів від ісламського світу. Позицію науковця підтримують молоді суспільствознавці – А. Бард і Я. Зодерквіст, які у своїй праці «Нетократія. Нова правляча еліта і життя після капіталізму» зазначають: «...у майбутньому 11 вересня 2001 року стане пам'ятною датою, історичною віхою, символом того, що інформаційне суспільство прийшло на зміну капіталізму як домінуюча парадигма. ...всупереч широко поширеній омані, у результаті всіх змін суспільство загалом стане менш прозорим» [97; 13].

Однак, поряд з песимістичними існують і оптимістичні погляди на майбутнє, зокрема Р. Йенсен вважає, що наступником інформаційного суспільства стане суспільство мрії [119]. Також оптимістичну позицію займає В. Л. Іноземцев, який розробив концепцію постеконічного суспільства, засновану на унітарно-стадіальному підході. Він стверджує, що у недалекому майбутньому відбудеться зміна характеру трудової діяльності. У ній переважатиме творчість як основа самореалізації особистості. При цьому на перший план вийдуть нееконічних потреби людини. Вони визначатимуть образ суспільних відносин у постеконічному світоустрої. Окрім Іноземцева проблему цивілізації досліджують такі російські науковці як Ю. М. Яковець, С. Г. Кисельов, С. Б. Переслігін, В. В. Вольнов. Зокрема, Яковець запропонував розуміти цивілізаційний поступ у руслі глобально-стадіального підходу у поєднанні з формаційним (лінійно-стадіальним). На думку вченого, розвиток людства – це прогресуючий історичний процес, складовими етапами якого є встановлення відповідності між виробничими силами та виробничими відносинами. Таким чином автор творчо

продовжує ідеї К. Маркса і Ф. Енгельса. Він визначає «цивілізацію» як «...якісний етап в історії суспільства, що характеризується певним рівнем розвитку самої людини, технологій, економічної бази суспільства, соціально-політичних відносин і духовного світу» [120; 18]. Отже, до Марксового підходу Яковець додає ще три складові – рівень розвитку особистості, технологій і духовного світу. Введення дослідником категорії «духовний світ» заперечує діалектичний та історичний матеріалізм, які були основою вчення К. Маркса. Так сучасний науковець пробує здійснити синтез ідеалізму і матеріалізму в контексті цивілізаційних досліджень.

З вітчизняних учених дослідженням феномену цивілізації займаються такі визнані авторитети як Ю. М. Пахомов, А. С. Філіпенко, О. Г. Білорус С. Б. Кримський, Ю. В. Павленко В. М. Геєць, А. А. Чухно, Л. І. Федулова та інші. При цьому, серед українських науковців найбільш популярною є тема історичного культурогенезу [79] та розвитку постіндустріального (інформаційного) суспільства, яке зараз переважно називається «суспільством знань» [121]. Хоча також мають місце роботи присвячені цивілізаційним вимірам економічного розвитку (Філіпенко [47]).

Загалом процес формування категорії «цивілізація» продовжується, оскільки продовжується процес пізнання відповідного соціального феномену.

Першим етапом у оволодінні змісту категорії «цивілізація» є ретельний аналіз її наукового розуміння, яке, зокрема, відображаються у поширених та використовуваних визначеннях. Отже, звернемося до широковживаних і авторитетних джерел – енциклопедій. Так, у Оксфордській ілюстрованій енциклопедії дається наступне визначення цивілізації – «...сходінка суспільного розвитку, яка характеризується певними економічними, соціальними і релігійними особливостями» [122; 370], тобто мова йде про прогресивний поступу людства – перехід з одної сходинок на іншу. При цьому кожна з них має особливості пов'язані зі сферою створення благ, сферою формування відносин та сферою духу. Дане твердження цілком відповідає концепції стадіального розвитку суспільства. По-іншому трактується зміст досліджуваної категорії у «Великому економічному словнику»: «Цивілізація – сучасна світова культура, досягнення науки і техніки; ступінь суспільного розвитку після варварства; рівень, ступінь суспільного

розвитку, матеріальної і духовної культури» [123; 1302]. Це визначення є достатньо складним, оскільки розглядає феномен у культурному й історичному аспектах. У ньому робиться акцент на глобальному і стадіальному розумінні категорії. Наступне визначення включає п'ять її трактувань – «Цивілізація – форма існування живих істот, наділених розумом; синонім культури, сукупність духовних і матеріальних досягнень суспільства; ступінь розвитку матеріальної і духовної культури, суспільного розвитку загалом; процес становлення громадянського суспільства; відносно самостійне, цілісне соціально-історичне утворення, локалізоване у просторі і часі, що може мати ієрархічні рівні» [124; 704]. Порівняно новим у даному вислові є розгляд цивілізації як процесу – існування, становлення і розвитку. Крім того виділяється природній рівень буття її носіїв, хоча дещо сумнівним є твердження, що істоти (відмінні від людей), наділені розумом обов'язково повинні мати певну соціальну форму існування. Важливим також є розгляд даної категорії через призму громадянського суспільства. Це, здебільшого, данина традиції Стародавнього Світу, для якого характерна була тотожність понять цивілізації та міста-держави. Глумачення змісту категорії в контексті плюрально-циклічного підходу також розширяє можливості для її розуміння. Ще одним енциклопедичним є визначення цивілізації як «...однієї з основних одиниць історичного часу, яка означає довготерміново існуюче самодостатнє суспільство країн і народів, особливості якого обумовлені соціо-культурними причинами» [125; 972]. У ньому неявно простежується ідея об'єднання глобальної та локальних цивілізацій, оскільки на значному історичному горизонті у якості самодостатнього суспільства можна розглядати людство загалом, а соціально-культурні причини пов'язувати з особливостями розвитку техніки, науки, економіки, тощо. Таким чином у найбільш поширених джерелах під цивілізацією розуміють певний рівень (стадію) та процес розвитку; локальне культурно-історичне утворення; синонім культури; громадянське суспільство; форму буття розумних істот.

Окрім енциклопедичних заслуговують на увагу оригінальні визначення сучасних науковців. Зокрема, В. В. Вольнов так пояснює зміст досліджуваної категорії: «Цивілізація – це гранично широка множина людей, які усвідомлюють єдність своєї долі. Ідея цивілізації – це ідея єдиної долі» [126]. Тобто суспільствознавець робить акцент на духов-

ному плані існування суспільства. У цьому ідейно він близький до О. Шпенглера. Також підкреслює домінування духовного начала у соціальному світоустрої А. І. Ліпкін, який вважає, що «Цивілізаційна спільність задається спільністю змістів та ідеалів» [127]. Найбільш конструктивним, на нашу думку, є підхід, який виклад С. Б. Переслігін, базуючись на моделі мета-онтологічної системи координат. Відповідно до уявлень дослідника цивілізація як система «...являє собою єдність трьох світів: «плану» ідей, «плану» речей і «плану» людей. У кожному з цих світів задається своя системна ієрархія. Наприклад, для «плану» людей така ієрархія може мати вигляд: людина — сім'я — етнос — держава — людство» [128].

Таким чином, проведене дослідження змісту поняття «цивілізація» дозволяє сформулювати визначення, яке відображає сучасні особливості його існування:

Цивілізація – це форма буття людського роду у вимірах духу, матерії, суспільства, яка характеризується верховенством людини і реалізується через усталені культурні, економічні, технологічні та інші способи впливу на дійсність.

На основі аналізу наукових підходів щодо феномену цивілізації можна здійснити класифікацію цивілізаційних утворень за різними ознаками, зокрема за ступенем охоплення людства, за часом існування, за географічним розташуванням, за геополітичним розподілом, за суспільними домінантами, за рівнем технологічного та економічного розвитку. У таблиці 2.2 представлено результати багатокритеріального групування та наведено приклади конкретних цивілізацій.

Особливістю даної класифікації є включення до цивілізацій мікросоціальних утворень таких як народності, міста та підприємства.

Таблиця 2.2.

Класифікація цивілізаційних утворень

№ п/п	Класифікаційна ознака	Різновиди цивілізацій	Приклади
1.	За ступенем (рівнем) охоплення людства	6. Мегацивілізація. 7. Метацивілізація (історично-культурні конгломерати країн). 8. Макроцивілізація (унікальна країна-цивілізація, нація). 9. Мікроцивілізація (народність, місто, підприємство).	10. Світова (глобальна). 11. Західна і Східна цивілізації. 12. Китайська, Мексиканська, Українська, Російська; Лемківщина, Бойківщина, Гуцульщина; транснаціональні корпорації – Wal-Mart Stores, Microsoft, Sony, тощо.
2.	За часом існування	1. Цивілізації минулого. 2. Сучасні. 3. Цивілізації майбутнього.	1. Єгипетська, Греко-Римська. 2. Західноєвропейська. 3. Поки що невідомі.
3.	За географічним розташуванням	1. Цивілізація Півдня. 2. Цивілізація Півночі. 3. Цивілізація Заходу. 4. Цивілізація Сходу.	1. Ісламська. 2. Православно-християнська. 3. Західно-християнська. 4. Конфуціанська.
4.	За геополітичним розподілом	1. Цивілізації моря. 2. Цивілізації суші.	1. Фінікійська, Еллінська. 2. Китайська, Римська.
5.	За суспільними домінантами	1. Орієнтовані на колектив. 2. Орієнтовані на особистість.	1. Цивілізація Сходу. 2. Цивілізація Заходу.
6.	За рівнем технологічного розвитку	3. Техногенні цивілізації. 4. Традиційні цивілізації.	3. Західна цивілізація. 4. Ісламська цивілізація.

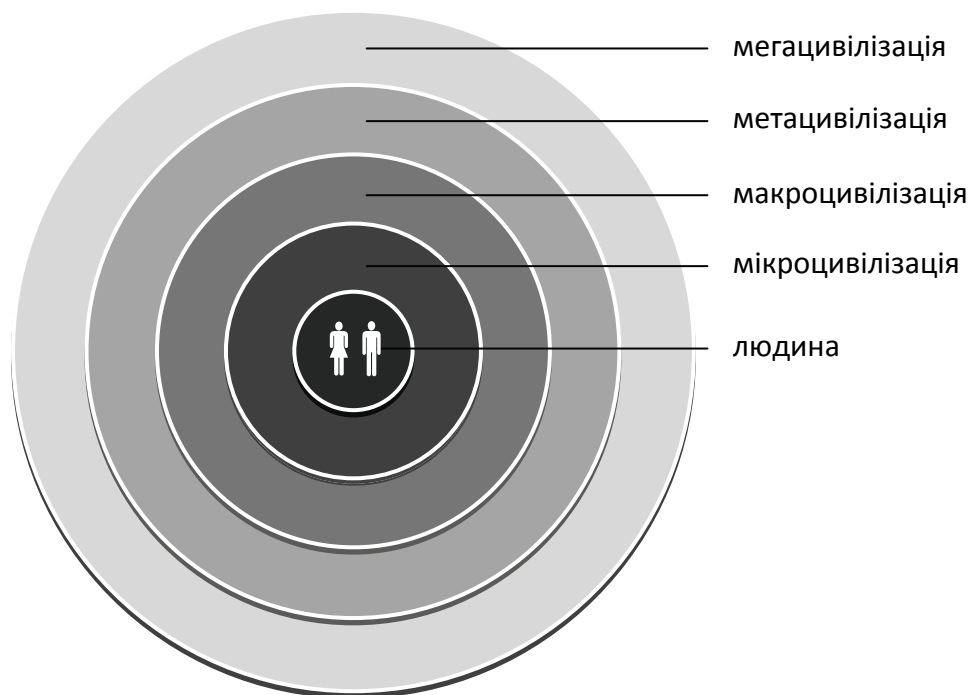
Ми впевнені, що продовження і посилення диференціації суспільства до найглибших рівнів його існування — руйнування роду (на Сході), нуклеарної сім'ї (на Заході), втрата індивідуальності на користь формування дивідууму (за Фуко дивідуум — людина з декількома індивідуальностями), є характерною особливістю

сучасності, тому, закономірно, цивілізаціями також можна вважати деякі мікросуспільства, які мають ознаки культурної, історичної, економічної, технологічної спільності. На нашу думку це виправдано з огляду на такі переважаючі сучасні тенденції:

1. Прискорення соціалізації підприємств в руслі гуманізації, екологізації життєдіяльності людини. Утвердження стандартів соціальної відповідальності, активної громадянської позиції, прозорості бізнесу для суспільного контролю призводить до того, що сфера функціонування підприємства розширюється, виходячи за межі економіки – у гуманітарну сферу.
2. Посилення процесів об'єднання людей навколо єдиних культурних цінностей, які зараз активно генеруються в межах підприємств (феномен корпоративної культури). При цьому окремі мікрокультури породжують окремі мікроцивілізації.
3. Продовження розширення транснаціональних компаній, окремі з яких на сьогоднішній день за рівнем людського, технологічного, матеріального потенціалу певною мірою співставимі з деякими макроцивілізаціями.
4. Формування Рах Оесономісана — блаженного економічного порядку [129; 3], в якому саме підприємствам відводиться провідна цивілізаційна місія.

Отже, майбутнє людства залежить від характеру розвитку підприємств-мікроцивілізацій. Саме ці соціальні утворення внаслідок гуманізації та зміни пріоритетів у власній діяльності мають поєднати різномірні суспільства у єдину цивілізацію. Підприємство має стати середовищем формування особистості, прояву її унікальності, на противагу реакційним практикам повного підкорення працівників виробничому процесу. Утвердження такого підходу можливе за умови розуміння гуманістичної філософської сентенції, що людина – не одиничне, не частина, яка має підкорятися більшості (цілому), а якісне ціле (унікальна цінність) [27; 428]. Треба відзначити, що цивілізація це не просто суспільство як спільність людей, – це особливий соціум, для якого людина є абсолютною цінністю, конструктивним центром світобудови. З початку «осьового часу» цінність і роль особистості постійно зростає, що проявляється в активному соціальному будівництві [27; 148]. Цей феномен отримав

назву «цивілізаційного процесу». Він спрямований на формування відповідного вимогам соціуму типу людини, яка, в свою чергу, зберігає традиції і продовжує поступ цивілізації, закріплюючи його у матеріальних, інституціональних (суспільних) і духовних здобутках. Саме внаслідок цивілізаційного процесу утворилися стародавні і сучасні суспільства. Рушійною силою цивілізацій була, є і буде людина та її унікальність. Активність – головна ознака всіх суб'єктів цивілізації (людини, групи та суспільства загалом). Вона може проявлятися безпосередньо – як діяльність спрямована на зміну оточуючого світу, так і опосередковано – як клопітка робота над вдосконаленням внутрішнього світу особистості та суспільного буття через трансформацію цілей, цінностей, відносин, тощо. Людина – є єдиною спільною родовою ознакою для всіх цивілізацій, тобто всі різновиди цивілізацій щодо ступеню охоплення людства (див. класифікацію) мають загальний знаменник – особистість як цінність. На основі застосування принципу контекстуальності, тобто вписуваності сутності у споріднено більшу сутність, їх можна співставити таким чином, щоб виявити співзалежність одної від одної (див. рис.2.1).

Рис.2.1. Контекстуальна модель цивілізаційних утворень

Дана модель є вірної за умови, якщо, не зважаючи на неоднозначність процесів, характеру і результатів історичного

розвитку, що закарбувалися у сучасній картині світу, мислити все людство як єдину цивілізацію. Таким чином у розробленій моделі узгоджуються різні підходи щодо розуміння цивілізаційних утворень, зокрема глобально-стадіальний, плюрально-циклічний, та антиісторичний. При цьому мегацивілізація відповідає глобально-стадіальній парадигмі, мета та макроцивілізації – плюрально-циклічній концепції, а мікроцивілізація – антиісторичній.

Окремого розгляду потребує проблема становлення цивілізацій. На нашу думку він розпочинається з усвідомлення в суспільстві провідної ролі людини та створення відповідних інституційних умов щодо реалізації її творчих потенцій у всіх сферах життя – культурі, політиці, економіці, технології, тощо. Досвід людства свідчить, що цивілізації мають різноманітні досягненнями в різних сферах життєдіяльності, які загалом покращили якість і рівень життя пересічної особистості. Однак, створення й функціонування цивілізації не є запорукою її нескінченного існування. Як тільки її центр зміщується з людини на іншу цінність починається процес децивілізації, тобто перетворення в іншу форму буття людського роду – не-цивілізацію. Ми не будемо давати власні оцінки щодо того яка форма суспільства краща, проте зазначимо, що саме за умов цивілізації людина отримує можливість проявити себе повною мірою, оскільки її не обмежують інші цінності як-то ідеї світової експансії і панування, перемоги пролетаріату і будівництва комунізму, поширення і насадження релігії, тощо.

Кожне з цивілізаційних утворень має унікальні особливості, що ускладнює і практично унеможливує їх порівняння між собою, оскільки вони знаходяться в якісно різних станах прояву людського. Наприкінці ХХ - початку ХХІ ст. після визнання в науці постмодерністської ідеї про цінності розбіжностей стало зрозуміло, що оціночні судження, які застосовувалися до різних суспільств з точки зору західного моноцентризму [130] є хибними, оскільки всі цивілізовані людські спільноти тотожні і рівноцінні між собою.

У цьому зв'язку виникає інтерес до пошуку і виявлення інших спільностей – не-цивілізацій, оскільки встановлення чітких критеріїв відмінності між ними дасть можливість виявляти цивілізаційні утворення на різних рівнях, зокрема, на мікросоціальному. Це дозволить визначати підприємства, які з погляду суспільства-цивілізації є найбільш цінними, оскільки сприяють утвердженню і розвитку певної цивілізаційної ідеї.

На нашу думку відмінність між цивілізацією і не-цивілізацією полягає у характері буття. Його можна зафіксувати у сфері пізнання за допомогою дихотомії – поділу обсягу поняття на дві складові, які суперечать одна одній. Для практичної реалізації принципу дихотомії для розподілу суспільних угруповань на цивілізації та не-цивілізації ми використали метод бінарних опозицій. Даний метод застосовувався такими науковцями як Р. Ерц, М. Гранс (XIX ст.); П. Сорокін, К. Леві-Строс, О. Золотарьов, М. Бахтін (XX ст.); О. Донченко, Е. Афонін, Л. Бурлачук (XXI ст.) (див. наприклад [131]). Ми розробили 7 бінарних опозицій, які описують цивілізаційні утворення, зокрема: «свій/чужий», «взаємність/неприйняття», «центр/периферія», «спільність/сукупність», «самоорганізація/хаос», «досягнення єдності щодо цілей і цінностей/перманентний конфлікт цілей і цінностей», «розвиток/виживання». Треба зазначити, що їх можна використовувати у вигляді цілісного комплексу по відношенню до окремих суспільних утворень, а також окремі групи опозицій для пояснення особливостей існування на мега-, мета-, макро- і мікрорівнях загалом. Так, група опозицій, що відображають основи суспільного буття на рівні людини буде складатися із трьох складових: «центр/периферія», «свій/чужий», «взаємність/неприйняття». Для рівня групи (мікроцивілізації) прийнятним, на нашу думку, є оперування такими опозиціями як «спільність/сукупність», «самоорганізація/хаос». Критерії, які доцільно застосовувати на рівні суспільства (макроцивілізації) є «досягнення єдності щодо цілей і цінностей/перманентний конфлікт цілей і цінностей», а на рівні історично-культурних конгломератів (метацивілізацій) та людства загалом (мегацивілізації) – «розвиток/виживання». Звичайно, використання тільки семи бінарних опозицій недостатньо для охоплення такого складного і багаторівневого феномену як соціальні утворення, однак для виявлення кардинальних

відмінностей між ними розроблених подвійних (дихотомічних) критеріїв цілком вистачить.

Отже, розглянемо бінарні опозиції, які використано для виявлення впливу соціуму на рівні людини. Перша пара «центр/периферія» дозволяє виявити соціальний статус людини в суспільстві. При цьому в цивілізації людина, як абсолютна цінність, знаходиться в центрі світоустрою, тоді як для не-цивілізації пересічна особа по тим чи іншим причинам не становить інтересу. В ній людина перебуває на периферії буття.

Друга пара «свій/чужий» характеризує особливості ідентифікації особистості в суспільстві, визначення її або як безпечної, надійної, близької, тобто своєї, або як небезпечної, ненадійної, не своєї, тобто чужої. Від результату ідентифікації залежать рівень довіри, який має людина серед оточуючих. Для цивілізації, як соціумі в якому особистість займає центральне місце, людина загалом ідентифікується як «своя». Це сприяє створенню достатньо високого рівня довіри і мінімізації транзакційних витрат, що в свою чергу, прискорює соціальні процеси та підвищує їх результативність. Протилежна ситуація спостерігається у не-цивілізаціях, оскільки особистість тут здебільшого (за виключенням родичів) ідентифікується як «чужа». Тому в подібних суспільствах низький рівень довіри до людини та високі транзакційні витрати, що, загалом, негативно впливає на соціальну динаміку й активність.

Важливою також є третя пара опозицій — «взаємність/неприйняття», що відображає ставлення, відносини, які є наслідком внутрішньої культури особистості, зокрема її поваги/неповаги до себе і оточуючих (любви/нелюбові). Почуття взаємності формується здебільшого у тому випадку, коли людина має розвинене почуття власної гідності і самоповаги. Вона приймає інших такими як вони є, цінуючи їхнє достоїнство. Взаємність, на нашу думку, є характерною ознакою цивілізації. Неприйняття, як протилежність взаємності, проростає у тому суспільстві, в якому не цінується особистість, тому це ознака не-цивілізації.

На рівні групи актуальними на нашу думку є бінарні опозиції «спільність/сукупність» і «самоорганізація/хаос». При цьому таке поняття як «спільність» характеризує колектив як не просту сукупність людей, а їх об'єднання на основі певних інтересів, цілей, цінностей,

тощо. Утворення спільності можливе за умови подолання на індивідуальному рівні соціального відчуження, визнання інших членів групи «своїми». Тому ця ознака також є ознакою цивілізації. На противагу «спільності», «сукупність» – являє собою соціальну масу відчужених одне від одного людей, яких ніщо не поєднує. Група як маса не зацікавлена в кожній особливості зокрема, отже, не може претендувати на статус цивілізації, тобто вона є ознакою не-цивілізації. Відповідно, опозиція «самоорганізація/хаос» відображає явище соціальної організації в групі. Для цивілізації життєво важливою якістю є самоорганізація, оскільки вона дозволяє набувати ефективної й оптимальної структури, форми, приймати та здійснювати необхідні впливи на оточуюче середовище. У свою чергу, організаційний хаос – це природний стан для соціальної маси не-цивілізації.

При переході на рівень буття суспільства важливим стає узгодження міжгрупових цілей і цінностей. Тому для нього ми побудували бінарну опозицію «досягнення єдності цілей і цінностей/перманентний конфлікт цілей і цінностей». У цивілізації постійно відбуваються процеси взаємної корекції міжгрупових цілей і цінностей для досягнення тривкої суспільної згоди. Для її протилежності характерний постійний непереборний конфлікт інтересів між різними групами, що практично не піддається узгодженню, оскільки ніхто не бажає йти на компроміс, тобто частково поступитися своїми інтересами.

Бінарна опозиція «розвиток/виживання» описує головну проблему вибору на рівні історично-культурних конгломератів (метацивілізацій) та людства загалом (мегацивілізації). Ми вважаємо, що цивілізація завжди обирає розвиток, оскільки в її основі закладена турбота про людину та її майбуття, тоді як у надсуспільствах-нецивілізаціях, в яких не переймаються долею пересічної людини завжди гостро стоїть проблема виживання.

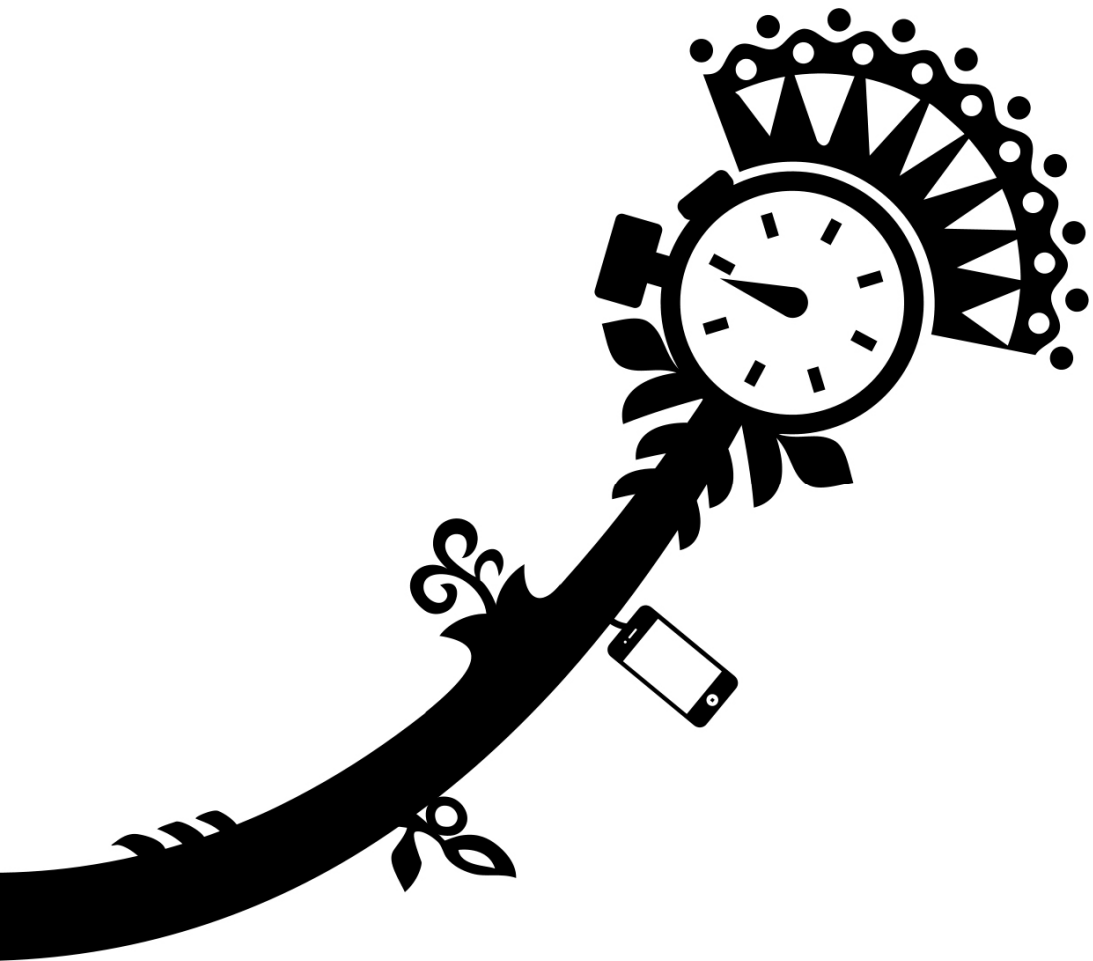
Загалом, емпіричне застосування методу бінарних опозицій щодо суспільних утворень на предмет виявлення серед них цивілізацій допоможе встановити його ефективність та практичну цінність. Для економістів особливо цікавими у цьому зв'язку стануть дослідження підприємств як імовірно існуючих мікрочивілізацій.

Завершуючи цей підрозділ монографії, присвячений дослідженню поняття цивілізація слід зазначити:

1. Процес формування категорії «цивілізація» продовжується, оскільки продовжується процес пізнання відповідного соціального феномену.
2. Цивілізація – це форма буття людського роду у вимірах духу, матерії, суспільства, яка характеризується верховенством людини і реалізується через усталені культурні, економічні, технологічні та інші особливості впливу на дійсність.
3. Класифікація та контекстуальна модель цивілізацій дозволяє комплексно розглядати цей складний феномен, виділяти різні рівні його існування, гармонізувати пізнавальні підходи.
4. Вважається, що цивілізаційний підхід як метод пізнання здебільшого пов'язаний в творчістю таких науковців як М. Данилевський, О. Шпенглер, А. Тойнбі, П. Сорокін. Однак, ми вважаємо, що даний підхід розвивали і продовжують розвивати всі ті суспільствознавці, які мислять і застосовують категорію цивілізації щодо певної форми буття людського роду на різних рівнях існування.
5. В залежності від характеру буття суспільства існують у формах цивілізації та не-цивілізації. Для того, щоб практично визначити вид соціального угруповання розроблена модель бінарних опозицій, яка включає 7 пар понять, зокрема: «свій/чужий», «взаємність/неприйняття», «центр/периферія», «спільність/сукупність», «самоорганізація/хаос», «досягнення єдності щодо цілей і цінностей/перманентний конфлікт цілей і цінностей», «розвиток/виживання».
6. Застосування на практиці щодо підприємств викладеного підходу дозволило встановити його об'єктивність, ефективність, надійність.

3. Підприємство: історія, теорія, методологія

3.1. Особливості історичної еволюції підприємств

Сучасна людина не уявляє оточуючу реальність без існування у ній підприємств, хоча підприємство — це порівняно новий винахід людства, пов'язаний з удосконаленням організації задоволення економічних потреб осіб, їх груп та суспільства у цілому. Пізнання суті підприємств, особливостей їх діяльності, досвіду становлення є творчим завданням і викликом для учених з моменту зародження економічної науки. Теорія і практика підприємства, певним чином, розвивалися взаємно доповнюючи і збагачуючи одне одного, що загалом, призвело до прискорення економічного поступу цивілізації, розбудови суспільства споживання, формування Pax Oeconomica — глобального економічного порядку у сучасному світі. Це дає підстави стверджувати, що необхідним є подальше посилення взаємовпливу, взаємодії та взаємопроникнення між наукою і практикою спрямоване на їх об'єднання для створення засад досягнення індивідуальної та колективної повноти буття.

Імовірно, що протопідприємства як цілісні господарські системи виникли у часи завершення формування розвинених суспільств Стародавнього світу (I тисячоліття до н.е.), що функціонували на засадах специфічного світогляду — традиціоналізму, який полягав в ідеалізації та абсолютизації міфів, обрядів, традицій [132]. У ті часи одиницею суспільства був рід, а формою — ієрархія. Життя людини підкорялося потребам виживання і відтворення роду, а також збереження ієрархії. Права і обов'язки особи у традиційному суспільстві визначалися у момент народження та закріплювалися у статусі. Відносини між членами роду носили виключно статусний характер. Вийти за межі статусу, проявити особисту ініціативу людина могла лише у надзвичайних ситуаціях або обставинах. До подібних умов можна віднести війну, колонізацію, стихійні лиха, бунт тощо. Саме виключні випадки створювали засади для розвитку, заснованих на двохсторонніх домовленостях контрактних, рівних відносин. Вилучення особистості з лона роду призводило до руйнування міфологічної цілісності суспільства, започатковувало процеси відчуження та привласнення суспільного продукту, виокремлення економіки в самостійну сферу діяльності. Історичні

особливості даного перебігу розкрив М. Полані у своїй праці «Аристотель відкриває економіку». Він відзначав, що Аристотеля, як представника аристократії — носія високого статусу, глибоко обурювало бурхливе зростання комерційної торгівлі, тобто такої торгівлі, в результаті якої отримується зиск на різниці в цінах на товари. Філософ вважав, що збагачення неприпустиме, оскільки порушує природу речей, відповідно до якої обмін між рівними за статусом людьми має відбуватися по «справедливій», тобто абсолютно тотожній ціні. Він наголошував, що заробляти гроші заради грошей є негідною громадянина поведінкою. «Такі дії ... вважалися характерними для людей нижчого класу – перекупників, як правило, не громадян, а метеків – які для того, щоб проіснувати перебивалися дрібною торгівлею продуктами харчування на ринковій площі» [75]. Отже, першопочатково, економічні відносини виникли в нетрях традиційного суспільства як форма самозабезпечення паріїв, відсторонених низьким статусом від повноцінного суспільного життя. Їх винахід — нееквівалентний обмін у поєднанні з іншою інновацією — грошима, створили основи для нагромадження багатства у вигляді якісно однорідної, тобто однозначно обраховуваної кількості благ. Таким чином, перші протопідприємства були дрібними комерційними утвореннями сімейного типу, в яких господар мав низький соціальний статус.

Широкомасштабна експансія римо-грецької цивілізації, яка тривала до епохи Середніх віків сприяла розвитку зародку економіки в лоні традиційного суспільства. Саме тоді контракт став нормою римського права, набув застосування лихварський відсоток, з'явився інститут найманої за винагороду праці. Своєрідними протопідприємствами того часу були армії та адміністрації полісів. У армії продаж військової здобичі був механізмом відтворення та комерціалізації військової справи. Загалом, у Стародавньому та Середньовічному світі підприємливість пов'язувалася з вмінням володіти зброєю та вести торг за здобич. У свою чергу, адміністрація полісів використовувала винайдений економічний механізм для потреб розвитку міст. Так, відомим є джерело життєдіяльності Єрусалиму часів прокураторства Понтія Пілата. Ним була оподатковувана спекуляція на різниці в ціні Близькосхідного золота та Європейського срібла. Саме валютна спекуляція, на думку

істориків, була причиною багатства жителів стародавньої Іудеї та Ізраїлю до моменту руйнування цих держав римлянами [133].

За часів Середньовіччя спостерігався відкритий конфлікт між консервативними прихильниками організації господарського життя за Аристотелем і Фомою Аквінським та підприємцями-предтечами Нового часу. Суть конфлікту полягала у визначенні місця людини у світі, який вона створювала. Бути рабом Божим, тобто об'єктом, чи стати повноправним господарем – суб'єктом? – ось дилема, яка визначала тогочасний культурний рух у Західній Європі. Домінуванню на селі натурального господарства, цехової організації ремісників у містах¹ протистояли згуртовані об'єднання комерсантів і лихварів, які шукали ефективних шляхів вкладення грошей. Можна сказати, що середньовічні протопідприємства мали здебільшого невиробничий характер. Вони залишалися дрібними сімейними утвореннями. Однак, з часом, таких господарських одиниць ставало дедалі більше, оскільки знання та позитивний досвід щодо організації бізнесу на контрактних засадах поширювався серед багатьох бажаючих отримувати зиск. Вони надавали переважно фінансові та торгові послуги представникам статусного суспільства, в якому економіка ще не відокремилася у самостійну сферу діяльності.

Вирішення дилеми об'єкт-суб'єкт на користь людини-господаря своєї долі кардинально трансформувало світоустрій. На зміну традиційному доіндустріальному суспільству премодерна прийшло індустріальне суспільство модерну², в якому раціональність, рівність, свобода і контракт стали визначальними цінностями.

Розвиток раціональності призвів до розробки та запровадження формалізованих процедур оперування матеріальними і нематеріальними (інформаційними) благами, що втілювалося у піднесенні математики на якісно новий рівень. Прикладне застосування «королеви наук» спричинило вибуховий розвій

---

¹ Вважаємо, що натуральне господарство та цехову організацію праці не можна вважати підприємствами, оскільки вони засновані на принципі забезпечення існування та відтворення родини, а не виконання економічної функції – нагромадження та примноження капіталу (ми притримуємося субстанціонального погляду на економіку (див. наприклад [75]).

² Тут ми одночасно використовуємо класифікаційні ознаки підходів до типізації суспільств Белла і Делеза.

природничих наук, які заклали підвалини для підвищення ефективності суспільного виробництва. Інститут власності також ґрунтується на раціональності, оскільки саме «чистий розум» (за Кантом) дає дозвіл на безперешкодне відчуження і привласнення існуючих у суспільстві благ та включення їх у процес створення вартості, тобто економічної діяльності. Так раціональність відчужує, виокремлює економіку з-поміж інших сфер діяльності людини, надаючи їй вирішальне значення у суспільстві. Відтепер представники інших сфер буття змушені використовувати винайдений економічний механізм для власного життєзабезпечення, оскільки без нього вони є несамостійними і несамодостатніми суб'єктами. Отже, шлях до суб'єкта Нового часу пролягає через економіку.

Декларування ідей рівності вивільнило енергію підприємливості тисяч низькостатусних членів соціуму, які спрямували її для особистого збагачення новим шляхом – розбудовою товарного виробництва спочатку у формі мануфактур, а пізніше – у вигляді фабрик і заводів.

Свобода означала, що новий клас підприємців діяв на свій страх і ризик, тобто з повною персональною відповідальністю за отримані результати. Практика застосування цього принципу відкрила шляхи для залучення капіталу у перспективні проекти, оскільки вільні від умовностей статусу особи могли відкрито пропонувати цікаві з інвестиційної точки зору ідеї.

Проте, поступ Нового часу не був суцільно оптимістичним. Він був сповнений протиріч, які виникали внаслідок зловживання раціональністю, рівністю і свободою, оскільки не існувало обмежуючих правил, тобто інститутів, які здатні були ліквідувати існуючі перегини. Для їх формування потрібен був тривалий час та негативний досвід втрат, на підґрунті якого формувалися пропозиції по вдосконаленню соціальної тканини дійсності.

Основним інструментом узгодження інтересів став контракт. З одного боку контракт – це юридичний документ, який гарантує сторонам виконання умов угоди, а з іншого – це передумова економічних відносин, оскільки в ньому фіксуються кількісні і якісні аспекти обміну. Закономірно, що «... суспільство, яке базується на контракті повинно мати інституційно виокремлену і мотиваційно

прозору економічну сферу обміну, а саме, ринок» [75; 2], тобто зростання використання контракту призвело до вражаючих інституційних зрушень – розвитку ринку та сучасного механізму ціноутворення. Від моменту виникнення поняття про контракт у римському праві до його масового застосування в індустріальному світі минуло понад тисячоліття, протягом якого еволюціонував як його зміст, так і форма. А поряд еволюціонувала економічна сфера, яка з неусвідомлюваної у Стародавню епоху перетворилася на провідну за часів Модерну. Таким чином перенесення акценту із взаємності на відчуження, з колективного на індивідуальне, з об'єкта на суб'єкт, зі статусу на контракт, з ірраціонального на раціональне, з взаємних послуг на виробництво нової вартості, з усвідомлення справедливості як нерівності на розуміння справедливості як рівності можливостей змінило напрямок та надало динаміки розвитку Західній цивілізації.

Революційний за своєю суттю час породив масу технологічних, організаційних, культурних інновацій, серед яких для нас найбільш цікавими є підприємства. У момент виникнення економіки головна її структурна одиниця отримала значний імпульс до розвитку. Однак, на відміну від протопідприємств, які були зосереджені на наданні послуг, підприємства Нового часу стали виробничими, оскільки увага їх творців була зосереджена на зростанні матеріального добробуту через виготовлення і продаж товарів.

Класик політекономії К. Маркс вважав, що існували такі форми організації товарного виробництва як проста капіталістична кооперація, мануфактура та фабрика (завод)³. Умовою формування

---

³ Проста капіталістична кооперація – першопочаткова стадія розвитку капіталістичного виробництва. Заснована на ручній праці за відсутності поділу праці... Вона відрізняється від попередній типів кооперації тим, що її організує ... власник капіталу [134].

Мануфактура (з лат. manus – рука і factura – виготовляти) ... підприємство, засноване на поділі праці і ручній ремісничій техніці, передуює машинній індустрії. Виникла у країнах Західної Європи у середині 16 сторіччя, домінувала до останньої третини 18 сторіччя. К. Маркс писав: «Її власний вузький технічний базис вступив ... у протиріччя з утвореними нею потребами виробництва» [135; 381]. Існувала у трьох формах: розсіяній, змішаній і централізованій. Для мануфактурного періоду характерна наявність великої кількості дрібних промислових підприємств.

Фабрика (лат. fabrica – майстерня), промислове підприємство, засноване на використанні системи машин; форма великого машинного виробництва. Виникла внаслідок промислового

виробничих підприємств був поділ праці. Як писав А. Сміт «...прогрес у розвитку продуктивної сили праці... є ... наслідком поділу праці». У своїй роботі «Дослідження про природу і причину багатства народів» він на прикладі мануфактури по виготовленню булавок розкриває ефективність впровадження поділу праці:

«...при тій організації, яку має тепер це виробництво... Один робітник тягне проволоку, другий випрямляє її, третій обрізає, четвертий загострює кінець, п'ятий обточує один кінець для насадження голівки; виготовлення самої голівки вимагає двох або трьох самостійних операцій; насадка її становить особливу операцію, поліровка – іншу; самостійною операцією є навіть упакування готових булавок у пакетики. Таким чином, складна праця виробництва булавок поділена приблизно на вісімнадцять самостійних операцій, котрі в деяких мануфактурах всі виконуються різними робітниками, тоді як в інших один і той самий робітник ... виконує дві або три операції. Мені довелося бачити невелику мануфактуру такого роду, де було зайнято тільки десять робітників і де... деякі з них виконували по дві і по три різних операції. ... вони могли, працюючи з напруженням, виробляти всі разом дванадцять з лишком фунтів булавок у день. А так як у фунті вважається децю більше 4 000 булавок середніх розмірів, то ці десять чоловік виробляли більше 48 000 булавок на день. Проте якби вони всі працювали поодиноці і незалежно один від одного і якби вони не були привчені до цієї спеціальної роботи, то, безперечно, ні один з них не зміг би виробити двадцяти, а може і одної булавки на день. Одним словом, вони, без сумніву, не виробили б 1/240, а може, і 1/4800 частки того, що вони в змозі виробляти тепер у результаті належного поділу і співвіднесення різних операцій» [40].

перевороту в останні третині 18 – першій чверті 19 сторіччя. Поняття «фабрика» економічно тотожне поняттю «завод» [135]. Різниця між ними полягає у тому, що на фабриці виробляються товари для споживання, а на заводах – засоби виробництва.

Промислова революція, яка заклала підвалини машинного виробництва наразі відбувалася у той час, коли А. Сміт писав свою визначну працю (1767-1776). Він відзначав, що застосування машин суттєво підвищувало результати виробництва будь-де, чи то у сільському господарстві (на фермі), чи у промисловості. Винайдення машин мислитель також пов'язував з поділом праці, а їх вдосконалення — з поглибленням спеціалізації «...завдяки винахідливості машинобудівників, коли виробництво машин зробилося особливою галуззю» та «...вчених, або теоретиків, ... які здатні комбінувати сили найбільш віддалених один від одного і неподібних предметів» [40]. Так коротко і ясно класик характеризував науково-технічний прогрес, безпосереднім свідком і учасником якого він був.

Застосування машин призвело до укрупнення підприємств та зміни на них організації праці, оскільки відтепер вона залежала від техніко-технологічних особливостей виробництва.

Протягом ХІХ століття економічний стиль життя охопив практично всі країни Європи та Америки, а машинний спосіб виробництва поширився на переважну більшість існуючих матеріальних галузей господарства. При цьому створювалися абсолютно нові галузі такі як залізничний транспорт, видобуток вуглеводнів, електроенергетика та електротехніка, виробництво спирту, цукру з цукрового буряку, та інші. Окрім виробництва активно розвивалися фінансові установи, зокрема банки, фондові біржі, страхові компанії. Прийшов зірковий час акціонерних товариств, оскільки реалізація великих та тривалих проектів вимагала значного обсягу залучення капіталу, швидко та ефективно концентрувати який можна було за допомогою акціонування. Все це створювало умови до ускладнення підприємств, перетворення їх на механізми заробітку грошей. Хоча, треба зазначити, всі інші винайдені раніше форми підприємств також продовжували існувати, оскільки вони підтримували функціонування тих галузей, які виникли раніше та залишалися достатньо результативними і затребуваними – наприклад, сімейні підприємства по виробництву вина, ювелірних виробів, парфумів, предметів розкошів, мануфактури по видобутку руд кольорових металів, виготовленню порцеляни, срібного та іншого посуду тощо.

У процесі тривалої господарської еволюції характеристики підприємства змінювалися: поряд з дрібними на основі задоволення зростаючого в часі попиту розгортали свою діяльність середні та великі за розмірами господарські одиниці. Колонізація велетенських територій, безперервний потік сировини до метрополій, включення туземців до споживання товарів стимулювало формування нових ринків збуту. Діяли й інші фактори, які впливали на темпи зростання підприємств, зокрема наука і освіта. Так, наука сприяла підвищенню віддачі вкладеного капіталу, прискоренню його оборотності, зниженні ризиків та втрат. Освіта стала обов'язковою для осіб – організаторів процесу виробництва, оскільки управління господарським життям вимагало наявності для цього спеціальних знань. Поступово капітал концентрувався, а підприємства – укрупнювалися. Епоха вільної конкуренції малих господарських суб'єктів добігла кінця, коли на ринках почали домінувати нові об'єднання капіталу – монополії. Перші монополії мали форму картелів, синдикатів і трестів (див. детальніше наприклад у [136]).

Якщо говорити про картелі, то визначними їх рисами були:

1. Координація діяльності.
2. Встановлення взаємних пріоритетів і обмежень.
3. Контроль цін, частки ринку постачання і збуту учасників.
4. Здійснення спільної технічної та ліцензійної політики.
5. Обмін інформацією.

Складнішим та надійнішим за картель був синдикат, який відзначався організацією єдиної системи збуту, тобто створення спільних збутових підприємств.

Трест є повним злиттям капіталів з подальшим єдиним управлінням.

У цілому, монополістичні об'єднання переважно функціонували у видобувній та переробній промисловості, в яких важливими було узгодження цін, контроль збуту і прискорене нарощення обсягів виробництва і реалізації.

У ХХ сторіччі процеси монополізації посилилися. Тепер для досягнення вищого економічного ефекту необхідно було не просто об'єднувати, а диверсифікувати капітал, спрямовуючи його у нові галузі, підгалузі і виробництва. Це дозволяло зменшувати ризики,

оскільки вони перерозподілялися між різними напрямками бізнесу. Тому об'єднання ставало більш стійким, а результати його діяльності — передбачуваними і стабільними. Трест поступово перетворювався на концерн — «об'єднання самостійних компаній, пов'язаних системою участі у капіталі, угодами про спільні інтереси, широким промисловим співробітництвом» [137]. Здебільшого концерни є виробничо орієнтованими утвореннями. Певним чином, концерн як форма організації господарської діяльності, наприклад в США, став наслідком впровадження там Антитрестовського законодавства, спрямованого проти монополізації економіки. Власник бізнесу був зацікавлений у збереженні *status quo* своїх інвестицій, тому використовував форму концерну для маскування особистого впливу на діяльність підприємств групи.

Особливістю концерну є те, що він має різні зони впливу щодо учасників об'єднання. У центрі концерну знаходиться його «мозок», задача якого приймати рішення. Другою зоною є зона прямого контролю діяльності підприємств — учасників об'єднання. Вони безпосередньо виконують функцію життєзабезпечення та розвитку. Далі знаходиться зона непрямого контролю, в якій функціонують підприємства, утворені спільно з іншими рівними партнерами. Тут важливим є формування грошових потоків та віддачі на вкладений капітал. У зоні опосередкованого впливу знаходяться партнерські структури, які тим, або іншим способом забезпечують другорядні потреби об'єднання.

Розрізняють вертикальні, горизонтальні та змішані форми концерну. Вертикальний концерн утворює група підприємств, яка охоплює весь процес створення та просування певного виду продукту — від видобутку сировини для його виробництва — до кінцевого виготовлення та продажу споживачам, наприклад, вертикальним концерном є корпорація Shell, яка займається пошуком, видобутком нафти, виробництвом з неї та реалізацією нафтопродуктів. Горизонтальні концерни об'єднують подібні за напрямками діяльності підприємства, наприклад, транснаціональна компанія InBev, в межах якої функціонують броварні сорока країн світу, зокрема і три українських — Чернігівська, Харківська і Миколаївська. Прикладами змішаних концернів є Siemens, Mitsubishi, General Electric, General

Motors. Так, General Motors об'єднує 126 заводів у США, 13 у Канаді, виробничі і збутові підрозділи у 36 країнах світу [137].

Іншою формою об'єднання, поширеною у кінці XIX - XX сторіччі є конгломерат – група підприємств, що контролюється єдиним фінансовим центром. При цьому конгломерат не має певної промислової спеціалізації, оскільки ефективність його функціонування розглядається власниками через фінансові критерії, зокрема генерування грошових потоків, прибутків, зростання ринкової капіталізації. Різновидом конгломерату є холдинг – фінансова установа, яка володіє контрольним пакетом акцій інших підприємств з метою здійснення контролю та управління їх діяльністю. Таким чином, у холдингу є головна компанія та група залежних, у тому числі – дочірніх. Чіткий розподіл повноважень, децентралізація управління дозволяють оптимізувати діяльність складної структури, гнучко націлити її частини на досягнення запланованих цілей. Прикладами вдалих холдингів є британський Hanson, італійський Montedison, український System Management Capital.

Подальший розвиток міжнародного співробітництва, налагодження тісних контактів між представниками промислово-фінансових груп різних країн світу на засадах рівності та визнання конструктивних взаємовпливів створили умови для формування «м'яких» об'єднань – асоціацій, консорціумів, стратегічних альянсів. Ці форми спільної діяльності являють собою розгалужені підприємства, в яких кожна складова є юридично та економічно самостійним суб'єктом господарювання. Їх можна уявити як своєрідні союзи держав, засновані на використанні економічної функції та механізму. Перевагами «м'яких» об'єднань є здатність мобілізувати ресурси учасників для здійснення прориву у певних галузях з одночасним збереженням їх особливостей. Прикладом може бути створення інтернаціонального консорціуму Human Genome Project (1990) по дослідженню і розшифруванню геному людини, функціонування якого започаткувало на початку XXI століття біогенетичну революцію у медицині та охороні здоров'я. Іншим взірцем побудови ефективної організації на основі концерну є Conseil Europeen de la Recherche Nucleaire – Європейська рада по ядерним дослідженням (1954), в якій проводяться експерименти по

зіткненню елементарних часток для з'ясування природи мікросвіту. На сьогодні у межах проекту Large Hadron Collider beauty experiment здійснюється спроба у лабораторних умовах (за допомогою Великого андронного колайдери) відтворити умови, які існували у Всесвіті у перші хвилини після Великого вибуху. Значний вплив на функціонування Інтернету проводить World Wide Web Consortium (W3C) – Консорціум Світової Павутини (1994), засновник якого Тім Бернерс-Лі є винахідником гіпертекстового протоколу обміну даних HTTP, мови розмітки гіпертекстових сторінок – HTML та WWW-адресації – URL.

Таким чином, понад півтисячолітнє прогресування індивідуальних форм організації економіки від найпростіших сімейних підприємств до надскладних об'єднань фінансово-промислових груп сприяло зростанню господарського різноманіття, поширенню досвіду вдалої економічної практики, започаткуванню альтернативних до традиційного життєвих стилів, якісного (культурного) і кількісного (ріст ВВП) збагачення суспільств та людства загалом. Експериментування щодо нових форм та змістів діяльності підприємств продовжуються, оскільки потенціал даного соціального утворення далеко не розкрито і не вичерпано.

Отже, сучасні форми підприємств відрізняються багатоманітністю. Ми здійснили їх класифікацію, використовуючи шість класифікаційних ознак – за характером участі людини, за організаційно-правовою формою, за характером структури управління, за видами економічної діяльності, за розміром, за місцем походженням капіталу, за масштабом діяльності (див табл. 3.1). Дані ознаки не вичерпують видове різноманіття підприємств, однак, дозволяють достатньо чітко уявити найбільш важливі їх особливості, зокрема характер відносин між особами, які приймають участь у діяльності, питання правового статусу, існуючі різновиди форм управління, сфер функціонування, розмірів, ступеню культурної спільності щодо джерел фінансування та інвестування та масштабності впливу на оточуючий світ. Так, створено умови, в яких окремі фізичні особи функціонують у якості підприємства, тобто є приватними підприємцями. Вони – економічні суб'єкти, які використовують власну ініціативу з метою самореалізації в економічній сфері, фінансового самозабезпечення, професійного

зростання і розвитку. У певних, обумовлених законодавством випадках, вони можуть наймати інших фізичних осіб для розширення і покращення якості економічної діяльності.

Підприємство як взаємодія групи осіб є найбільш поширеною формою організації господарського життя. В них можуть підпорядковуватися члени родини, або трудового колективу, тоді це буде просте групове підприємство. Якщо до складу організації входять інші господарські суб'єкти, то це підприємство-об'єднання (м'які та жорсткі їх форми та різновиди описано вище).

Кожна держава регламентує спеціальним законодавством організаційно-правові форми існування підприємств. Однак, не зважаючи на особливості окремих країн, універсальними є такі їх види як приватні, колективні, державні, комунальні.

Особливості управління визначають структуру підприємства, зокрема можна виділити вертикальну, горизонтальну та гібридну організацію системи управління. Вони знаходять своє втілення у різновидах ієрархії, мережі та матриці.

Окрім традиційно поширених ієрархій надзвичайно актуальними зараз є розподілені організації та глобальні інтегровані підприємства, які дозволяють суттєво знизити транзакційні витрати, тобто суттєво підвищити ефективність діяльності.

Важливою ознакою діяльності підприємства є його галузева належність. Так, за видами економічної діяльності господарські суб'єкти можна поділити на виробничі та невиробничі. Виробничі, у свою чергу, можуть бути промисловими, сільськогосподарськими, будівництва, транспорту, зв'язку, оптової і роздрібною торгівлі.

Невиробничі підприємства працюють у галузях освіти, науки, охорони здоров'я, культури і спорту, фінансів, державного управління, побутового обслуговування, житлово-комунального господарства та засобів масової інформації.

Таблиця 3.1.

Класифікація підприємств

За характером участі людини		
Індивідуальні	Приватний підприємець	
Групові	Прості	Сімейні Кооперативи, мануфактури, фабрики, заводи
	Об'єднання	Жорсткі М'які Трести, концерни, конгломерати Картелі, синдикати, асоціації, консорціуми, стратегічні альянси
За організаційно-правовою формою		
Приватні	Підприємства	
Колективні	Товариства	Акціонерні або інші статутні товариства
Державні	Казенні	
Комунальні	Муніципальні	
За характером структури управління		
Вертикальні	Ієрархія	
Горизонтальні	Мережа	Розподілені організації
Гібридні	Матриця	Глобальні інтегровані підприємства
За видами економічної діяльності		
Виробничі	Промисловості	Видобувні, переробні, виробництва електроенергії, газу та води
	Сільського господарства, мисливства, рибальства, лісового господарства	Колективні сільськогосподарські підприємства, ферми, фермерські господарства, птахофабрики, звірофабрики
	Будівництва	
	Оптової і роздрібною торгівлі	Дилери, дистриб'ютори, магазини, торговельні бази
	Транспорту	Залізниці, автоперевізники, авіакомпанії, порти, аеропорти, центри логістики
	Зв'язку	Пошта, оператори стаціонарного і моб. зв'язку, інтернет-провайдери

Невиробничі	Освіти	Дитсадки, школи, вищі навчальні заклади, організації підвищення кваліфікації
	Науки	Науково-дослідні інститути, лабораторії, інноваційні установи
	Охорони здоров'я	Лікарні, поліклініки, санаторії, профілакторії, діагностичні центри
	Культури і спорту	Музеї, театри, кіно, галереї, спортивні комплекси, стадіони, басейни, яхт-клуби, гольф-клуби
	Туризму	Туристичні оператори, туристичні агентства, готелі
	Фінансів	Банки, страхові компанії, фондові та валютні біржі, інвестиційні, венчурні, пенсійні та інші фонди, фінансові компанії
	Державного управління	Органи державної влади, охорони правопорядку, армія
	Побутового обслуговування	Перукарні, майстерні по ремонту
	Житлово-комунального господарства	Житлові кооперативи, ремонтно-експлуатаційні підприємства
	Засоби масової інформації (мас-медіа)	Друковані та інтернет-видання, телебачення, радіо

За розміром

За місцем походження капіталу

Малі

Іноземні

Середні

Вітчизняні

Великі

Спільні

За масштабом діяльності

За перспективністю еволюціонування

Транснаціональні

Розподілені

Національні

Віртуальні

Регіональні

Інтелектуальні

Місцеві

Такі, що самонавчаються

Голографічні

Технологічні та соціальні аспекти функціонування підприємств визначають їх розмір. За даною ознакою їх можна поділити на малі, середні та великі. При цьому, для підприємств різних галузей діють різні критерії віднесення до певної групи (вони залежать від існуючих юридичних догм). Наприклад, в Україні великими вважаються промислові підприємства з чисельністю працівників понад 500 осіб,

тоді як великим торговим господарським суб'єктом є підприємство з чисельністю, що перевищує 50 працюючих.

Місце походження капіталу має значення для визначення могутності та потенціалу економічної еліти країни. Так, якщо переважна більшість підприємств мають джерелом походження вітчизняний капітал, то це означає, що місцева еліта контролює економіку. Однак, якщо в окремих галузях, або загалом у народному господарстві домінують економічні суб'єкти, які були засновані на іноземних інвестиціях, то це свідчить про низьку мобілізаційну здатність еліти та загрозу експлуатації ресурсів певної країни іноземними елітами. Підприємства зі спільним капіталом є своєрідним компромісом у пошуку балансу вітчизняних та закордонних впливів на розвиток економіки держав.

Масштаб діяльності характеризує ступінь реалізації потенціалу господарського суб'єкта. Звичайно, транснаціональна компанія має вищий ступінь реалізації власного потенціалу, ніж національна, регіональна, чи місцева організація. Крім того, масштаб залежить також від рівня персонального і професійного розвитку керівників підприємств, їх амбіцій, спроможності вести колектив, ставити і досягати цілі, управляти станом корпоративної культури, тощо.

Перспективи еволюціонування підприємств на сучасному етапі вбачаємо у впровадженні ідей мережевого суспільства. Основою ідеології мережі є контракт, тобто домінування відносин рівності сторін щодо реалізації прав і виконання обов'язків у межах взаємовигідних домовленостей. Мережа як господарство є альтернативною формою щодо діючого механізму створення і обміну благ через використання ринку та ієрархій індустріальних підприємств. Мережами є «гнучкі горизонтальні управлінські структури, які функціонують за рахунок найбільш вдалого поєднання формальних і неформальних порядків, що дозволяють ефективніше розподіляти ресурси між учасниками і досягати максимального синергетичного ефекту від їх використання» [138].

В залежності від особливостей організаційної культури мережі бувають відкритими та закритими. При цьому відкритість забезпечує залучення нових членів, створення нових бізнес-можливостей, реалізацію програм стрімкого зростання. Закритий формат передбачає високий ступінь контролю середовища діяльності, чіткий

розподіл результатів серед учасників, персональну відповідальність за досягнення цілей.

Однією з найбільш досліджених та широко розповсюджених форм закритих мереж є розподілені організації [139]. Залізничні дороги є класичним прикладом розподілених організацій. Вони як підприємства були засновані у ХІХ ст. на основі розвитку фізичної мережі колій, поїздів — рухомої складової основного капіталу, сукупності розподілених у просторі станцій та обслуговуючого персоналу. Управління такою структурою виконувалося на основі активного застосування комунікативних технологій, зокрема телеграфу. Подібну до залізниць розподілену структуру почали використовувати у своїй діяльності банки, торгові підприємства та деякі великі індустріальні корпорації. Сучасні підприємства досить часто використовують розподілені форми на основі використання інтернет-технологій для економії та ефективного використання наявних ресурсів. Розподілені організації сприяють формуванню феномену фріленсінгу, аутсорсінгу та аутстафінгу у світовому масштабі.

Мережі як форма організації діяльності можуть бути корисні як великим корпораціям, так і суб'єктам малого бізнесу, оскільки, у першому випадку, дозволяють розбудувати максимально наближені до споживача, пласкі структури з ефективним управлінням, а у другому – здійснювати функціонування в інтернеті у вигляді віртуального підприємства.

Ідея віртуального підприємства належить У. Девідову (Davidow) та М. Мелону (Malone), які у праці «Віртуальна корпорація» (1994) обґрунтували новий підхід щодо розбудови мереж. «Віртуальне підприємство створюється шляхом відбору необхідних людських, організаційно-технологічних, фінансових, матеріальних та інших ресурсів з різних підприємств та їх інтеграції з використанням комп'ютерних мереж. Це призводить до формування гнучкої і динамічної організаційної системи, яка найбільшим чином пристосована для швидкого випуску продукції та її оперативного постачання на ринок» [140].

Ще одним різновидом перспективної форми підприємства є інтелектуальне підприємство. Одноименну концепцію запропонував Дж. Б. Куїнн (1992) [141]. Фундаментом його підходу є принципи

розбудови постіндустріального суспільства, тобто поєднання знань та послуг для досягнення стратегічних цілей господарського суб'єкта. До інтелекту організації він відносить сукупний досвід у вигляді системи управління знаннями, мережну, відкриту, самоорганізовану структуру, гнучкі, горизонтальні, координуючі зв'язки, активну поведінку, розвиток у вигляді еволюційної адаптації та інші особливості (культура, історія). Ідея інтелектуального підприємства є достатньо затребуваною у країнах Заходу, зокрема США (Північна Каліфорнія), де вже створено підвалини постіндустріального суспільства та постало питання про розкриття потенціалу людського розвитку.

Дещо відмінною, проте у корні подібною до попередньої є концепція організації, що самонавчається. Уперше її було описано П. Сенге у книзі «П'ята дисципліна» [142]. Автор виділив п'ять дисциплін, на основі яких здійснюється самонавчання та розвиток підприємств, зокрема формування досвіду та майстерності працівників, побудова та реорганізація моделей середовища, створення візії майбутнього, навчання та об'єднуюче всі дисципліни системне мислення. Сенге сформулював такі принципи як «навчатися швидше за конкурентів», «навчатися швидше, аніж змінюється зовнішнє середовище», «навчатися всередині та ззовні», «прогнозувати майбутнє», «визнавати помилки». Концепція організації, що самонавчається є дуже популярною як у транснаціональних, так і національних корпораціях, оскільки указує джерело та вектор спрямування зусиль щодо покращення діяльності підприємств. Ідея самонавчання є людино та знання центричною, що загалом відповідає глобальній тенденції гуманізації та інтелектуалізації суспільства [140].

Достатньо цікавим варіантом ідеї організацій, що самонавчаються є гіпертекстові організації (Nonaka, Takeuchi, 1995). Нонака і Такеучі уявляють гіпертекстові утворення як поєднання «неієрархічної, самоорганізованої структури з формальною структурою» (Nonaka, Takeuchi) [118; 166]. На даних підприємствах здійснюється гнучкий процес створення та використання нового знання, що передбачає розподіл працівників на команди, що працюють за окремими проектами, а також у межах загальної бізнес-системи, об'єднаних внутрішньою базою знань. На практиці гіпертекстовими є

здебільшого лідери комп'ютерної галузі, які безпосередньо мають у наявності технологічне та комунікаційне забезпечення щодо організації подібних структур.

Голографічне підприємство (Morgan, 1993) є мережею функціонально схожих одна на одну господарських одиниць різного розміру [143]. Дане угруповання є наслідком реалізації концепції локалізації діяльності організацій з врахуванням специфіки середовища, у якому вони перебувають. При цьому головні, раніше централізовані функції постачання, маркетингу, акумулювання та розподілу ресурсів децентралізуються та виконуються на місцях. Це дозволяє оптимізувати рух благ у межах корпорацій, підвищує рівень самостійності, відповідальності та автономності кожної її складової, закладає довгострокові конкурентні переваги, тощо.

Загалом, ідеологія створення мереж має значний потенціал щодо практичного втілення у майбутньому, оскільки максимально відповідає складній, конфліктній, багатопаровій природі соціальної дійсності, що народжується на стику прогресу технологій та історичних, інституційних, культурних недосконалостях.

Наведена вище класифікація підприємств не є вичерпною. Існує безліч ознак, за якими можна групувати господарські суб'єкти. У запропонованій класифікації автором поєднано відомі і визнані підходи щодо типізації господарських суб'єктів, які у достатній мірі відображають складність і різноманітність досліджуваних мікроекономічних утворень.

На завершення екскурсу щодо особливостей еволюції підприємств наведу слова Г. Клейнера про імовірне майбутнє, яке нас очікує у господарському житті: «... при домінуванні тенденції індивідуалізації, інтелектуалізації праці, інформатизації і вдосконалення комунікаційних засобів, характер колективної цілеспрямованої праці набуде рішучих змін, і потреба у підприємствах як просторово відділених мультиплікаторах ресурсів і зусиль відпаде. ... підприємство як «локус» змінить індивідуальна трудова і творча діяльність, що координується дистанційно» [144], тобто мова йде про засади функціонування суспільства-мережі.

3.2. Огляд сучасних теорій підприємства та обґрунтування використання поняття «підприємство»

Діяльність людини має різні виміри, один з яких є життєзабезпечення, тобто економіка. У сучасному суспільстві вона утворює окрему – домінуючу щодо інших вимірів сферу, яка визначає поступ цивілізації у цілому. Важливість економічного розвитку і зростання встановлює потребу в осмисленні процесів, що відбуваються, тобто у формуванні окремої сукупності інтелектуалів – економістів, які здатні давати відповіді на питання «Що таке багатство?», «Як заробити і примножити статок?», «Яким чином покращити рівень і якість життя людей?». Професіонали також мають дбати про майбутнє – пошук шляхів і можливостей для його розбудови і гармонізації.

Рефлексія як процес обмірковування господарського досвіду стала одним з інструментів пізнання економістами природи речей, заклала основу для створення окремої сфери знання – економіки. Можна сказати, що у момент активного утвердження економічного способу мислення та утворення відповідного йому моделі господарської практики почала розвиватися наука економіка, як спроба осмислення і пізнання нової реальності, як інтелектуальна відповідь на потреби часу⁴.

Перші кроки нової науки пов'язані з іменами меркантилістів Т. Мана, Е. Месельдена, Д. Дефо, Н. Барбона, Дж. Ло, Дж. Стюарта, які ввели у науковий обіг нові поняття, наприклад «торговий баланс», започаткували використання економічного аналізу для оцінки грошових потоків, пояснили взаємозв'язок між успішністю зовнішньої торгівлі та станом господарства країни, реалізовували сміливі і небезпечні проекти, приміром через впровадження «паперового кредиту» – системи грошового обігу на основі банкнот (Джон Ло).

---

⁴ Достеменно це відбулося на початку Нового часу, хоча уперше поняття «економіка» визначив Аристотель [74; 376–644].

Поряд і одночасно з пізнім меркантилізмом розвивалася повноцінна теорія – класична політична економія, яка здатна була з'ясувати приховані закономірності протікання економічних процесів обміну, виробництва і збагачення. «По версії К. Маркса, ...початок класичного періоду пов'язано з іменами В. Петті і П. Буагільбера (кінець XVII ст.), а його завершення – з іменами Д. Рікардо і С. де Сисмонді (перша третина XIX ст.). У західній літературі стандартний підхід відносить «класичну школу» до другої половини XVIII ст. і першу половину XIX ст.: від А. Сміта до Дж. Ст. Мілля (іноді від фізіократів до К. Маркса). Насамкінець, Дж. М. Кейнс розсунув її хронологічні межі, зарахувавши до класиків А. Маршалла і А. Пігу, економістів першої половини XX ст.» [42; 43]. Класики політекономії зосереджували свою увагу на виявленні загальних економічних законів. За виключенням К. Маркса, вони не приділяли уваги детальному вивченню особливостей існування підприємств. Цікавість К. Маркса до суб'єктів господарювання пояснюється тим, що, з одного боку, мислитель продовжував традицію фізіократів щодо розробки єдиної теорії виробництва, а з іншого – його теорія призначалася для пояснення механізму експлуатації трудящих, заклала основи для здійснення пролетарської революції та розбудови комуністичного суспільства. Ідеї К. Маркса неможливо було використати для безпосереднього покращення діяльності організацій, оскільки у них заперечувалися конструктивна роль власника бізнесу.

Зародження мікроекономіки пов'язано з іменами К. Менгера, У. С. Джевонса, Л. Вальраса, А. Маршалла, які здійснили маржиналістську революцію в теорії економіки. Маржиналісти кардинально змінили методологію науки, запровадивши широке використання математики. Відтепер економіка стала абстрактною, точною наукою, в якій панувала формальна логіка. Парадигмальними засадами маржиналізму (неокласики) стали:

1. Уявлення про економічну людину, яка сповідує індивідуалізм та раціональність.
2. Інструменти граничного аналізу.
3. Статичний підхід до стану економічних об'єктів.
4. Поняття рівноваги.

Найбільш популярною темою досліджень неокласиків було встановлення умов досягнення рівноважної ціни на ринку в наслідок взаємодії попиту і пропозиції на певні блага. При цьому пропозицію на товар представляв виробник, а попит – споживач. А для ринку виробничих благ суб'єктом попиту був виробник, а суб'єктом пропозиції – його власник, наприклад, домогосподарство у випадку ринку праці. Таким чином, мікроекономіка побудована на дуальності співіснування виробників і споживачів. У ній на високому професійному рівні здійснюється спроба з'ясувати суть стану взаємодії між суб'єктами ринкових відносин. Ця складова економічної теорії вивчає виробництво у його неподільній єдності з обміном, декларуючи ціну головним критерієм ефективності даного процесу для обох сторін. Можна сказати, що підприємство знаходиться у фокусі уваги маржиналістів у міру свого впливу на формування ціни через витрати виробництва та досягнення цільової функції – отримання прибутку. У межах мікроекономіки розвинулися такі теорії як теорія попиту і пропозиції, теорія виробництва (фірми), теорія ринкових структур, теорія факторів виробництва, теорія добробуту.

А. Маршалл, аналізуючи зв'язок між величиною обсягу виробництва і витратами, вивів закон спадаючої і зростаючої віддачі. При цьому спадаюча віддача – це зростання витрат за умови збільшення обсягів виробництва, а зростаюча – зниження витрат за умови збільшення обсягів виробництва. Спадаюча віддача, на думку мислителя, характерна для підприємств, які використовують такі фактори виробництва як землю, працю, капітал. Зростаюча віддача є наслідком покращення організації діяльності підприємства. Отже, видатний учений доводить важливість розуміння різниці між екстенсивним та інтенсивним способом виробництва та їх впливу на кінцеві результати економічної діяльності та функціонування ринку. Геніальною методологічною знахідкою Маршалла було введення у моделі фактору часу, тобто коротко і довгострокової перспективи (а також наддовгострокової), що дозволило прогнозувати обсяги інвестицій, отримання прибутку, загалом зростання/зменшення виробництва.

Продовження у першій третині ХХ ст. наукової дискусії щодо витрат дало змогу напрацювати зручну у практичному використанні

концепцію, графічна інтерпретація якої стала вкрай популярною серед економістів (криві AC, MC, AFC, AVC). Вона покращила аналіз поведінки підприємств на ринках, прогнозування результатів їх функціонування.

Аналіз технологічних можливостей виробників за допомогою математичного інструментарію привів до розробки виробничої функції, тобто залежності між обсягом випуску продукції та обсягом затрат ресурсів – праці та капіталу. Загальновідомою є агрегована виробнича функція, отримана внаслідок проведеного П. Дугласом дослідження видобувної галузі США та узагальнення його результатів Ч. Коббом у вигляді виразу:

$$Q = A \times L^a \times K^b, \quad (3.1)$$

де Q – обсяг виробництва; A , a і b – константи; L і K – праця і капітал.

Якщо сума показників ступеню ($a + b$) дорівнює одиниці, то дана функція є лінійно однорідною, тобто демонструє постійну віддачу при зміні масштабів виробництва.

Якщо сума показників ступеню більше одиниці, функція відображає зростаючу віддачу, а якщо менше одиниці – спадаючу [145]. Використовуючи логіку формули науковці зробили висновок, що праця і капітал отримують свою частку результату у вигляді заробітної плати і прибутку (проценту).

Значний внесок щодо впровадження і вдосконалення виробничої функції в економічній науці зробили В. Парето, Дж. Гікс, П. Самуельсон, К. Ерроу, Х. Ченері, Б. Мінхас та Р. Солоу.

Окремим важливим напрямом неокласики, який пов'язаний з підприємствами є теорія ринкових структур, в якій вивчалася їх поведінка та проводилося моделювання ринкової взаємодії в умовах існування монополії, олігополії, досконалої конкуренції. Саме її розвиток у поєднанні з прикладними дослідженнями результатів застосування антитрестівського законодавства США сприяв виділенню у 1941 році дисципліни *industrial organization* – організації виробництва. Піонерами даної дисципліни стали Е. Чемберлен та Дж. Робінсон, які у своїх фундаментальних працях доповнили існуючі структури проміжними моделями недосконалої, монополістичної конкуренції.

Інструментарій мікроекономіки протягом ХХ сторіччя зазнав суттєвого вдосконалення, приміром теорія загальної рівноваги – один з центральних її елементів, загально визнано є найбільш завершеною формою економічного знання. Однак, не зважаючи на численні досягнення неокласики щодо дослідження діяльності підприємств в контексті ринку, вченим не вдалося розкрити складний внутрішній світ мікроекономічних суб'єктів. З методологічної точки зору у мікроекономіці підприємство так і залишилося «чорним ящиком», пристроєм для ринкової алокації товарів і ресурсів.

Інший шлях для встановлення істини щодо суб'єктів господарювання запропонував Р. Коуз у статті «Природа фірми» (1937 р.), з якої розпочався неоінституціоналізм. У ході аналізу горизонтальної та вертикальної інтеграції американських підприємств він з'ясував, «що використання цінового механізму пов'язане з витратами»[146], які пізніше назвали транзакційними. Суть даних витрат полягає у забезпеченні виконання умов контрактів. Як стверджував Коуз, «наявність транзакційних витрат приводить до виникнення фірми, в якій розподіл виробничих ресурсів відбувається внаслідок адміністративних рішень»[146]. Його погляди підтримали інші науковці – О. Вільямсон, Г. Демзетць, С. Ченг, Д. Нортон, які довели важливість підприємства у економіці та розвинули специфічний апарат неоінституціоналізму. Особливістю методології представників даного напрямку є застосування міждисциплінарного підходу – залучення для аналізу діяльності суб'єктів господарювання юристів, істориків, соціологів, економістів. Неоінституціоналісти зацікавлені у пізнанні економічної реальності у тому вигляді, в якому вона безпосередньо має місце. Вони виступають на стороні «правди» у методологічній суперечці з неокласиками «truth versus precision» – «правда проти точності». Дослідницька програма неоінституціоналістів будується на розумінні економічного розвитку і зростання через призму еволюції інститутів – правових норм і неформальних правил, які визначають економічну поведінку підприємств. Внаслідок кропіткої розробки ідеї існування транзакційних витрат було створено теорію транзакційної економіки, яка набула великої популярності наприкінці ХХ сторіччя. Паралельно їй розвивалася теорія прав власності, яка базується на з'ясуванні механізму взаємодії правової та економічної систем суспільства. На

поєднанні підходів теорії транзакційної економіки та теорії прав власності активно розвивається теорія економічних організацій. Один з її adeptів Г. Саймон використав тезу про обмежену раціональність для обґрунтування зміни цільової функції підприємств з максимізації прибутку до отримання прийняттого результату – забезпечення достатнього обсягу виробництва, реалізації, прибутку, утримання частки ринку. Крім того, цей економіст має сумніви щодо можливості досягнення за сучасних умов стану довгострокової рівноваги внаслідок складності та швидкої зміни зовнішнього середовища [147].

Неоінституціоналізм набув значного поширення у науковому світі. Відомими неоінституціоналістами є Е. де Сото (Перу), Я. Корнаї (Угорщина), Р. Капелюшніков, Р. Нуреев, Є. Попов (Росія), В. Геєць, С. І. Архієреєв (Україна). Популярність неоінституціоналізму серед науковців країн, що розвиваються та країн з перехідною економікою можна пояснити високим рівнем його пояснювальної та прогностичної здатності, багатими можливостями щодо моделювання існуючого економічного середовища. Присудження Нобелівської премії з економіки Р. Коузу (1991) та Д. Нортону (1993) стало сигналом про загальносвітове визнання внеску неоінституціоналістів у розвиток економічної теорії. На сьогоднішній день неоінституціоналізм є складовою мейстріма – головної течії економічної думки. Однак, для нас важливо те, що даний напрям дав можливість заглянути в середину «чорного ящика», яким до цього вважалося підприємство і розкрити особливості прийняття рішень, пошуку компромісів між групами впливу, встановлення контрактних та інших відносин (наприклад, принципал-агент), умови економічної інтеграції господарських структур, тощо.

Альтернативними щодо мейстріма є такі сильні теоретичні наукові напрями як еволюціоналізм, економічна синергетика, біхевіоризм. В їх основу закладено уявлення про динамічний характер економічних процесів, їх спрямованість у майбутнє і незворотність. Проте, у кожній з зазначених напрямів є свої унікальні ознаки. Так, у межах підходу еволюційної економіки вивчаються причини виникнення, змістовні та мотиваційні механізми діяльності підприємств.

Головними питаннями, які досліджують еволюціоністи є:

1. Шляхи економічного розвитку в залежності від сучасного стану та досвіду історичного поступу.
2. Вплив інновацій на результати функціонування господарських суб'єктів.
3. З'ясування умов дії «природного добору» і формування еволюційних змін на мікроекономічному рівні.
4. Психологічні аспекти, які визначають схильність людини до інноваційної, або іншої поведінки.

Предтечами та ідейними натхненниками напряму є Й. Шумпетер – праця «Теорія економічного розвитку» (1912), А. Алчіян – праця «Невизначеність, еволюція і економічна теорія» (1950), Е. Пенроуз – праця «Теорія росту фірми» (1959). Видатними сучасними еволюціоністами вважаються Р. Р. Нельсон та С. Дж. Вінтер [148], [149]. Еволюційну тематику плідно розробляють у Великобританії Дж. Годжсон, у Японії – Ю. Аруку, Італії – Дж. Дозі, у Росії в Центрі еволюційної економіки Інституту Економіку РАН під керівництвом академіка РАН В. Маєвського та в Україні в незалежній громадській організації «Інститут еволюційної економіки» (представники – д.е.н. І. Крючкова, д.е.н. О. Черняк, д.е.н. С. Яременко). Зараз теорія еволюційної економіки знаходиться у стадії активного розвитку.

Іншим альтернативним щодо мейнстріма напрямом економічної думки є синергетична економіка, заснована на органістично-синергетичній парадигмі. Її переможна хода пострадянськими країнами пояснюється закоріненими у свідомості науковців інженерно-технократичних традицій. Масова відмова дослідників-економістів від марксизму як наукової платформи сприяла переходу спочатку на засади системного підходу, а згодом – на синергетичну платформу. Публікація роботи В.-Б. Занга «Синергетична економіка. Час і зміни у нелінійній економічній теорії» (1991, на російській мові – 1999) сприяла поширенню методології економіко-математичного моделювання на засадах синергетики Хагена. Серед економістів, що розвивають синергетичну економіку можна назвати таких російських і українських вчених як В. Євстегнеєв, Л. Євстегнеєва, В. Аюров, Є. Єрохіна, С. Єрохін, В. Мілованов, В. Алексеєвським, О. Раєвнева. Економічна синергетика перебуває поки що на початку свого

формування. В її межах підприємства розглядаються як складні самоорганізовані системи, що змінюються в часі. Ця особливість зближує синергетичну економіку з еволюційною. Теоретична спроможність та практична ефективність даного напрямку щодо пояснення різних аспектів функціонування підприємств потребує додаткової перевірки.

Біхевіоризм як напрям досліджень в економіці отримав розвиток у середині ХХ століття – після публікації основних праць науковців, які вивчали поведінку та мотивацію людей. Провідним біхевіористом був Маслоу, який у своїй роботі «Мотивація і особистість» (1954) запропонував модель ієрархії потреб. Загалом, щодо підприємств біхевіористи фокусуються на особливостях прийняття рішень, пошуку шляхів узгодження інтересів між працівниками та встановлення цілей [150].

Крім теоретичних напрямів економічного знання існують також прикладні, які беруть свій початок у різноманітній практиці підприємств – обліку, господарського і фінансового аналізу, маркетингу та менеджменту. На відміну від економічної теорії, прикладні сфери знань пройшли своєрідну еволюцію, яка розпочалася зі спроби відповісти на конкретні питання покращення діяльності господарських суб'єктів, а далі – продовжилася у формуванні ефективних теорій впливу на дійсність.

На початку ХХІ століття російськими дослідниками Є. Поповим та В. Симоновою здійснено класифікацію понад тридцяти наявних теорій підприємства, яку вони назвали матриця теорій підприємств, оскільки для групування застосували дві ознаки – тип раціональності та середовища (об'єкта дослідження) (див. табл. 3.2). Дана класифікація є однією з найбільш фундаментальних та всеосяжних в історії економічної думки. Її автори заслуговують на світове визнання, оскільки ґрунтовне опрацювання тридцяти трьох різних теорій, їх систематизація за певними ознаками та синтез нової галузі економічного знання – мініекономіки, є вагомим внеском у розвиток економічної теорії.

Таблиця 3.2.

Матриця теорій підприємств за Є. Поповим та В. Симоновою

Раціональність	Повна раціональність	Обмежена суб'єктна раціональність	Обмежена опортуністична раціональність	Колективна раціональність
Середовище				
<i>Інституціональне мікросередовище</i>	Теорія максимізації користі менеджера	Теорія прав власності – інститутів бар'єру	Теорія екстерналій, теорія маркетингових комунікацій	Еволюційна економічна теорія, теорія суспільного вибору, теорія інституціональних пасток
<i>Технологічне мікросередовище – межа підприємства</i>	Теорія максимізації прибутку, теорія максимізації виручки	Теорія маркетингового аналізу, теорія ціноутворення товарів, теорія життєвого циклу	Експериментальна економіка	Теорія ігор, стратегічний менеджмент/маркетинг
<i>Інституціональне мінісередовище</i>	Теорія прав власності, Z-теорія менеджменту, теорія агентських відносин	Теорія біхевіоризму, теорія фінансового аналізу, теорія семи складових менеджменту, теорія контролінгу	Теорія інсайдерів/аутсайдерів, НС, теорія трансакційної економіки – теорія спрямовуючих структур	Когнітивна теорія підприємства, теорія менеджменту
<i>Технологічне мінісередовище</i>	Теорія логістики	Теорія розробки товарів	Теорія X-ефективності, інформаційна теорія підприємства, теорія комплементарності ресурсів	Імітаційне моделювання

Джерело: [151; 8].

Основою для класифікації за ознакою типу середовища стала пропозиція Є. В. Попова щодо диференціації економічної науки на п'ять складових:

1. Максіекономіку – глобальну економіку, що досліджує світовий ринок та взаємодію національних економік.
2. Макроекономіку, до традиційного об'єкта дослідження якої можна віднести національний ринок, а предмету – галузі і сектори господарства.
3. Мезоекономіку, тобто регіональні економіку.
4. Мікроекономіку, зосереджену на вивченні певного ринку та поведінки підприємств на ньому.
5. Мініекономіку – «єдину теорію діяльності господарюючих суб'єктів, яка інтегрує фундаментальні і прикладні моделі підприємства» [152; 4].

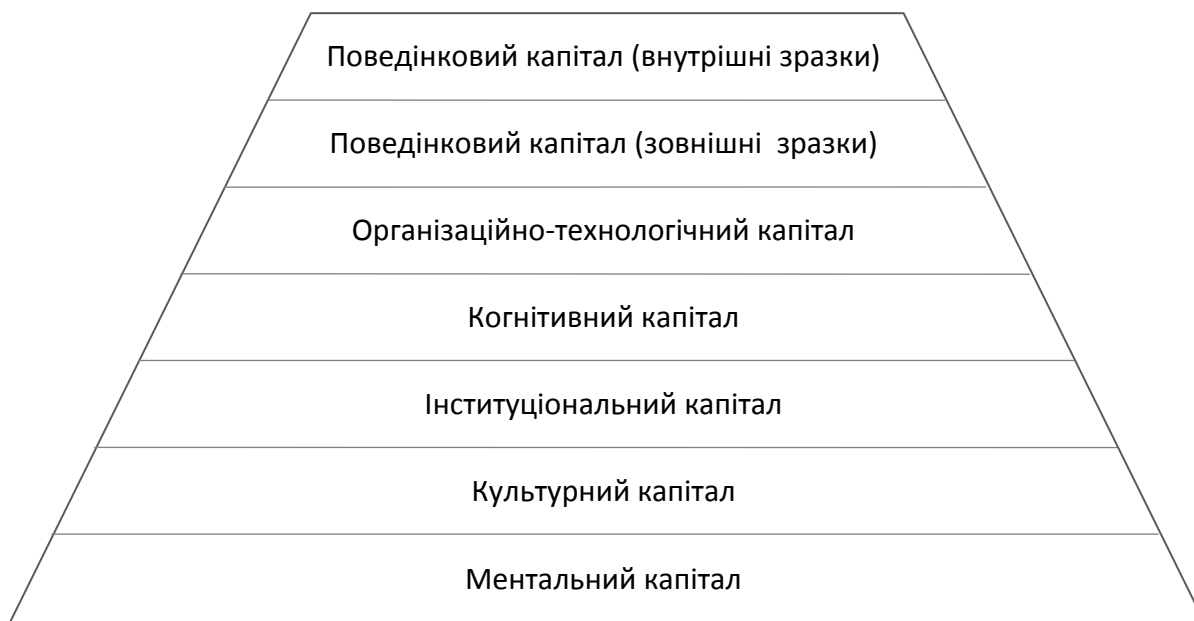
У цьому зв'язку мікросередовище розглядається як зовнішнє ринкове середовище, а мінісередовище як внутрішнє середовище підприємства.

Матриця теорій підприємств узгоджує між собою різні напрями економічної науки, які досліджують господарюючі суб'єкти. Вона закладає основу для здійснення ідентифікації розрізнених концепцій про підприємство, авторського самовизначення у координатах типу раціональності та середовища. Практичне використання даної матриці дозволяє визначити перспективні напрями розвитку теорії про підприємство, прогнозувати дослідницьку активність щодо найменш заповнених чарунок.

Мініекономіка є прикладом постнекласичного синтезу нової теорії на основі цілеспрямованого, інструментального, ефективного використання різних адекватних певним умовам господарювання моделей підприємства. У мініекономіки, як складової економічної науки, наявний значний потенціал, оскільки суспільний інтерес до фундаментальних засад буття підприємств зростає внаслідок зростаючого впливу результатів діяльності економічних суб'єктів загалом на життя народів. Тому науковці, які займаються проблемами господарювання в інституційному та технологічному мінісередовищі отримали шанс долучитися до формування нової сфери економічного знання.

Іншою спробою наукового осмислення феномену підприємства є робота Г. Клейнера «Системно-інтеграційна теорія підприємства і еволюційний підхід». В ній автор маніфестує, що часи розгляду господарюючого суб'єкта в якості примітивної, реагуючої одноклітинної істоти збігли. На разі, актуальним є розгляд організацій «в усьому багатоманітті їх типів, багатосторонності їх діяльності і «багатопроекторності» їх структур» [153]. Він вважає, що наявні неокласичні, контрактні, еволюційні теорії підприємства є недостатньо обґрунтованими та системними щодо відображення природи фірми. Тому цей автор висуває до розгляду власну системно-інтеграційну ієрархізовану теорію, характерними ознаками якої є:

1. Методологічний базис — системна економічна парадигма Я. Корнаї та ієрарх-підхід Рюегг-Штурма.
2. Структурно-функціональна модель підприємства у вигляді стратифікованої піраміди («сендвіч-піраміди»), яка складається з семи шарів – ментальної, культурної, інституційної, когнітивної, організаційно-технологічної, поведінкової (історичної) підсистем (див. Рис. 3.1).
3. Уявлення про внутрішню та зовнішню взаємодію шарів стратифікованої піраміди з аналогічними шарами пірамід різних економічних агентів та середовищем взагалі;
4. Бачення функціонування господарського суб'єкту у вигляді чотирьох процесів: метаболізму, репродукції, еволюції та гармонізації. При цьому кожний шар «сендвіч-піраміди» бере участь у роботі, продукуючи певні сили та умови для нормального існування.
5. Твердження про те, що «Діяльність підприємства являє сполучення дискретного (імпульсного) і стаціонарного (безперервного). При безперервному підході вхідні та вихідні взаємодії інтерпретуються як потоки. При дискретному – як множина подій. При цьому події мають подібну сукупність підсистем...»[153] (мається на увазі, що події також є «сендвіч-пірамідами») ... Подія, у авторському трактуванні, означає співбуття в контексті підприємства.

Рис. 3.1. Структурно-функціональна модель підприємства (стратифікована піраміда -«сендвіч-піраміда») за Г. Клейнером [153].

Теорія Г. Клейнера стала відомою і досить популярною серед науковців пострадянських країн, особливо Росії. Це пояснюється високим рівнем обґрунтованості ідей, залученням сучасних досягнень економічної думки, точністю та прозорістю пояснень та безсумнівним лідерством автора у колі вчених.

На світовому рівні розробкою сучасних теорій підприємств наприкінці ХХ–початку ХХІ століття займаються такі фахівці як Тіс (Teese, 1996), Фосс (Foss, 1996), Франсман (Fransman, 1996), Коенде і Ллерена (Cohendet, Llerena, 2001), Нонакі і Такеучі (Нонака, Такеучи, 1995). Їх доробок можна охарактеризувати з одного боку як критику домінуючих напрямків дослідження підприємств, а з іншого боку – як закономірне продовження Західної традиції раціонального пізнання дійсності в межах розробленої та постійно вдосконалюваної методології економічного аналізу.

Українські науковці, які займаються мікроекономічною проблематикою зосереджують свою увагу на вивченні прикладних аспектів функціонування підприємств.

Вони досліджують такі питання як:

1. *Інновації*: стратегія інноваційного розвитку (А. Гриньов, 2004), управління в умовах інноваційної конкуренції (Г. Гейер, 2007), маркетинг на ринку інноваційних товарів (Ю. Каракай, 2008).
2. *Інвестиції*: формування стратегій інвестиційної діяльності (О. Ястремська, 2004), управління інвестиційною діяльністю компанії (Н. Хрущ, 2007), формування та розвиток сукупного економічного потенціалу корпорацій (Л. Головкова, 2010).
3. *Конкурентоспроможність та якість*: Управління конкурентоспроможністю підприємства на світових ринках (М. Янковський, 2005), управління якістю виробничої діяльності підприємств (О. Момот, 2008), менеджмент якості (О. Криворучко, 2007).
4. *Методологія*: управління економічними і соціальними процесами на підприємстві (М. Дороніна, 2004), основи розвитку сфери діяльності підприємств (Т. Калінеску, 2004), стратегія підприємства в умовах невизначеності середовища господарювання (В. Момот, 2004), дослідження та бізнес-моделі розвитку транснаціональних корпорацій (Л. Руденко, 2004), організація управління інтеграційним розвитком суб'єктів господарювання (А. Пилипенко, 2009), методологічні засади управління соціально-економічного розвитку підприємства (В. Гросул, 2010).
5. *Антикризовий менеджмент*: реструктуризація (А. Ковальов, 2007) та антикризове управління (О. Терещенко, 2005).
6. *Особливості господарської діяльності у галузях*: удосконалення управління соціально-економічним розвитком підприємств легкої промисловості (Г. Савіна, 2005), Моделювання розвитку вугільної промисловості України (І. Павленко, 2007), основи ціноутворення на залізничному транспорті України (Н. Колеснікова, 2008), організаційний розвиток підприємств торгівлі (С. Бай, 2009).

Роботи вітчизняних економістів відзначають різноманітність підходів, методів дослідження, обґрунтованість висновків значною кількістю розрахунків, інституційна спрямованість пропозицій, апробація в умовах практики теоретико-методологічних концепцій

авторів. Можна стверджувати, що українська економічна наука про підприємства перебуває на етапі становлення. Маємо ситуацію тимчасової відсутності домінуючої школи-лідера з чисельним шлейфом прихильників та послідовників. Однак, сталі осередки науковців, що присвятили себе мікроекономіці вже сформовано. Вони знаходяться у Донецьку (Інститут економіки промисловості НАН України), у Києві (Державний вищий навчальний заклад «Київський національний економічний ун-т ім. Вадима Гетьмана», Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки» УААН Національний авіаційний університет), у Харкові (Харківський державний економічний університет). При цьому останнім часом найбільша кількість докторів економічних наук захищається саме у Донецьку за спеціальністю «Економіка та управління підприємствами (за видами економічної діяльності)» — шифр 08.00.04 Переліку ВАК України, за якими проводяться захист дисертацій на здобуття наукових ступенів кандидата наук і доктора наук, присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань. Київський і Харківський центри мають паритет у даній сфері щодо підготовки висококваліфікованих кадрів. Отже, у майбутньому очікується зростання конкуренції ідей між наявними осередками та, імовірно, створення нових наукових центрів дослідження підприємств у Західній та Південній Україні.

Подальший розвиток теорії підприємств у світі вбачаємо у продовженні інтелектуального пошуку наявних наукових напрямів відповідно до особливостей їх методології та, вірогідно, формуванні єдиного простору ідей, результатів і методів, що дозволяють адекватно відображати господарську практику та ефективно впливати на неї.

Імовірність створення єдиного теоретичного простору щодо економіки підприємств є достатньо низькою, враховуючи низький ступінь взаємопов'язаності та взаємодії сучасних дослідників. Однак, стрімке прогресування комунікаційних технологій, зокрема інтернету, зростаюча доступність придбання через електронні

магазини та бази даних книжок і наукових журналів, розробка технологічних умов для формування і функціонування соціальних мереж експертів, а також активізація участі та обміну думками на економічних симпозиумах, конгресах, конференціях та семінарах є об'єднувачими засадами для утворення єдиної⁵ наукової платформи щодо дослідження підприємств у майбутньому.

У науковій літературі для відображення існування суб'єкта господарювання використовують такі поняття як підприємство, організація, фірма. При цьому, не зважаючи на те, що вони призначені для характеристики одного феномену, кожне з них має власний зміст. Для нас є важливим зафіксувати різницю у поняттях та обрати те з них, яке найбільшою мірою відповідає авторській позиції щодо даного дослідження.

Поняття «підприємство» відповідно до особливостей його трактування зацікавленими науковими групами має такий зміст:

1. У економістів – «самостійний господарюючий суб'єкт з правами юридичної особи, що виробляє продукцію, товари, послуги, виконує роботи, займається різними видами економічної діяльності» [154].
2. У соціологів – «самостійний господарюючий суб'єкт, який випускає і реалізує продукцію, або надає послуги. З економічної точки зору підприємство є першопочатковою виробничою ланкою, з правової – представляє неподільну юридичну особу, з соціальної – виступає, як правило, у якості колективного господарюючого суб'єкта – трудового колективу. Це обумовлює розгляд підприємства в якості цілісного суб'єкта господарських зв'язків і відносин» [155].
3. У юристів – «особливий об'єкт громадянських прав, майновий комплекс, який використовується для здійснення підприємницької діяльності» [156].

---

⁵ Єдність розуміється нами не як напрацювання певного стандарту, уніфікація та універсалізація підходів, а як взаємність у прагненні діалогу, ідейне взаємопроникнення і взаємозбагачення, еволюціонування понятійного інструментарію у контексті притаманній мікроекономічній науці історії та культури.

4. У філологів – «виробнича або торгова господарська одиниця або об'єднання декількох виробничих чи торгових одиниць підпорядкованих одному управлінню» [157].

Треба зазначити, що в українському законодавстві у діючому Господарському кодексі не існує тлумачення поняття підприємства. У ньому використовується більш широке щодо господарської діяльності і економічних відносин поняття «суб'єкт господарювання», визначення якого також не наводиться. Господарський кодекс України був прийнятий у 2003 році [158]. При цьому втратив чинність Закон України «Про підприємства в Україні», який діяв з 27.03.1991 р, Постанова Верховної Ради №888-ХІІ. Відповідно до його тексту

«Підприємство — основна організаційна ланка народного господарства України. Підприємство — самостійний господарюючий статутний суб'єкт, який має права юридичної особи та здійснює виробничу, науково-дослідницьку і комерційну діяльність з метою одержання відповідного прибутку (доходу)» [159].

Таким чином, спільним для наведених визначень, окрім юридичного, є розуміння підприємства як суб'єкта господарювання, який здійснює певні види економічної діяльності. Відмінність між поглядами на підприємство різних інтелектуальних груп обумовлено особливостями їх пізнавальної функції. Так, соціологи, окрім економічного, розкривають ще правовий та соціальний зміст підприємства. Юристи, загалом, позбавляють його суб'єктності та визначають як об'єкт, майновий комплекс, підприємницьку форму нерухомості та прав. Філологи вказують лише на загальновідомі риси підприємства, не заглиблюючись у його суть. Проте, кожне з наведених різноманітних трактувань дає можливість усвідомити складність та неоднозначність поняття підприємства як самого по собі, так і відповідно до методологічних засад різних соціальних та гуманітарних наук.

У свою чергу, організація, як поняття, має наступні визначення щодо диференціації наук:

1. Економіка –
  - «будова, устрій системи;
  - складова процесу управління, суть якої – координація дій окремих складових системи, досягнення взаємної відповідності функціонування її частин;
  - форма об'єднання людей для їх взаємної діяльності у межах певної структури;
  - система, призначена виконувати задані функції, розв'язувати певне коло завдань, наприклад, підприємство, компанія, школа, інститут, банк, державна установа;
  - сукупність осіб, які виступають у якості єдиного суб'єкта діяльності певного виду, які виконують певну загальну функцію, які мають відповідні до цього права і відповідальність» [154], а також
  - «сукупність структури системи і способів функціонування її елементів; ... об'єднання людей у групи, ... інтеграція їх діяльності, ... інтеграція їх цілей» [160];
2. Соціологія – «диференційоване і взаємно упорядковане об'єднання індивідів і груп, які діють на основі загальних цілей, інтересів і програм. Розрізняють організацію формальну, яка має адміністративно-юридичний статус і таку, що ставить індивіда в залежності від функціональних зв'язків і норм поведінки і неформальну, яка являє сукупність людей, які згуртовуються особистим вибором і безпосередніми поза посадовими контрактами [161].
3. Право – «об'єднання двох і більше осіб, які є суб'єктами права. Організація може набути права юридичної особи (у випадку державної реєстрації в установленому порядку)... У громадянському праві термін «організація» часто застосовується як синонім поняття «юридична особа» [156].
4. Філологія – «будова, розміщення у порядку і по системі; те, що має правильний устрій, доцільне співвідношення частин і цілого» [162].

Як бачимо, визначення поняття «організація» є значно складнішим, аніж «підприємство», оскільки означає більше аспектів суспільного існування. Слово «організація» в залежності від контексту застосування розуміється як стан, процес, об'єкт, суб'єкт. При цьому соціологія і право роблять акцент на суб'єктній стороні цього поняття, тоді як економісти розглядають його у максимально можливій повноті значень, запозичуючи деякі твердження з технічних наук, зокрема теорії систем і системного підходу. Філологія відрізняється однозначністю і стислістю щодо формулювання суті організації (стан). Поняття, що розглядається і відповідний йому термін особливо популярні у середовищі науковців, які формують розвиток прикладної економічної науки Заходу. Такі сталі назви як «організаційна культура», «розвиток організацій», «організаційна поведінка», «організаційні зміни», «організація виробництва», «організаційна структура» відображають сучасний та історичний поступ у дослідженні та підвищенні ефективності діяльності суб'єктів господарювання. Однак, подібна різноманітність у розкритті змісту поняття «організація» ускладнює комунікації між ученими, оскільки кожний із них володіє не лише власним його трактуванням, але й використовує різні методологічні установки щодо напрямів тлумачення (організація як стан, або як процес, або як об'єкт, або як суб'єкт). Тому, не зважаючи на великий потенціал поняття «організація» у даній роботі воно буде застосовуватися для означення упорядкованого стану та процесу управління на підприємстві.

Поняття «фірма» має тривалу історію формування та використання. У перекладі з англійської воно означає «твердий», «стійкий». З італійської воно перекладається як «підпис». Фірму, тобто підпис, з початку Нового часу ставили у момент укладання ділових угод, підтверджуючи непорушну відповідальність особи щодо виконання своїх зобов'язань. Таким чином, першопочатково дане поняття застосовувалося для назви підприємця у ділових колах, як його «торгове ім'я». Наприклад австрійський виробник гомеопатичних засобів з XVI століття має торгове ім'я «Біттнер» (сучасна компанія «Ріхард Біттнер»). У 1893 році у Західній Європі було прийнято «Зведення іноземних законодавств про торговий запис і фірму» (інша назва – міжнародна Паризька конвенція по охороні промислової власності). Відповідно до даної конвенції

використання чужої фірми визнається недобросовісною конкуренцією. Фірма охороняється в країнах-учасницях конвенції. У період розвитку монополій поняття «фірма» активно застосовувалося щодо акціонерних та інших товариств. Отже, поступово назва «фірма» увійшла у широкий вжиток і з початку ХХ століття стала юридичним терміном для означення практично всіх суб'єктів господарювання.

В економічній науці поняття «фірма» Р. Коуз увіковічнив у праці «Природа фірми». За його думкою фірма – це «...система відносин, які виникають, коли напрям ресурсів починає залежати від підприємця» [146]. Дане визначення є результатом осмислення науковцем місця фірми в економіці як альтернативи ринковому механізму. При цьому, автор робить акцент на ролі підприємця, демонструючи, що фірма є похідною від активності бізнесмена. Таким чином, і в даному випадку, поняття фірми пов'язується з персоніфікованим суб'єктом, що, загалом, характерно для західного підходу до підприємства.

Сучасне розуміння фірми в контексті економічної науки можна окреслити наступними визначеннями:

1. «Найбільш загальна назва підприємства, компанії, суб'єкта господарювання, комерційної організації» [163].
2. «Основний економічний суб'єкт у ринковій економіці, елемент економічної системи, у якому відбувається перетворення затрат (входів) у результати економічної діяльності (виходи), при чому вартість затрачених фірмою ресурсів (факторів виробництва) зростає на величину доданої вартості. Діяльність фірми тісно пов'язана з отриманням прибутку, що відрізняє її від економічних об'єктів...» [164].
3. «... Організація:
яка використовує ресурси для виробництва товарів і послуг з метою отримання прибутку;
яка володіє і управляє одним або декількома підприємствами» [165].

Очевидно, що поняття «фірма» означає суб'єкт, який використовує економічний механізм для отримання прибутку. Крім цього, фірма може мати різні юридичні форми та складатися з

декількох господарських одиниць. При використанні даного поняття робиться акцент на юридичній та підприємницькій складовій діяльності суб'єкта господарювання.

Необхідно також відмітити і культурну особливість щодо вживання слова «фірма». Воно характерне для контексту Західної цивілізації. У середовище пострадянських країн дане поняття привнесено ззовні в результаті проведення прискореної вестернізації. Однак, для нашого контексту більш характерним є застосування поняття «підприємство», оскільки за ним стоїть колективний, а не індивідуальний суб'єкт як от у витоків фірми. Це пов'язано з історичними особливостями становлення суб'єкта у Східній Європі. За думкою філософів (див. наприклад, роботу О. Дугіна [166]), внаслідок дії певних причин розвиток суб'єкта у нас пригнічувався, а отже, його повноцінне становлення не відбулося. Тому при формуванні та застосуванні термінології на пострадянських теренах перевага віддається не індивідуальному, а колективному суб'єкта. Для подолання даного протиріччя деякі науковці проголошують тотожність понять «підприємство», «фірма», «організація» (див. наприклад [167; 19]). А окремі дослідники, зокрема Є. В. Попов, їх розрізняє, поєднує (див. рис. 3.2) і одночасно визнає пріоритет поняття «підприємство»:

«Підприємство – це самостійний господарюючий суб'єкт економічної діяльності... Необхідно установити різницю між даною категорією і спорідненими їй поняттями «фірма» і «організація». Фірма – це юридично оформлений суб'єкт економічної діяльності, який імовірно включає у свій склад декілька підприємств... Отже, фірма і підприємство можуть бути синонімами лише в одному випадку – при господарському представленні фірми у вигляді одного єдиного підприємства. Організація – це суб'єкт соціальної діяльності, можливо такий, що не виконує господарських функцій по перетворенню ресурсів у вироблені продукти...»

Отже, організація і підприємство можуть виступати синонімами лише у випадку наявної господарської діяльності організації. Таким чином, кажучи математичною мовою, перетин множин фірм і організацій є безпосередньо підприємства, які увібрали всі характеристики перших двох категорій. Звідсіля обговорення теорії підприємства є першою ланкою у ланцюзі розбудови теорії організацій і фірм» [151; 5-6].

Рис.3.2. Підприємство як перетин множин фірм та організацій

На основі проведеного дослідження суті понять «підприємство», «організація», «фірма» можна зробити висновки щодо спільного та відмінного у науковому тлумаченні їх змісту. Висновки наведено у таблиці. (див. таблицю 3.3).

Таблиця 3.3.

Спільні та відмінні риси у трактуванні понять «підприємство», «організація», «фірма»

Головні ознаки	«Підприємство»	«Організація»	«Фірма»
Спільні ознаки	<ol style="list-style-type: none"> 1. Переважно означає суб'єкт господарювання 2. Сфера діяльності — економіка 	<ol style="list-style-type: none"> 1. У окремих випадках означає суб'єкт господарювання 2. Сфера діяльності — іноді економіка 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Завжди означає самостійний суб'єкт господарювання 2. Сфера діяльності — економіка
Відмінні ознаки	<ol style="list-style-type: none"> 1. Характеризує виробничу та пов'язані із нею види діяльності, спрямовані на створення продукції 2. До складу підприємства не входять самостійні господарські одиниці 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Характеризує особливий вид діяльності, пов'язаний з упорядкуванням 2. До складу організації можуть входити як господарські так і не-господарські утворення 3. Може означати стан, процес, об'єкт 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Характеризує господарську діяльність, спрямовану на отримання прибутку 2. До складу фірми можуть входити декілька підприємств

Не зважаючи на значний потенціал поняття «організація» та міжнародне значення поняття «фірма» автор даного дослідження у подальшому використовуватиме термін «підприємство», зокрема у такому значенні:

підприємство – це юридична особа (суб'єкт), що діє у контексті економіки і виконує економічну функцію: виробляє продукцію (надає послуги) та формує прибуток.

Наш вибір обумовлений наступними причинами:

1. Тривалою традицією застосування у вітчизняній економічній науці поняття «підприємство». Треба визнати, що пізнання відбувається шляхом вживання до досліджуваних феноменів укорінених мовних конструкцій, які належать до рідного пошуковцю культурного середовища. Ми не є вільними від

історичних, методологічних та інших особливостей еволюції економічної думки у нашій країні. Отже, залишається забезпечити спадкоємність щодо мови пізнання у вітчизняній економічній сфері.

2. Креативною природою підприємства, оскільки автор налає перевагу виробничо-вдтворювальному характеру його діяльності на противагу фінансово-розподільчій, більш характерній для фірм та державних організацій.
3. Непізнаним потенціалом буття колективного суб'єкта, яким є підприємство.

Підсумовуючи матеріал даного підрозділу необхідно вказати, що в процесі дослідження трьох схожих понять вибір автора зупинився на «підприємстві», оскільки його зміст найбільшою мірою відповідає феномену господарювання на мікрорівні та можливостям пізнання з врахування особливостей оточуючого культурного середовища.

3.3. Авторська модель підприємства-мікроцивілізації

У 60-х роках минулого століття розпочалися процеси динамічної зміни способу виробництва. Вони були обумовлені зростанням ролі особистості та знань в процесі створення та споживання нових благ. Даний феномен опинився у фокусі уваги західних науковців, які надали йому першочергового значення щодо зміни не тільки економіки, а й суспільства в цілому. Завдяки поєднанню об'єктивних передумов в діяльності підприємств та суб'єктивних очікувань еліти народилася концепція постіндустріального суспільства, яку сформулювали та виклали в своїх працях Д. Гелбрейт, З. Бжезинський, Д. Белл, Е. Тоффлер [12], [14], [15]. Подальший досвід розвитку світової економіки як підтвердив, так і спростував гіпотези цих науковців. Глобалізація, яка стала результатом прискорення економічного зростання Заходу на основі постіндустріалізації, призвела до поділу світу на країни «золотого мільярду» та бідні країни, що розвиваються. При цьому розрив між ними з

часом посилюється та набуває незворотного характеру. Зараз серед економістів та політиків поширена думка, що постіндустріалізація та глобалізація – це безальтернативні шляхи розвитку у 21 сторіччі [36; 6]. В цьому зв'язку висновок для бідних країн є однозначним: треба наздогнати багатіїв у геоперегонах та розбудувати власне суспільство, центром якого стане людина та знання.

Україна належить до індустріальних країн, які мають значний потенціал щодо переходу до постіндустріального суспільства, хоча для цього необхідно докласти значних зусиль та створити відповідну матеріальну базу зростання [30; 7]. Важливою складовою переходу до нового укладу є врахування інтересів та перспектив національних підприємств, зростання їх локальної та глобальної конкурентоспроможності. Основою покращення діяльності підприємств має стати усвідомлення імперативності ролі кожної людини, яка тою, чи іншою мірою пов'язана з господарським суб'єктом – чи-то як працівник, чи споживач, чи представник контрагентів: постачальників, банку, державних установ, інших організацій. Треба побудувати таку систему взаємодії, в якій ефективно співвідносилися інтереси людини, підприємства та суспільства в цілому і безпосередньо. Тоді Україна отримає можливість ввійти до спільноти високо розвинених країн.

Тематика даного дослідження поєднує декілька напрямів наукових розвідок, зокрема цивілізаційну теорію розвитку, теорію економічного зростання, теорію фірми та стратегічне управління. Так, дослідженням цивілізацій займалися такі відомі західні вчені як А. Тойнбі, Ж. Бодрійар, Ф. Фукуяма, С. Гантінгтон, а також вищезгадані авторитети [107], [168], [169], [170], [110]. Вітчизняна наука в особі Ю. Н. Пахомова, В. М. Гейця, С. Кримського, Ю. В. Павленка, А. Чухна та багатьох інших за останні роки напрацювала великий потенціал щодо розробки нової цивілізаційної моделі України [1-3], [171], [37]. Аналогічними дослідженнями в Росії займалися відомі економісти Є. Гайдар, В. Іноземцев, Л. Абалкін, Б. Нуреев та інші. Проблемам теорії економічного зростання присвячено роботи Р. Солоу, Дж. Гікса, С. Кузнеца та В. Левіса [8-11]. Вони створили сучасний підхід до кількісної оцінки економічного зростання. Такі вітчизняні економісти як А. Гальчинський, В. Дорогунцов, С. Кіреев, Б. Кваснюк [33] плідно розробляють даний

напрямок на Україні. Аспекти дослідження природи фірми та її управління знайшли своє відображення в працях Р. Каплана, Д. Нортонна [172], Н. Олве, К. Петрі, Ж. Рой, С. Рой [173], К. Мак-Нейра, Р. Ланча, А. Берле, Г. Мінса, А. Чендлера, Ж. Стіглера. Серед українських науковців значний внесок у дослідження підприємств зробили Є. Савельєв, Д. Штефанич, С. Науменкова, М. Козьменко, М. Дороніна, Л. Мельник та інші (див. на приклад [174-176]).

Проте єдиного наукового підходу щодо забезпечення розвитку та зростання підприємств в умовах цивілізаційних змін на Україні поки що не існує. Отже, автор ставить за мету сформулювати організаційну модель забезпечення розвитку та зростання сучасного підприємства на основі його перетворення на новий суб'єкт — мікроцивілізацію.

Для досягнення поставленої мети мають бути вирішені такі завдання:

1. Створити діалектичний підхід «людина-підприємство-суспільство».
2. Визначити роль сучасного підприємства в постіндустріальному суспільстві.
3. Розробити основи системи гармонізації розвитку та зростання підприємства.

Як зазначає відомий російський економіст Д. Міропольський «Діалектичний метод передбачає розгляд предмету, що відноситься до людського суспільства, як одиничного, особливого та загального.» [176]. Тобто, сучасні економічні відносини слід розглядати через призму одиничного, особливого і загального (див. табл. 3.4).

Таблиця 3.4.

Взаємодія одиничного, особливого і загального в сучасних економічних відносинах

Категорія	Людина	Підприємство	Суспільство
<i>Одиничне</i>	людина-людина	людина-підприємство	суспільство-людина
<i>Особливе</i>	людина-підприємство	підприємство-підприємство	суспільство-підприємство
<i>Загальне</i>	людина-суспільство	підприємство-суспільство	суспільство-суспільство

Проявом одиничного в економіці є людина. Вона сама, її потреби та розвиток є основною рушійною силою суспільного виробництва в нових умовах. Людина стає критерієм оцінки цілей і результату діяльності особливого і загального в економічній системі. Категорія «особливого» у господарських відносинах на сучасному етапі пов'язана з підприємством. Воно є особливим способом організації соціального життя, що забезпечує власне (розширене) відтворення. При цьому підприємство існує у вигляді певного об'єднання та взаємодії людей, які цілеспрямовано рухаються до визначеної ними мети, обирають методи її досягнення, ідентифікують та виокремлюють себе поміж інших в оточуючій реальності. Таким чином, працівники свідомо культивують свою особливість як складову частину внутрішньої культури підприємства. Одиничне стає складовою особливого, а особливе — проявом одиничного. На рівні загального виникають макроекономічні утворення – галузі, держава, але основним гравцем, на нашу думку, є суспільство. Економічні відносини людей, підприємств та суспільства на цьому рівні суттєво ускладнюються. Загальне одночасно набуває ознак як одиничного, так особливого і загального, оскільки в постіндустріальному суспільстві кожний елемент системи має рівні права і значення для майбутнього – не можна жертвувати інтересами одиничного (людини), чи особливого (підприємства) заради загалу (суспільства), або навпаки. Збалансування інтересів, потреб, цілей та інших життєво важливих складових є умовою створення та ефективного функціонування нової цивілізації. Перманентний процес гармонізації стає передумовою розвитку та зростання в умовах постіндустріального суспільства. Діалектичний підхід «людина-підприємство-суспільство», в якому усунуто вертикальну ієрархічну складову, тобто зрівняно в правах одиничне, особливе і загальне відкриває нові перспективи урізноманітнення форм економічної дійсності. Наприклад, безконфліктне поєднання прав власності (приватної, колективної, державної), формування суспільної власності на природне середовище (аналог загальнонародної власності при СРСР, але зі значними концептуальними особливостями), підвищення ефективності роботи державних інституцій через впровадження

принципів «електронної держави», тощо. Реалізація діалектичного підходу «людина-підприємство-суспільство» дозволить втілити нову цивілізаційну модель розвитку українського народу. Особливу роль у цьому мають відіграти підприємства.

Підприємство є головною формою існування економічного суб'єкта, який на свій страх і ризик здійснює фінансово-господарську діяльність з метою задоволення суспільних потреб та отримання прибутку. При цьому як юридична особа воно є одиничним, а як соціальна організація – множиною інших суб'єктів (своїх працівників). Таким чином, на суб'єктивному рівні підприємство має подвійну природу. В умовах індустріального суспільства вказана особливість не приймалася до уваги, оскільки кожний працівник з множини суб'єктів мав підкорятися і діяти в межах інтересів єдиної юридичної особи. Конкретна особистість була заручницею масового виробництва та власної потреби забезпечення прийняттого рівня існування. При цьому трудовий вклад людини у загальний результат оцінювався нерівномірно, а відповідно до її місця в ієрархії. Особа, що була наділена владою, могла на власний розсуд розпоряджатися ресурсами та результатами діяльності підприємства, тобто, існувала нерівність серед працівників щодо впливу на роботу господарського суб'єкта. Той, хто мав відповідні владні важелі впливу, перебирав на себе повноваження юридичної особи. Отже, за такої системи суб'єкт підприємства та суб'єкт його керівника практично повністю співпадали. Воля однієї людини ставала настановою до обов'язкового виконання всіма працівниками. Однак, модерн змінився постмодерном тоді, коли більшість усвідомила власну унікальність та спроможність до самостійної і колективної творчості. Високий рівень освіченості та внутрішньої культури призвів до революції у свідомості людей. Вони більше не захотіли споживати товари масового вжитку. Вони забажали особливого ставлення до себе як до споживачів, працівників, громадян. Тому в умовах становлення постіндустріального суспільства необхідно враховувати подвійну природу підприємства, оскільки воно презентує не стільки юридичну особу, а здебільшого своїх працівників та результати їх творчої співпраці. Клієнт, споживач отримує безпосередньо унікальний продукт, призначений для задоволення саме його потреби. В товарі він бачить турботу конкретних людей про себе. Це робить відносини

між підприємством та споживачем особливими, більш суб'єктивними. В цілому, на сучасному етапі розвитку підприємство має стати ефективним посередником між особистостями його працівників та споживачів. Для цього необхідно створити атмосферу співтворчості та забезпечити її відповідним технологічним озброєнням, зокрема комп'ютерними мережами, базами даних, системами підтримки прийняття рішень, управління знаннями та взаємовідносин з клієнтами, гнучкими виробничими лініями, сучасним обладнанням, тощо. Головним пріоритетом на підприємстві має стати формування та накопичення позитивних людських зв'язків зі споживачами, контрагентами, оточуючим світом для нагромадження нового виду багатства – соціального, яке проявляється у підвищенні рівня, якості та повноти життя людей. На противагу відчужувальній філософії капіталу ця форма багатства, своєрідний не-капітал, засновується на вдосконаленні та реалізації внутрішнього світу і таланту людини, які не підлягають відчуженню. Таким чином, сприяючи розвитку кожної особистості, підприємство, як соціальне угруповання, має подолати різноманітні форми відчуження і зробити прорив до нових форм економічного синтезу. Це можливо за умови перетворення підприємства на мікроцивілізацію з подальшим посиленням явищ економічного розвитку та зростання.

Зміст категорії «розвиток», за думкою автора, — це процес та результат творчого самопізнання і діяльності людини, спрямований на досягнення нею нової якості — наближення до ідеалу, який має якісний, внутрішній характер. В свою чергу, економічний розвиток – це процес та результат творчого пізнання та діяльності суспільства як єдиного, гармонізованого цілого, спрямований на покращення людського життя та існуючого світу. Поняття «зростання» окреслює лише кількісний, зовнішній аспект прояву категорії «розвиток». Отже, розвиток – явище якісне, зростання – кількісне. При цьому зростання може відбуватися навіть тоді, коли підприємство не розвивається. Досвід діяльності вітчизняних підприємств останніх років свідчить саме про наявність економічного зростання та відсутність якісних змін, характерних для розвитку. Зараз необхідно узгодити ці два процеси між собою та використати для підвищення ефективності функціонування та конкурентоспроможності

підприємств, оскільки, як зазначають експерти [33; 21], всі екстенсивні способи піднесення господарських суб'єктів за роки Незалежності вичерпано. Ми опинилися на межі, яка відділяє економічний механізм індустріальної епохи від економічного механізму постіндустріалізму. І лише від нас залежить чи зможемо ми зрушити з місця у світ, наповнений новими перспективами, а чи залишимося на уламках морально та фізично застарілого способу виробництва як сировинний придаток країн-глобальних лідерів.

Для того, щоб на рівні підприємств позитивно вирішити проблему поступу України потрібно здійснити їх перетворення на мікроцивілізації – людиноцентричні соціальні утворення, в яких поєднано виконання економічної та культурної функцій з метою забезпечення економічного розвитку і зростання, вивільнення особистості, урізноманітнення форм та ускладнення середовища існування, підвищення індивідуальної та колективної повноти буття.

Схематично складові мікроцивілізації як системи забезпечення розвитку та зростання наведено на рис.3.3.

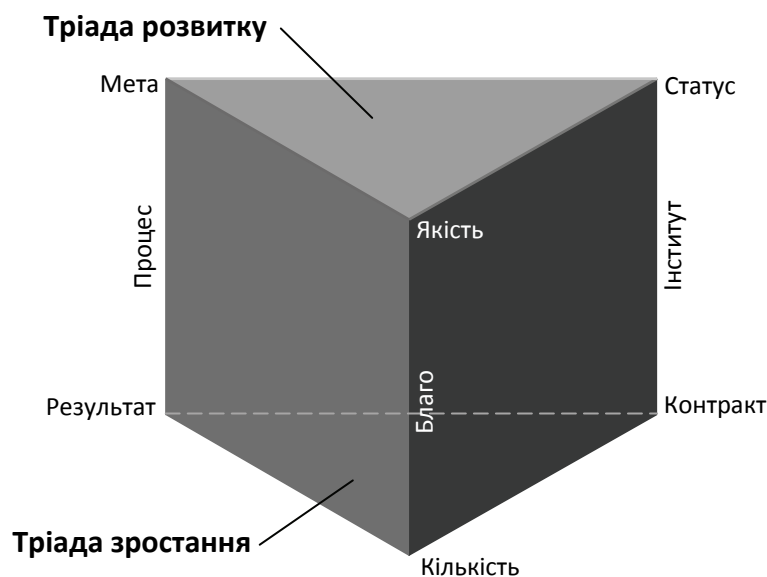
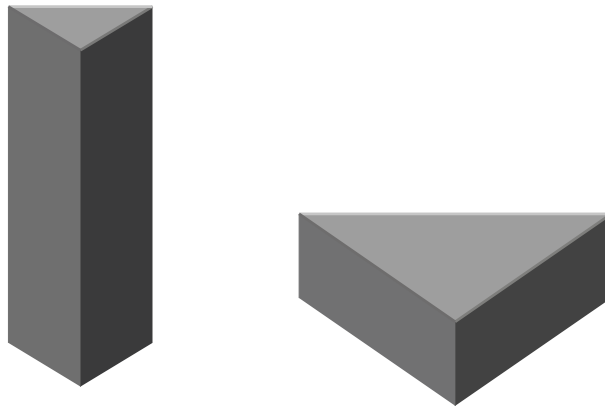

Рис.3.3. Графічна схема забезпечення розвитку та зростання підприємства

Складові системи описують основні стратегічні імперативи діяльності господарського суб'єкта, зокрема тріаду розвитку та тріаду зростання. Вони призначені для оцінки рівня якісних та кількісних складових функціонування підприємства. При цьому тріаду розвитку формують домінуючі цінності якості, мети та статусу, а тріаду зростання – дуальні щодо них цінності – кількість, результат і контракт. Дуальні цінності поєднуються, гармонізуються між собою за допомогою процесу, блага та інституту, які складають додаткову тріаду перетворення. Поєднання тріад розвитку, зростання і перетворення призводить до утворення ще трьох додаткових тріад: «мета-процес-результат», «якість-благо-кількість», «статус-інститут-контракт».

Тріада розвитку характеризує внутрішній, унікальний світ підприємства через виявлення його цілей, якісних та ієрархічних установок існування. Тріада зростання відображає зовнішній контур життєдіяльності, спрямованість на результати, отримання певної кількості благ та ринкове середовище (через застосування відносин контракту). За допомогою тріади перетворення моделюється цивілізаційна динаміка на підприємстві через активізацію всіх процесів, зміну номенклатури та асортименту благ, демонтаж або модернізацію традиційних та розбудову нових інститутів.

Суть підприємства в контексті цивілізаційних змін визначають акумульовані знання та культура. І перша і друга складові залежать від людей, зокрема як від працівників підприємства, так і від споживачів, представників контрагентів, які через взаємодію створюють нові відносини, блага, знання, культуру, багатство. Формування вищого рівня культури приводить до збільшення площі тріад розвитку та зростання. Нагромадження певного рівня знань на підприємстві позначається на зміні дистанції між тріадами. При цьому домінуючі культури та знань також вимагають взаємної гармонізації, оскільки неетичне знання робить систему підприємства нестійкою, а недостатність знань при високому рівні культури зменшує його креативний потенціал (див. рис 3.4).

Рис. 3.4. Графічна інтерпретація недоліків функціонування мікроцивілізації: зліва - за умови недостатності культури; справа – за умови недостатності знань.

Оптимальним є поєднання темпів зростання знань та поглиблення культури на підприємстві. Тоді створюються умови для гармонізації всіх складових системи – триад розвитку, зростання та перетворення, внутрішнього і зовнішнього світу мікроцивілізації.

У запропонованій моделі підприємства-мікроцивілізації людина, як і належить, посідає центральне місце. Суспільство (загальне) представлене в даній системі опосередковано через людину (одиничне) та підприємство (особливе). При цьому на рівні підприємства існує можливість управління як, власне, особливим, так і одиничним та загальним. Унікальність підприємства-мікроцивілізації полягає в тому, що через різноманітні економічні та позаекономічні відносини воно здатне впливати на людей, інші підприємства та суспільство в цілому. В цьому вбачається незадіяний на сьогоднішній день соціальний потенціал цивілізаційного перетворення суб'єктів господарювання.

Врешті-решт керівники вітчизняних підприємств мають замислитися над питаннями: «Чи може їх підприємство дати конкретній людині та загалу більше, ніж просто продукцію, зарплатню чи інші економічні блага? Чи здатне воно генерувати процеси розвитку та зростання? Чи слід вважати його ефективним, конкурентоспроможним в умовах цивілізаційних змін глобального

характеру?» Отримані на ці питання позитивні відповіді свідчатимуть про докорінну зміну на краще українського суспільства.

Узагальнюючи викладений у даному підрозділі матеріал, потрібно зазначити наступне:

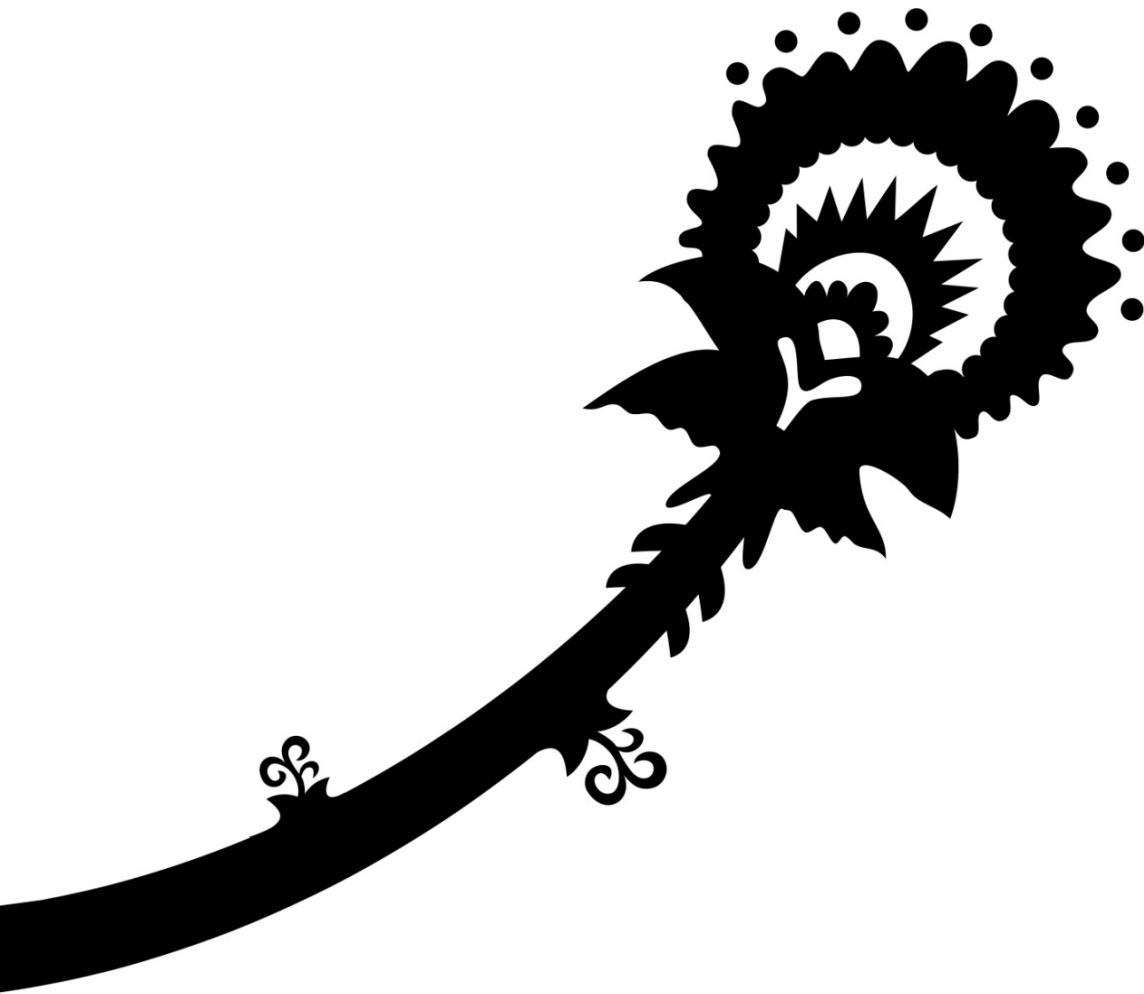
1. З другої третини двадцятого століття спостерігається процес зміни способу виробництва, який полягає у зростанні ролі людини та знань. Це призвело до зміни цивілізаційної парадигми з індустріальної на постіндустріальну.
2. Запропонований автором діалектичний підхід «людина-підприємство-суспільство» окреслює взаємодію одиничного, особливого та загального в економічних відносинах. При цьому дані відносини мають рівноправний, рівнозначний характер. Це дозволяє усунути механізм маніпулювання, відчуження та привласнення, характерний для попередніх епох.
3. Визначено роль підприємства як медіатора, посередника між людьми, іншими підприємствами і суспільством. Особливістю сучасного підприємства є те, що воно має подвійну соціальну природу: з одного боку воно єдиний суб'єкт господарювання, а з іншого – сукупність інших суб'єктів (працівників). Цю особливість необхідно враховувати для формування унікальних відносин з оточуючим світом та в середині підприємства, оскільки таким чином нагромаджується соціальне багатство, яке проявляється у підвищенні рівня, якості та повноти життя людей. Сприяючи розвитку кожної особистості підприємство здатне зробити прорив до нових форм економічного синтезу.
4. Розроблено модель підприємства-мікроцивілізації як джерела забезпечення економічного розвитку та зростання. До складу даної моделі відносяться тріада розвитку, тріада зростання, тріада перетворення, а також її змістовні складові – знання та культура, які розширюють можливості підприємства, сприяють підвищенню його ефективності та конкурентоспроможності. Перспективи подальших розвідок у даному напрямі передбачають практичне доведення життє- та дієздатності запропонованої моделі в якості джерела забезпечення розвитку та зростання підприємств.

4. Припущення про людину —
центр підприємства-
мікроцивілізації

4.1. **Комплексна модель людини у контексті застосування цивілізаційного підходу для дослідження типів та структури особистості**

Застосування в економічній науці протягом XIX-XX ст. моделі економічної людини дозволило створити достатньо точний інструментарій для аналізу та передбачень, який став фундаментом мейнстріма — головної течії економічної думки. Однак, поглиблення уявлень про сутнісний стан і динаміку економічної реальності, а також негативні наслідки практичного застосування розробленого апарату в країнах з перехідною економікою наприкінці XX століття поставили під сумнів адекватність існуючих макро- та мікромоделей. Міжнародна фінансова криза, що розпочалася у 2007 році та триває донині остаточно підірвала довіру до методології мейнстріма, оскільки у його межах пояснення сучасності та передбачення майбутнього стало майже нереалізованим завданням. Тому виникла потреба напрацювати альтернативну методологію. Такою методологією, на нашу думку, є цивілізаційний підхід, у межах якого розглядаються особливості історичної еволюції та функціонування як окремих мікро-, так і макро- суспільних утворень. При цьому, людина, як цінність є родовою ознакою, загальним знаменником для всіх рівнів цивілізацій. Для розбудови аналітичного інструментарію застосування цивілізаційного підходу в економіці потрібно напрацювати відповідну модель людини, яка б, з одного боку, увібрала б позитивний досвід застосування моделі людини економічної, а з іншого – запропонувала альтернативне бачення буття особистості у сучасному світі Рах Оесопомісана⁶ – нового економічного порядку.

---

⁶ Термін «Рах Оесопомісана» запропонований російським ученим-економістом Олександром Івановичем Неклессою у роботі «Рах Оесопомісана: геоекономіческая система мироустройства» [177]. Під ним він розуміє «... новий геоекономічний світоустрій людського універсуму» «організації нового контексту», у якому одночасно поєднуються несумісні речі глобального планомірного розподілу та перерозподілу благ та доходів, неопротекціонізму,

На початку заснування економічної науки створенню моделі людини для її потреб були присвячені праці таких авторитетів як А. Сміт, Д. Рікардо, Дж. С. Мілль. Творчо інтерпретували їх підходи К. Маркс та А. Маршалл. Так, К. Маркс користувався поділом економічних суб'єктів на домінуючих у господарському житті – капіталістів, що привласнюють вироблений продукт та робітників – залежних, експлуатованих суб'єктів, які безпосередньо створюють товар. А. Маршалл також оперував двома моделями суб'єктів – споживача та виробника. Він не протиставляв їх один одному, оскільки, по-перше, вони доповнювали один одного, а, по-друге, в залежності від контексту діяльності могли займати місце один одного. Дослідження Ф. Вікстіда, Л. Роббінса, Л. Мізеса, Дж. Р. Гікса, В. Парето, сприяли кристалізації моделі економічної людини. П. Самуельсон з середини ХХ століття творчо розвиває та через видання «Економікс» сприяє популяризації ідей мейнстріма, зокрема і моделі, серед молодих економістів. Пікового розвитку людина економічна отримала в працях авторів «економічного імперіалізму»⁷ В. Меклінга та К. Бруннера. Вони узагальнили напрацювання попередників у моделі REMM (Resourceful, Evaluating, Maximizing Man) – людину, що винаходить, оцінює та оптимізує [178], [179]. Одночасно ними було проаналізовано інші моделі людини, які використовуються у соціальних науках, зокрема у соціології – SRSM (Socialized, Role-playing and Sanctioned Man) – соціалізована людина, що виконує роль, санкціоновану суспільством та OSAM (Opinionated, Sensitive, Acting Man) – сприйнятлива, діяльна людина, яка має власну думку. Моделювання людини також здійснювалося психологами – А. Маслоу [180], К. Роджерсом [181], К. В. Грейвзом [182] та іншими. Вони вивчали мотивацію та особливості розвитку людини в залежності від стану здоров'я, умов життя та сповідуваних цінностей. Їх ідеї набули популярності серед економістів.

неконтрольованого розвитку та структурної перебудови відповідно до запитів зростаючого споживання.

⁷ Економічний імперіалізм – це застосування методів економічної науки до предмету інших соціальних наук.

Недоліками зазначених підходів є вузьконаправлений, дисциплінарний характер формування та застосування моделі людини. Дослідження сучасності як інтегрованого із безлічі складових цілого, у якому перебуває людина, має відбуватися на основі міждисциплінарного підходу, шляхом засвоєння досягнень та усунення недоліків напрацьованих у межах окремих соціальних наук методів та моделей. У цьому зв'язку цивілізаціонізм є таким міждисциплінарним підходом, на основі якого можна розбудувати адекватну дійсності комплексну модель людини. Отже, необхідно на основі застосування цивілізаційного підходу описати моделі людини та їх комплекс, які/ий можуть бути використані в економічних дослідженнях для розширення предмету аналізу.

Наука оперує певними універсальними, абстрактними уявленнями про дійсність. Модель – це абстракція, спрощена версія реальності, яка за допомогою семантичних та семіотичних систем культури створюється науковцями та передається іншим для використання з метою пояснення та передбачення явищ, процесів, подій, тощо.

Модель людини – це сукупність «певних припущень відносно детермінантів і способів її економічної поведінки» [183]. Модель людини є складовою економічної теорії. Економіка – наука соціальна і досліджує особистість з точки зору її суспільного буття, тому модель людини створюється відповідно до обраних методологами домінуючих ознак загалу, характерних для певного часу і рівня економічного розвитку. Для успішної розбудови економічної теорії вона має бути максимально абстрактною, універсальною та операбельною. Унікальні персональні особливості, соціальні атрибути такі як гендер, раса, належність до певної культури/цивілізації мають ігноруватися, оскільки їх включення багатократно ускладнює модель та робить її громіздкою для використання. Хоча тривала суперечка у середовищі західних економістів під назвою «правда проти точності» [184] не ставить крапки над «і» щодо оптимального вибору між реалістичними

складовими моделі та однозначно виміряного на його основі результату.

Модель людини в соціальних науках, зокрема, і в економіці, має тривалу історію. Так, ще видатний шотландець Адам Фергюсон – учитель А. Сміта, розглядаючи поступ людства, запропонував здійснити поділ людей на нецивілізованих – дикунів та варварів, а також – цивілізованих осіб [185]. Ми приймаємо поділ Фергюсона як базовий для започаткування комплексної моделі людини на основі цивілізаційного підходу. Він дає можливість зрозуміти принцип висхідного та низхідного процесу розвитку суспільних утворень, зокрема, і цивілізацій.

Комплексна модель людини складається з самостійних моделей, які розвинулися протягом еволюціонування соціуму та співіснують у сучасному суспільстві внаслідок прояву у конкретних особистостях через характерні для них системи цінностей, поведінки та способу пізнання.

Першою складовою комплексної моделі людини є homo naturalis – людина природи. Цей різновид відзначається такими рисами як тоталітарність, інстинктивність поведінки, стійка самосвідомість на фоні фрагментарних уявлень про оточуючий світ, привласнювальницький характер щодо дарів природи – культивування мисливства, рибальства, збиральництва. Сучасний homo naturalis – це суб'єкт, який свідомо чи несвідомо не інтегрується у суспільство та існує на його периферії, обмежений у правах та обов'язках.

Другою складовою комплексної моделі людини є homo barbarius (людина-варвар). Відповідна їй епоха відрізняється більш розвиненою особистістю, у порівнянні з епоєю дикунства. Homo barbarius – це авторитарна, егоцентрична, діяльна людина з розвиненими уявленнями про зовнішній світ. Світоглядну базу її особистості становлять вірування, які не склалися в єдину систему (релігію, систему наукових знань). Успіхи у підкоренні навколишнього середовища (розвиток тваринництва та рослинництва) надихають її

на розширення зони домінування та установлення контролю над дійсністю. Homo barbarius сьогодення – це діяльний, емоційний бунтівник, який за рахунок ресурсів суспільства розбудовує власне середовище, спираючись на закон сили, свавілля, примху, не рахуючись з іншими та суспільним благом.

Цивілізована людина виникла разом з першомістами, розвитком ранніх сільськогосподарських держав Месопотамії, Єгипту, Індії, Китаю. Її особливістю є індивідуальність, зосередженість на власному внутрішньому світі та його вдосконаленні (віра, наука), потяг до відособлення від природи та суспільства (автономність), ускладнення й урізноманітнення поведінки та діяльності на основі розвитку інтелекту і технологій (формування самостійності, самодостатності, ефективності).

Модель людини цивілізованої має свої різновиди, які сформувалися у процесі еволюції цивілізованого суспільства. Так, на нашу думку, базовим різновидом цивілізованої людини є homo tradicionalismus – людина традиціоналістська. У нашій комплексній моделі вона є третьою складовою. Її поведінку визначають традиції, релігійні устої, авторитет старших, зокрема, патріархів. Можна сказати, що традиціоналізм – це світогляд патріархального суспільства. Його серцевиною є ієрархічні цінності – покора, нерівність, залежність, сором. Людина традиціоналістська як модель є наслідком усвідомлення нашими пращурами існування детермінізму в природі та спроби перенесення такого світогляду на засади соціуму. Особа у традиційному суспільстві обмежена у самопізнанні, життєвому виборі, у розвитку та реалізації власного потенціалу. Ці обмеження є наслідком існування статусу – закріпленого походженням місця особистості у спільноті. У свою чергу, статус людини визначається його належністю до певної статі, роду, верстви (страти). Імовірно, що всі стародавні та більшість сучасних сільськогосподарських суспільств-держав є традиціоналістськими за суттю та відтворюють відповідний тип людини.

Четверта складова комплексної моделі homo oeconomicus – людина економічна, як різновид моделі людини цивілізованої, з'явилася внаслідок розпаду патріархального суспільства та виділення економіки в окрему сферу діяльності. Заохочення індивідуалізму, ініціативи, підприємливості, відповідальності за власне життя,

ощадливості, пошуку шляхів до збагачення в епоху Відродження у країнах Північної Європи — Данії, Голландії, Фландрії, Великобританії, відкрило альтернативний шлях розвитку людської цивілізації. «Свобода! Рівність! Братерство!» — це не тільки лозунг Великої французької буржуазної революції. Це публічне проголошення цінностей буржуазного суспільства. Вони є певним чином, протилежністю до цінностей традиціоналізму. Вперше людину економічну описав А. Сміт у «Багатстві народів». Його послідовник Дж. Ст. Мілль формалізував та увів в економічну науку безпосередньо модель людини економічної як раціонального максимізатора вигоди [186]. Протягом півтори сотні років ця модель розвивалася і доповнювалася різними припущеннями, зокрема, про схильність до опортуністичної поведінки, про існування феномену асиметричності інформації при прийнятті рішень, тощо. На сьогоднішній день ця модель є найбільш популярною та використовуваною у середовищі науковців. Однак, вона має вади, зокрема, практичне застосування установки максимізації індивідуальної вигоди в контексті розвитку цивілізації і природи призвело до отримання таких негативних наслідків як забруднення навколишнього середовища, вичерпання запасів енергії та сировини, нестача продовольства і питної води, бідність, тощо.

Формування сучасних держав відбувається на основі укладання та підтримки суспільного договору. Виконання формальних та неформальних правил — інститутів, стають визначальними для досягнення соціальної справедливості, економічного добробуту, умов сталого розвитку. Розбудова цивілізації за допомогою інституціоналізму дає підстави мислити її головного суб'єкта як людину інституційну — *homo institutus*. Уперше в економічній науці модель людини інституційної фундаментально формалізували російські вчені — автори колективної монографії «Людина інституційна». За їх визначенням людина інституційна — це «...нераціональний агент, який автоматично дотримується правил, або повністю обмежений визначеною йому ззовні роллю» [187;19]. Вона відзначається такими рисами як сприяння у реалізації та захисті прав людини, додержання законності, участь у еволюції інститутів. Людина інституційна, певним чином, ірраціонально оптимізує свої вигоди та мінімізує наслідки діяльності так, щоб у довготривалому

періоді підтримувати умови сталого розвитку. У порівнянні з людиною економічною модель людини інституційної є більш досконалою, тому вона є п'ятою складовою комплексної моделі людини. Крім цього, у неї є значні перспективи щодо самостійного застосування у сучасній економічній науці.

Наступною, шостою складовою комплексної моделі, і найбільш досконалою, на нашу думку, з різновидів людини цивілізованої є *homo culturius* (людина культурна) – персоніфікована ціль і результат, що відповідає вищим проявам людяності у процесі розбудови і вдосконалення дійсності. Ми пропонуємо ввести до економічної науки цю модель як таку, що здатна розширити межі для пізнання. В основу моделі людини культурної ми закладаємо психологічний тип самоактуалізованої людини, яку у суспільні науки ввів А. Маслоу. На його думку, самоактуалізована людина – це «індивідуум, який зумів реалізувати свої таланти, здібності, потенції. Самоактуалізована людина постійно перебуває в процесі самовтілення...» [180]. Пізнання, творчість, людяність, сумлінність – це головні риси цього типу.

В залежності від векторів розвитку культури/цивілізації на різних етапах еволюції ядро особистості формується на основі двох домінант – соціалізації (усупільненні) або атомізації (індивідуалізації) (як доказ, див. [191]). Домінанти розвитку людини культурної визначають напрямок гуманізації діяльності, зокрема економічної. Нові форми і методи експансії цивілізації є наслідками творчості людини культурної. Вона максимізує повноту буття – стан спорідненості з дійсністю. При цьому максимізація відбувається на основі поглиблення людяності – співчутливого, турботливого, розумного ставлення до внутрішнього і зовнішнього світу. Формальними критеріями, які ми вважаємо доцільно використовувати для оцінки повноти буття, є значимість суб'єкта/об'єкта, зв'язаність між суб'єктами/об'єктами, інтенсивність діяльності/функціонування суб'єкта/об'єкта, цінність об'єкта/суб'єкта та різноманітність доступних форм та змістів об'єкта/суб'єкта.

Описану вище комплексну модель людини, яка складається з шести самостійних складових, можна використовувати для визначення структури та потенціалу цивілізацій на макро та мікро рівнях їх існування. Автор поділяє припущення видатного

американського психолога К. В. Грейвза – учня А. Маслоу, про те, що у сучасному суспільстві присутні всі типи людини, які склалися в процесі біологічної та соціальної еволюції людства [182; 73] – від *homo naturalis* до *homo culturius*, тобто ми можемо мислити суспільство як комплекс, у якому одночасно існують різні моделі, які є проявом комплексної моделі людини. Для кожного суспільства існує власне, обумовлене історичними особливостями співвідношення між різними складовими комплексної моделі людини.

Розвиток та потенціал культур/цивілізацій, зокрема економічний, залежить від здатності виховувати або залучати до суспільної діяльності найбільш прогресивні типи – людину інституційну та людину культурну та змінювати структуру суспільства на користь прирощення питомої ваги цих типів у загальному комплексі.

Стабільність цивілізацій забезпечує людина традиціоналістська. Загалом, вона є джерелом прояву варіативності людини цивілізованої. Тому важливо підтримувати соціальні умови, які сприяють формуванню та підтримці цієї складової комплексної моделі.

Нецивілізовані типи – *homo naturalis* та, особливо, *homo barbarius*, як активно діючі суб'єкти, за умови їх прямого включення у внутрішні процеси загрожують стабільному функціонуванню та відтворенню цивілізацій. Опосередковано вони, внаслідок створення нецивілізованих утворень, можуть здійснюватися спроби неправового, незаконного перерозподілу вироблених цивілізованим шляхом благ на свою користь. Тому треба контролювати рівень нецивілізованих типів у комплексі та створювати умови для їх еволюціонування до більш складних психокультурних типів.

Загалом, не зважаючи на складність запропонованої моделі, вона може вважатися малореалістичною внаслідок того, що у суспільстві число особистостей, абсолютно подібних за цінностями до кожного з описаних різновидів є незначним. Ми думаємо, що скоріше кожна людина в залежності від сформованої в процесі персонального

генезису культурної складності є комплексом різних складових, яка одночасно поділяє цінності характерні для дикуна, варвара, традиціоналіста, людини економічної, інституційної та культурної. Співіснування різних складових комплексної моделі в конкретній людині ми назвали цивілізаційний профіль особистості. У даному зв'язку треба розрізняти комплексну модель людини, як узагальнюючу абстракцію для всіх сформованих у процесі історичного розвитку культурних різновидів та цивілізаційний профіль особистості як прояв певних складових моделі у конкретній людині.

Імовірно, що в залежності від сповідуваних цінностей та особливостей поведінки одна або дві складових моделі можуть домінувати в цивілізаційному профілі особистості. Крім того, кількість складових у профілі в залежності від ступеня наближення до певного різновиду щодо певних цінностей, домінування окремих та наявності ознак інших моделей буде коливатися від 1 до 6.

Як нескладно помітити комплексна модель і відповідний їй цивілізаційний профіль за ознакою цивілізованості поділяється на дві частини – не-цивілізовану та цивілізовану, відображаючи, з одного боку, загальний позитивний або негативний результат окультурення *homo sapiens* та, з іншого, – якість реалізації потенціалу людяності конкретної особистості у межах сучасного суспільства.

Практичний інтерес для автора дослідження становить визначення цивілізаційного профілю особистостей, які є членами підприємств-мікроцивілізацій. Ми припускаємо, що ефективність виконання певних функцій залежить від цивілізаційного профілю особистості. Однак, перевірка цього припущення потребує більш детального дослідження та експериментування в умовах діяльності підприємств-мікроцивілізацій.

Узагальнити подані вище відомості можна у формі класифікації складових комплексної моделі людини та цивілізаційного профілю особистості за ступенем цивілізованості (див. табл. 4.1).

Таблиця 4.1.

Опис комплексної моделі людини та її складових

Складові комплексної моделі та базові цінності	Особливості поведінки	Форми пізнання	Мислитель, який запропонував модель
<i>homo naturalis</i> Природа, виживання, інстинкт (передчуття), табу	Задоволення потреб виживання у природному середовищі. Взаємні, щирі, безпосередні відносини. Рівність у доступі до благ	Чуттєве пізнання на рівнях відчуття, сприйняття, уявлення. Тотемна свідомість	Адам Фергюсон [185]
<i>homo barbarius</i> Сила, дія, домінування, контроль	Підкорення природного контексту шляхом розвитку землеробства та скотарства. Відносини, засновані на культурі сили, домінування діяльних особистостей та сімей у групах. Нерівність у доступі до благ через закріплення за окремими особами та сім'ями функцій присвоєння та володіння благами.	Чуттєве сприйняття на всіх рівнях, включаючи інтуїцію, що трансформується у міф, вірування	Адам Фергюсон [185]
<i>homo tradicionalismus</i> Ієрархія, статус, закон, земля	Соціалізація особи відповідно до умов виникнення та функціонування державності. Жорстка регламентація життєдіяльності, обмеження поведінки законами та суворий контроль за їх дотриманням. Приватна власність на блага. Економіка дарування та рівноцінного обміну	Релігія як вершина чуттєвої форми пізнання, філософія як мати науки	О. Г. Дугін [186]
<i>homo oeconomicus</i> Розум, свобода, рівність, багатство	Відчуженість, атомізація особистості. Конкуренція. Нерівноцінний обмін. Прискорення експансії окремих націй-держав у зовнішнє природне та соціальне середовище, започаткування процесів глобалізації. Задоволення потреб переважно економічним шляхом – виробництвом та продажем благ. Формування засад суспільства споживання	Абстрактне мислення, виникнення сучасної науки	Джон Стюарт Мілль [187]

<i>homo institutius</i>	Кооперація. Подолання відчуження та його наслідків шляхом об'єднання інтересів учасників у суспільно-значимих проектах, зокрема екологічних. Реалізація правової рівності суб'єктів різних рівнів, зокрема людини і держави через мережу інститутів. Економіка суспільного сектора (знань)	Абстрактне мислення, рефлексія, оцінка, міждисциплінарна наука	Г.Б. Клейнер [188], Б.А.Єрзнкян [189], О.В. Іншаков та авторський колектив [190]
<i>homo culturius</i>	Самопізнання, самозаглиблення, самореалізація. Пошук нових форм досвіду, життєдіяльності, буття. Економіка як основа для ускладнення та продукування різноманітних людиноцентричних світів – мікро, мезо та макроцивілізацій.	Об'єднання чуттєвого сприйняття та абстрактного мислення, епоха New Age	Авторський розвиток ідеї самоактуалізованої людини Альберта Маслоу [180]

Загалом, авторська комплексна модель людини створена під впливом ідей «The emergent, cyclical, double-helix model of the adult human biopsychosocial systems» Клера Грейвза (Clare W. Graves) [182].

Наведені вище ідеї автора щодо комплексної моделі та цивілізаційного профілю людини були перевірені в ході спеціалізованого дослідження підприємства-мікроцивілізації. Його результати наведено у розділі 6 (підрозділ 6.3).

Гіпотеза про залежність економічного потенціалу та розвитку соціальних утворень від співвідношення складових комплексної моделі людини у суспільстві потребує додаткової перевірки на практиці.

Отже, підбиваючи підсумки даної частини монографії слід зазначити:

1. Економічна модель людини, яка використовувалася в економічній науці протягом ХХ століття втрачає актуальність внаслідок нереалістичності — обмеженості теоретичних допущень, нездатності на її основі робити прогнози, неадекватності умовам господарської дійсності.
2. Цивілізаційний підхід є міждисциплінарним методом, який дозволяє адекватно моделювати дійсність у відповідності до високого ступеню її складності.

3. Комплексна модель людини, яка складається з шести складових та відображає стан окремих особистостей та їх груп відповідно до ступеню цивілізованості, розширює можливості для здійснення аналізу соціально-економічних явищ.
4. Цивілізаційний профіль особистості – це прояв певних складових комплексної моделі людини у певній особистості.
5. Гіпотеза автора про залежність економічного потенціалу та розвитку соціальних утворень від співвідношення складових комплексної моделі людини потребує перевірки на практиці.
6. Припущення про залежність ефективності виконання окремих функцій працівником від його цивілізаційного профілю потребує підтвердження.

4.2. Homo culturius як провідник цивілізаційних змін

Протягом ХХ століття мейнстрім — основна течія економічної теорії для аналізу та прогнозування стану та динаміки об'єктів дослідження оперувала моделлю економічної людини — формалізованим переліком умов, в якому відображалися універсалістські уявлення про особливості прийняття рішень людиною. До формування моделі економічної людини з кінця ХVІІІ до середини ХХ століття долучилися такі відомі науковці як А. Сміт, Д. Рікардо, Дж. Ст. Міль, К. Маркс, К. Менгер, В. Джевонс, А. Маршалл, Ф. Вікстід, Л. Роббінс, Л. Мізес, Дж. М. Кейнс та інші (див., наприклад, огляд В. С. Автономова [192; 24-71]). Ядром цієї моделі є такі припущення:

1. *Людина раціональна. Вона здатна оцінювати і приймати рішення на основі аналізу можливостей щодо отримання вигод та здійснення затрат у процесі максимізації цільової функції.*

2. Людина поінформована. Вона знає свої потреби, способи їхнього задоволення, має достатньо інформації для прийняття зваженого рішення.
3. Людина незалежна. Вона приймає рішення самостійно, на основі власних уподобань, смаків, міркувань.
4. Людина егоїстична (сповідує індивідуалізм) — вона піклується виключно про себе.
5. Діяльність людини є цілеспрямованою. Вона прагне максимізації цільової функції – отримання максимального задоволення власних потреб.

Використання моделі економічної людини у практичних умовах для потреб прогнозування у середині ХХ століття виявилось достатньо плідним. Післявоєнний стрімкий ріст і розвиток провідних західних країн вдало пояснювався на основі наведених вище методологічних допущень. Однак, вже тоді переважна більшість економік країн світу, зокрема держав соціалістичного табору та країн, що розвиваються (бувших колоній), формувалися поза контекстом засад моделі економічної людини, на власному цивілізаційно-історичному підґрунті.

Ускладнення економічного життя у розвинутих країнах Заходу, зміна способу виробництва з індустріального на постіндустріальний поставило під сумнів кожну зі складових моделі. Більше того, постала потреба у формуванні альтернативної, відповідної сучасним цивілізаційним змінам моделі. Таким чином, слід сформулювати положення моделі культурної людини для застосування в економічній теорії. Для цього вдамося до аналізу та опису недоліків моделі економічної людини, виявимо особливості сучасного поступу суспільства та цивілізаційних змін, опишемо модель homo culturius (людини культурної).

Теза про раціональність людини була поставлена під сумнів відомим ученим, нобелівським лауреатом 1978 року Г. Саймоном у

його працях, присвячених дослідженню організаційної поведінки та процесу прийняття рішень [193], [194], [195], зокрема, він стверджував, що люди є «навмисно раціональними, проте володіють цією здатністю в обмеженій мірі» [196].

Його доробок став ядром теорії обмеженої раціональності, яку у подальшому розвивали Р. Гайнер, Р. Зетен, Х. Лейбенстайн. Як з'ясувалося, раціональність особи є обмеженою, у першу чергу її когнітивними здібностями, ступенем доступності інформації, часом, який має бути витрачений для аналізу та пошуку прийнятного рішення, а також невизначеністю середовища.

Виявлення у 70-х роках Дж. Акерлофом [197], М. Спенсом [198] та Дж. Стігліцем (сумісно з М. Ротшильдом) [199] феномену «асиметричності інформації» сприяло перегляду положення про те, що людина є цілком поінформованою, особливо щодо достатності інформації для прийняття ефективного рішення. Існування інсайдерського доступу і схем отримання інформації про стан та динаміку ринків дозволяє окремим учасникам отримувати додатковий вигаш у порівнянні з особами, які є аутсайдерами щодо одержання потрібних даних.

Розквіт та домінування у світі протягом другої половини ХХ століття масової культури певним чином дискредитував тезу про незалежність, самостійність людини щодо рішень, які вона приймає. Для особи, яка виховалася у суспільстві масової культури скоріше вірним є правило, що її уподобання, смаки та міркування формуються поза межами її свідомості зацікавленими у досягненні певних інтересів маніпуляторами із середовища великого бізнесу, політики та державного управління. Маніпулятори, використовуючи інструменти і методи впливу (пропаганда, реклама) через інформаційну інфраструктуру та організовані комунікації нав'язують загалу вигідні для себе цінності (стереотипи), моделі поведінки.

Принцип методологічного індивідуалізму, тобто визнання в економічній поведінці пріоритету егоїзму людини щодо задоволення своїх потреб, останнім часом (з кінця ХХ століття) піддається критиці зі сторони зелених — захисників навколишнього середовища, та апологетів стійкого розвитку. Піднесення техногенної західної цивілізації на засадах методологічного індивідуалізму закономірно призвело до зменшення біологічного різноманіття, вичерпання

природних ресурсів, зростання забруднення, зниження якості життя як народжених, так і в перспективі поки що ненароджених землян. Спроба на початку нового століття замінити методологічний індивідуалізм на методологічний холізм як в теоретичній, так і практичній економіці натикається на спротив основних гравців – авторитетних представників мейстріма (Гарвардської, Чикагської економічної школи), міжнародних корпорацій, які зацікавлені у збереженні власного status quo.

Проте, головне протиріччя сучасного моменту щодо адекватного використання моделі економічної людини у теоретичній та прикладній площині полягає у недосконалості визначення цільової функції через максимізацію задоволення потреб людини.

Треба зазначити, що положення про максимізацію задоволення потреб ввів до економічної науки Дж. Ст. Мілль у роботі «Визначення політичної економії та відповідного їй методу дослідження» [187]. Однак, він сам знаходився під впливом філософських ідей Ієремії Бентама, який мислив мету життя людини як досягнення щастя [200]. При цьому його послідовники, зокрема К. Менгер [201], В. Джевонс [202], у практичній площині розглядали щастя через отримання задоволення. Саме на збільшення (максимізацію) задоволення як основу, принцип (цільову функцію) спирається Дж. Ст. Мілль формулюючи і формулюючи засади економічної теорії.

Подальший розвиток цього положення дозволив економістам усвідомити значення потреб у процесі та результаті задоволення людини. Активний інтелектуальний пошук у цьому напрямі призвів до прориву у розумінні мотивів і діяльності особистості. Його здійснив видатний психолог Маслоу у своїй роботі «Мотивація і особистість». В ній автор, зокрема, запропонував модель ієрархії потреб людини, в якій розкрив зв'язок потреб, як мотиву, мотивації (безпосереднього спонукання до дії) та практичною діяльністю людини. При цьому складовими моделі ієрархії є потреби А та Б рівнів – життєзабезпечення та розвитку особистості відповідно.

Єдиним слабким місцем використання моделі ієрархії потреб в економіці є обов'язковість усвідомленого характеру потреб, тобто уявлення про потребу з'являється тоді, коли вона усвідомлюється особистістю, групою, загалом, хоча до цього вона могла існувати у неусвідомленому (латентному) стані. Неусвідомлені потреби,

залишаються поза межами уваги суб'єкта/суб'єктів, а отже, економіка не може створити механізму для їх задоволення.

Кардинальним недоліком максимізації функції задоволення потреб є виключення контексту — середовища, в якому існує людина. До цього контексту ми можемо включити природу, як зовнішню складову, та культуру, як внутрішню складову світу індивіду та суспільства у цілому. У межах мейнстріма було здійснено спробу врахувати контекст за допомогою введення поняття «зовнішні ефекти» (екстерналії). Дане поняття у першу чергу було винайдено для подолання концептуальної неповноти ринкової моделі, пояснення причин неефективності, провалів ринку. Цю спробу здійснив А. Пігу, формулюючи окремі положення теорії добробуту [203]. Надалі поняття зовнішніх ефектів було по-новому розкрито у піонерній статті Р. Коуза «Проблема соціальних витрат» [204]. Загалом, дослідженням екстерналій займалися такі визнані авторитети як Дж. Стіглер [205], П. Самуелсон [206], А. Алчіян [207], Дж. Стігліц [208] та інші.

Здебільшого, використання терміну «зовнішній ефект» пов'язано з усвідомленням та оцінкою негативного впливу наслідків забруднення та руйнування зовнішнього середовища. Проте, ним воно не обмежується і до його значення постійно додаються нові форми і змісти, зокрема наслідки глобального дисбалансу між економікою та фінансами, поширення корупції, функціонування тіньової економіки, тощо. Зазначені явища входять до групи негативних зовнішніх ефектів. Крім негативних, виділяють також позитивні зовнішні ефекти, наприклад, вплив досягнення гендерної рівності, зростання рівня освіченості, інновацій, тощо.

Однак, на нашу думку, постійне доповнення поняття новими елементами ускладнює з теоретичної точки зору його розуміння, а з практичної — погіршує ефективність застосування. Крім того, останнім часом стає очевидним, що деякі зовнішні ефекти, стають визначальними для розвитку окремих ринків та країн світу (наприклад, знання, інновації — як позитивні та корупція, зміна навколишнього середовища внаслідок потепління — як негативні), перетворюючи екстерналії з додаткового на основне поняття економічної науки та практики. Тобто, зовнішні ефекти а-пріорі стають внутрішніми і не потребують інтерналізації — переведення,

включення до економічної системи, що попередньо передбачалося науковцями у межах запропонованих ними концепцій (див. теорію інтерналізації екстерналій). Можна сказати, що засвоєння та включення до життєдіяльності економічними суб'єктами багатьох як позитивних, так і негативних культурних практик, циркулюючих у спорідненому для них середовищі, вивело економіку за власні межі – у простір цивілізації. У цьому просторі відбувається якісна трансформація економіки на культуру, а культури – на економіку. Економіка набуває рис всезагального феномену, набуваючи попередньо непритаманні їй риси, акумулюючи досвід розвитку багатьох культур/цивілізацій. Вона стає універсально-конкретною формою світу людини, сумістивши у собі універсальність економічних оцінок і особливість культурної складності і різноманіття.

Відповідно до характеру цивілізаційних змін має бути переосмислено модель людини економічної, а точніше результат її трансформації на модель людини культурної. При цьому результат трансформації не є визначеним чи однозначним через парадоксальний характер дії принципів, застосування критеріїв та поєднання складових у моделі людини культурної. Допущення, які складають ядро нової моделі можна викласти наступним чином:

- 1. Раціональність індивідууму поставлено під сумнів нераціональністю його поведінки. І, одночасно, раціональність існує у кристалізованій формі критерію економічної ефективності, використання якого набуло всесвітнього поширення.*
- 2. Людина розширює уявлення про природу потреб та доступні методи їх задоволення попри існуючі економічні можливості, стереотипи та стандарти споживання. Прийняття рішень виходить за межі поінформованості, у сферу пізнання власної сутності.*

3. *Людина незалежна у межах цивілізації, в умовах якої вона сформувалася та до якої належить. Ступінь незалежності визначається рівнем інтегрованості у контекст. Чим вища інтегрованість, тим вища незалежність індивіда у межах культури. Поза межами рідної цивілізації особистість усвідомлює свою подвійну залежність, з одного боку, від звичного контексту існування, а з іншого — від впливу незвичного середовища, до якого з тих, чи інших причин вона потрапила.*
4. *Індивідуалізм людини співвідноситься з комунітарністю цивілізаційних утворень.*
5. *Діяльність людини є всебічною. Вона максимізує цільову функцію повноти буття в контексті розвитку цивілізації, до яких належить.*

Нижче пояснимо наведені припущення.

Щодо першого: розвиток економічної теорії обумовив формування спеціального інструментарію оцінки господарської діяльності, використання якого дозволяє приймати доцільні інвестиційні та інші рішення любому суб'єкту, не залежно від міри його власної раціональності. Якщо під час написання Адамом Смітом «Багатства народів», коли ще не було відкрито та описано фундаментальні економічні закономірності, від підприємця вимагалось бути раціональним, тобто мати певний світогляд, спосіб мислення, який при застосуванні у бізнесі дозволяв отримати позитивний економічний результат самостійно, то зараз, маючи науково-обґрунтовані та апробовані на практиці методи і моделі, від учасників бізнесу вимагається лише знати і використовувати їх. Таким чином, раціональність за допомогою науки було деякою мірою винесено за межі особистості у сферу загальновідомих, доступних та гарантовано результативних культурних ідей і практик. Одним з головних критеріїв раціональності протягом еволюції

економічної науки стала економічна ефективність. Саме методологія та методи досягнення та оцінки економічної ефективності є на сьогодні тим універсальним базисом, на якому тримається прикладна економіка. Кожний інвестиційний, інноваційний проект, господарська діяльність загалом та кожний господарський цикл, процес, операція оцінюється з позиції рівня досягнення цілей — отримання економічного результату та результативності, зокрема зростання прибутковості, окупності бізнесу, кращого використання капіталу, активів, праці, тощо. Не зважаючи на значні досягнення профільної теорії щодо інтелектуального оволодіння сутністю соціальної складності економічна ефективність функціонує як сучасна форма раціональності;

Щодо другого: суспільство споживання, яке виникло у результаті амбітної гонитви за досягненням стандарту життя аристократів у традиційних суспільствах у тій, чи іншій мірі у різних країнах наблизилося до мети – масової імітації прийнятних умов існування. Кожний отримав свій затишний закуток матеріальності, забезпечений водогоном, каналізацією, теплом, світлом, засобами комунікації, що дозволяють жити автономно у мережі взаємозалежних індивідів, їх груп, що утворюють суспільство. Однак, створення каркасу світу людини не вичерпало проблему реалізації унікальної ідеї буття кожного суб'єкта. Вирішення цієї проблеми передбачає перебудову свідомості на користь розкриття власної унікальності на основі самопізнання. Воно відбувається за рахунок психологічного та інструментального (технологічного) розширення меж особистісного, створення нових форм та смислів існування, забезпечення збалансованості відносин у трикутнику «особистість-цивілізація-природа». Безпосередньо, ознакою процесів поглиблення унікальності суб'єкта розпочинається з дослідження та розширення уявлень про власні потреби та інституалізацію шляхів їх задоволення. Так, наприклад, усвідомлення потреби посилення індивідуального інформаційного впливу на соціум призвело до утворення високотехнологічної інфраструктури соціальних інтернет-мереж (facebook, twitter, LinkedIn, LiveJournal, «Однокласники», «Вконтакте»), в якій кожний учасник має можливість спілкуватися з іншими, пропонувати та реалізовувати власні ідеї, залучаючи прихильників, не залежно від місцезнаходження, гендерної,

національної та інших форм соціальної стратифікації. Успішність реалізації потреби розширення персонального впливу залежить від рівня розуміння учасниками специфіки і можливостей інтернет-середовища, його відповідності рисам особистості. Іншим прикладом спроби усвідомлення унікальності людини є проект розшифрування ДНК. Рання діагностика генетичних вад, профілактика захворювань, сприяння подовженню життя – це наслідки та запорука стрімкого розвитку біотехнологій у першій половині XXI століття. Аналогічні пошуки ведуться щодо біологічних партнерів людства у рослинному та тваринному світі. Проте, технологічні та соціальні інновації, які розгортаються на наших очах, не мають однозначної моральної оцінки внаслідок їх недостатньої апробованості, неперевіреності у часі, ймовірності отримання нестандартного довгострокового результату. Тому говорити, що користувачі цілком поінформовані щодо наслідків їх використання, тобто задоволення здатності розширення та задоволення потреб є неправдою. У цьому зв'язку самопізнання є фактором, що підвищує ризик існування, а інформація про нього характеризується загрозливою неповнотою;

Щодо третього: незалежність людини формується від народження шляхом соціалізації в контексті рідної культури. Незалежність можна представити як вбудовану у базис соціуму цінність, яка дозволяє наростити культурну складність та різноманіття, забезпечити конкуренцію між носіями різних ідей унікальності і, таким чином, сприяти довгостроковому виживанню та розвитку цивілізації. Іншими словами, незалежність – це інструмент поглиблення унікальності особистості у контексті культури. Однак, кожна культура породжує умови щодо поглиблення унікальності відповідно до пріоритетів та структури цінностей, які функціонують в її межах. Так, американська цивілізація формує умови для отримання унікального інноваційного досвіду у сфері високих технологій, а російська цивілізація – у сфері видобутку сировини та палива, а також корупційного перерозподілу доходів від продажу ресурсів на користь верховного чиновництва. Успішний російський чиновник, що пізнав систему зсередини, у межах рідного середовища почувається впевнено і незалежно. Так само, бізнес-ангел є максимально самодостатньою особистістю у Силіконовій долині (Каліфорнія). Однак, якщо уявити умовну ситуацію «їх поміняли

місцями», коли російський чиновник потрапляє до Північної Каліфорнії, а бізнес-ангел у російський бюрократичний апарат, то їх незалежність стає примарною, оскільки вони не мають досвіду та не включені у культурні практики іншого середовища. Їх попередньо сформована унікальність не відповідатиме чужинному цивілізаційному комплексу життя та потребуватиме повної перебудови до нових умов. У кінцевому випадку, навіть висока адаптивна здатність індивідів не гарантує повного укорінення в іншій культурі. На нашу думку, в умовному прикладі російський чиновник має шанс стати бізнес-ангелом у Силіконовій долині, однак, навряд чи стане американським чиновником у Вашингтоні. Так само, навряд чи американський бізнес-ангел стане російським інвестором, оскільки у Росії практично втрачено умови для інноваційного поступу, тоді як чиновником він зможе стати, якщо впишеться у корупційний контекст;

Щодо четвертого: індивідуалізм як риса особистості походить від усвідомлення людиною своєї самості, відмежування від загалу, її перетворення на суб'єкт дії. Історично, індивідуалізм, тобто світогляд, в основі якого лежить пріоритет особистості, над пріоритетами групи, як масове явище сформувався у межах Західної культури Нового часу в результаті руйнування традиційного суспільства, зокрема родових цінностей. Відтоді з поширенням процесів занепаду традиційних суспільств у інших частинах світу маємо феномен поширення індивідуалізму. Чи є індивідуалізм домінуючою цінністю у наш час? Це питання спірне. З одної точки зору, дійсно, ми маємо зростання цінності окремо взятої особистості в суспільстві, однак, з іншої точки зору, інституалізація її прав відбувається внаслідок групової, колективної взаємодії. Конкретна людина, навіть маючи найвищий статус у суспільстві, наприклад, президент країни, не може самостійно забезпечити реалізацію своїх прав, тому що вона залежить від власного оточення. Таким чином, як у теоретичній, так і у практичній площині, порушуючи питання пріоритету особи щодо суспільства, або навпаки, ми констатуємо існування фундаментального парадоксу: людина – це особистість, людина – це колективна істота. Даний парадокс вирішується за допомогою використання середовищного підходу, відповідно до якого одночасно існує об'єкт та його середовище. Вони є взаємозалежними та

взаємозначимими, оскільки на різних рівнях розкривають притаманні їм особливості. При цьому особливості об'єкта не пізнаються без усвідомлення особливостей середовища, у якому він існує. Характерні риси об'єкта є похідними від специфіки середовища. Так, висота водоспаду залежить від ландшафту, в контексті якого рухається потік. У нашому випадку об'єктом є людина, а середовищем — її світ (культура/цивілізація). Якщо індивідуалізм є рисою, притаманною сучасній людині, то наша цивілізація має властивість підсилення голосу особистості у загалі шляхом актуалізації її цілей-цінностей. Встановлення домінантних цілей-цінностей є результатом комунітарної взаємодії членів суспільства щодо збалансування множини інтересів, можливостей, потреб. Комунітарним є також досвід історичної еволюції цивілізації, її здобутків та поразок. Він включається у систему цінностей та використовується як культурний знаменник для оцінки соціальних явищ, процесів та результатів. Так, змагання за посаду Президента України є одночасно проявом особистих амбіцій претендентів та наслідком актуалізованих у них цілей-цінностей розбудови української державності, яку потребує суспільство. Проте, усвідомлений досвід колоніальної історії, численні поразки у визвольних змаганнях, пережитий Голодомор, Чорнобиль, поразка Помаранчевої революції створюють специфічне тло для песимістичної оцінки майбутнього українського народу. Змінити передчуття і візію прийдешнього можливо за допомогою впровадження прогресивних соціальних практик, інститутів, накопичення позитивного досвіду змін та взаємодії у межах нашої цивілізації;

Щодо п'ятого: діяльність відбувається у контексті життя людини. Життя, іншими словами існування, буття — є головною умовою активності, тобто діяльність не можлива поза його межами. Доступні людині форми життя, що мають місце у певному середовищі визначають зміст її діяльності. Історія розвитку цивілізації сприяла зростанню кількості та ускладненню проявів (форм) життя особистості. Наприклад, форма життя селянина суттєво відрізняється від проявів існування городянина. Відповідно, їх діяльність також буде мати відмінні особливості. Економічна діяльність є, певним чином, універсальним знаменником щодо

життєзабезпечення сучасного селянина та городянина, однак, нею не вичерпуються різноманіття проявів їхньої людської натури. Тому вважати, що діяльність людини є цілеспрямованою хибно. Наявна складність людського життя, багатогранність його проявів як щодо окремих особистостей, так і для груп і соціуму загалом унеможлиблює визнання цілеспрямованості як головної засади діяльності. Цілеспрямованість має перетворитися на всебічність для того, щоб охопити усе багатство виборів форм і змістів існування людського у сучасному світі. І тоді цільова функція всебічної діяльності людини має перетворитися на максимізацію повноти буття – досягнення спорідненості з реальністю, яка реалізується шляхом виявлення, поглиблення і втілення унікальності доступними та прийнятними для середовища-цивілізації способами.

Загалом, перспективи використання описаної у першому наближенні моделі *homo culturius* є вельми туманними і невизначеними з огляду на домінування мейнстріма – головної течії економічної науки. Однак, з нашої точки зору, запропонована логіка може бути корисною для розуміння причин перегляду та зміни акцентів у суспільствознавстві, як реакції на підспудні процеси якісної трансформації світу людини на початку ХХІ століття. Сподіваємося, що прийняття та опанування нашої вербальної моделі іншими членами експертного співтовариства дозволить напрацювати формалізований інструментарій для оцінки цивілізаційних змін, що мають місце. За умови теоретичного і практичного впровадження положень моделі у довгостроковій перспективі ймовірна гуманізація економічної поведінки та зміна культурних практик на користь подальшої емансипації людини та ускладнення цивілізації.

4.3. Людина: мотиви буття та володіння

Зосередженість на економічних ідеях учорашнього дня щодо максимізації прибутку (доходу, прибутковості) суб'єктів господарювання, низведення людського життя до обслуговування приросту грошових потоків віртуалізованої фінансової сфери,

оперування узагальнюючими макроекономічними показниками, наприклад, ВВП, або ВНП з сумнівною інформативністю не дозволяє отримати ґрунтовні відповіді на кардинальні питання про забезпечення умов різноманітності форм і смислу буття та розвитку особистості, ступеня її інтегрованості у певні спільності і суспільство, характер інтенсивності життєдіяльності і перспективи майбутнього цивілізаційних утворень макро, мезо та мікро рівнів. Вітчизняна економічна наука та науковці не можуть залишатися осторонь глобальних і локальних цивілізаційних змін, що відбуваються. Тому з огляду на наявні виклики слід зосередитися на осмисленні, опануванні, розробці та впровадженню дієвих пропозицій розбудови антропоцентричної, людинолюбної сучасності.

Проте, з чого має починатися пошук ученого-економіста? З усвідомлення аксіоми: людина – абсолютне благо. Вона означає найвищий пріоритет особистості і її цінність як власне для себе, так і для світу людей загалом.

При цьому під словом «благо» щодо людини ми розуміємо:

По-перше, позачасову, позапросторову цінність, яка поміж іншими цінностями найвища і не піддається оцінці, хоча і є єдиним мірилом, критерієм для них.

По-друге, «благо» — суть людської природи у стані досконалості, гармонії, миру.

По-третє, «благо» — це прояв унікальності, рівноцінності і різноманітності внутрішнього світу кожної окремої особи.

Всі цінності культури є похідними від людини, такими, що не мають самостійного, самодостатнього існування поза її межами.

Абсолютизація особистості закономірно призводить до абсолютизації її буття, оскільки людина та її буття – це, у певному сенсі, як з філософської, так і з буденної точки зору, тотожні поняття. Тому другим питанням, яким має задатися економіст є «що таке

буття?». Відповідь на нього давалася знаними філософами, науковцями, літераторами, релігійними, політичними діячами та звичайними обивателями протягом історичного розвитку людської цивілізації.

Як указує О. С. Разумовський «Смисл буття як існування констатується зазвичай у простому висловлюванні людини, суб'єкта пізнання у формулі «Я є». (Аз єсь – слав.; I am – англ.; Je suis – франц.; Ich bin – нім.)... поняттю буття будуть тотожні такі поняття як мати, є, бути, знаходитися, бути присутнім, жити» [209]. Тільки таким широким спектром значень можна у більшій мірі виразити складність змісту поняття буття.

На доленосну змістовну особливість слова «є» звертав увагу М. Гайдеггер: «Мале словечко «є», яке пророкує в нашій мові і оповідає про буття всюди і всюди, навіть там, де саме воно не з'являється, містить ... усю долю буття» [210; 59].

Більш коротко, без пієтету характеризували досліджуване поняття класики історичного матеріалізму: «...буття людей є реальний процес їх життя» [211, с. 25]. Їх визначення можна вважати найбільш ємким і всеохоплюючим, у якому відображено силу творчого мислення і пізнання глибинної істини.

Розгорнуте опанування суттю змістовної сторони буття здійснив соціальний психолог і філософ Еріх Фромм у роботі «Мати та бути». Він дослідив походження, значення слова «буття», зміну у його трактуванні, що відбулася внаслідок трансформації традиційного суспільства на індустріальне, а також його вплив на окремі сфери людського – навчання, владу, віру, знання тощо. Фромм дійшов висновку, що «бути» – це реальність існування того, хто або що є; воно констатує його або її достовірність і істинність. Твердження, що хтось або щось є, відноситься до сутності особи або речі, а не до його або її видимості»[212]. Одночасно, розмірковуючи про справжню активність письменник указує, що «...описати буття неможливо, до нього можна тільки долучитися, поширюючи власний досвід»[212].

Серед багатьох трактувань буття найбільш близьким для автора є його пояснення сучасним російським філософом Г. І. Пеевим у статті «Бажання і безпечність»:

«Найбільшим бажанням людини, як і устремління якої іншої живої істоти – це бажання бути. Усі інші бажання пов'язані з уявленням про більшу, або меншу повноту буття. Безсумнівно, проте, що відображаючись у понятті, буття не є поняттям. Буття виступає у першу чергу як сила, енергія, яка діє в нас і поза нами» [213; 153].

Очевидно, що цей філософ синтезував пояснення буття через суб'єктивну реальність бажань, з одного боку, та об'єктивність дії сили та енергії універсального існування, з іншого. При цьому він розкриває суб'єктивну сторону буття через бажання досягнення її повноти. Далі Пеев розмірковує над питанням «що таке повнота буття?» і приходить до парадоксальної відповіді: «Повнота буття присутня в людині у якості того, що відсутнє. Сама присутність повноти буття в такій своєрідній формі – в формі відсутності – говорить про те, що колись повнота буття існувала для людини, про її перебування в ній» [213; 157].

Засновник оксфордської філософської школи, перший керівник (канцлер) Оксфордського університету, учитель Роджера Бекона, Роберт Грессетер ототожнював повноту буття з істиною, називав її «відсутністю ущербу» [214]. Цей мислитель поєднує складові, що безпосередньо стосуються природи пізнання та етичної оцінки. Отже, повнота буття, за Грессетером, є змістом духовності, ступенем наближеності до Абсолюту.

Інший філософ, представник інтуїтивізму, М. О. Лоський у роботі «Цінність і буття» через дослідження сутності цінностей приходить до таких висновків: «... кожний елемент буття є разом з тим і цінність, оскільки він має значення для наближення до повноти буття або віддалення від неї. ...гранична самоцінність, в якій ... нема відсутності поділу на цінність і буття, є абсолютна повнота буття; її симптомом є почуття довершеного задоволення, блаженства. Істинною кінцевою метою якої діяльності якої істоти служить ця абсолютна повнота буття» [215]. Лоський, як і Грессетер використовує прийом абсолютизації, пояснюючі можливості і наслідки суміщення для

суб'єкта всіх цінностей і буття у єдиному цілому, яке стає граничною самоцінністю з ознаками довершеності і бажаності.

Таким чином, не давши однозначної відповіді на питання «що таке буття?» ми можемо стверджувати, що повернення до витоків людської природи, досягнення повноти та розширення меж буття, пізнання істини, подолання внутрішньої неповноти, егоїзму шляхом споріднення з дійсністю є головною внутрішньою силою – мотивом життя, яка рухає людиною від народження.

Повноту буття в залежності від світоглядних особливостей різні мислителі розуміли по-різному. Однак, творчий спадок найбільш авторитетних з них став ідеологічною основою сучасності. Зокрема, значний вплив на розвиток англосаксонської цивілізації зробив ідеолог лібералізму Дж. Бентам, який розглядав досягнення задоволення, щастя як головну мету прагнень та уособлення центру життя людини. Його учень Дж. Ст. Мілль – засновник сучасної економічної теорії взяв на озброєння ідеї Бентама та створив учення про утилітаризм («Utilitarianism», 1861), у якому поєднав поняття цінності (корисності), щастя і насолоди [216]. Він розрізняв поняття досягнення щастя (happiness) і задоволення (content), надаючи, як філософ і мораліст, перевагу першому. Одночасно утилітарист вважав корисним уникнення страждань. Досягнення щастя і уникнення нещастя – це, за Міллем, два полюси існування особистості. Завдяки популяризації багаточисельними прибічниками творчого доробку відомого британця у науковий обіг ввійшло поняття «задоволення потреб» для відображення кількісної сторони цінності (корисності). З тих пір представники магістрального напрямку економічної теорії принцип максимізації задоволення потреб зробили догмою, на якій розбудовується тіло економіки.

Слід зазначити, що повнота буття не може бути охарактеризована як щастя, тому що вона також передбачає нещастя, як елемент становлення особистості. Досягнення повноти буття – спорідненості з дійсністю, передбачає пізнання, опанування, практику і розвій всього наявного спектру якостей середовища, якому, окрім аспектів щастя, притаманні протиріччя, боротьба, поразки, розчарування, смуток, горе і безнадія. Тому теза про уникнення страждань є певною мірою хибною щодо головного мотиву життя. Бажання уникнути нещастя, з нашої точки зору, можна розглядати як спробу втечі від реальності,

відповідальності, внутрішнього зростання через втрати. З іншого боку, положення Мілля можна розглядати як приклад оптимізаційного підходу до буття, безпосереднє використання якого призводить до укладання раціональної угоди суб'єкта з собою на засадах компромісу з перспективою отримання неоднозначного життєвого результату внаслідок протиріччя з власним мотивом існування.

Філософські засади вчення Дж. Ст. Мілля, окрім поширення і впровадження у суспільну практику також ставилися окремими мислителями під сумнів, зокрема, послідовним критиком утилітаризму став вже згадуваний вище М. О. Лоський. Своє ставлення до деяких ідей видатного британця він сформулював наступним чином:

«Почнемо з вчення, яке стверджує, що задоволення є єдина самоцінність (Selbstwert, Eigenwert), тобто первинна головна цінність. В етиці з древніх часів і до наших днів широким розповсюдженням користується вчення про те, що задоволення є єдиним мотивом і кінцевою метою всіх дій людини. Відповідно до цього вчення, весь об'єктивний зміст наших устремлінь, хотінь, бажань, що здійснюються нашими діями, є тільки засіб для того, щоб досягнути справжню мету, а саме переживання задоволення. Цей гедонізм і споріднені до нього напрями в етиці (евдемонізм, утилітаризм) є поряд з тим і гедоністична теорія цінності. Мілля, наприклад, обґрунтовуючи це вчення, розмірковує так: «Цінне саме по собі є бажаним саме по собі»; «... таким є тільки задоволення і відсутність страждань»⁸. Отже, відповідно Міллю, тільки задоволення і відсутність страждань є самоцінністю. Всі інші цінності є похідними від них, саме служать засобом для цієї цінності...

---

⁸ Тут Лоський цитує Дж. Ст. Мілля за російськомовним перекладом «Утилітаризму» і посилається на сторінку 17.

Згідно гедоністичної теорії, об'єктивний зміст вчинку ... є тільки засіб, а справжня мета є суб'єктивне відчуття задоволення дійової особи; засіб підпорядкований меті, сам по собі не цінний елемент вчинку...

Надто очевидно, що об'єктивний зміст вчинку і є сама цінна мета, а зовсім не засіб... Об'єктивний зміст прагнення ... є справжня мета, те, що приваблює і цінується, а почуття задоволення є тільки показником, симптомом досягнення мети, ... прагнути до чого-небудь, ми хочемо, щоб прагнення було досягнуто, добиваємося успіху, яке виражається через почуття задоволення, а не невдачі, що відзначається почуттям незадоволення, але успіх є володіння об'єктивним змістом, а не почуттям успіху...

Звичайно, почуття задоволення при здійсненні мети є теж позитивна цінність: переживання його підвищує цінність досягнення об'єктивного змісту, але все ж цінність його є щось другорядне, додаткове до цінності самого успіху...

Почуття суть одежа, в яких об'єктивні цінності з'являються у свідомості. Що стосується бажань, вони суть наслідок цінності: устремління, потяг, хотіння, бажання обумовлено цінністю предмета...» [215].

Отже, Лоський вважає задоволення симптомом, похідною, другорядною цінністю у порівнянні з цінністю досягнення «абсолютної повноти буття».

Це твердження є важливим для усвідомлення проблеми звуженого трактування представниками економічного мейнстріма мотивації людини до економічної діяльності через необхідність задоволення потреб. Ми притримуємося позиції, що тільки створення умов для досягнення повноти буття можна визнати головним завданням економіки як сфери діяльності та науки. Таким чином, популярне серед гуманітаріїв філософське поняття повноти буття має стати головним критерієм суспільствознавства, зокрема,

економіки, за допомогою якого визначається якість економічного розвитку і зростання суспільства.

Іншою магістральною темою переосмислення характеру існування сучасної людини, дотичної до економіки, є співвідношення буття і володіння, яку означили мислителі Габріель Марсель у філософській праці «Бути і мати», та Еріх Фромм у дискусійній книзі «Мати чи бути?».

Габріель Марсель починає свій твір з роздумів, які отримали форму «Метафізичного щоденника». У ньому протягом п'яти років – з 1928 по 1933 рік, він записував свої ідеї та відчуття, пов'язані з осмисленням досвіду власного життя. Наріжною проблемою автора стало з'ясування питання про те, де проходить межа «між тим, що ми маємо, і тим, чим ми є», тобто сенсуалістичний поділ реальності суб'єкта на володіння та, власне, буття. Можна впевнено сказати, що ідея розкриття суті поняття «мати» оволоділа Марселем настільки, що він створив «Нарис феноменології володіння» – складову «Бути і мати», у якій узагальнив думки зі щоденника, надавши їм вигляд системи знань. Серед характерних для цього філософа поглядів слід віднести маніфестацію життя: «Для людини жити – означає прийняти життя, сказати життю «так»; або ж навпаки, приректи себе на внутрішню боротьбу, коли я нібито дію так, ніби я приймаю те, що у глибині себе відкидаю або гадаю, що відкидаю» [217]. При цьому, як ми бачимо, в основу життя Марсель закладає здатність до прийняття і неприйняття власної особистості. Такий глибокий погляд дозволяє одночасно охопити, зафіксувати повноту буття у складному поєднанні взаємопротилежних станів щастя і страждання. Очевидно, цей підхід також має прямий зв'язок до поняття володіння, оскільки володіти можна тим, що ти приймаєш, а те, що наражається на твоє неприйняття навряд чи можна долучити до сфери «мати». За словами самого Марселя «Володіти» – «це, безперечно, може означати, і навіть у принципі означає: *володіти для себе*, зберігати для себе, присвоювати». При цьому він звертає увагу на характерні риси володіння, зокрема, на те, що дещо «може бути показане» «...як перед іншими, так і переді мною самим» і доходить цікавого висновку про те, що «Викладаючи свої погляди перед самим собою, я сам стаю кимось іншим... ми можемо вживати термінологію володіння лише у системі, що закладає у себе відношення до іншого

як іншого. Між цим формулюванням і тим, що я щойно сказав про вираз «я маю» немає жодної суперечності. Бо «я маю» може прийняти саме себе лише у стані протистояння *іншому*, якого я відчуваю як іншого» [217]. Отже, окрім прийняття і неприйняття, для буття і володіння важливим є чітке розмежування на «я» та «інший», яке дозволяє зайняти безпосередню, чи протилежну позицію до внутрішнього центру буття і, таким чином, розкрити власне ставлення до себе. Стосовно цього Марсель підкреслює «...володіння знаходить своє місце зовсім не у чисто внутрішній сфері, що не мало б сенсу зовсім, а у сфері, де зовнішнє і внутрішнє насправді розділити не можна...» [217]. Після цієї заяви французький сенсуаліст йде ще далі і пробує пояснити, що існує особливий зв'язок між суб'єктом та речами, якими той володіє, і цей зв'язок «...не є звичним зовнішнім об'єднанням». Його визначає страх людини втратити дорогі його внутрішньому «я» недосконалі речі, через які він маніфестує своє життя. Марсель постійно підкреслює, що у системі володіння завжди існує напруга, страждання через загрозу втратити зафіксовану у просторі-часі проявлену у речі частину себе. «Цією загрозою є сприйняття іншого як іншого, котрий може бути сам у собі світом і перед котрим я так боляче відчуваю себе собою; я притискаю до себе ту річ, котру, можливо, у мене видеруть, у розпачі намагаюсь злитися з нею, стати разом з нею єдиним, нерозривним цілим. Проте намарно» [217]. Тут філософ розкриває подвійний зміст феноменології володіння: як суб'єкт може бути по відношенню до себе одночасно і своїм і іншим, так і речі, які він приймає, набувають якостей своїх та інших одночасно.

Однією з форм володіння є бажання. Марсель так характеризує це поняття «Прагнути – означає певним чином мати не маючи; і цим пояснюється страждання, вразливість, характерна для прагнення, котра, по суті, є виразом якоїсь суперечності, тертя всередині ситуації, яку не можна зберегти» [217]. Для економіста ця сентенція розкриває зміст мотивації як хворобливого бажання володіти. У повсякденних формах «мати» через споживання людина отримує порцію феноменологічного тунку, який повсякчас отруює її життя нездатністю володіти тим, чим хоче. Тут постає проблема подолання парадоксу бажання – володіння без володіння, пошуку виходу з нетрів лабіринту споживання.

Окрім описаної вище драми зв'язку людей і їх відображень-речей, автор «Мати і бути» звертає увагу на наслідках функціонування світу володіння, які полягають у «поїдання нас» «тим, чим ми володіємо». Цей песимістичний підсумок відносин всіх і вся не є остаточним. Марсель знаходить порятунок у творчості і любові як актах подолання «мати» через «бути»:

«Всюди, де є чиста творчість, володіння як таке трансцендується або ж зникає всередині цієї творчості; двоякість того, хто володіє і того, ким володіють, у живій дійсності зникає» [217];
«Кохання ... підпорядковує «я» вищій дійсності – тій дійсності, котра у глибині мене самого більше є мною, ніж я сам – остільки, оскільки знімає напругу між мною та іншим – є у моїх очах тим, що можна було б назвати основною онтологічною даністю...» [217].

Отже, мислитель вважає, що природа кохання і творчості передбачає таку особливість, яка дезінфікує неприйняття, поєднує розділених у особистості «себе» і «іншого» у чисту повноту буття. У цьому треба бачити сенсуалістичний порятунок споживача з царства «мати», перетворення володіння на позитивний життєстверджуючий мотив, який розширяє межі внутрішнього та зовнішнього існування.

Якщо у 30-ті роки ХХ ст. Габріель Марсель поєднував «бути» з «мати» через словосполучення «і», то наприкінці 70-х (1976) Еріх Фромм змінив послідовність слів у виразі, протиставив їх за допомогою «або» і підсилив свої сумніви питальним знаком у назві «Мати чи бути?». Чим можна пояснити такі метаморфози? Ми вважаємо, що у першій половині минулого століття протиріччя між «мати» та «бути» на різних щаблях існування не набули такого напруження як сорок років потому. Це відбулося внаслідок якісної трансформації тканини реальності – кардинальної зміни культурно-цивілізаційних та соціально-економічних умов життєдіяльності. Сам Еріх Фромм пояснює сенсуалістичні метаморфози крахом «Великих надій», які люди покладали на суспільство споживання щодо його здатності забезпечити потребу в насолоді: «Великі Обіцянки

Безмежного Прогресу – передчуття владарювання над природою, матеріального достатку, найбільшого щастя для найбільшого числа людей і необмеженої особистої свободи – живили надію і віру поколінь з самого початку індустріальної ери» [212; 1].

Як і більшість західних інтелектуалів він виховався на бентанівських принципах гедонізму (утилітаризму), які пізніше відкинув як філософ і суспільствознавець. Причиною відмови від ідеології мейнстріма стало усвідомлення Фроммом внутрішніх протиріч, характерних для суспільства споживання. Він розкрив психологічний механізм функціонування сучасності. В його серцевині знаходиться соціальний запит на формування особливої особистості – економічної людини, рисами психології якої є «егоїзм, себелюбство і жадібність» [212; 3], що є руйнівними як для суспільства, так і природи, оскільки, з одного боку, породжують засади класової боротьби, а з другого, – войовниче, вороже ставлення до зовнішнього середовища. Науковець дає геніальний за змістовністю функціональний портрет егоїстичного гвинтика західної цивілізації:

«Бути егоїстом — значить, що я хочу все для себе; що мені приносить задоволення володіти самому, а не ділитися з іншими; що я повинен стати жадібним, тому що якщо моєю метою є володіння, то я тим більше важу, чим більше маю; що я повинен відчувати антагонізм по відношенню до всіх інших людей... Я ніколи не можу бути задоволеним, оскільки моїм бажанням немає кінця, і я повинен заздрити тим, хто має більше, і боятися тих, хто має менше. Але я змушений придушувати ці почуття, щоб зображати із себе (перед іншими, як і перед самим собою) усміхнену, розумну, щиру і добру людську істоту, яким намагається здаватися кожен» [212; 5].

Далі у своїх роздумах Фромм приходять до думки, що, загалом, володіння є достатньо природною складовою людського життя,

проте, до тих пір, поки воно не стає визначальним змістом – «модусом існування». Мислитель вважає, що протистояти егоїстичному «мати» може тільки справжнє буття. Таким чином, «мати» і «бути» є головними формами життя. Переважання однієї з них визначає різницю у типах характеру людей і соціуму. При цьому, якщо домінує володіння, то «... ставлення до світу проявляється в прагненні зробити його об'єктом власності і володіння, в прагненні перетворити все і всіх, зокрема, і самого себе, у свою власність» [4; 20], якщо мова йде про буття, то «... слід розрізняти дві його форми. Одна з них є протилежністю володіння ... і означає життєлюбність і справжню причетність до світу. Інша форма буття — це протилежність видимості, вона відноситься до істинної природи, істинної реальності особистості або речі на відміну від оманливої видимості» [212; 20]. Отже, ми можемо трактувати слова Фромма наступним чином: проблема володіння є проблемою власності. Вони детермінують економічну поведінку суб'єкта. Економіка, як сфера діяльності і наука обслуговує сенсуалістичний модус «мати». Буття — це більш складна категорія, яку неможливо однозначно визначити та трактувати. У даному випадку фроммівське бачення зосереджується на невідчуженому перебуванні у дійсності, яке визначається як істинне тільки, якщо воно протистоїть володінню та видимості. Тобто «мати» та творення міражів є критерієм, за яким визначається істинність буття. Якщо у ньому є хоч крапля видимості та володіння, то воно перестає бути справжнім. Єдиним виключенням, яке допускає філософ є «екзистенціальне володіння» — «...раціонально обумовлене прагнення до самозбереження» [212; 70], що проявляється у життєзабезпеченні через використання корисних для виживання речей. Отже, застосовуючи запропоновані автором досліджуваного твору підходи, ми можемо охарактеризувати економіку як сферу, яка призначена для забезпечення функції самозбереження, як наслідок, для гармонізації людини, суспільства і природи треба усунути усе зайве і надлишкове, призначене для задоволення егоїстичного прагнення «мати».

Загалом, «Мати або бути?» Еріха Фромма є дискусійним трактатом, у якому гостро поставлено сенсуалістичне питання вибору між різними формами існування сучасної людини. На початку ХХІ століття воно не втратило своєї гостроти, оскільки більшість не

зробила усвідомленого вибору на користь «бути». При цьому відкритим є питання інституційного забезпечення справжнього буття, оскільки сучасна інституційна структура суспільства розбудовувалася для задоволення потреб моделі «мати», ігноруючи та виключаючи можливість створення іншої — оптимістичної з точки зору майбутнього, альтернативи. У цьому контексті, на нашу думку, економіка має вийти за межі системи володіння, власності, відчуження, поєднавши «бути» і «мати» таким чином, щоб досягнути баланс між ними для забезпечення позитивної динаміки цивілізаційного розвитку. Для пошуку точки балансу, яка для кожного суспільства є унікальною внаслідок наявності комплексу особливостей, необхідно провести дослідження життя його членів щодо стану соціально-значимих психологічних і культурних складових, які можна відобразити за допомогою бінарних опозицій «я/інший», «прийняття/неприйняття», «творчість (розвиток)/самозбереження (виживання)». Імовірно, що результати такого дослідження дозволять виявити передумови стану інституту власності (володіння), пояснити, пом'якшити і розв'язати протиріччя між «мати» і «бути» та з'ясувати перспективи формування модусу «бути».

5. Узагальнена модель «людина — підприємство — середовище»

5.1. Характеристика сучасного стану макроцивілізацій – середовища діяльності підприємств

Кінець минулого — початок нового століття на глобальному економічному рівні ознаменувався продовженням тренду зростання, який розпочався після подолання наслідків світової фінансової кризи 1997-1998 р.р. Загалом, «..криза і її глобальні наслідки скоротили виробництво світового продукту на 2 трлн доларів США. Це склало приблизно 6 відсотків світового ВВП» [218; 31]. Найбільш постраждали країни Південно-Східної Азії – у 1998 ВВП Філіппін знизився до рівня мінус 0,6%, у Кореї він становив мінус 6,7%, в Індонезії - мінус 13%, у Таїланді – мінус 10,2% [219; 22]. Зазнали збитків також країни Південної Америки – Бразилія, Мексика, Аргентина та пострадянські країни – Росія, Україна [220].

У таких складних умовах розпочався новий виток світового розвитку. Його локомотивом стали стрімкі культурні зміни, спричинені проривом інформаційних технологій у комп'ютерній та комунікаційній сферах. Забезпечення споживачів персональними комп'ютерами і мобільними телефонами, під'єднання їх до мереж дозволило суттєво прискорити поширення інформації, скоротити транзакційні витрати взаємодії людей та підвищити ефективність функціонування більшості транснаціональних та національних компаній як у виробництві, так і наданні послуг. Цей феномен отримав назву «нова економіка».

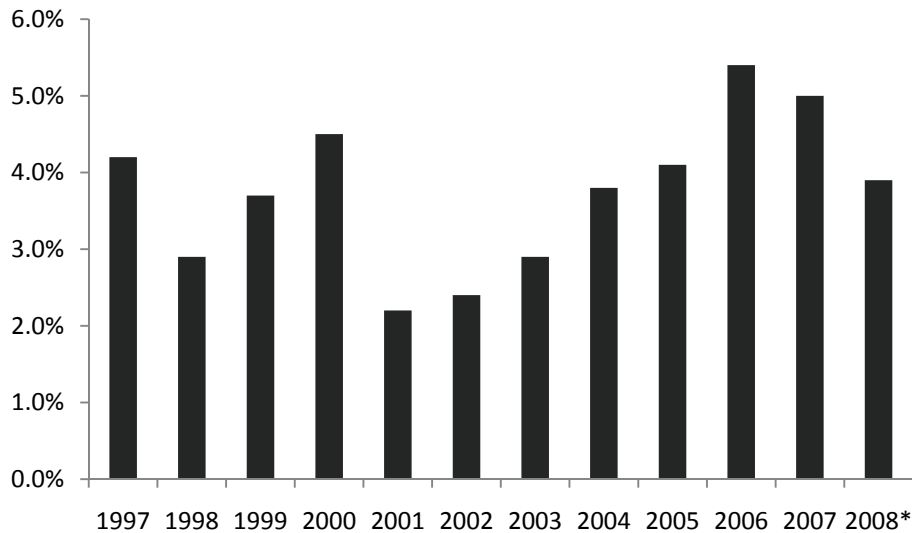
Основу «нової економіки» становлять знання у вигляді систематизованої та структурованої інформації (контенту). Генерація нового знання є центральним процесом функціонування «нової економіки». Творець знань – інтелектуал набуває вищого статусу в організаціях, які спеціалізуються на виробництві інтелектуального продукту. Такі організації у сучасних умовах домінують внаслідок технологічної, інституційної та економічної досконалості, забезпеченої шляхом розкриття творчого потенціалу співробітників.

Лідерами культурних інновацій початку сторіччя були США, зокрема — корпорації Microsoft, Amazon.com, Yahoo.com, eBay.com, IBM, Sun Microsystems, AT&T, Apple; Японія – корпорації Sony,

Toshiba, DoCoMo, Швеція — Ericsson, Фінляндія — Nokia, Південна Корея — Samsung. Потік інвестицій спрямовувався у розробку програмного забезпечення, розбудову телекомунікаційних мереж, фінансування прикладних досліджень можливостей «нової економіки». Особливого розмаху на цьому фоні отримав бум доткомів у Сполучених Штатах. Він розпочався у 1995 році, коли мільйони користувачів, отримавши доступ у мережу інтернет, стали використовувати її у бізнес-цілях. Безліч інтернет-компаній, створених підприємливими піонерами всесвітньої мережі пропонували інвесторам до реалізації свої бізнес-ідеї. Найбільш успішні з них здійснили IPO – первинний випуск і поширення цінних паперів на найбільшій електронній фондовій біржі NASDAQ. Пік залучення коштів припав на 1999 рік, а пік ринку NASDAQ прийшовся на 10 березня 2000 року, коли значення відповідного індексу досягло 5132,52 пункти, удвічі перевищивши рівень аналогічного періоду попереднього року. Після цього протягом п'яти днів він упав до значення 4580 пунктів і надалі протягом двох с половиною років продовжував падати.

Наприклад, у цей період «...інтернет-магазин речей для домашніх тварин Pets.com отримав інвестицій у розмірі \$82,5 млн і збанкрутів протягом дев'яти місяців. Ще один онлайн-супермаркет, eToys.com, вийшов у травні 1999-го на IPO і зібрав \$166 млн. У жовтні курс його акцій досягнув \$84, а через 16 місяців упав до 9 центів» [221]. Біржовий крах став причиною банкрутств сотень доткомів. Американськими ученими Т. Лесетером, Д. Кіршем і Б. Голдфарбом підраховано, що внаслідок падіння на ринку NASDAQ зникло 52% інтернет-компаній, які отримали венчурне фінансування для власного розвитку [222]. Ця подія вплинула на зменшення інвестицій у високотехнологічний сектор та спричинила його дворічну рецесію.

*Рис. 5.1. Динаміка світового ВВП за 1997-2008 роки.
Джерело: [223].*

Загалом, зміна світового ВВП (див. рис. 5.1), обрахованого з використанням обмінних курсів на основі паритету покупної спроможності, починаючи з 1997 року відбувалася у межах від 2,2% (2001 р.) до 5,4% (2006 р.) росту. При цьому періодами з найменшими значеннями приросту стали 1998, 2001, 2002 та 2003 роки з відповідними значеннями 2,9%, 2,2%, 2,4%, 2,9%. Ці результати обумовлені вказаними вище кризами. Максимальний розмір зростання світової економіки мало у 2006 та 2007 роках з показниками відповідно 5,4% та 5,0%. Достатньо значні темпи росту спостерігалися також у 1997, 2000 та 2005 роках. У ці періоди значення показників світового ВВП досягнули відповідно 4,2%, 4,5% та 4,1%.

Внесок різних національних економік у загальне значення показника світового ВВП за даний період було різним і залежало від питомої ваги та рівня економічного розвитку. Дані щодо провідних економік світу наведені у таблиці 5.1.

Очевидно, що лідером за темпами економічного зростання є Китай – третя за розмірами ВВП економіка світу. Ця держава протягом минулого десятиліття поступово нарощував динаміку середньорічного росту з 7% у 1998 та 1999 роках до 11,9% у 2007 році.

Таблиця 5.1.

Динаміка ВВП США, Єврозони, Німеччини, Великобританії, Японії, Китаю за 1997-2007 р.р.

Роки	ВВП США р/р, %	ВВП Єврозони р/р, %	ВВП Німеччини р/р, %	ВВП Великобританії р/р, %	ВВП Японії р/р, %	ВВП Китаю р/р, %
1997	4,5	2,3	1,4	3,3	0,6	8,8
1998	4,2	2,9	2,0	3,1	-1,0	7,8
1999	4,4	2,8	2,0	2,9	0,9	7,1
2000	3,7	3,5	2,9	3,9	3,0	8,0
2001	0,8	1,6	0,8	2,3	-1,2	7,5
2002	1,9	0,9	0,2	1,8	1,1	8,0
2003	3,0	0,5	-0,1	2,2	3,3	9,1
2004	4,0	2,1	2,0	2,6	2,6	9,1
2005	3,5	3,0	3,0	3,0	3,0	9,9
2006	3,2	2,2	2,4	2,6	2,4	10,7
2007	2,9	2,1	1,0	2,3	2,1	11,9

Джерело: [223].

Цей феномен пов'язаний з наявністю в країні особливого сурогату соціалізму – поєднання ринкової економіки з управлінням комуністичної партії, яка має потужну систему адміністративного планування, централізованого управління розвитком. В основу китайського економічного чуда закладено амбіції щодо здобуття цивілізаційного лідерства у новому столітті. Опосередкованим фактором та проявом лідерських амбіцій на початку 2000-х років стало проведення у Пекіні ХХІХ Літніх Олімпійських ігор, вартість організації якої перевищила 44 млрд. доларів [224].

Однак, для економічного підйому Китаю характерна територіальна і соціальна нерівномірність. Так, найбільш динамічними щодо темпів інвестицій та економічної віддачі є регіони Південно-Східного і Східного Китаю, зокрема провінції Гуандун, Фудзян, Чжедзян, Цзянсу, які мають розвинене сполучення між собою та з іншими країнами. На противагу їм такі західні та північно-

західні регіони як Тибетський, Синцзян-Уйгурський автономні райони та Внутрішня Монголія практично не включені у систему глобалізації. Наслідки економічного зростання проявляються також і у соціальному вимірі – посиленні розшарування населення за рівнем доходів та якістю життя. «Так, коефіцієнт Джинні⁹, визнаний у світовій практиці статистичний показник... у Китаї становить сьогодні 0,47. Варто сказати, що коли цей показник перевищує 0,4, вважається, що ситуація стає «небезпечною» [225]. Крім того, збільшується різниця у рівнях доходів працюючих у різних регіонах країни. «Бідні становлять приблизно 6% у містах і 13,7 % у слабо розвинених західних регіонах країни» [225]. Це викликає невдоволення жителів менш успішних провінцій та масову трудову міграцію до провідних центрів Китаю. В сучасних умовах світової фінансової кризи, коли головна складова глобальних ризиків являє за оцінкою аналітиків МВФ «... ризик погіршення кон'юнктури росту...» [226; xii] імовірно, що темпи економічного зростання Китаю зменшаться. Проте, не зважаючи на незадовільні зовнішні умови господарювання, за оцінками експертів, у середині 2010 року Китай обжене Японію і перетвориться на другу за обсягом економіку у світі [227].

На нашу думку, претензії Китаю на цивілізаційне лідерство є частково обґрунтованими, оскільки індустріальна модернізація цієї країни заснована на канонах ринкового фундаменталізму. В ній не передбачається турбота про людину, культуру та природу, оскільки концептуальні підвалини не включають позаринкові цінності. За таких умов, у підсумку, китайський народ може більше втратити, ніж отримати. Високі темпи економічного зростання у перспективі перетворяться у виснаження зовнішнього середовища, моральний занепад та суспільну дезорганізацію. Для того, щоб цього не відбулося потрібно вже зараз переглянути засадничі ідеї реформ та сформулювати новий курс розвитку Китаю відповідно до сучасних проблем і майбутніх викликів. Бажано, щоб цей курс мав ознаки гуманізації, хоча гуманізм ніколи не був культурною цінністю в Китаї.

---

⁹ Коефіцієнт Джинні - середнє відхилення кривої розподілу доходів Лоренца від кривої відсутності нерівності.

Інший «східний тигр», який з середини минулого століття стрімко здійснив стрибок у високорозвинене індустріальне суспільство — це Японія. З моменту нищівної поразки у Другій світовій війні світоглядні орієнтири японського суспільства кардинально змінилися. Шляхом реформ у промисловості, землекористуванні, оподаткуванні, управлінні країна прийшла до сучасної моделі інноваційного розвитку, в основі якого лежить науково-технічний прогрес та ринкова економіка. У період з 1955 по 1973 рік в Японії було здійснено економічне чудо, коли середньорічні темпи економічного зростання становили 9,5%. За цей період обсяг промислового виробництва виріс у 6,6 раз, а національний дохід на душу населення зріс більш ніж у 8 разів і досягнув рівня провідних європейських держав [228]. З початку 80-х Японія надійно зайняла друге місце у світі за рівнем соціально-економічного розвитку. Проте, крах на ринку нерухомості і породжена ним затяжна фінансова криза на початку 90-х років суттєво уповільнили темпи економічного зростання в країні протягом наступних десятиліть. У деякі роки вони взагалі мали від'ємні значення – економіка Японії стагнувала, а з нею – знижувався соціальний оптимізм. За свідченням окремих авторитетів «Останнім часом в Японії поширилися песимістичні настрої щодо національного майбутнього. Деякі навіть доходили у своєму самоприниженні до проголошення занепаду Японії» [229]. Імовірно, що причина такого стану криється у культурних традиціях, які спочатку допомогли мобілізувати народ та здійснити перетворення, а зараз заважають це зробити. Мова йде про кардинальні принципи життя, на яких тримається японська культура:

- це вищість інтересів групи над інтересами особистості;
- універсалізація на всіх рівнях відносин старшинства між «семпаєм» — ведучим (наставником) та «кохаєм» — тим, кого ведуть (учнем);
- «рінго» — процедура прийняття рішення, що передбачає згладжування «гострих кутів», тривалий пошук компромісу.
- норма «гіро» — борг перед собою та суспільством; норма «он» — любов, зобов'язаність, вдячність за допомогу;

— гендерна нерівність – «... ні один чоловік на японських фірмах не підпорядковується жінці» [230].

Ці та інші культурні установки певним чином вступають у протиріччя з магістральними напрямками розвитку цивілізації — розкриттям творчого потенціалу людини, визнання її особистих досягнень, рівності, зокрема, і гендерної, мобільності, комунікабельності, тощо. Тому у японському суспільстві ведеться полеміка про шляхи у майбутнє. Наприклад, Ясухіро Накасоне у своїй книзі «Державна стратегія Японії у XXI столітті» говорить про принциповість розвитку індивідуальності та певний тип індивіду — «...такий, що творить легко і відкрито, внутрішньо дисциплінований, впевнений в собі, що спирається на себе. Ця міцна, але гнучка особистість бере на себе ризики і відповідальність, і підходить до досягнення особистих цілей з духом новаторства» [229]. Він робить також акценти на дії, принципі «рінко» — добросусідства, підвищенні автономії територій та особистості, покращенні якості управління.

Науковці з Національного інституту для дослідження покращення (NIRA) вважають, що пріоритетами мають стати ІТ-революція, нова фінансова система, турбота про навколишнє середовище, розвиток суспільства як адаптація до змін. А головними зонами їх дії стануть глобалізація, технологічні новації, культивування індивідуальних здібностей, духовне відродження і розвиток глобальної багатопольярної структури [231].

Загалом, Японія переживає непростий етап змін, який позначається на економічному зростанні. За останні десятиріччя японці звикли мати високий рівень та тривалість життя. Тепер вони працюють над покращенням якості життя — наповненням його змістом, слідуванням за ідеалами. І тут їх очікує світоглядна пастка, яка пов'язана з протиріччями між існуючими у суспільстві стереотипами та особистими потребами людини щодо повноцінного існування. Якщо більшість обере індивідуалізований, особливий особистісний досвід життя — це піде на користь народу загалом та розкриє світ японцям, а японців — світу. Всі матеріальні засади для плекання унікальності за попередні десятиріччя практично створено, необхідно лише наповнити їх смислом. Змістоутворюючим для

японського народу став технофутуризм – передбачення майбутнього на основі технологічних досягнень та цілеспрямоване, поступове впровадження цього бачення у дійсність. Наявність чіткого футуристичного задуму у поєднанні з гуманізацією життя може дати шанси цій країні залишитися лідером у новому столітті.

Інші східні країни – Індія, Південна Корея, Малайзія, Філіппіни, Сінгапур, Таїланд торують свій шлях до клубу розвинених країн. Східне економічне чудо створює оригінальну версію сучасних суспільств на основі неєвропейських культур. Таке урізноманітнення глобальної економіки, збагачення економічної практики за рахунок світоглядних орієнтирів Сходу додає можливостей для цивілізаційних перетворень на благо кожної людини. Складність та неоднозначність цього процесу не мають дискредитувати його результат – розбудову збалансованого багатопольярного світу.

На противагу Сходу, Європа давно зайняла передові позиції у глобальному історичному поступі. Сьогодення у певному смислі є наслідком Ери великих географічних відкриттів, які надали європейцям можливості використовувати ресурси планети на свій розсуд. Політичний, соціальний та економічний режими, які зараз мають місце у світі еволюціонували з європейської матриці. Тому важливим питанням для майбутнього є визначення напрямку подальшого європейського розвитку.

У середині ХХ століття Західна Європа продемонструвала свою здатність до кардинальних змін, створивши наднаціональне об'єднання – Євросоюз (ЄС). Понад півстоліття європейці були лідерами у світових інтеграційних процесах, які дозволили сформуванню єдиного ринку з валютним союзом у серцевині, міцний політичний союз, нові засади для конкуренції та кооперації, розширення умов для технологічних інновацій, загалом, покращення життя громадян.

На ЄС припадає майже третина світового ВВП та по 20% світового імпорту та експорту. Такий високий результат є заслугою населення, яке становить 6,5% від числа жителів планети [232]. Динаміка ВВП Євросоюзу протягом десятиріччя була невисокою і коливалася у межах від 0,5% у 2003 році до 3,5% у 2000 році. Це свідчить про складність та неоднорідність економічних, соціальних, політичних та культурних умов у межах ЄС, обумовлених національними

специфіками його членів. Зараз членами ЄС є двадцять сім країн, які пройшли достатньо тривалий період інституційної адаптації до економічної та політичної співпраці. Загалом, ядро ЄС становлять шість країн – Німеччина, Франція, Італія, Нідерланди, Бельгія та Люксембург. Їх можна визначити лідерами розбудови нової Європи. Деякі притаманні їм риси стали частиною суті ЄС, зокрема, як вважає бувший президент Чехії Вацлав Клаус «Нові країни-члени ще до свого вступу прийняли законодавство ЄС і разом з ним європейську (спочатку німецьку) модель корпоративної держави, що однозначно передбачає малу конкурентоспроможність фірм, негнучкість та косність економіки, високе безробіття і повільне економічне зростання» [233]. Крім того, цей політик сумнівається у здатності у межах конгломерату держав, яким фактично є Євросоюз покращити мобільність робочої сили та побороти косність економічних відносин.

Успішність Євросоюзу для світу визначається актуальним соціально-економічним станом його лідерів. Найвищий рівень економічного результату демонструє Федеративна республіка Німеччина, яка займає четверте місце за розміром ВВП у світі та перше як експортер [234]. Останнім часом німці спрямовували свої зусилля на розвиток таких галузей промисловості як автомобілебудування, машинобудування, електротехніки, екологічно-безпечної хімії, точної механіки та оптики, медичної техніки, біо- та генних технологій, нанотехнологій, авіації та космонавтики. За результатами розрахунку індексу інноваційності (Summary Innovation Index) в межах дослідження Європейського інноваційного табло (European Innovation Scoreboard) Німеччина займає третє після Швеції та Фінляндії місце в ЄС за цим показником, що свідчить про високий потенціал країни щодо впровадження технологічних змін [235]. А за версією глобального інноваційного індексу (Global Innovation Index) Німеччина є другою після США за рівнем розвитку інновацій країною у світі [235]. Високий рівень інновацій підтримується за рахунок більш дешевої вартості капіталу. Наприклад, ціна кредитів у фінансовій системі Німеччини на 0,2% нижча, ніж в інших країнах Європи. Це призводить до зростання інвестицій. При цьому спостерігається зменшення доходності капіталу. Так, в період з 1991 року середня доходність капіталу становила 5%, тоді як в інших країнах ЄС цей показник становив 12%,

а в США — 10% [236]. Для підвищення доходності капіталу потрібно збільшити його вартість та забезпечити ефективне використання. Ця задача стоїть як перед фінансовим, так і перед реальним секторами економіки.

Потужна економіка Німеччини є базою для формування людиноцентричного громадянського суспільства. Найвищий у світі рівень оподаткування доходів фізичних осіб у розмірі 45% забезпечує надійний соціальний захист всім учасникам державної корпорації. Безкоштовна освіта та розвинена страхова медицина є одними з кращих серед розвинених країн. Рівень пенсійного забезпечення та допомога по безробіттю дозволяють окремим вразливим верствам населення підтримувати високий життєвий стандарт. Магістральним елементом у створенні соціально орієнтованої держави стала реалізація двадцятирічного проекту приєднання до країни Східної Німеччини – бувшої Німецької демократичної республіки. Це коштувало країні з 1989 по 2007 рік 1,8 трлн євро, тобто 100 млрд. євро щорічно або 4% від щорічного розміру ВВП [237]. Потреба повернення історичних земель та бувших співгромадян у лоно німецької цивілізації була і залишається вищою, ніж ціна, яку сплатило за цей акт суспільство, оскільки опанування гідного місця у майбутньому залежить від консолідації навколо певної культури та спадщини. У цьому зв'язку, попри існуючі економічні та соціальні труднощі, німецький народ сприймає та дає упевнені відповіді на цивілізаційні виклики. Ми впевнені, що майбутнє Німеччини та Європи не безхмарне, а наповнене боротьбою за розширення прав і свобод особистості, переосмислення ролі і місця людини у всесвіті. Ця країна знаходиться на передовій філософських пошуків, осмислення та напрацювання нових ідей поглиблення людяності.

Іншим лідером Євросоюзу, чий стан ми розглянемо більш детально є Великобританія, оскільки ця країна протягом останнього тридцятиріччя засвідчила високу здатність до осучаснення та самоперетворення. Вважається, що цей процес започаткувала прем'єр-міністр Маргарет Тетчер у 1979 році, коли очолила проведення неоконсервативної економічної модернізації. До здійснення її ініціатив, Великобританія мала сталий образ занепакої імперії. Він сформувався після деколонізації світу у середині ХХ століття. Фактично, після втрати колоній Великобританія не змогла

опертися сама на себе. Як сказав у 1962 році Д. Ачесон — колишній держсекретар США: «Британія втратила імперію і не знайшла нової ролі у світі»[238; 10]. Отже, до початку реформ економіка країни стагнувала:

- рівень безробіття був вищим 11% працездатного населення [239];
- державний сектор становив 10% економіки [239];
- мала місце висока інфляція (у 1975 році було видано Білу книгу «Атака на інфляцію»)[240];
- грошова одиниця – фунт стерлінгів, у 1976 році зазнала серйозних курсових коливань (уперше в історії фунт став коштувати менше, ніж 2 долари). Подальше падіння курсу спричинило валютну кризу та звернення до МВФ за допомогою у розмірі \$3,9 млрд. [240].

Оздоровлення Великобританії здійснювалося на основі політики монетаризму, який проводився через такі заходи:

- лібералізації цін, зокрема відміна політики контролю за цінами;
- лібералізації фінансового ринку, зокрема валютного – введення плаваючого курсу фунту стерлінгів;
- введення жорсткої бюджетної політики, зокрема замороження заробітних плат та соціальних витрат;
- приватизація держпідприємств шляхом часткового (для держбанків) або повного (наприклад, для підприємств водо та енергопостачання) продажу корпоративних прав;
- підвищення ефективності та конкурентоспроможності основних галузей промисловості – металургії, машинобудування, транспорту, енергетики, зв'язку, тощо [241].

Після виходу у відставку М. Тетчер у 1990 реформування продовжив її однопартієць, новий прем'єр-міністр Джон Мейджер.

Загалом, результати реформ стали позитивними для країни: відбулося економічне пожвавлення та нарощення темпів зростання, рівень інфляції зменшився до контрольованих меж, кількість безробітних становила менше 3 млн. осіб, відбулося технічне

переозброєння промислових підприємств, фінансова система набула глобального для світу значення.

Успіх британських реформ став настільки привабливим для політиків та науковців, що головні його засади спробували здійснити на своїх теренах нові суверенні держави після розпаду СРСР. Однак, у наших умовах використання монетаризму мало руйнівні наслідки. Після провалу ринкових реформ у країнах з перехідною економікою стало очевидно, що культурні, історичні та соціальні фактори мають значно вище значення, ніж це уявлялося до того.

У 1997 році влада у країні перейшла до лейбористів. Прем'єр-міністром став Тоні Блер, який пропагував ідеї «відновлення», «епохи досягнень», «етичного соціалізму», «суспільства співвласників» [242]. У ході його майже одинадцятирічного керування Великобританія висунулася на нові рубежі – стала п'ятою країною у світі за рівнем ВВП після США, Японії, Китаю та Німеччини, досягла стійких темпів економічного зростання на рівні 2,5%, на її теренах були створені близько трьох мільйонів нових робочих місць, а кількість безробітних зменшилася з 6,7% у 1996 році до 5,5% у 2007-му, проведено реорганізацію інфраструктури та соціальних служб, введено мінімальну оплату праці та забезпечено її постійне зростання, збільшено допомогу малозабезпеченим, інвестовано кошти у розвиток освіти та охорони здоров'я [243].

Загалом, на початку XXI століття Великобританія постала розвиненою державою з великим потенціалом. Проте, реалізація цього потенціалу стикається з культурними перепонами у вигляді світоглядних конфліктів між прихильниками цінностей традиціоналізму та модернізму у різних їх версіях. У них полягає головна загроза зриву проекту осучаснення і футуризації країни. Об'єднання народу за таких умов є складним і малорезультативним. Тому для примирення всіх існуючих версій сучасності і майбутнього потрібне розширення і поглиблення толерантності і терпимості у британському суспільстві.

Авторитетними членами Євросоюзу залишаються Франція, Італія, Нідерланди та Іспанія. Від волевиявлення цих країн залежить майбутнє ЄС. Так, нещодавній референдум щодо єдиної Євроконституції у Франції та Нідерландах закінчився негативним результатом і загальмував процес руху до створення супердержави на

основі ЄС. Французькі та нідерландські громадяни відмовилися від конституційної єдності з іншими народами Європи. Вони поставили національну ідею вище, ніж принцип комунітарності. Крім того, наслідки голосування підтверджують наявність економічного егоїзму у цих розвинених країнах та їх небажання фінансувати спільні проекти розвитку. Відомий політолог В. В. Ігрунов так оцінив події щодо референдуму по Євроконституції: «Якщо говорити про Францію, «торжество» її національних інтересів насправді веде до тріумфу провінційного націоналізму. Адже ті, хто голосували проти Європи, вони так би мовити захищали свій суверенітет, але це той самий суверенітет, який у світі, що стрімко глобалізується, відкидає Францію назад, знижує її потенціал, гальмує рух, дозволяє іншим вирватися вперед...» [244]. Іншим прикладом втілення національних інтересів поза межами ЄС є домовленість між Францією та Лівією щодо постачання ядерного реактору для опріснення води. Такий крок європолітики оцінили як прояв сепаратизму. Однак, це не завадило уряду країни зарахувати до бюджету мільярд доларів та отримати доступ до покладів урану у Північній Африці. Французький журналіст П. Дефанс так коментує цю угоду: «Ні за яких умов Франція не буде вирішувати свої національні економічні інтереси в межах ЄС. Це буде означати стагнацію і смерть для нашої економіки» [245]. Отже, всередині Євросоюзу існують протиріччя між загальноєвропейськими та національними інтересами. У когорті лідерів відсутня єдність, що призводить до втрати довіри та динаміки економічного зростання і розвитку. У такій ситуації активізуються країни «нової Європи» — Центральної та Східної її частини, які вступили до ЄС у 2004 та 2007 році. Польща, Угорщина, Чехія, Словаччина мають намір пожвавити інтеграцію та надати їй нового забарвлення шляхом підтримки транснаціональних корпорацій, які ввійшли на їх території. «Нова Європа» хоче зруйнувати азіатську монополію на виробництво товарів масового споживання, призначених для ЄС. Тому урядами цих держав робиться все можливе для залучення інвестицій, модернізації виробництва, розбудови інноваційних галузей економіки. Наскільки успішними будуть ці ініціативи – покаже час. Однак, вже зараз продукція металургії, автопрому, машинобудування, легкої промисловості

успішно конкурує на ринку Євросоюзу з китайськими та корейськими аналогами.

Не зважаючи та зовнішні перепони та внутрішні протиріччя геостратегічний проект Єдиної Європи триває. Вступити до ЄС планують Україна та Туреччина, а Македонія і Хорватія вже підтвердили на перспективу статус членства. Очевидно, що півмільярдна частина людства претендує на чільне місце серед творців сучасності.

Традиційно, локомотивом міжнародного розвитку є Сполучені Штати Америки, які створюють 30% світового ВВП, мають 25% частку у світовій торгівлі. На цю країну припадає 40% ринкової капіталізації та понад половина з 500 найбільших компаній світу [246]. За період з 1997 по 2007 рік ВВП США зростав, хоча криза високотехнологічних секторів економіки на початку 2000-х років призвела до певного зниження темпів росту. Провідними галузями стали фінанси, автомобілебудування, торгівля, охорона здоров'я, освіта, культура тощо. Стало очевидно, що економіка США повною мірою стала інформаційною або постіндустріальною. Інституційна розбудова та стрімкий розвиток венчурних інвестицій на початку нового століття забезпечив країні надійний фундамент для формування економіки знань. При цьому слід пам'ятати, що венчурний бізнес виник та розвинувся саме в США, де у 1957 році вперше було використано механізм залучення ризикових інвестицій для реалізації проекту виробництва кремнієвих транзисторів. Піонерами венчурного капіталізму стали Артур Рок, Юджин Клейнер та Шерман Ферчайлд, які заснували Fairchild Semiconductors – прабатька всіх напівпровідникових компаній Кремнієвої долини (Північна Каліфорнія) [247]. За півстоліття їх багаточисельні послідовники шляхом комерціалізації наукових досягнень створили сотні тисяч додаткових робочих місць, тисячі нових продуктів, сотні технологій, десятки транснаціональних компаній – наприклад, Google, Apple Computers, Sun Microsystems, Microsoft, Intel, що, певним чином, покращило образ сучасного капіталізму, додавши йому інтелектуальності та оптимізму. З початку 2003 року і до середини 2008 року тривав період жвавого економічного росту, в результаті якого світовий ВВП збільшився на третину [248]. Однак, усередині 2007 року у США виникла іпотечна криза, пов'язана з масовою

нездатністю приватних осіб обслуговувати свої іпотечні кредити. Дійсним джерелом неплатоспроможності виявилася агресивна політика банків щодо розширення будь-якою ціною кредитування, зокрема і серед недостатньо забезпечених доходами клієнтів. Сек'юритизація ризиків іпотечних кредитів внаслідок випуску іпотечних облігацій — цінних паперів класу subprime, призвела до накопичення «токсичних» активів як у межах американського фондового ринку, так і на фондових ринках розвинених країн — Великобританії, Франції, Нідерландів, Бельгії, Ісландії, Німеччини. Крах ринку цінних паперів класу subprime спричинив у вересні 2008 року до припинення діяльності найбільших інвестиційних банків світу — «п'ятірки з Волл-стріт» — Bear Stearns, Lehman Brothers, Merrill Lynch, Morgan Stanley і Goldman Sachs [249]. Уряд США достатньо оперативно зреагував на розвиток кризових подій та надав значну допомогу на підтримку фінансового сектору економіки. Так, спочатку було націоналізовано Федеральну національну іпотечну асоціацію (Federal National Mortgage Association — скорочено FNMA, або Fannie Mae) та Федеральну іпотечну кредитну корпорацію (Federal Home Loan Mortgage Corporation — скорочено FHLMC, або Freddie Mac), які були вагомими складовими ринку іпотечного кредитування. Міністерство фінансів придбало частку в \$1 млрд. кожної компанії у формі особливо привілейованих акцій, забезпечуючи уряду пакет у 79,9%. Влада запевнили, що при потребі може додатково вкласти в них по \$100 млрд. для вирішення стратегічного завдання — підвищити ліквідність на американському іпотечному ринку [250]. Надалі було розроблено «план Полсона», названого на честь тогочасного міністра фінансів Генрі Полсона, який передбачав порятунок фінансової системи за рахунок вливань \$700 млрд. державних коштів. Найбільшу державну підтримку у розмірі \$150 млрд. отримала страхова компанія American International Group (AIG) в обмін на 80% пакет акцій. Провідні банки країни — Bank of America та Citigroup в обмін на корпоративні права отримали по \$45 млрд. коштів та гарантії уряду на активи відповідно на \$100 та \$300 млрд. [251]. Події кінця 2008 року у США визначили новий тренд у розподілі ролей у суспільстві — зростання державного впливу на економіку попри закони ринку (точніше, активно практикований неоліберальний монетаризм), оскільки ідея його саморегуляції у вигляді «невидимої

руки» була дискредитована некомпетентною поведінкою учасників, їх неконтрольованістю та негативними наслідками для загалу. Зростання безробіття, скорочення попиту і як наслідок уповільнення економіки, ріст інфляції, зростання податкового тиску, зниження конкурентоспроможності на глобальному рівні (зокрема, в промисловості), зменшення курсу долара на валютному ринку – це наслідки та розплата за тривале життя не по кишені та в борг.

Однак, окрім зазначених негативних наслідків фінансової кризи у Сполучених Штатах існують не менш загрозливі явища, здатні дестабілізувати країну і світ. Мова йде про проблеми, які тривалий час накопичувалися в охороні здоров'я, освіті та екології – ресурсоспоживанні.

Особливо нагальною у вирішенні є екологічна проблема, оскільки вона стосується не тільки американців, а загалом землян. «Маючи 4% населення землі, США споживають 40% світових ресурсів...» [252]. На частку розвинутих країн, в яких проживає лише 12,5% населення планети, припадає споживання 60% світових енергетичних ресурсів [253]. Не зважаючи на екологічні ініціативи та впровадження ресурсозберігаючих технологій, споживання ресурсів на душу населення в США є вкрай високим. Так, за розрахунками Harpu Planet Index потрібно п'ять планет для того, щоб задовольнити потреби людства на рівні, який відповідає споживанню у Сполучених Штатах [254]. Дана проблема не вирішується у межах традиційної ринкової моделі, оскільки життєвонеобхідні блага мають не тільки вартісну оцінку. Вони у першу чергу оцінюються з точки зору майбутнього забезпечення існування живої природи та свідомості на планеті. У цьому зв'язку важливими є впровадження запропонованих фундацією нової економікс – New Economics Foundation (NEF) [255], нових цілей неекономічного розвитку до 2050 року – зменшення екологічного сліду цивілізації до такого, який відповідає процесам природного відтворення (для розвинутих країн – п'ятикратне зменшення споживання ресурсів), зростання тривалості життя до 89 років, зростання задоволення від життя [254].

Наявність інших значних проблем – охорони здоров'я та освіти мають серйозні соціальні наслідки для США. Так, охорона здоров'я характеризується такими особливостями:

1. Згідно з останніми оцінками в США на медичну допомогу витрачається близько 16% ВВП (\$2,26 трлн у 2007 році, або \$7439 на одну людину) [256; 28]. У 2009 році ця цифра складе \$2,5 трлн., або по \$8000 у рік на людину. Як зазначив Б. Обама в одному зі своїх виступів: «Реформа системи медичного страхування — ключ до порятунку економіки, тому що найбільший фактор, що впливає на зростання дефіциту бюджету, — неконтрольована вартість медичного страхування [257]. Очікується, що частка ВВП, що виділяється на охорону здоров'я в США, буде збільшуватися і до 2017 р. складе 19,5% [256; 28].
2. Темпи подорожчання медичних послуг зростають значно швидше, ніж рівень оплати праці та цін — з початку 2001 року їх вартість зросла на 72%. При цьому зростання зарплати та цін становило тільки відповідно 19% та 17% »[258].
3. Відсутністю єдиної системи обов'язкового медичного страхування. У країні вважається, що піклування про здоров'я — це особистий вибір кожного, який має здійснюватися на добровільній основі. Внаслідок цього за різними причинами незастрахованими є близько 47 млн. осіб або 16% населення (кожний шостий американець не має медстраховки) [259]. Ще 25 млн. осіб не може отримати медичні послуги у повному обсязі. Хвороба може розорити людину. «Майже у половині випадків приватні особи стають банкрутами на тлі проблем зі здоров'ям» [257].
4. Зростанням вартості медичного страхування для учасників: «...у середньому медична страховка сім'ї із чотирьох чоловік становить тепер (дані 2007 рік) \$12106 на рік, при чому \$3281 вносить сам працівник»[258].
5. Тривалість життя американців зростає, тобто кількість людей похилого віку, які потребують медичного забезпечення також зростає, а, отже, затрати на медичне обслуговування будуть зростати.
6. Як вважають деякі експерти, зокрема Вільям Пек/William Peck, — професор, керівник Центру Політики у Сфері Охорони Здоров'я при Університеті ім. Вашингтона в Сент-Луїсі/Washington University in St. Louis's Center for Health Policy,

у США взагалі відсутня система охорони здоров'я. При цьому він вважає, що «під системою мається на увазі високоорганізований і єдиний підхід до вирішення певних проблем — в американській медицині подібне відсутнє» [260]. Аналогічну річ визнає Інститут медицини Національної академії наук: «Сполучені Штати – єдина у світі розвинена індустріальна країна, яка не має універсальної системи охорони здоров'я» [256; 28].

Отже, реформування сфери охорони здоров'я є одним з найбільш складних завдань американського уряду і народу. Президент країни має намір прийняти спеціальні закони та прискорити законодавчі процедури, призначені для створення умов функціонування єдиної системи медичного обслуговування. В результаті цього очікується, що вартість медицини зменшиться, кожний американець отримає страховку (або державну, або від роботодавця) та доступні, якісні послуги [257]. Від успішності заходів покращення ситуації у цій галузі залежить рівень та якість створення та підтримання людського капіталу, задоволення претензій щодо розбудови дійсно постіндустріального суспільства на теренах США.

Американська вища освіта заслужено вважається найкращою з існуючих у світі. Про це свідчать провідні позиції у міжнародних рейтингах вищих навчальних закладів. Так, наприклад, за версією відомого британського THE QS World University Rankings 2008 шість американських університетів входять до першої десятки сотні провідних вузів світу. Це, зокрема Гарвард (1 місце), Принстон (2 місце), Калтек (5 місце), Чикагський (8 позиція), Массачусетський технологічний (9 місце) та Колумбійський університети (10 місце). Загалом, до сотні провідних вузів за даним рейтингом входять 38 американських [261]. Авторитетний китайський Academic Ranking of World Universities дає інший розподіл позицій у власному рейтингу за 2008 рік: п'ятдесят чотири вищі навчальні заклади США займають різні місця у першій сотні провідних вищих навчальних закладів світу. При цьому, до першої десятки увійшли вже 8 американських вузів, зокрема на першому місці очікувано опинився Гарвард, на другому – Стенфорд, на третьому – Берклі, на п'ятому – Массачусетський технологічний університет, на шостому – Калтек, на

сьомому – Колумбійський університет, на восьмому – Принстон, на дев'ятому – Чикагський університет [262].

Отже, існує різниця між позиціями та кількістю американських вузів у різних міжнародних рейтингах, що, імовірно, пов'язано з впливом суб'єктивізму на кінцеві результати оцінки. Однак, це жодною мірою не позначається на визнанні факту, що американська вища освіта є найкращою у світі.

Треба зазначити, що високі результати вищої освіти пов'язані із залученням великої кількості студентів з інших країн світу та формуванням значного імміграційного потоку здібної молоді у США (понад 500 тисяч на рік). Однак, притік талановитої робочої сили високої кваліфікації не може вирішити проблему низької мотивації американської молоді до навчання. Система початкової та середньої освіти, за оцінками деяких американських експертів, (див. наприклад результати роботи урядової комісії з освіти та праці Г. Стівенсона, У. Крейна, тощо) [263], [264], [265] має значні недоліки у порівнянні з аналогами у інших країнах, зокрема у Японії, Великобританії, Німеччині, Китаї. Серед негативних рис відмічаються наступні:

1. Відсутня єдина державна система освіти, кожний штат має право самостійно визначати її структуру [266].
2. Відсутні єдині для всіх шкіл і школярів стандарти знань.
3. У державі відсутнє ставлення з повагою до шкільних успіхів дитини, оскільки освіта – є особистою справою кожного. Індивідуалізм заважає визнанню досягнень особистості у колективі.
4. У школі більше уваги приділяється формуванню соціальних навичок у дитини, а не безпосередньо передачі знань.
5. Шкільні програми є менш інтенсивними щодо вмісту знань, аніж в європейських та азійських школах – викладанню математики, природничих наук, іноземних мов присвячено менше часу (у деяких випадках на третину), ніж в інших країнах.

Лідери нації постійно роблять спроби реформувати освіту. Так, у 1991 року президент Джордж Буш розпочав амбітну програму «Америка-2000. Стратегія освіти», призначену для створення засад домінування у новому столітті. Його син – Джордж Буш, у 2002 році сприяв впровадженню федеральної програми «Ні однієї дитини за

бортом» \ No Child Left Behind. Однак, не зважаючи на значні зусилля та фінансування, яке надається у межах державних та місцевих ініціатив, поки що не відбулося кардинальних змін, які б сприяли закладенню надійного фундаменту лідерства США у галузі освіти у XXI сторіччі.

Проблеми ресурсозбереження, охорони здоров'я та освіти мають бути розв'язані у майбутньому, однак, більш нагальною щодо вирішення на сьогоднішній день є глобальна фінансова криза. Вона розпочалася у США у 2007 році, а потім поширилася у світі 2008 року та, наразі, продовжує прогресувати. У 2008 році світовий ВВП виріс тільки на 2,1%, тоді як у попередні роки мав середнє значення майже 4%. За прогнозами Експертів з ООН у 2009 році він скоротиться на 2,6%. При цьому ВВП США зменшиться на 3,5%, Японії – на 7,1%, Євросоюзу – на 3,7%, країн з перехідною економікою – 5,4% [267]. Якщо зосередити увагу на модераторах економічного зростання – підприємствах, то капіталізація півтисячі найбільших з них знизилася на фондових ринках до \$17,5 трлн, тобто на 40% [251]. У неодноразових виступах керівників міжнародних організацій, зокрема МВФ, Єврокомісії, підкреслюється, що, імовірно, у 2010 році розпочнеться, хоча і слабке, економічне зростання (див. наприклад, програмний документ Єврокомісії «Communication For The Spring European Council: Driving European recovery» [268] Очікується, що її дно було досягнуто 2009 року.

Протидіяти фінансовому хаосу можуть тільки державні інституції. Від їх реагування залежить рівень соціальної безпеки під час кризи. Тому зараз у світі набули популярності ідеї етатизму (державництва), що тримається на державному регулюванні та протекціонізмі. Як відмічає О. О. Громико, для Заходу він проявляється у вигляді соціально-демократичного етатизму, що передбачає турботу про збалансованість економічного зростання та багатства з точки зору справедливості, а також забезпечення існування громадянського суспільства як постачальника демократії [269]. За нашою думкою, на практиці реалізуються дві моделі соціально-демократичного етатизму – англо-американська та франко-німецька. Англо-американська модель призначена для виведення з кризи у першу чергу фінансового сектору, оскільки він є провідним для економік США та Великобританії. Отже, головні акценти у ній – це подолання

шоків на фінансовому ринку, зменшення зовнішнього боргу за рахунок девальвації долару та фунта, підтримка банківської системи як базової інфраструктури у суспільстві. Франко-німецька модель у більшій мірі орієнтована на підтримку реального сектору – промисловості, сільського господарства, виробничого потенціалу, рівня зайнятості. Для країн континентальної Європи саме ефективне виробництво визначає успішність втілення ідеї соціального ринку, призначеного для задоволення потреб найширшого загалу. Крім того, вказані акценти продиктовані наявністю орієнтованого на експорт типу економік.

У цьому зв'язку показовою щодо застосування ідей етатизму є поведінка урядів європейських держав, які системно пробують подолати наслідки та передбачити загрози погіршення соціально-економічного стану. Так, наприкінці 2008 року терміново відбулася націоналізація провідних фінансових установ, які знаходилися на межі банкрутства, зокрема, банку Glitnir (Ісландія), нідерландсько-бельгійської фінансової групи Fortis (державі передано частину акцій), французько-люксембурзько-бельгійської компанії Dexia, німецького банку Hypo Real Estate. Особливо активним щодо нарощення державної присутності в економіці був уряд Великобританії, який у 2008 році ініціював націоналізацію банку Bradford & Bingley, а також поглинання ощадним банком Lloyds TSB іпотечного банку Halifax Bank of Scotland (HBOС) за \$22 млрд. У березні 2009 року влада довела свою частку до 65%, поширивши державну страховку на проблемні активи Lloyds Banking Group об'ємом \$260 млрд. Крім цього, у жовтні-листопаді 2008 року британський уряд виділив другому за величиною банку країни, Royal Bank of Scotland, \$ 26 млрд. в обмін на 60% його акцій [251]. Урядовці не мають у планах довго опікуватися банками. Їх головне завдання – стабілізувати фінансові системи своїх країн, забезпечити ліквідність та підвищити ефективність їх функціонування. Після цього банківські установи буде продано новим приватним власникам. Таким чином влада за кошти платників податків врятує провідний сектор економіки, а потім поверне витрачені кошти до бюджету, можливо, навіть у більшому розмірі за рахунок отриманого зиску від продажу.

Окрім тактичних дій по усуненню кризових процесів Євросоюз спланував та виконує антикризові заходи стратегічного пакету –

Пакету по економічному стимулюванню, в який входить понад п'ятсот ініціатив щодо виходу з кризи. Він був розроблений Єврокомісією та прийнятий до виконання у листопаді 2008 року. Однією з головних складових Пакету є визначення питомої ваги допомоги різним ринковим інституціям. Ці пропорції представлено на рис. 5.2.

Отже, аналізуючи дані рисунку можна стверджувати, що Єврокомісія розглядає три ключові сфери для надання допомоги – підтримка попиту на основі стимулювання споживання на рівні працюючих та домогосподарств – 16% підтримка ринку праці та 21% на покращення купівельної спроможності домогосподарств, тобто у сукупності 37% від загального обсягу допомоги. Далі йде підтримка пропозиції на основі стимулювання промисловості, торгівлі та підприємств, що становить 31% допомоги Пакету. При цьому 60% від даної суми мають спрямовуватися на надання кредитів малому та середньому бізнесу. Шоста частина має профінансувати ключові галузі, від яких залежить попит. А 11% та 12% планується надати у вигляді прямих субсидій та нефінансової допомоги у формі консультативних та регулятивних послуг. Ще майже третину (32%) передбачає підтримка інвестиційної активності. Загалом, підтримка ділової активності займає у Пакеті 63% коштів [270].

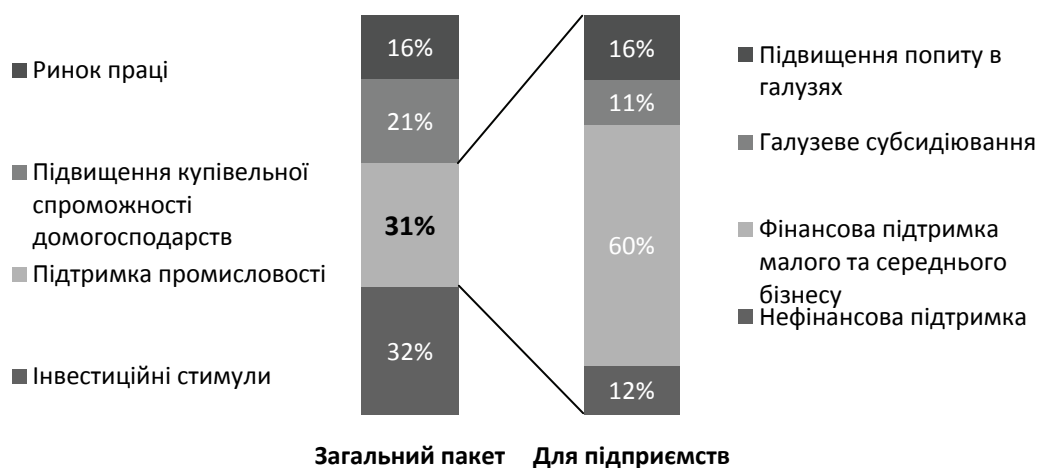

Рис. 5.2. Структура Пакету економічного стимулювання у ЄС [270].

Як узагальнив антикризову діяльність у розвинених країнах російський учений І. Д. Іванов:

«Приймаються заходи як зверху, так і знизу. Зверху — це закачування ліквідності, наприклад, націоналізація «поганих боргів», збиткових банків, інвестиційних компаній та їх пакетів. Заходи знизу — це податкові пільги підприємствам, використання інших гарантій замість капіталу, жорстка регламентація поведінки менеджерів та інститутів, що претендують на державну підтримку» [271].

Країни Південно-Східної Азії у подоланні кризи керуються традиційними для них інтересами у виробничому секторі. Однак, їх ініціативи щодо утримання лідерства у цій сфері ускладнюються націленістю на зовнішній ринок та залежністю від експорту. Оскільки ринки розвинених країн стагнують внаслідок зростання схильності споживачів до заощаджень, доля високих темпів економічного зростання «азійських тигрів» знаходиться під загрозою. У нових умовах вони мають задіяти та розширити внутрішній попит для підтримки вітчизняних товаровиробників. А це означає розворот у відносинах між суб'єктами локального попиту та пропозиції. Підтримка платоспроможного попиту через збільшення зайнятості, політику зростання доходів, підвищення ефективності господарської діяльності – це головні завдання урядів країн Південно-Східної Азії. На заваді стоять територіальна та галузева неоднорідність інвестування, структурна та інфраструктурна незбалансованість економіки, високий рівень монополізму в базових галузях та надлишкова конкуренція – в галузях, що виробляють продукцію для широкого вжитку, низька ефективність використання ресурсів, тощо.

Окремого згадування заслуговує проблема масової бідності, яку важко вирішувати за умов погіршення економічної кон'юнктури. Тим більше, що кількість зайнятих скорочується внаслідок падіння виробництва. Тому вихід з кризи тут буде тривалим і супроводжуватиметься значною соціальною напругою з високою імовірністю заворушень.

Нове століття для пострадянських країн розпочалося з перезавантаження економічного зростання у наслідок світової фінансової кризи 1998 року.

Росія, що мала порівняно з іншими пострадянськими країнами високий ступінь інтеграції у світове господарство постраждала найбільше. На той час ціна на російську нафту сорту «Уралс» знизилася до 11,8 доларів за барель, тобто більш ніж на третину у порівнянні з 1997 роком [272]. Отже, обсяг експортних надходжень від її продаж був мінімальним і не покривав потреб у наповненні бюджету. Уряд на основі всебічного аналізу ситуації прийняв рішення про оголошення 17 серпня 1998 року дефолту по внутрішньому боргу. Прем'єр-міністр С. Кириєнко так пояснив причини цього рішення: «При 100 з надлишком мільярдів доларів зовнішніх боргів, при 400 млрд. рублів внутрішніх боргів, не беручи у борг на покриття старого боргу, Росія існувати не зможе. У нас за місяць гаситься 35 млрд. рублів на ДКО. При цьому всі доходи бюджету становили 20-25 млрд. рублів» [273].

Однак, головною причиною дефолту була підтримка великого бізнесу з державного гаманця. На його користь за санкцією найвищих державних діячів перерозподілялися загальнонародні грошові потоки та доходи. Таке компрадорське, за суттю, ведення справ призвело до тимчасового вичерпання державного фінансового ресурсу. У певний момент російській державі не вистачило запасу міцності, щоб забезпечити свої зобов'язання. Її платоспроможність було надовго підірвано.

Дефолт спровокував глибоку фінансову кризу, в ході якої російський рубль щодо долара знецінився з 6,2410 (липневе значення) до 22,6000 рубля (значення січня 1999 року) за долар, тобто приріст номінального курсу долара до рубля склав 262% [274]. Різке знецінення заощаджень населення у національній одиниці щодо долару підірвало довіру до банківського сектору. Народ штурмував банки, пробуючи повернути вклади, або перевести їх у вільноконвертовану валюту. Тисячі банкірів стали безробітними. За декілька місяців припинили роботу сотні банків. За даними Центробанку Російської Федерації кількість працюючих банківських установ з серпня по грудень зменшилася з 1786 до 700. За цей період банківський капітал скоротився на третину [275; 412]. Курсові

коливання, слабкість бюджету та недоступність фінансових ресурсів призвели до поширення кризи на реальний сектор економіки. При цьому відбулося падіння ВВП на 5%. Занепад торкнувся імпортерів, оскільки зміна курсу зробила їхню бізнес-модель недостатньо ефективною. Пов'язані з ними підприємства і організації мали швидко переорієнтуватися на інші джерела продукції. Ними, певним чином, стали вітчизняні товаровиробники та великі підприємства – представники транснаціональних компаній у Росії. У цей період було надано поштовх до розвитку експортно-орієнтованого виробництва обробної промисловості – машинобудування, харчової промисловості. Курсова динаміка створила передумови для підвищення конкурентоспроможності російської продукції за кордоном. За нового курсу продавати сировину стало більш вигідно, навіть незважаючи на низькі ціни. Отже, відмова влади від виконання зобов'язань за облігаціями державного займу стала відправною точкою міграції економіки та ринків Росії до нової якості, у нову точку рівноваги. На жаль, це сталося за рахунок погіршення життєвого рівня росіян. Саме завдяки зусиллям народу вдалося у порівняно короткий термін відновити економічне зростання в Росії.

Деяко по-іншому, судячи з офіційних джерел, протікала фінансова криза у Казахстані.

По-перше, вона була обумовлена скоріше не азійськими подіями, а російським дефолтом, оскільки існувала більша зв'язаність між економіками цих двох країн наприкінці 90-х років ХХ століття.

По-друге, вона мала значно спокійніший характер, ніж у сусідів. Так, реальний ВВП знизився на 1,9%. Зростання цін у 1999 році склало на споживчому ринку 17,8% і на готову продукцію 57,2% [276; 7-47]. Воно відбулося внаслідок запровадження у квітні 1999 року вільноконвертованого курсоутворення. За рік курс казахської національної валюти знизився з 84 до 139 тенге за долар, тобто девальвація тенге склала 64,4%. [277]. Цей захід дозволив зберегти та примножити експортний потенціал країни. Вже цього ж року розпочалося економічне зростання (на рівні 2,7% до 1998 року). А в перший рік нового століття ВВП зріс ще на 9,8%. Таким чином, розпродаж природних багатств за зниженими для покупців цінами дозволив вберегти казахську економіку від тривалої рецесії. Опосередкованим свідченням про складну ситуацію у суспільстві є

рекордно низька (мінімальна для всіх років незалежності) кількість зареєстрованих одружень та народжень дітей. Тобто народ мав значно гірші умови для існування, ніж про них повідомляли офіційні видання та статистика. Таким чином, об'єктивна інформація про хід кризи 1998 року у Казахстані є недоступною.

На протигагу своїм казахським колегам, офіційний Мінськ взагалі не надає інформацію про стан економіки за період з 1996 по 1999 рік включно. На сайті «Республіка Беларусь: официальная национальная статистика» наявні лише дані за 1995 рік, та за період з 2000-го по 2008 роки. Імовірно, що економічна динаміка в Білорусі наприкінці дев'яностих була негативною. Для відновлення ситуації необхідно використовувати уривчасті відомості з різних білоруських джерел, або звертатися до альтернативних досліджень, проведених іноземними науковцями. Наприклад, у річному звіті Національного банку республіки Біларусь «Республика Беларусь и банковская система» за 1998 рік про кризу та її наслідки подається така інформація: «негативний вплив на стан і грошово-кредитну сферу Білорусі зробила російська фінансово-економічна криза. Це виразилося перш за все у посиленні інфляційних і девальваційних процесів, скороченні товарообігу ..., зростанні взаємної за боргованості між господарюючими суб'єктами, погіршенні платіжно-розрахункових відносин» [278; 6]. При цьому середньомісячний приріст споживчих цін у вересні-грудні склав 21,3%, тоді як у січні-серпні – 3,3%. Експорт скоротився за рік на 4,4%. Виходом зі складної ситуації стала «випереджаюча девальвація» [278; 6].

Керівник Центру макроекономічного регулювання Інституту економіки НАН Білорусі, д.е.н. О.І. Лученок у своїй роботі «Взаємозв'язок грошово-кредитної політики і фінансових проблем столичних підприємств» указує, що під час кризи 1998 року відбувся такий загальний ріст рівня цін, що у перерахунку на одиницю продукції у вартісному виразі грошова маса зменшилася у 2,3 рази. Заходи щодо подолання негативу призвели до запровадження жорсткої грошово-кредитної політики. Це, у свою чергу, суттєво підірвало фінансові можливості підприємств та їх здатність до новацій та інновацій [279].

Інтернаціональний колектив дослідження Фонду CASE та Інституту приватизації та менеджменту на тему «Вплив російської

кризи на економіку республіки Білорусь» таким чином оцінюють результати управління економікою країни протягом 90-х років:

1. Наявність гіперінфляції на рівні 280% на споживчі товари та 300% на товари від виробників.
2. Двократне падіння обсягів капіталу банківської системи на перший рік кризи.
3. Падіння монетизації економіки і заощаджень підприємств і населення більш ніж у 1,7 рази внаслідок втрати білоруським рублем функції накопичення.
4. Інвестиційний колапс внаслідок втрати внутрішніх джерел відновлення, тощо [280].

Автори вважають, що дефолт у Росії став спусковим гачком для запуску кризового механізму. Всі його складові напередодні 1998 року мали місце в Білорусі внаслідок національної специфіки здійснюваної економічної політики, зокрема жорсткого державного регулювання ціноутворення, масового надання субсидій неефективним господарським суб'єктам, відсутності реструктуризації та оновлення неконкурентоспроможних підприємств, тощо.

Викладені думки експертів красномовно свідчать на користь гіпотези про падіння у 1998 році ВВП Білорусі на рівні не меншому, аніж у Росії, тобто не менше 5%. Однак, якщо у Росії шляхом мобілізації підприємницького потенціалу суспільства створили національну альтернативу імпорту і взяли курс на економічне зростання, то Білорусь продовжила консервувати спадок радянської епохи у вигляді неконкурентоспроможних на світовому рівні промисловості і сільського господарства, придатних на низькому рівні якості задовольняти потреби громадян. Відмова від досягнення світового стандарту рівня життя вихолостила економічне зростання, яке розпочалося в Білорусі на початку нового століття.

Подібні до білоруської мали траєкторії розвитку такі країни СНГ як Узбекистан та Туркменістан. Їх авторитарні політичні режими стали на заваді демократизації суспільства та реформування економік. Тому результати падіння початку-середини дев'яностих були значно нижчими, ніж у Росії, Україні, Казахстану, Молдови. Значний сировинний потенціал Узбекистану та в особливості Туркменістану дозволяв утримувати на високому рівні надходження

від експорту. Саме завдяки наявності стратегічних запасів корисних копалин – нафти, газу, золота, урану, молібдену ці країни були і залишаються привабливими для інвесторів. Однак, не зважаючи на відновлення економічного зростання у середині 90-х, світова криза 1998 року також негативно позначилася на функціонуванні їх господарських систем: мали місце інфляційні сплески внаслідок дефіциту імпортованих товарів та нестачі продуктів харчування через неврожай, скрита девальвація національних валют — наприклад, на «чорному» валютному ринку долар коштував у п'ятеро дорожче, ніж на офіційному [281], падіння ділової активності в середовищі малого та середнього бізнесу, зубожіння населення, тощо. Державне втручання в економіку дещо покращило ситуацію, хоча не було достатньо ефективним. Вихід на новий етап зростання відбувся здебільшого за рахунок покращення кон'юнктури на світових сировинних ринках на початку XXI століття.

Значно сильніше криза 1998 року торкнулася Киргизстану. За офіційними даними темпи економічного зростання зменшилися з 9,9% у 1997 році до 2,1% у 1998 році, тобто на 7,8%, інфляція за рік склала 16,85%, девальвація курсу сома становила 69,1%, рівень резервів національного банку скоротився до 2,5 місяців [282]. Для народу країни криза принесла безробіття, зниження оплати праці та соціальної допомоги, втрату частини заощаджень на рахунках у банках, розчарування у вільному ринку. У таких умовах прийняття та реалізація антикризової програми дозволило поживити ділову активність та створити умови для імпортозаміщення на незадіяних потужностях вітчизняних підприємств для задоволення внутрішнього попиту. Можна сказати, що сценарій розвитку як кризових так і посткризових подій у Киргизстані певним чином схожий на російський. Це можна пояснити значною залежністю цієї центрально-азійської країни від економічного поступу північного сусіда.

Окремого згадування потребує Таджикистан, як країна, яка зазнала руйнівного впливу п'ятирічної громадянської війни (1992-1997 р.р.). В ході неї була практично знищена структура та інфраструктура економіки. За даними міжнародної організації International Crisis Group у результаті війни загинуло від 60 до 100 тисяч осіб, близько 600 тис. громадян залишили свої домівки та 80

тисяч – емігрувало в інші краї. Загальні втрати оцінюються у розмірі \$7 млрд. [283]. Відбудова економіки відбувалася вкрай повільно та незадовільно внаслідок розширення кримінальної, нелегальної та тіньової її складових, високого рівня корумпованості центральної влади та її слабкості на місцях. На початок нового століття Таджикистан постав бідною країною, що поступово, послідовно та невпинно втрачає цивілізований стан. Вина за втрату економічного та людського потенціалу лежить на таджицькій еліті, яка не змогла відповісти на виклики сучасності та використати незалежність для потреб розвитку та покращення життя людей.

Молдова, а також країни Кавказу та Закавказзя, як і Таджикистан, у 90-х роках пройшли випробування війною, зокрема, у 1991-1992 р.р. відбулася військова спроба повернути до складу Молдови Придністров'я, гострий військовий конфлікт точився у 1992-1994 р.р. між Армєнією та Азербайджаном за Нагорний Карабах, а Грузія у 1992-1993 р.р. вирішували питання територіальної цілісності у Абхазії. Війна надовго підірвала економіки цих країн як унаслідок руйнування та пошкодження інфраструктури, так і через фактичну територіальну дезінтеграцію: Придністров'я було втрачено для Молдови, Абхазія – для Грузії, а Нагорний Карабах – для Азербайджану.

Світова криза 1998 року певним чином вплинула на стан згадуваних країн, однак, у першу чергу, динаміка їх економічного зростання залежала від протікання складних внутрішньополітичних процесів та нарощення силових структур для підтримки влади. Розірвати замкнене коло занепаду та внутрішніх конфліктів першим серед країн вдалося Азербайджану, оскільки авторитарне керівництво використало національне багатство – нафту, як прискорювач для виходу з кризи. Армєнія, Грузія та Молдова не мали такого потужного ресурсу, тому їх вихід на траєкторію економічного зростання був складним і тривалим.

Загалом, кризою 1998 року та її подоланням у 1999-2000 р.р. завершився тривалий етап перетворення бувших соціалістичних республік Радянського Союзу на самодостатні незалежні країни. Його протікання фахівці зі Світового банку назвали «перехідною рецесією». Вона характеризується такими даними (див. табл. 5.2).

Таблиця 5.2.

Перехідна рецесія у пострадянських країнах

Назва країни	Кількість років падіння виробництва	Кумулятивне падіння виробництва, %	Реальний ВВП, 2000 (1990 = 100)
<i>Азербайджан</i>	6	60	55
<i>Арменія</i>	4	63	67
<i>Білорусь</i>	6	35	88
<i>Грузія</i>	5	78	29
<i>Казахстан</i>	6	41	90
<i>Киргизстан</i>	6	50	66
<i>Молдова</i>	7	63	35
<i>Росія</i>	7	40	64
<i>Таджикистан</i>	7	50	48
<i>Туркменістан</i>	8	48	76
<i>Узбекистан</i>	6	18	95
<i>Україна</i>	10	59	43
Загалом по СНД	6,5	50,5	62,7

Джерело: Світовий банк 2002 [284; 5].

Таким чином, практично всі країни СНД протягом десятиліття процесу ринкових перетворень зазнали зменшення ВВП та падіння виробництва. Найбільше падіння зафіксували у Грузії, Молдові, Україні, Таджикистані та Азербайджані. Треба зазначити, що всі ці держави за виключенням України вели війни або мали військові конфлікти на своїй території. Найменші втрати за перше десятиріччя незалежності зазнали Узбекистан, Казахстан, Білорусь та Туркменістан. Однак, їх достатньо високі результати були забезпечені сильною авторитарною владою та шляхом відступництва від цінностей демократії, тобто фактичного відсторонення суспільства від ініціювання та впровадження справедливих та цивілізованих змін.

В ході першопочаткових реформ за помилковими рецептами Вашингтонського консенсусу було використано приватизацію для перерозподілу створеної багатьма поколіннями загальнодержавної власності на користь так званого «ефективного власника», а реально — політичної та бізнес-еліти, яка проклінулася з кола партійних та господарських функціонерів, кримінальних груп, силових структур. Гіперінфляція прискорила збагачення еліти за рахунок знецінення радянських активів. Фактично, радянська спадщина за безцінь була привласнена зацікавленими особами. Так наприкінці минулого століття було створено національну буржуазію та сформовано первинний капітал в пострадянських країнах.

Особливістю СНД щодо процесів первинного накопичення багатства стала тотальна пов'язаність першокапіталістів з центральною владою. Практично тільки представники провладних груп могли легітимно здійснювати фінансово-економічну діяльність, тоді як підприємці малого та середнього бізнесу опинилися поза законом. За замовленням представників влади їх переслідували за допомогою силових служб – податкової інспекції, міліції, служби безпеки. Це послаблювало підприємницький дух у суспільстві, приводило до монополізації окремих галузей та знищення конкуренції як на загальнодержавному, так і на місцевих рівнях.

Систематична боротьба за домінування спростила бізнес-середовище. Економічно та фінансово успішними щодо функціонування виявилися тільки суб'єкти господарювання, пов'язані з добувними, сировинними та переробними галузями з невисоким ступенем переробки. У новій моделі суспільства перестала бути затребуваною вітчизняна продукція високого ступеню переробки. Високоякісні імпортні товари витіснили вітчизняні аналоги. Примітивізація господарського життя негативно вплинула на інші сфери діяльності — науку, освіту, охорону здоров'я, мистецтво. Вони

виявилися надлишковими у спрощеній версії дійсності, оскільки правлячі верхівки країн-сировинних придатків не зацікавлені у підтриманні високих темпів науково-технічного розвитку, тобто у здійсненні інновації, або покращенні якості та тривалості життя.

Хижацьке ставлення до національного багатства, зокрема ненормований видобуток природних ресурсів наніс непоправної шкоди екології, зокрема, тисячі квадратних кілометрів тундри у Західному Сибіру перетворено на пустелю, Аральське море утричі зменшилося за розмірами, Українські Карпати втратили частину лісових біоценозів. Ці втрати жодним чином не компенсовано, а наслідки від них відчуватимуть майбутні покоління громадян пострадянських країн.

Розповсюдження ринкового фундаменталізму в якості світогляду серед населення бувшого СРСР привело до поширення егоїстичної та споживацької моделі поведінки. «Власний добробут будь-якою ціною» став центральною ідеєю, що заволоділа свідомістю людей. Усвідомлення руйнівних наслідків від її сповідування є низьким, оскільки правляча еліта використовує цю ідею в якості інструменту заволодіння та підкорення реальності. Таким чином легітимізується зазначений тип поведінки – якщо високопосадовці можуть себе поводити, як чужинці-завойовники на рідній землі, то ненаділений владою люд буде поводити себе аналогічно, беручи за приклад саме таке ставлення до оточуючого світу.

Складна економічна, екологічна та світоглядна ситуація у країнах СНД стали причиною депопуляції та децивілізації, призупинивши розвиток людського потенціалу. Це найбільша плата, яку прийшлося сплатити пострадянським країнам за зміну соціально-економічної моделі розвитку.

У Білорусі, Росії, Україні, Грузії, Молдові спостерігається катастрофічні тенденції щодо зменшення кількості населення. У країнах Середньої Азії демографічна ситуація є значно кращою. Однак, вона формується на фоні повернення до традиціоналізму,

тобто до суспільних форм, характерних для середньовіччя та, навіть, епохи варварства.

У такій загрозливих для майбутнього обставинах на початку XXI сторіччя відбувається життєдіяльність незалежних держав на теренах экс-СРСР.

Становлення незалежної України відбувається на тлі глобальних цивілізаційних зрушень, обумовлених визнанням значимості кожної людини в суспільстві, історії та культурі. Інструментом нового світового порядку є формування нового цивілізаційного стандарту життя, який базується на високому рівні та якості життя, що встановлюється, оцінюється та контролюється провідними організаціями громадянського суспільства. Як указують автори дослідження «Україна в 2005-2009 роках»: «... до основних соціально-економічних індикаторів рівня та якості життя відносять: демографічні показники, тривалість життя, доходи та витрати, показники охорони здоров'я, обсягу споживання важливих продуктів у натуральному виразі, забезпеченість освітніми, комунальними і соціальними послугами, показники соціального забезпечення, частку витрат бюджету на розвиток соціальної сфери» [43; 153-154].

Досягнення високого рівня та якості життя для кожного громадянина передбачає існування високоорганізованого суспільства, у якому гармонізовано техніко-технологічну, економічну, правову, політичну та інші складові діяльності. Отже, щоб увійти до когорти сучасних країн, що розбудовують достойне майбутнє для власних громадян, Україна повинна мати високоорганізоване суспільство, яке створило відповідні матеріальні та інституційні умови для впровадження нового цивілізаційного стандарту життя. Проте, відмова від радянського соціалістичного проекту та наступна трансформація країни у руслі рекомендацій Вашингтонського консенсусу, зокрема проведення прискореної приватизації, та підвищення цін («шокової терапії») призвели до системної кризи нашого суспільства, що у економічній сфері проявилось у масовому зубожінні населення, несправедливому перерозподілі загальнонародної власності на користь наближених до влади осіб, банкрутстві десятків тисяч суб'єктів господарювання, втраті темпів економічного зростання та потенціалу. Вітчизняні науковці – автори «Національної доповіді», так характеризують ці процеси:

«Україна пережила десять років падіння, внаслідок чого ВВП знизився до 40,8 %, а після наступних дев'яти років зростання ледь сягнув 74,1 % від рівня 1990 р. Порівняно з 1991 р. реальні наявні доходи населення спочатку знизились до 32,9 % у 1999 р., а потім зросли до 101,3 % у 2008 р. Отже, вісімнадцять років для зростання доходів населення в цілому втрачено.

Результатами економічного зростання різні верстви населення країни скористалися по-різному, зокрема, все більше ресурсів концентрувалося в руках відносно нечисельних груп» [38; 6].

З 1999 по 2008 рік в Україні спостерігалось економічне зростання (див. рис. 5.5), яке було обумовлене підвищенням попиту на світових ринках на сировину, зокрема метал, та продукцію хімічної промисловості.

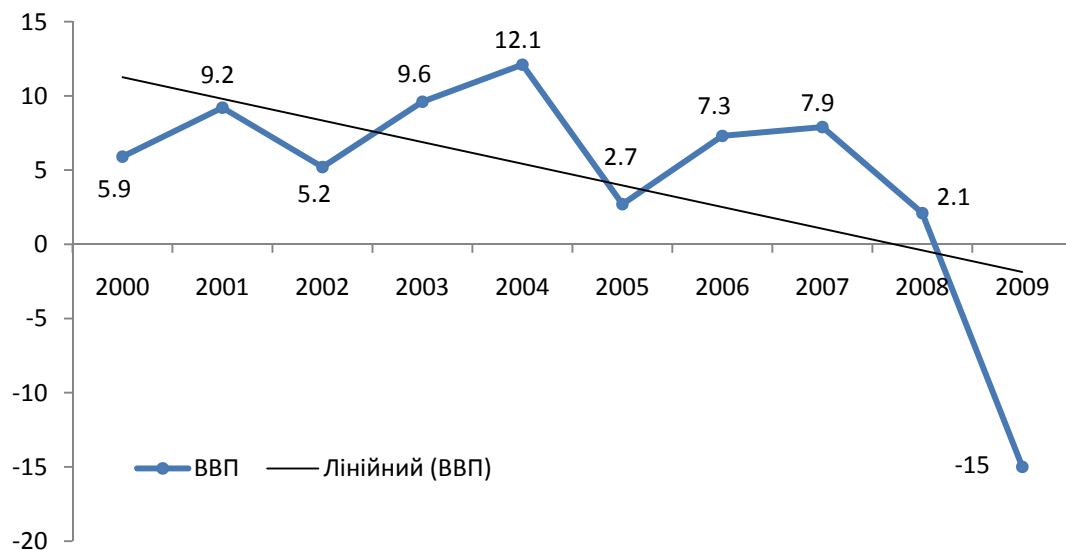

Рис. 5.5. Динаміка зміни обсягів ВВП у 2000–2009 рр. (% до попереднього року) [38; 15].

Саме металургійна та хімічна промисловість на початку 2000-х стали галузями-локомотивами економічного росту. У цей період спостерігалось поживлення у будівництві, яким скористалися спекулянти для формування бульбашки на ринку нерухомості. Покращила свою позицію на внутрішньому ринку харчова промисловість, суб'єктам якої вдалося витіснити з більшості ніш іноземних конкурентів та створити умови виробництва продукції на експорт. Стрімкої трансформації протягом десятиліття зазнала галузь зв'язку, у якій безпосередньо втілювалися новітні технології – впровадження цифрового стандарту передачі даних, поширення мобільного зв'язку, інтернету, тощо. Вітчизняне машинобудування у середині 2000-х отримало стимул до зростання, зокрема збільшився випуск автотранспортних засобів, обладнання, верстатів, приладів та інших засобів виробництва.

Попри загальну тенденцію зростання українське сільське господарство внаслідок недостатності інвестицій продовжувало стагнувати, зокрема спостерігалось перманентне скорочення поголів'я крупної рогатої худоби, свиней, площі посівів зернових, цукрового буряка. При цьому зміна структури посівів у рослинництві на користь олійних культур – соняшника та ріпаку, не зважаючи на значний зиск для сільгоспвиробників, загалом, призвела до виснаження чорноземів, поширення хвороб рослин, посилення занепаду природного середовища. Найбільш складна ситуація спостерігалася у легкій промисловості, потенціал якої значно скоротився внаслідок неспроможності конкурувати з товарами імпортного виробництва. Також нерозв'язаними залишалися проблеми транспорту, житлово-комунального господарства. Постійне недофінансування позначилося на незадовільному стані доріг, комунікацій, будинків і споруд, прибудинкових територій, парків, скверів та місць відпочинку. Внаслідок цього суспільний простір – зона комфорту особистості, суттєво зменшився та погіршився. Галузі нематеріального виробництва, які найбільшою мірою наближені до людини – освіта, охорона здоров'я, культура, спорт, також поступово занепадали внаслідок недофінансування та відсутності волі та дії щодо збереження та розвитку людського капіталу. Таким чином нерівномірний характер економічного зростання дав можливість одним галузям і окремим групам покращити свої позиції, а щодо інших – призвів до згорання діяльності.

Факторами, що обтяжували ситуацію у країні стали нарощення споживання імпорту, ріст цін, політизоване підвищення розмірів заробітної плати, не підкріплене зростанням продуктивності праці, формування значних обсягів боргів, зокрема в іноземній валюті. Загалом, ми поділяємо твердження колег, що «Зростання протягом 2000–2008 рр. відбувалося головним чином у руслі відновних процесів, базувалося на використанні створених ще за радянських часів потужностей, консервувало застарілу виробничу структуру і закріплювало економіку України як сировинний придаток більш розвинених економік» [38; 6].

Якщо проаналізувати результати діяльності підприємств за період економічного зростання (див. табл. 5.3), то стає очевидно, що до 2004 року отримуване сальдо було достатньо стабільним так само, як і частка прибуткових підприємств. З 2004 року ситуація кардинально покращується і величина фінансових результатів стрімко збільшується — у декілька разів перевищуючи значення, характерні для початку 2000-х років. Піку даний процес досягає у 2007 році, коли значення показника сальдо підприємств до оподаткування дорівнювало 135,9 млрд. грн. або 19% розміру ВВП України 2007 р. у фактичних цінах (720,7 млрд.грн.). При цьому питома вага прибуткових підприємств зросла і у піковий 2007 рік становила 67,5%. Отже, за сприятливих умов зовнішньої та внутрішньої кон'юнктури ринків понад дві третини вітчизняних підприємств мали ефективний економічний механізм.

Таблиця 5.3.

Результати діяльності вітчизняних підприємств у період зростання

Показники	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
<i>Фінансові результати (сальдо) підприємств до оподаткування, млрд. грн.</i>	18,7	14,6	19,6	44,6	64,3	76,3	135,9	4,05
<i>Темпи зростання до відповідного періоду попереднього року, %</i>	134,5	78,1	134,2	2276	144,4	118,5	1781	6,6
<i>Питома вага прибуткових підприємств, %</i>	61,8	61,2	62,9	65,2	65,8	66,5	67,5	62,8

Джерело: [38; 31].

Однак, у другій половині 2008 року падіння попиту на метал та хімічну продукцію у світі стало приводом для розгортання гострої фази кризи в Україні, яка мала здебільшого фінансовий характер. Зменшення валютних надходжень суттєво погіршило стан фінансового сектору, який тривалий час розвивався за рахунок перепродажу валютних залучень. Недостатньо ефективні дії НБУ щодо виправлення ситуації на валютному ринку спричинили до різкої девальвації гривні і кризи ліквідності у банківських установах. Внаслідок зміни фундаментальних співвідношень в економіці України відбулося падіння виробництва та споживання практично у всіх сферах життєдіяльності суспільства, хоча статистичні дані 2008 року є достатньо оптимістичними, оскільки результати господарювання першої половини року певним чином компенсували негативи кінця року. У повній мірі зафіксувати наслідки протікання гострої фази кризи вдалося лише у 2009 році, протягом якого відбулося зменшення ВВП на 15,1% [71]. Деяке економічне пожвавлення першої половини 2010 року дає надію на стабілізацію ситуації та, у перспективі, започаткування нової стадії економічного зростання за умови реалізації заходів викладених у «Новому курсі: реформи в Україні 2010-2015» — рекомендацій учених НАН України [7].

При реформуванні засад української держави слід визначити головний пріоритет. Ним має стати людина та її світ, тобто безпосередні складові покращення рівня та якості життя особистості та впровадження нового цивілізаційного стандарту. Це, у першу чергу, – житло, вода і харчування, охорона здоров'я і освіта.

Світ людини починається з місця її існування, з простору, який вона безпосередньо творить для себе і своїх близьких. Таким місцем і простором є житло, забезпеченість яким в Україні є недостатньою. Володимир Поляченко – народний депутат, президент Будівельної палати України наводить такі дані: «За останніх 5 років в Україні на душу населення побудовано 0,8 м². Це в сім з половиною разів менше, ніж в США, в шість разів менше, ніж в Китаї, в два з

половиною рази менше, ніж в Латвії, в два рази менше, ніж в Польщі, Росії, Угорщині, Казахстані, Чехії. ... забезпеченість житлом у нас в три рази менша, ніж в США, в два рази менша, ніж в Литві і Чехії, в 1,6 разу менша, ніж в Угорщині і Польщі» [91]. За статистикою у 2009 році 1,174 млн. осіб знаходяться на квартирній черзі (див. таблицю 5.4) і тільки 11 тисяч з них отримали житло, тобто для того, щоб виконати зобов'язання перед черговиками, за умови збереження наявних темпів надання квартир, державі потрібно сто років.

Таблиця 5.4.

Житловий фонд в Україні у 1990-2009 р.р.

Роки	Весь житловий фонд, загальної площі, млн.м ²	У середньому на одного жителя, м ²	Кількість квартир, усього, тис.	Кількість сімей та однаків, які перебували на квартирному обліку на кінець року, тис.	Кількість сімей та однаків, які одержали житло протягом року, тис.
1990	922,1	17,8	17656	2638	235
1991	932,7	18,0	17827	2728	179
1992	944,7	18,2	17947	2696	166
1993	960,6	18,5	17978	2636	144
1994	962,9	18,7	18021	2578	104
1995	978,3	19,2	18303	2411	82
1996	995,2	19,7	18565	2297	56
1997	1002,6	20,0	18784	2164	47
1998	1008,4	20,2	18858	2029	37
2000	1015,0	20,7	18921	1765	32
2001	1026,1 ³	21,0	18960	1624	29
2002	1031,7	21,3	19023	1533	25
2003	1035,7	21,6	19049	1460	25
2004	1040,0	21,8	19075	1414	23
2005	1046,4	22	19132	1323	20
2006	1049,2	22,2	19107	1300	20
2007	1057,6	22,5	19183	1252	17
2008	1066,6	22,8	19255	1216	17
2009	1072,2	23	19288	1174	11

Джерело: [71]

З 1990 року кількість квартир зросла тільки на 1632 тис., або на 9,2%, тоді як кількість черговиків скоротилася у 2,4 рази. Крім цього, значна частина житлового фонду потребує реконструкції та модернізації щодо покращення умов проживання. Надування бульбашки на ринку нерухомості тільки погіршило ситуацію з забезпеченістю житлом, оскільки ціни не відповідали якості пропозиції та значно перевищували можливості громадян щодо придбання житла. Включення у середині 2000-х механізму іпотечного кредитування, відсотки за яким можна охарактеризувати як лихварські, призвело до формування боргової кабали серед працюючих співвітчизників, які потребували житла.

Отже, житлова проблема потребує розв'язку, особливо з огляду на необхідність покращення демографічної ситуації, оскільки саме вона є причиною ненародження десятків тисяч українців.

Якість води та харчування безпосередньо впливають на формування організму людини та його функціонування. Здоров'я, працездатність особи у першу чергу залежить саме від споживання рідини і їжі.

Забезпеченість якісною питною водою в країні є низькою, оскільки якість води не відповідає встановленим стандартам на вміст шкідливих речовин. При цьому місцева влада не поширює дані щодо моніторингу якості води. Очисні споруди є застарілими. Внаслідок постійного недофінансування вони функціонують не на повну потужність, або з вадами щодо процесу очищення. Покращення ситуації можливе за рахунок модернізації та покращення фінансування очисних споруд, створення пунктів доочистки води за рахунок встановлення фільтрів для колективного та індивідуального використання.

Існуюча харчова піраміда більшості українців, не зважаючи на деякі зміни у позитивний бік, загалом не відповідає сучасним уявленням про здорове і корисне харчування (див. табл. 5.5).

Таблиця 5.5.

Споживання продуктів харчування населенням України (на одну особу за рік; кг)

Назва показника	2000	2003	2004	2005	2006	2007	2008
М'ясо і м'ясопродукти (у перерахунку на м'ясо, включаючи сало і субпродукти у натурі)	33	35	39	39	42	46	51
Молоко і молочні продукти (у перерахунку на молоко)	199	226	226	226	235	225	213
Яйця, шт.	166	214	220	238	251	252	265
Риба і рибопродукти	8,4	12,0	12,3	14,4	14,1	15,3	17,0
Цукор	37	36	38	38	40	40	40
Олія	9,4	11,3	13	13,5	13,6	14,3	15
Картопля	135	138	141	136	134	130	131
Овочі та баштанні культури	102	114	115	120	127	118	130
Плоди, ягоди та виноград (без переробки на вино)	29	33	34	37	35	42	43
Хлібні продукти (хліб, макаронні вироби у перерахунку на борошно, борошно, крупи, бобові)	125	125	126	124	120	116	114

Джерело: [317; 206].

Переважаючі у раціоні вуглеводистої та жирної їжі сприяє розвитку хвороб, зокрема серцево-судинних. Включення у раціон більшої кількості овочів, фруктів, соків, білкової їжі – молока, кисломолочних продуктів, м'яса, риби, яєць, горіхів є достатньо проблематичним з огляду на їхню високу ціну, тобто низьку доступність для населення цих продуктів харчування. Така ситуація склалася внаслідок несистемності у регулюванні розвитку сільського господарства та харчової промисловості. Як наслідок, більшу частину корисних продуктів нам доводиться імпортувати, оскільки вони не виробляються/не вирощуються в Україні. Отже, слід поставити за мету забезпечити виробництво поживних і здорових продуктів харчування та їх реалізацію за доступними цінами у межах держави. Це значно покращить якість життя населення, тим більше, що наша

країна має високий потенціал сільського господарства та тривалі традиції харчової промисловості.

Середня очікувана тривалість життя в Україні є невисокою у порівнянні з розвинутими країнами (див. табл. 5.6) та становить для жінок – 74 роки, чоловіків – 62 роки, загалом – 68 років.

Таблиця 5.6.

Середня очікувана тривалість життя громадян України та громадян деяких розвинутих країн світу

Назва країни	Україна	Японія	Австралія	Канада	Франція	Швеція
Середня очікувана тривалість життя при народженні, років, загалом	68,46	82,17	81,72	81,29	81,09	80,97
Середня очікувана тривалість життя при народженні, років, чоловіки	62,56	78,87	79,35	78,72	77,91	78,69
Середня очікувана тривалість життя при народженні, років, жінки	74,74	85,66	84,25	84	84,44	83,4

Джерело: [287].

Серед причин смертності найбільшу питому вагу становлять серцево-судинні захворювання, новоутворення (див. табл. 5.7).

Більшість громадян України внаслідок низького рівня та якості життя мають проблеми зі здоров'ям. Особливо великою проблемою є стан здоров'я дітей та людей похилого віку, оскільки саме ці категорії населення є найбільш схильними до хвороб та, відповідно, залежними від якості вітчизняної медицини. Низькі видатки на охорону здоров'я призвели до формування особливого різновиду безкоштовної медицини, коли практично всі витрати на власне лікування несе безпосередньо хвора людина, або її родичі. При цьому ціна медикаментів є високою внаслідок переважання імпорту медичних препаратів по причині недостатньої відповідності сучасним потребам вітчизняної фармацевтичної галузі.

Таблиця 5.7.

Смертність громадян України та її причини

Роки	Всього померлих, тис. осіб	З них від хвороб системи кровообігу	З них від новоутворень	З них від нещасних випадків, отруень і травм	З них від хвороб органів дихання
1990	629,6	332,9	102,3	55,6	37,3
1991	669,9	349,3	105,1	61,0	38,7
1992	697,1	360,0	105,8	67,0	38,5
1993	741,7	408,3	104,6	68,5	42,4
1994	764,6	432,3	104,7	74,9	44,5
1995	792,6	450,4	102,5	82,7	46,1
1996	776,7	446,8	99,2	80,4	44,0
1997	754,2	446,4	97,9	74,7	41,4
1998	719,9	434,0	97,8	69,9	36,3
1999	739,2	448,9	98,5	71,2	37,1
2000	758,1	463,9	97,8	73,6	37,9
2001	745,9	457,4	95,6	75,3	33,5
2002	754,9	465,3	95,1	76,3	31,8
2003	765,4	478,7	93,2	72,6	30,3
2004	761,3	473,7	92,1	71,3	28,5

Роки	Всього померлих, тис. осіб	З них від хвороб системи кровообігу	З них від новоутворень	З них від зовнішніх причин смерті	З них від хвороб органів травлення	З них від хвороб органів дихання	З них від інфекційних та паразитарних хвороб
2005	782,0	488,8	91,8	70,0	31,7	28,0	17,2
2006	758,1	480,8	90,4	64,6	30,2	24,7	16,3
2007	762,9	480,6	90,0	66,0	33,6	25,1	16,8
2008	754,5	480,1	89,0	61,4	35,2	23,3	17,3
2009	706,7	460,6	88,6	48,9	30,1	21,1	15,1

Джерело: [71].

Постійне відкладання реформи системи охорони здоров'я, зокрема впровадження страхової медицини посилюють процеси занепаду галузі, оскільки, з одного боку, її матеріальна база потребує модернізації та відновлення, а з іншого – поширюються негативні практики негуманного ставлення до хворих, вимагання грошей за неякісне лікування, маніпулювання родичами задля отримання зиску, тощо. Таким чином, проблема продовження життя та поліпшення

його якості в Україні має вирішуватися шляхом покращення стану системи охорони здоров'я та вчасної профілактики захворювань. Культивування здорового способу життя, фізичної культури і спорту на загальнодержавному та місцевому рівнях має підтримати прагнення окремих осіб та груп до самовдосконалення та забезпечити необхідну позитивну динаміку щодо покращення здоров'я народу.

Освіта поряд з вищезазначеними факторами є вкрай важливою для особистісного розвитку людини, оскільки сучасність створюється за допомогою знань та інтелекту. Отже, для опановування набутих протягом історичної еволюції цивілізації знань та їх продукування потрібно формувати умови для творчого пізнання дійсності, самореалізації, плекання талантів, а головне – здатності до навчання та продуктивної діяльності протягом життя.

Підводячи деякі підсумки щодо сучасного стану України слід зазначити, що не зважаючи на негативні історично-обумовлені особливості, пов'язані з атомізацією особистості та політику антирозвитку, яку проводила еліта протягом років незалежності, наша країна має значний людський потенціал, який за умов формування, впровадження та реалізації людинолюбної, антропоцентричної стратегії можна зберегти та розвинути, заклавши надійні підвалини для цивілізаційного поступу у XXI столітті.

Загалом, оцінюючи сучасний стан мегацивілізації, вважаємо, що рівень накопичених екологічних, культурних, соціальних, фінансово-економічних проблем у більшості країн світу є настільки високим, що знадобиться не одне десятиріччя для їх подолання. Очевидно, що кризових хвиль буде не одна, не дві, а більше – п'ять-сім протягом наступного десятиліття. При цьому їх амплітуда та частота поступово зменшуватиметься по мірі подолання негативного багажу минулого, або зниження впливу діючих ризиків і загроз.

Найвищий шанс на розв'язання, за умови створення адекватної потребам моделі управління, мають фінансово-економічні проблеми. На сьогодні, вузьким місцем тут є відсутність теоретико-методологічної концепції перебудови фінансового ринку та реального сектору по причині нездатності змодельовати стану «to be» у контексті глобальних та локальних змін, що спостерігаються. Використання державного регулювання та протекціонізму у сучасних умовах є виправданим виключно з огляду визнання їх тимчасовими, тактичними інструментами, що забезпечують певну стійкість середовища в умовах стрімкої еволюції. Підкреслюємо, тільки новий погляд, нова концепція спеціалізованого наукового знання в економіці та фінансах зможе задати напрям соціальним флуктаціям та перевести суспільний базис до якісно нового стану. Враховуючи високий соціальний запит та зацікавленість у подібній концепції можна передбачити, що вона буде згенерована найближчим часом – до трьох років. Її практичне впровадження дозволить отримати позитивні результати протягом ще трьох-чотирьох років. Покращення у фінансово-економічній сфері сприятиме залагодженню соціальних конфліктів та підвищенню креативного тону суспільств. Розширення умов для творчості та самовдосконалення дозволить приступити до експериментів у галузі культури та реалізації екологічних ініціатив. Тому, імовірно, що у період з 2019 по 2021 р.р. буде створено підґрунтя для нового етапу розвитку і зростання. Проте, описаний сценарій є вкрай оптимістичним. Така послідовність подій може відбутися у зрілих та відповідальних суспільствах Північної Європи, можливо Північної Америки. В інших країнах процес зупиниться на етапі покращення фінансово-економічного, або соціального стану, без суттєвих досягнень у культурі та екології. Найбільш песимістичним є варіант, за яким жодна з держав не зможе вийти на рівень якісних перетворень та людська цивілізація продовжить існування у межах минулих досягнень, зловживаючи своїм домінантним становищем на планеті. У такому випадку нас очікує глобальна екологічна і культурна катастрофа, тобто знищення природи та затухання розумного життя.

5.2. Головні риси об'єкта дослідження

Внутрішнє середовище підприємств завжди знаходиться під пильною увагою управлінців різних рівнів. Це пояснюється важливістю пізнання внутрішніх та зовнішніх процесів з метою прогнозування ситуацій та використання їх на користь зацікавлених осіб. У цьому зв'язку важливими є зміни, які відбуваються з вітчизняною економічною наукою, окремі представники якої отримують замовлення збоку топ-менеджменту підприємств на дослідження бізнес-середовища. Дані зміни проявляються у характері цих досліджень, які набувають прикладного спрямування. Таким чином вітчизняна наука дбає про потреби практики і перетворюється на сучасну постіндустріальну силу, яка знаходиться у центрі подій. Зосередження на мінливій реальності дозволяє здійснювати точкові впливи, які у короткостроковій перспективі позначаються на покращенні діяльності господарських суб'єктів та їх взаємодії, у середньостроковій – сприяють формуванню інституційних засад реалізації індивідуальних та групових стратегій, а у довгостроковій – визначають умови підвищення конкурентоспроможності України.

Дослідження середовища підприємства розпочалося після Другої світової війни, коли локус уваги практиків і науковців знову зосередився на мікроекономічних засадах створення суспільного добробуту. У 60-70 роках було сформульовано основні положення стратегічного менеджменту, складовою частиною якого стало вивчення зовнішнього та внутрішнього середовища підприємств. Значний внесок у розвиток даного напрямку внесли такі вчені як А. Томпсон, А. Стріклепд, Р. Фатхутдінов, В. Старбак, Г. Мінцберг, Р. Дафт, Дж. Адамс та інші. Особливо відомими та загальноновживаними стали класифікація типів середовища Ф. Емері та Є. Тріста, метод оцінки середовища І. Ансоффа, двомірна модель Р. Дункана, матриця Д. Катца. Дані розробки носять переважно теоретичний характер та їх застосування щодо української дійсності потребує значної адаптації. Однак, саме зараз існує потреба пояснити сучасні динамічні процеси та знайти прийнятні рішення для вітчизняних підприємств.

Об'єктом дослідження та випробування концепції «підприємство як мікроцивілізація» стала група підприємств, що є членами

Української спілки об'єднань, організацій і підприємств з виробництва продовольчих товарів «Укрпродспілка».

Історія Української спілки об'єднань, організацій і підприємств з виробництва продовольчих товарів «Укрпродспілка» налічує понад 18 років. Вона була утворена 19 вересня 1991 року [299].

«Укрпродспілка» об'єднує понад 250 багатопрофільних підприємств-виробників і постачальників понад 2500 різноманітних продуктів харчування. Головними пріоритетами діяльності є:

- забезпечення потреб населення в харчовій продукції за кількістю, асортиментом, якістю;
- залучення інвестицій для відтворення технічної бази, створення нових продуктів харчування заданих властивостей» [300].

В ході дослідження підприємств «Укрпродспілки» на тему «Мікроцивілізація як ефективна форма забезпечення економічного розвитку і зростання підприємств харчової промисловості», результати якого наведені у підрозділах 6.1 та 6.2., виявлено три мікроцивілізації — ВАТ «Богуславський завод продтоварів», ВАТ «Тетіївський завод продтоварів» та ЗАТ «Шполянський завод продтоварів».

Мікроцивілізації з числа членів «Укрпродспілки» можна коротко охарактеризувати наступним чином:

1. ВАТ «Богуславський завод продтоварів» наприкінці дев'яностих було відроджено групою зацікавлених осіб, що здійснили його приватизацію та створили ефективну систему управління. Продукція підприємства – зефір, печиво, суфле, відзначається високою якістю та смаковими властивостями. Це підтверджено відзнаками та нагородами різних дегустаційних конкурсів, зокрема «Краща торгова марка України», «Вища проба». Розроблена та успішно просувається торгова марка «Богуславна», яка відома у межах України, зокрема на Київщині, Одещині, у Криму, а також за межами країни, зокрема, у Великобританії, куди постачаються окремі партії продукції.
2. ВАТ «Тетіївський завод продтоварів» є підприємством з багаторічною історією. Воно успішно функціонувало як за умов радянського моделі господарювання, так і в складних

перехідних умовах. Завод випускає пряники та вівсяне печиво, які відомі на Київщині та у Центральній Україні.

3. ЗАТ «Шполянський завод продтоварів» — це провідне підприємство з переробки сільськогосподарської сировини та випуску продуктів харчування на Черкащині. Воно є власником торгової марки «Жайвір». Продукція ТМ «Жайвір» — це майонез, чіпси-пластинки, сухарики, козинаки, іриски, халва, ковбаси. Географія збуту: Україна, Білорусь, Азербайджан, Росія, Молдова, Німеччина, США, Ізраїль. На цьому підприємстві автор з середини 2007 року здійснює експеримент по цивілізаційному перетворенню, зокрема, вирощуванню інститутів активного громадянства і культурного лідерства. Ця обставина вимагає детального опису вказаного суб'єкта господарювання.

Свою історію завод розпочав у 1944 році під назвою «Шполянський державний млин». Понад 30 років тривав період становлення — підприємство росло, змінювало назви, об'єднувалося, і у 1978 році остаточно сформувалося під назвою «Шполянський завод продтоварів».

У 1994 році у відповідності до нових ринкових перетворень трудовий колектив приватизував підприємство. Після двохрічної оренди було засноване ЗАТ «Шполянський завод продтоварів».

У 2001 році з ініціативи керівництва підприємства було засновано торгову марку «Жайвір». Розробники торгової марки «Жайвір» особливу увагу приділяють формуванню задоволеності споживачів, що є запорукою зростання кінцевого попиту і, як наслідок — збільшення обсягів реалізації продукції.

Мета створення торгової марки «Жайвір» полягає у тому, щоб зробити доступною широкому колу споживачів якісну продукцію від національного виробника, налагодити взаємовигідне партнерство між виробником та провідними торгівельними мережами України для задоволення кінцевого попиту споживачів та забезпечення високих темпів зростання виробництва та розвитку ЗАТ «Шполянський завод продтоварів». До завдань, які поставили перед собою розробники торгової марки «Жайвір» відноситься поновлення і розширення асортименту продукції, яка користується підвищеним

попитом, зокрема випуску майонезу, ковбас, солодошів, чіпсів, круп, а також формування каналів збуту продукції, рекламування торгової марки, стимулювання збуту продукції шляхом проведення акцій та підвищення ефективності діяльності виробника через впровадження технологій управління, мотивації персоналу, системи управління якістю за стандартами серії ISO 9001/2000.

Багаторічний досвід роботи, вміння знаходити спільну мову з людьми, професіоналізм і вболівання за справу допомагають керівникам акціонерного товариства з честю виходити із складної економічної ситуації сьогодення. Серед результатів діяльності підприємства за останні роки слід відмітити формування міцної матеріально-технічної бази, проведену реконструкцію і будівництво нових цехів виробництва, зокрема: харчоконцентратного, ковбасного, кондитерського, борошномельного, круп'яного, олійножирового та виробництва соняшникової маси. У своїй роботі спеціалісти орієнтуються на розширення та реконструкцію діючих виробництв, технічне переоснащення та модернізацію застарілого обладнання, введення у дію нових технологій та розширення асортименту. Значна увага приділяється якості та конкурентоспроможності продукції. Вона здебільшого виготовляється з місцевої сировини. Спеціалісти підприємства дбають про розробку нових видів продукції.

Підприємство має підсобне господарство, яке змінило свій статус на дочірнє підприємство «Отава». Воно надає допомогу сільськогосподарським виробникам у проведенні весняно-польових робіт, таким чином забезпечивши собі сировинну базу, оскільки однією із складових постачання виробництва є давальницька сировина.

Готова продукція реалізуються через фірмовий магазин та магазини оптового продажу в м. Шпола, дилерів в обласних центрах, а також через фірми та підприємців в різних містах України та за її межами. Збут продукції ЗАТ «Шполянський завод продтоварів» на постійній основі відбувається у п'ятнадцяти регіонах України – Вінницьку, Волинську, Дніпропетровську, Донецьку, Київську, Кіровоградську, Миколаївську, Одеську, Полтавську, Сумську, Харківську, Херсонську, Черкаську, Чернігівську області та АР Крим. Ще у сім регіонів постачання відбувається через окремих дистриб'юторів. Крім того, підприємство експортує продукцію у

Молдову, Німеччину, Ізраїль, США. Таким чином, географія діяльності постійно розширяється, створюючи можливості для отримання додаткових доходів. Для вчасної доставки продукції замовникам підприємство утримує транспорт та організувало власну систему логістики. Кількість дилерів коливалася у межах 70-85 організацій. При цьому найбільші обсяги продажу демонструвала група з 10-15 провідних дилерів. Вони мають для підприємства стратегічне значення, оскільки через них реалізується близько 50% виробленої продукції. Найбільше продукції реалізується на Черкащині та у м. Київ. Популярною є продукція у Дніпропетровську та області, Одесі й області, Миколаєві та області, Кіровоградській області, тощо. Значний потенціал має налагодження системного співробітництва з національними торговими мережами.

Аналіз організаційної структури управління ЗАТ «Шполянський завод продтоварів» (див. рис. 5.3), що наведено у Настанові з якості [285; 56] дозволяє акцентувати увагу на таких моментах:

1. Ієрархія підприємства складається з 6-ти рівнів управління, враховуючи органи Наглядової ради та Зборів акціонерів. Чотири рівні управління підпорядковуються генеральному директору.
2. Найбільше служб (17) підпорядковується генеральному директору, (7) — заступнику генерального директора з інженерно-технічного розвитку та (5) — керівнику господарського відділу.

Ефективна робота акціонерного товариства дає змогу вчасно виплачувати працівникам заробітну плату, сплачувати податки до бюджету, здійснювати благодійну діяльність щодо підтримки спорту та культури. Значна увага приділяється соціальним аспектам розвитку підприємства, зокрема навчанню і підвищенню кваліфікації перспективної молоді і спеціалістів, наданню матеріальної допомоги пенсіонерам, ветеранам війни і праці, утриманню підшефної школи, дитсадка та дитячого табору відпочинку. На підприємстві створені умови для високопродуктивної праці — працює їдальня, де відпускають страви за пільговими цінами, забудовано вулицю із зручними котеджами для працівників заводу.

ОРГАНІЗАЦІЙНА СТРУКТУРА УПРАВЛІННЯ ЗАТ «ШПОЛЯНСЬКИЙ ЗАВОД ПРОДТОВАРІВ»

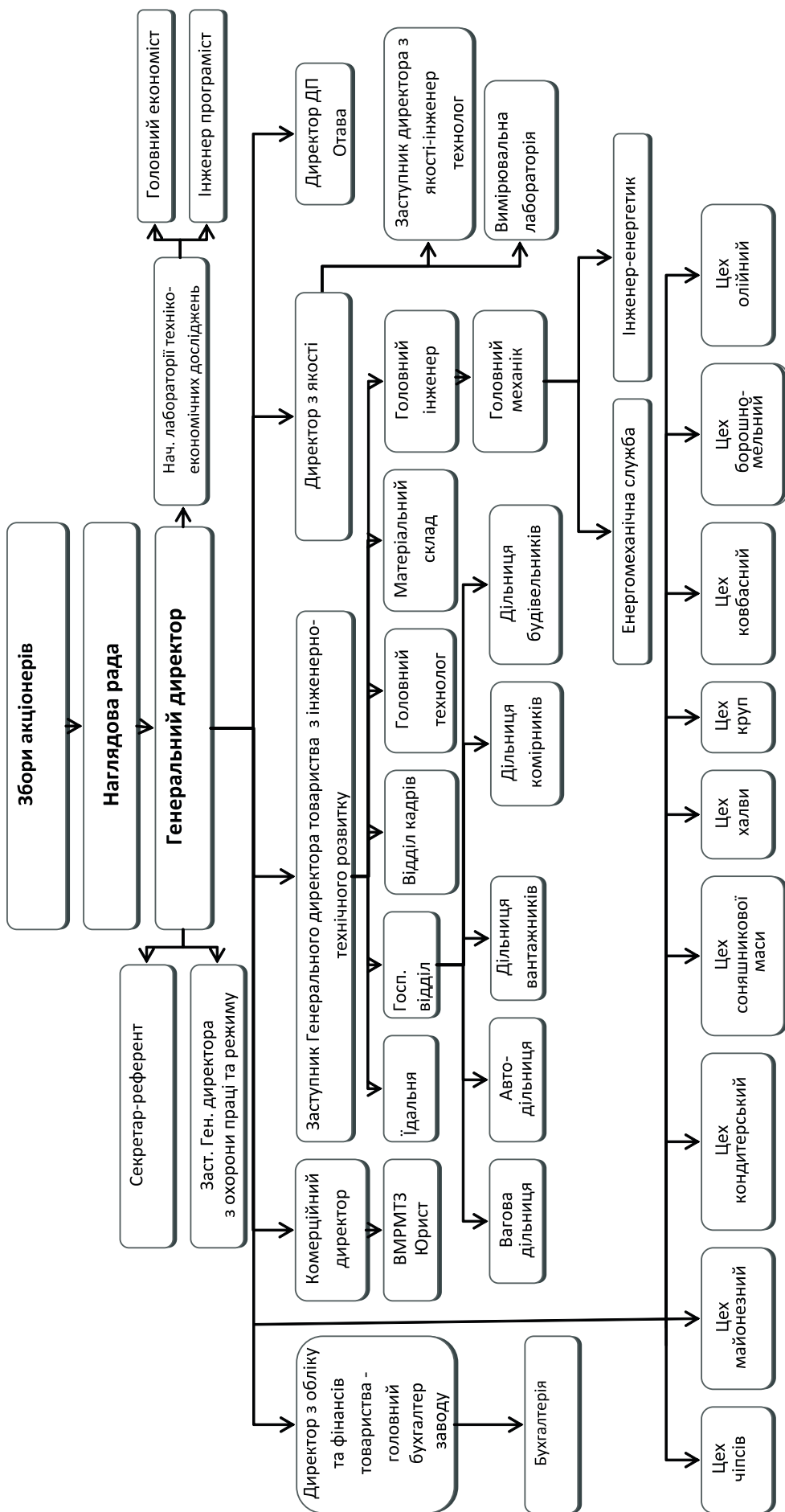

Рис. 5.3. Схема організаційної структури управління ЗАТ «Шполянський завод продтоварів».

Багаторічний досвід роботи, вміння знаходити спільну мову з людьми, професіоналізм, цілеспрямованість і вболівання за справу допомагають керівникам акціонерного товариства з честю виходити зі складної економічної ситуації сьогодення.

Фінансово-економічний аналіз здійснювався на основі наданої фінансової звітності підприємства за 2004-2006 р.р та за 2007 рік і першу половину 2008 року. Вихідні дані та розрахунки показників розміщено у Додатку А.

Аналіз майнового стану і джерел підприємства

За 2004 рік валюта балансу зросла на 637,5 тис. грн., або на 11,22%, що пов'язано з розширенням діяльності підприємства. Дане зростання переважно обумовлене збільшенням обсягу оборотних активів на 674,4 тис. грн., тобто на 36,83%. При цьому елементами цього зростання є запаси, які підвищилися на 523,5 тис. грн. або 36,15%, дебіторська заборгованість за роботи, товари, послуги — +96,3 тис. грн. (+1,12%) та приріст грошових коштів у розмірі 67,4 тис. грн., або 518,46%. Структура активу балансу дещо змінилася: зросли на 7,42 процентні пункти оборотні активи, а необоротні на аналогічну величину зменшилися. Таким чином на кінець року 60% вартості активів приходилося на необоротні засоби та майже 40% — на оборотні.

Пасив балансу змінився за рахунок переважного зростання поточних зобов'язань на 602,6 тис. грн. у абсолютному вимірі та 60,08% у відносному, зокрема, збільшився обсяг короткострокових кредитів на 443,1 тис. грн., або 88,27% та короткострокової заборгованості за товари, роботи, послуги — відповідно 171,1 тис. грн. (+78,85%). Означені процеси позначилися на зміні структури пасиву балансу, в якій суттєво зросла частка поточних зобов'язань з 17,66% до 25,42% (на 7,76 процентних пунктів). Питома вага власного капіталу знизилася на 6,99 процентних пунктів, тобто з 79,67% до 72,68%.

Отже, приріст валюти балансу у 2004 році обумовлений зростанням активів за рахунок збільшення поточних зобов'язань підприємства.

За 2005 рік тенденція до зростання валюти балансу збереглася та набула кардинального характеру. Загальний приріст становив 2464,5

тис. грн. або 39,01%. При цьому збільшилася як величина необоротних, так і оборотних активів – відповідно на 1127,3 тис. грн., або 29,57% та 1337,2 тис. грн. або 53,37%. Необоротні активи збільшилися в частині основних засобів, а оборотні – за рахунок підвищення обсягів дебіторської заборгованості як за товари, роботи і послуги (на 696,2 тис. грн. або 213,36%), так і за розрахунками (на 90 тис. грн., або 71,94%). Крім того, зросли розміри запасів на 540,7 тис. грн., тобто на 27,43%. Процес зміни структури активів продовжився. На кінець 2005 року питома вага необоротних активів зменшилася у структурі до 56,24%, а оборотних активів зросла до 43,76%, тобто на 4,1 процентний пункт у обох випадках.

Пасиви балансу змінилися за рахунок зростання власного капіталу на 441 тис. грн. (9,61%) та поточних зобов'язань на 2143,8 тис. грн. (133,52%). При цьому поточні зобов'язання збільшилися у частині короткострокових кредитів банків (+1195,2 тис. грн., або 126,46%), кредиторської заборгованості (+633,7 тис. грн., або 163,28%) та поточних зобов'язань за рахунками (+314,9 тис. грн., або 115,6%). Також мала місце стрімка тенденція до зміни структури пасивів: питома вага власного капіталу скоротилася з 72,68% до 57,3%, тобто на 15,38 процентних пунктів, тоді як питома вага поточних зобов'язань зросла з 25,42% до 42,69%, тобто на 17,27 процентних пунктів. Треба зазначити, що довгострокові зобов'язання та забезпечення наступних витрат і платежів як джерела фінансування у даному періоді практично не використовувалися.

Отже, приріст валюти балансу у 2005 році відбувся за рахунок зростання активів на основі збільшення поточних зобов'язань та власного капіталу підприємства.

У 2006 році зростання валюти балансу продовжилося. На початок 2007 року вона зросла на 2187,5 тис. грн., або 24,91%. Елементами даного росту стало збільшення розміру необоротних активів на 673,7 тис. грн. (13,64%) та оборотних активів на 1513,8 тис. грн. (39,4%). Оборотні засоби зросли у частині запасів на 810,9 тис. грн. (32,28%) та дебіторській заборгованості за товари, роботи, послуги – 889,9 тис. грн. (87,3%). Одночасно відбулося зменшення дебіторської заборгованості за рахунками на 128,5 тис. грн. або на 59,74%. Структура активів підприємства стала майже рівноважною: 51,17% у ній приходилося на необоротні засоби і 48,83% – на оборотні.

За аналізований рік дещо покращилася ситуація з пасивами, зокрема на 1456,4 тис. грн., або 28,94% зріс власний капітал підприємства, було використано механізм довгострокового кредитування (на суму 159,6 тис. грн.). Однак, поточні зобов'язання продовжили зростати за рахунок короткострокових кредитів (+459 тис. грн.) та поточних зобов'язань з розрахунків (+196,8 тис. грн.). Структура джерел практично не покращилася і залишилася у межах співвідношення 60% власного і 40% залученого капіталу.

Таким чином, зростання вартості активів підприємства у 2006 році відбулося завдяки отримання прибутку, короткострокових позик та формування кредиторської заборгованості.

У 2007 році відбулося стрімке зростання валюти балансу – на 9358 тис. грн., або на 85,31%. Воно зумовлено нарощенням нематеріальних активів на 3300 тис. грн., основних засобів – на 1567 тис. грн., а також збільшення виробничих запасів (на 1741,2 тис. грн.), дебіторської заборгованості (1680,7, на 83%), готової продукції (448,1 тис. грн.), тощо.

У пасиві зростання валюти балансу відбулося за рахунок прирощення власного капіталу на 4017,70 тис. грн., або на 62%, довгострокових (на 209 тис. грн., тобто на 131%) та поточних зобов'язань (5030 тис. грн. – 116,4%). Це сталося внаслідок збільшення статей «Іншого додаткового капіталу» (на 3300 тис. грн.), «Нерозподіленого прибутку» (на 700 тис. грн.), «Короткострокові кредити банків (на 5236 тис. грн., або 201,5%).

Структура активів практично не змінилася. Співвідношення між необоротними та оборотними активами складає 54/46, що з огляду на особливості діяльності є цілком прийнятним. Структура пасиву балансу змінилася в сторону зменшення частки власного капіталу з 59% до 52%. При цьому закономірно відбулося зростання складової «Поточні зобов'язання» на 6,6%. Таким чином, власні та залучені джерела фінансування практично зрівнялися у значеннях. Це є пороговим значенням щодо рівня фінансової незалежності.

Протягом I півріччя 2008 року продовжувала діяти тенденція на збільшення валюти балансу. Вона зросла на 2598 тис. грн., або на 13%. Це відбулося за рахунок нарощення таких складових пасивів як нерозподілений прибуток (на 651 тис. грн.), короткострокові кредити банків (на 670 тис. грн.), кредиторська заборгованість за товари,

роботи, послуги – на 493 тис. грн., або 73%, поточні зобов'язання за розрахунками – на 758 тис. грн., тобто на 90%. Суттєве зростання статей «Кредиторська заборгованість за товари, роботи, послуги» та «Поточні зобов'язання за розрахунками» засвідчує наявність проблем щодо нормального фінансування діяльності підприємства та породжує ризики неплатоспроможності. Активи досліджуваного суб'єкта господарювання зростали переважно у частині дебіторської заборгованості – загалом на 2392 тис. грн., або на 64,5%.

Загалом за аналізований період валюта балансу підприємства зростає. Переважно дане збільшення стосувалося оборотних активів. Статтями за якими відбулося зростання оборотних засобів стали запаси та дебіторська заборгованість. Величина необоротних засобів також суттєво збільшилася. При цьому змінилася структура активів зі співвідношення 70:30 (необоротних/оборотних) до 50:50.

Джерелами змін стало фінансування за рахунок залученого капіталу у формі короткострокових кредитів, кредиторської заборгованості та поточних зобов'язань.

Позитивним моментом є нарощування обсягів отриманого прибутку, який став важливим джерелом фінансування діяльності.

Одночасно, потрібно зазначити, що такі джерела як довгострокове кредитування, забезпечення наступних платежів і витрат, доходи майбутніх періодів використовувалися недостатньо, або зовсім не застосовувалися, що не дозволило підприємству отримати додаткову фінансову базу для росту і розширення діяльності.

Ситуацію щодо майнового стану підприємства у 2007 році можна вважати достатньо фінансово стабільною. З початку 2008 року створилася ризикова ситуація щодо нарощення пасивів за рахунок поточних зобов'язань, які спрямовуються на покриття формування дебіторської заборгованості. Це містить потенційні загрози для підприємства кризи неплатежів та неплатоспроможності.

Структура пасивів змінилася зі співвідношення 70:30 (власних/залучених) на 50:50. Таким чином, за рахунок власного капіталу на підприємстві профінансовано формування необоротних активів та частку оборотних активів.

Аналіз ліквідності балансу

У 2004 році група найбільш ліквідних активів (А1) не покривала (на початок періоду на 204 тис. грн., або 94%, а на кінець – на 307,7 тис. грн., або 79,28%) групу найбільш строкових зобов'язань (П1), від чого існували відповідні ризики щодо їх виконання. Також спостерігалось значна невідповідність між розмірами швидкоореалізовуваних активів (А2) та короткострокових пасивів (П2). При цьому рівень дефіциту активів по відношенню до пасивів становив на початок 53,05% і на кінець періоду 62,92%. Одночасно існувало суттєве перевищення повільноореалізовуваних активів (А3) над довгостроковими пасивами (П3), відповідно на початок періоду воно становило 1297 тис. грн. (853,29%) і на кінець – 1853 тис. грн., або 1536,48%. Співвідношення між важкоореалізовуваними активами (А4) та постійними пасивами (П4) було в межах норми.

У 2005 році ситуація щодо покриття активами зобов'язань практично не змінилася: А1 не відповідала П1 на 307 тис. грн., або 79,28% на початок періоду та на 945,9 тис. грн. (92,57%) на кінець періоду; П2 суттєво – на 62,92% на початок періоду та на 54,63% на кінець періоду, перевищувало А2; рівень співвідношення між А3 та П3 розрізнявся від 1536,48% на початок до 843933% на кінець; розмір А4 та П4 були у межах норми.

Аналогічний стан був характерним і для 2006 року, в якому збереглися майже відповідні співвідношення.

Протягом 2007 найбільш строкові пасиви П1 значно перевищували найбільш ліквідні активи А1, хоча спостерігалась тенденція на незначне зменшення означеної невідповідності (на 4%). На 52% зроста диспропорція між величинами груп А2 і П2 за рахунок значного зростання строкових пасивів. Для третьої нерівності умови ліквідності виконувалися зі значним перевищенням. Щодо останньої нерівності, то її умови виконувалися на початок періоду та порушувалися на кінець.

У 2008 році ситуація щодо стану ліквідності балансу практично не змінилася. Всі умови нерівностей не виконувалися.

У цілому можна стверджувати, що протягом всього аналізованого періоду баланс ЗАТ «Шполянський завод продтоварів» був неліквідним, оскільки жодного разу не виконувалася умова

ліквідності. Співвідношення між взаємозалежними групами активів і пасивів, зокрема між А1 і П1, А2 і П2 не відповідали встановленим критеріям, тоді як різниця між розмірами А3 та П3 є надзвичайно великою. Єдина відповідність зафіксована між групами А4 та П4. Результати розрахунків свідчать, що на підприємстві не проводиться управління структурою груп активів та відповідних їм пасивів.

Аналіз фінансових результатів

У 2004 році у порівнянні з 2003 роком виручка від реалізації продукції зросла на 2399,6 тис. грн., або майже на 20%. При цьому собівартість реалізованої продукції зросла менше у відносному значенні — на 16,65%, що є свідченням позитивної динаміки між показником чистого доходу (виручки) та собівартості. Валовий прибуток та інші операційні доходи у порівнянні з попереднім періодом зросли відповідно на 590,2 тис. грн. (50,62%) та 274,6 тис. грн. (40,62%), що є ознакою високого ступеня ефективності функціонування підприємства. Показники витрат, зокрема адміністративних, витрат на збут та операційних зростали в межах від 32 до 39%. Фінансові витрати та інші витрати зростали нехарактерно — відповідно на 73,4 тис. грн., або 72% і на 113,3 (1518,57%). Причини подібних змін потребують додаткового з'ясування. Значення кінцевого показника результату — чистого прибутку зросло з 46 до 65,7 тис. грн. на 19,7 тис. грн., або 42,83%, що у порівнянні з чистим доходом становить відповідно 0,38% та 0,46%.

У структурі елементів витрат відбулися деякі зміни, а саме зросла на 2,4% питома вага витрат на оплату праці, а також відрахування на соціальні заходи на 1,23%. Одночасно частка матеріальних витрат дещо зменшилася на 3,61%. Питома вага амортизації та інших операційних витрат майже не змінилася.

У 2005 році чистий дохід та собівартість реалізованої продукції зростали майже однаковою мірою — на 59,77% та 58,73% відповідно. Валовий прибуток зріс на 67,28% або 1181,6 тис. грн. Значно зросла величина адміністративних витрат — на 719,3 тис. грн. (116,81%). Дещо скоротився обсяг витрат на збут — на 6,53%. Також відбулося зменшення показника «інші витрати» — на 48,3 тис. грн., або 57,37%. Різні варіації показника прибутку суттєво зросли, достатньо

зазначити, що величина чистого прибутку зросла з 65,7 тис. грн. до 441 тис. грн., тобто на 571,23% (375,3 тис. грн.), що у порівнянні з чистим доходом становить 1,9%.

У 2005 році продовжилася тенденція до зменшення матеріальних затрат (на 5,29%) у сукупності елементів операційних витрат, а також тенденція до збільшення оплати праці (на 4,51%) та відрахувань на соціальні заходи (на 1,75%).

У 2006 році виручка від реалізації продукції зросла з 23059,5 тис. грн. до 34006,7 тис. грн., тобто на 10947,2 тис. грн. (+47,47%). Аналогічно зросли обсяг собівартості реалізованої продукції – з 20121,7 тис. грн. до 29425,5 тис. грн., тобто на 9303,8 тис. грн. (+46,24%). При цьому валовий прибуток зріс на 1643,4 тис. грн., або 55,94%, а інші операційні доходи – на 577,9 тис. грн. (+51,43%). Також майже на 500 тис. грн. (37,41%) зросли адміністративні витрати. Витрати на збут продовжувалися скорочуватися до 439,7 тис. грн. на 42,03%. Інші операційні витрати зросли на 479,7 тис. грн., що становить 42,77%. Фінансові витрати на інші витрати також збільшилися на 176,1 тис. грн. та 43 тис. грн. відповідно, тобто на 76,07 та 89,03%. Показник чистого прибутку з величини 441 тис. грн. зріс до значення 1456,4 тис. грн., тобто на 1015,4 тис. грн., або 230,25%.

Структура елементів операційних витрат також зазнала певних змін, зокрема на 2% зменшилися матеріальні затрати та на 2,6% збільшилися витрати на оплату праці. Інші елементи змінилися несуттєво.

Загалом, протягом 2004-2006 р.р. показники фінансових результатів зростали з високою динамікою, що свідчить про високий рівень активності підприємства. Це стосується у першу чергу чистого доходу, собівартості реалізованої продукції та чистого прибутку. Інші витратні показники також мали тенденцію до зростання. Виключення становить показник витрат на збут, який у 2005 та 2006 р.р. суттєво зменшився, що є свідчення спроб економії на організації збуту.

Елементи операційних витрат за цей період було певним чином гармонізовано. При цьому частка матеріальних витрат на кінець 2006 року становила у загальній структурі близько 70%, а питома вага витрат на оплату праці досягла майже 20%. Майже 7% структури припадало на відрахування на соціальні заходи. Значення частки

амортизації дорівнювало 1,67%, а інших операційних витрат – трохи менше відсотка.

Протягом 2007-2008 р.р. відбулося зростання як проміжних, так і кінцевих показників фінансового результату підприємства з достатньо високою динамікою, що свідчить про високий рівень активності підприємства. Це стосується у першу чергу чистого доходу, собівартості реалізованої продукції та чистого прибутку. Інші витратні показники також мали тенденцію до зростання.

Структура елементів операційних витрат за 2007-2008 р.р. практично не змінилася.

Аналіз групи показників ліквідності

Значення коефіцієнта абсолютної ліквідності на початок 2004 року становило 0,01, на кінець – 0,05, тобто зросло на 0,04, що є позитивною тенденцією, однак дане значення суттєво нижче нормативного 0,2-0,35 на 0,15-0,3. На кінець 2005 року величина показника зменшилася до 0,02, тобто на 0,03, що є негативною ознакою зменшення абсолютної ліквідності. На початок 2007 року абсолютна ліквідність знизилася на 0,01 та становила 0,01. Дане значення не відповідає рекомендованому та є загрозовою ознакою зростання ризиків непогашення короткострокових зобов'язань підприємства.

Значення коефіцієнта швидкої ліквідності на початок 2004 року становило 0,38, а на кінець воно дещо зменшилося і дорівнювало 0,33. На початок 2006 року його величина збільшилася на 0,02 та становила 0,35. На початок 2007 року стан швидкої ліквідності покращився – показник виріс до 0,47, тобто на 25%. Але він залишається удвічі нижчим, ніж рекомендоване значення у розмірі 1-2.

Величина коефіцієнта загальної ліквідності (покриття) на початок 2004 року дорівнювала 1,83. Протягом року вона знизилася на 5,4% до 1,56. У цьому періоді загальна ліквідність перебувала у межах норми (1,5-2,5). На початок 2006 року її значення скоротилося майже на третину та дорівнювало 1,02. Ситуація дещо покращилася на початок 2007 року, коли коефіцієнт став дорівнювати 1,24.

Величина власного оборотного капіталу підприємства протягом аналізованого періоду мала протилежні вектори змін. Так, у 2004 році

власний оборотний капітал зріс на 71,8 тис. грн. до 899,8 тис. грн., що є відображенням позитивної тенденції його нарощення. На початок 2006 року його значення кардинально зменшилося на 806,6 тис. грн. до 93,2 тис. грн. Таке падіння обумовлене особливостями кредитної політики підприємства, яке переважно формувало свої оборотні активи за рахунок залученого капіталу. На щастя, на початок 2007 року його значення досягнуло 1035,2 тис. грн. за рахунок рефінансування отриманого прибутку.

Значення коефіцієнта абсолютної ліквідності на початок 2008 року становило 0,01, що нижче нормативного значення удвічі, в на середину року – наближалось до 0, що є негативною ознакою. Дане значення є загрозовою ознакою зростання ризиків непогашення короткострокових зобов'язань підприємства.

Значення коефіцієнта швидкої ліквідності на початок 2008 року становило 0,41, а на середину року воно збільшилося на 31% і дорівнювало 0,54. Але воно залишається удвічі нижчим, ніж рекомендоване значення у розмірі 1-2.

Величина коефіцієнта загальної ліквідності (покриття) на початок 2008 року дорівнювала 1,01. Протягом аналізованого періоду вона не змінилася і була дещо нижча, ніж рекомендована величина 1,5-2,5.

Величина власного оборотного капіталу підприємства на початок 2008 року суттєво скоротилася – з 1035 тис. грн. до 51,5 тис. грн., хоча протягом 2008 року вона зросла більш ніж утричі – до 165 тис. грн. Хоча розмір даної суми у порівнянні з валютою балансу свідчить про значну нестачу власного оборотного капіталу на підприємстві. Значення інших коефіцієнтів ліквідності свідчить про наявність протягом аналізованого періоду різних тенденцій змін, зокрема:

1. Забезпеченість власними оборотними засобами знизилася і досягнула історичного мінімального значення, що є негативною ознакою.
2. Маневреність грошових коштів майже нульова, що вкрай незадовільно.
3. Частка оборотних коштів у активах після деякого зниження знову зросла і складає половину від активів, що загалом підтверджує тезу про якісний розвиток підприємства.

4. Частка запасів в оборотних активах дещо зменшилася, що також є позитивною зміною.
5. Співвідношення дебіторської та кредиторської заборгованості з початку 2007 року зросло більш ніж удвічі з 2,04 до 5,19, а надалі дещо зменшилося – до 4,88, що відображає незадовільну роботу по управлінню відносин з дебіторами.

Отже, на підприємстві існують проблеми щодо термінового погашення поточних зобов'язань про що свідчить низькі значення коефіцієнтів абсолютної та швидкої ліквідності. Це пов'язано з хронічною нестачею грошових коштів та їх еквівалентів. Загальна ліквідність дещо нижча, ніж це необхідно. «Вузьким місцем» є недостатність власного оборотного капіталу. Недоліки щодо управління дебіторською заборгованістю у порівнянні з попередніми періодами посилилися.

Аналіз групи показників ділової активності

Показник оборотності дебіторської заборгованості протягом аналізованого періоду зменшився більше ніж у два рази. Аналогічна тенденція спостерігалася і для оборотності кредиторської заборгованості – вона зменшилася майже на третину. При цьому середній період погашення дебіторської оборотності зріс удвічі і склав 16 днів. Середній період погашення кредиторської заборгованості також дещо зріс і дорівнював на початок 2007 року 11 днів. Зафіксовані значення, не зважаючи на тенденцію уповільнення оборотності, загалом є прийнятними. Оборотність активів збільшилася майже вдвоє і становила 3,44 на кінець 2006 року, дане значення означає, що активи здійснюють на рік 3,44 обороти. Це є позитивною ознакою щодо показника оборотності. Аналогічна тенденція була характерна і для постійних активів, оборотність яких зросла з 3,77 до 6,45 раз на рік, а також різних різновидів показника оборотності товарно-матеріальних запасів. Для них середній період обороту зменшився з 50 днів до 37, тобто на 25%. Тривалість фінансового циклу скоротилася з 49 днів до 42, тобто на 14%. Позитивна динаміка спостерігалася також і для оборотності готової продукції, яка зросла утричі з 33,32 до 92 разів на рік. Не

виключенням став і показник оборотності власного капіталу, значення якого збільшилося з 3,17 до 5,9 разів на рік.

Показник оборотності дебіторської заборгованості, починаючи з 2004 року постійно зменшується. З початку 2007 року він зменшився з 23,17 до 13 (при перетворенні піврічного значення 6,82 у річне), тобто удвічі. Економічне значення даного показника – це обсяг виручки від реалізації, що припадає на одиницю середньорічних залишків дебіторської заборгованості. Тобто на одиницю дебіторської заборгованості все менше приходиться одиниць реалізованої продукції. Протягом 2008 року даний коефіцієнт продовжував зменшуватися – до 5,42.

Після зменшення у 2007 році значення показника оборотності кредиторської заборгованості на третину до 22,91 спостерігається його зростання, що свідчить про певну позитивну тенденцію.

Середній період погашення дебіторської заборгованості суттєво зріс – з 15,75 до 53,5 днів, тобто більш ніж утричі. Протягом 2008 року він продовжив зростати і на кінець першого півріччя становив 67,4 дні, що є достатньо тривалим терміном з огляду на харчову спрямованість діяльності підприємства. Це є свідченням негативної тенденції щодо нарощення та ускладнення оборотності дебіторської заборгованості.

Оборотність активів у порівнянні з 2006 роком суттєво (утричі) скоротилася – з 3,44 до 1,18, що пов'язано зі зростанням їх розміру. Протягом 2008 року вона продовжувала зменшуватися та на кінець першого кварталу становила 1,15, тобто активи обертаються трохи більше, ніж за півріччя, або двічі на рік.

Тривалість фінансового циклу суттєво зросла з 41,4 днів у 2006 році до 138 днів у 2007 році і 147 у 2008 році. Це свідчить про необхідність додаткового залучення оборотних активів для фінансування виробництва протягом даного часу, що є достатньо проблематично з огляду на зростання вартості грошей (кредитів).

У цілому група показників ділової активності підприємства характеризує ступінь жвавості його діяльності. Для ЗАТ «Шполянський завод продтоварів» за період з 2004 по 2006 рік включно було зафіксовано зростання практично всіх показників. Оборотність різних груп активів суттєво зросла, а середній період обороту суттєво скоротився. Виключення становить оборотність

дебіторської та кредиторської заборгованості, які зменшилися, але перебувають у допустимому розмірі.

Практично всі значення показників оборотності протягом 2007 і 2008 року мали тенденцію до суттєвого зниження, що спричинено зростанням активів підприємства, зокрема нарощенням дебіторської заборгованості, запасів, нематеріальних активів.

Аналіз групи показників фінансової стійкості

Коефіцієнт заборгованості з початку аналізованого періоду зріс удвічі з 0,2 до 0,41, що пов'язано зі зростанням величини залученого капіталу. Коефіцієнт фінансової стабільності невпинно зменшувався зі значення 3,92 до 1,45, тобто у 2,7 рази. Потрібно зазначити, що на початок 2007 року він знаходився у допустимих межах. Коефіцієнт фінансової незалежності зменшився на 25%, тобто підприємство стало менш незалежним. Хоча саме значення показника є допустимим. Коефіцієнт співвідношення залученого та власного капіталу відображає співвідношення різних джерел підприємства. У даному випадку його величина змінювалася у бік зростання, тобто на 1 грн. власного капіталу на початок 2007 року припадало 0,69 грн. залученого. Дане значення є нормальним. Аналогічно зріс і показник фінансової залежності. На початок 2007 року він становив 1,69, тобто на 1 грн. власного капіталу припадало 1,69 грн. загальних активів (капіталу) підприємства. Коефіцієнт маневреності власних коштів практично не змінився та був достатньо низьким (0,16 на кінець аналізованого періоду). Коефіцієнт довгострокового залучення позикових коштів має дуже низький рівень, оскільки підприємство не залучає довгострокові позики. Дана причина обумовила і дуже низьке значення коефіцієнту структури залученого капіталу, в якому довгострокові зобов'язання займають незначну частку.

Протягом 2007 та 2008 років коефіцієнт заборгованості продовжував зростати спочатку з 0,41 до 0,48, а далі – до 0,51, що означає, що на кожну одиницю активів припадає 0,51 одиниць залучених коштів. Даний показник пов'язаний з коефіцієнтами фінансової залежності та фінансової незалежності, які, відповідно, мали протилежні тенденції: фінансова залежність зростала з 1,69 до

1,93 та – до 2,05, тоді як незалежність скорочувалася – з 0,59 до 0,52 та – до значення 0,49.

Загалом у 2004-2006 р.р. підприємство мало достатній рівень фінансової стійкості, хоча аналітика насторожують процеси щодо її постійного зменшення. Структура залученого капіталу неоптимізована, оскільки левову частку займають поточні зобов'язання. На середину 2008 року склалася ситуація, коли практично половина активів підприємства фінансується за рахунок залучених коштів. При цьому можна констатувати факт, що підприємство має граничний рівень фінансової стійкості, за якого ще можна контролювати процеси повернення запозичень.

Аналіз показників прибутковості

Протягом 2004, 2005 та 2006 років показники прибутковості діяльності підприємства постійно зростали, що свідчить про підвищення ефективності його функціонування. Так, показник рентабельності продажу зріс з 0,84 до 7,08%, тобто у 8,4 рази. Рентабельність виробництва зросла з 0,93% до 8,18%, тобто у 8,7 рази. Рентабельність капіталу зросла з 1,1 до 14,75%, тобто у 13,4 рази. Рентабельність оборотного капіталу збільшилася з 16,46 до 52,34% (у 3,3 рази). Рентабельність власного капіталу на початок 2007 року досягнула 25,28%, тобто повний обіг (відновлення) власного капіталу при даному рівні прибутку становить 4 роки, що є достатньо високим значенням. Показник чистого прибутку зріс удесятеро і на кінець 2006 року становив 3,57%. Показник валового доходу майже не змінився, що свідчить про відповідність між валовим доходом та виручкою від реалізації.

Протягом 2007 та першої половини 2008 року показники прибутковості діяльності підприємства постійно зменшувалися, що свідчить про зниження ефективності його функціонування. Так, показник рентабельності продажу зменшився з 7,08% до 5,43%, а надалі дещо зріс (до 5,84%). Рентабельність виробництва також знизилася з 8,18% до 6,23% у 2007, а надалі також дещо зросла – до 6,58%. Рентабельність капіталу знизилася у перерахунку на рік у два рази. Аналогічні зміни відбулися і щодо рентабельності оборотного капіталу. Рентабельність власного капіталу на середину 2008 року

досягнула у річному перерахунку близько 12%, тобто повний обіг (відновлення) власного капіталу при даному рівні прибутку становить 8 років, що є недостатньо високим значенням. Показник чистого прибутку у річному обрахунку дещо зріс.

Таким чином протягом 2004-2006 р.р. ефективність діяльності підприємства зростала, хоча досягнуті значення рентабельності не є достатніми. Протягом 2007-2008 р. р. ефективність діяльності підприємства зменшилася.

Результати дослідження фінансово-економічного стану ЗАТ «Шполянський завод продтоварів» за 2004-2006 р.р. та за 2007 і першу половину 2008 р.р. наступні: стан майна та джерел підприємства знаходиться на граничному рівні, щоб вважатися задовільним; ліквідність балансу незадовільна; досягнутий рівень фінансових результатів задовільний з огляду на кризові умови господарювання; існує ризик непогашення поточних зобов'язань внаслідок проблем з нарощенням дебіторської заборгованості та невисокої ліквідності; рівень ділової активності знизився та наближається до критичного рівня щодо оборотності активів та пасивів; підприємство є в однаковій мірі фінансово залежним та фінансово незалежним; діяльність рентабельна.

Загалом, як у ході підготовки, так і під час здійснення цивілізаційних змін об'єкт дослідження — ЗАТ «Шполянський завод продтоварів» мав достатньо високий рівень управлінського, організаційного, виробничого, комерційного, фінансового та людського потенціалів, що сприяло отриманню позитивних результатів ідентифікації його як мікроцивілізації (див. підрозділ 6.1), оцінки рівня знань (див. підрозділ 6.2), цивілізаційного профілю працівників (див. підрозділ 6.3), впровадження метрики умов повноти буття (див. підрозділ 6.4).

5.3. Економіко-математичне моделювання моделі цивілізаційного утворення «людина – спільність – суспільство»

Чергова криза, якою закінчився стрімкий ріст початку 2000-х вплинула на зростання невизначеності і непередбачуваності соціальної динаміки як в Україні, так і, загалом, у світі. Не зважаючи на наявність розробленого науковцями інструментарію моделювання і прогнозування зміни стану соціального середовища, тим не менше його практичне застосування не дозволило встановити час, місце та характер першої (США, 2007) та другої хвилі кризи (Греція, 2010), що завдало значних збитків як, власне, країнам-епіцентрам цих негативних явищ, так і їх партнерам та сателітам. Отже, актуальним є здійснення адекватного реальності моделювання та розробка ефективного методу і методик передбачення і прогнозування зміни станів соціально-економічних систем.

Пізнання, опанування змісту процесів соціальної динаміки є сферою професійних викликів членів наукового експертного товариства. Науковий доробок по проблемі соціальної динаміки становить інтелектуальну основу дослідження суспільства, проте, найбільш актуальні його складові потребують доопрацювання з врахуванням нових обставин, особливостей сучасного перебігу цивілізаційних процесів. Крім того, формування нових ідей, відповідних суті нових обставин – це магістральний напрямок розвитку наукового знання. Отже, за умов потреби розширення інструментарію соціальної динаміки метою даної складової дослідження в контексті викладеного в монографії наукового матеріалу є моделювання та прогнозування ймовірних станів, переходів та векторів розвитку цивілізаційного утворення «людина-спільність-суспільство». Завданнями щодо досягнення означеної мети є:

1. Розробка моделі цивілізаційного утворення «людина – спільність – суспільство».
2. Моделювання ймовірностей переходу цивілізаційного утворення «людина – спільність – суспільство» з одного стану – до інших з заданого переліку за допомогою ланцюгів Маркова.

3. Передбачення/прогнозування напрямку зміни станів для об'єкта дослідження.

Об'єктом дослідження є цивілізаційне утворення, до складу якого входить ЗАТ «Шполянський завод продтоварів», особистість його працівників та українське суспільство — середовище його діяльності.

Використаний метод дослідження — економіко-математичне моделювання на основі використання ланцюга Маркова.

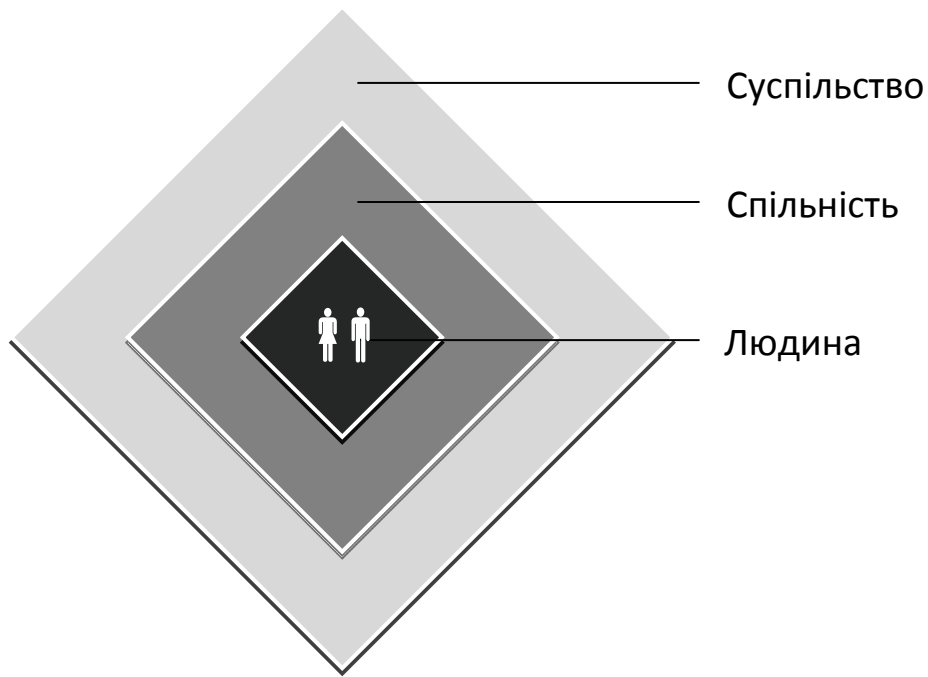
Вихідні положення здійснення моделювання

У загальному тлумаченні, яке ми приймаємо за базове:

модель є спрощеним відображенням дійсності, що призначена для пізнання особливостей, оволодіння суттю та використання в практичній діяльності аспектів її природи.

Результат створення адекватної дійсності моделі проявляється у можливості складання на її основі реалістичних прогнозів розвитку того, що вона відображає. У соціальних науках, до яких відноситься економіка, традиційно моделюється соціальна дійсність, до якої безпосередньо відноситься на макрорівні суспільство (в економіці – народне господарство, його галузі та регіональні народногосподарські комплекси), на мікрорівні – спільність (група) та особистість (в економічній науці – підприємства та працівник). Особистість, спільність та суспільство є взаємопов'язаними складовими світу людини, який реалізується через цивілізаційні утворення як інституційно-матеріальну оболонку культури, тому в моделі соціальної дійсності їх потрібно розглядати як єдину сукупність – цивілізаційне утворення. При цьому нами передбачається, що характер моделі щодо включення складових матиме структуру з декількох шарів, де у центрі відповідно до принципу антропоцентризму знаходиться людина (див рис. 5.4).

Рис. 5.4. Модель цивілізаційного утворення «людина-спільність-суспільство».

Вся модель має розбудовуватися від неї. Важливим зауваженням є те, що в створюваній моделі ми оперуємо спрощеним уявленням про її складові – людину, спільність та суспільство. Іншими словами, модель цивілізаційного утворення складатиметься з моделей її складових – моделі людини, моделі спільності та моделі суспільства. Таким чином, вона матиме назву «Модель цивілізаційного утворення «людина-спільність-суспільство»». Складові моделі описуються через набір станів, в яких вони можуть перебувати відповідно до притаманних особливостей. Досліджуватиметься імовірність переходу складових зі стану у стан, проте, безпосередньо атрибути процесу переходу ми розглядати не будемо внаслідок потреби зменшення складності моделі. Таким чином, розроблювана нами модель цивілізаційного утворення «людина-спільність-суспільство» матиме стохастичний характер щодо зміни станів її складових.

Модель людини ми представляємо як сукупність усвідомлюваного «я» і «іншого» — можливостей, які знаходяться у безперервному становленні і залежать від впливу як внутрішніх (самопізнання, розкриття, самореалізація), так і зовнішніх чинників. Історичний розвиток цивілізації і людини в ній відображається в авторській

комплексній моделі людини (детальніше див. підрозділ 4.1). Вона знаходить своє практичне відображення і застосування в цивілізаційному профілі особистості (детальніше див. підрозділ 6.3). Встановлення характеристик цивілізаційного профілю особистості — члена підприємства-мікроцивілізації дозволяє виділити домінантні й рецесивні цінності, характерні для соціуму організації. При цьому домінантні цінності характеризують стан нинішнього «я», а рецесивні — «іншого» в людині — члені спільноти. На підставі стану цивілізаційного профілю (виявлених домінантних і рецесивних цінностей) можна встановити відправну точку і вектор переходу — ймовірного майбутнього стану системи цінностей громадянина мікроцивілізації.

Формування особистості відбувається за допомогою двох процесів — соціалізації та атомізації. При цьому соціалізація проявляється у досягненні повноти буття через взаємодію, об'єднання з іншими суб'єктами, прийняття інших у своє «я». Атомізація — відділення від зовнішнього світу, зосередженість на собі, поглиблення «я» за рахунок пізнання «іншого» у собі.

Процеси атомізації людини призвели до несподіваного ефекту — зведення його суспільної діяльності до економічної складової. Це створило умови для домінування економіки і, загалом, перетворення сучасності на *Rax Oeconomica* — глобального економічного порядку [177].

У світі, у якому економіка трансформується в культуру, а культура — в економіку, спільність людей функціонує переважно у формі підприємств (організації). При цьому підприємства, на яких дійсно визнають і реалізують пріоритет людини, є мікроцивілізаціями, а підприємства, на яких зосереджені на інших цінностях — нецивілізаціями.

Вектор розвитку підприємств спрямований або на людину, або на щось інше. Таким чином, підприємство буде перебувати в двох станах: спрямованості на людину або спрямованості на іншу цінність — відмінну від людини (при цьому особистість перебуватиме на периферії).

Про суспільство в моделі

Відповідно до наукових уявлень про соціальну динаміку, як правило, виділяють два стани суспільства — зі стабільним,

поступовим, передбачуваним розвитком і нестабільним, кризовим, непередбачуваним, вибухоподібним характером розвитку. При цьому стабільний характер розвитку навивають еволюцією, в нестабільний – революцією. Ідеї соціальної динаміки розроблялися такими науковцями:

- О. Конт – ввів поняття «соціальна динаміка» та заклав методологічні основи для пізнання трансформаційних процесів у соціумі [286];
- К. Маркс і Ф. Енгельс – сформулювали вчення про класову боротьбу і революцію як іманентну фазу історичного поступу людства [211];
- П. Сорокін – виявив культурні та психологічні чинники соціальних зсувів [108];
- М. Данилевський [104], О. Шпенглер [105], [106] А. Тойнбі [107] – розглядали циклічність та взаємозалежність розквіту та занепаду цивілізацій;
- Н. Бурдье [288], Н. Луман [289], Ю. Габермас [290], Е. Гідденс [291], Дж. Александер [292] та інші – створили сучасні західні теорії, які по-різному пояснюють причини соціальної динаміки, боротьбу між традицією і новаціями (інноваціями), співвідношення та результативність комунікацій та дій, об'єктивними і суб'єктивними факторами, що визначають напрямок і зміст соціального прогресу.
- значний внесок у пізнання соціальної динаміки зробили російські науковці, серед них слід назвати Ю. М. Лотмана (адаптував ідеї теорії вибуху і катастроф в контекст дослідження історії та культури) [293], М. І. Лапіна (один з авторів п'ятивимірного підходу до історії, у якому вимірами є місце індивіду, характер культури, тип соціальності, суспільний простір і час) [294], В. І. Пантіна (теорія циклів реформ і контрреформ; хвилі і цикли соціального розвитку; цивілізаційна динаміка і процеси модернізації) [295], С. Г. Кірдіну (теорія інституціональних матриць) [296];

— вітчизняне суспільствознавство в особах Е. А. Афоніна, О. М. Бандурки і А. Ю. Мартинова розробило теорію універсального епохального циклу [297], у відповідності до якої стан сталого розвитку має дві форми — еволюцію й інволюцію (реверсний розвиток соціуму), а стан нестійкого розвитку проявляється у вигляді революції (об'єднання «я» в «ми» внаслідок колективізації буття) та коеволюції (розпад «ми» на окремі «я» внаслідок індивідуалізації, атомізації буття). Кожному етапу великого епохального циклу відповідає певний тип особистості, якості якої встановлюються за допомогою таких бінарних опозицій: «екстраверсія / інтроверсія», «емоційність / прагматичність», «ірраціональність / раціональність», «інтуїтивність / сенсорність», «екстернальність / інтернальність», «екзекутивність / інтенціональність». Для діагностики типів особистості і особливостей станів соціуму розроблені та апробовані якісні і кількісні методи, зокрема, з 1992 року фіксуються значення та зміни інтегрального соціетального показника (код культури), а з 2002 року — моніторинг соціетальних змін українського суспільства за методикою «БАД» (автори — д-р пс. наук, проф. Л. Ф. Бурлачук, д-р соц. н., проф. Е. А. Афонін, д-р соц. н. О. А. Донченко) [297; 101]. Вищезазначені науковці вважають, що перехід у межах універсального епохального циклу відбувається односпрямовано у послідовності «революція – інволюція – коеволюція – еволюція» (див. рис. 5.6).

Проте, на нашу думку, представляти неоднозначність і складність природи соціальної динаміки у вигляді послідовного, односпрямованого процесу є достатньо нереалістично. Для покращення моделі вітчизняних суспільствознавців варто виходити з припущення про те, що переходи між різними станами мають імовірнісний характер, тобто, в залежності від умов буття на різних рівнях цивілізаційного утворення спрацьовують внутрішні механізми, які переводять її до нової для неї дійсності – іншої у порівнянні з попереднім існуванням. Таким чином, перехід може відбутися з будь-якої до будь-якої стадії циклу. Це твердження ставить під сумнів

практичне застосування ідеї універсального епохального циклу як певної визначеної замкненої ретроспективи або перспективи, оскільки неможливо чітко встановити початок і кінець багатоскладового циклічного процесу. З певною умовною точністю можна ідентифікувати тільки його частини. В дійсності ми маємо нескінчену непослідовну зміну станів, які характеризуємо як такі, що відносяться до циклу, хоча самого циклу у його повноті внаслідок неідеальності соціальної динаміки визначити однозначно не в змозі. У цьому зв'язку перспективним є опанування методів та розробка методології ідентифікації складових універсального епохального циклу з метою практичного використання для прогнозування майбутнього цивілізаційних утворень. Однак, це потребує додаткового дослідження та встановлення їх ознак, тому для моделювання стану суспільства у нашій моделі застосовуємо тільки два стани, що відповідають:

1. Стабільному, поступовому, передбачуваному розвитку.
2. Нестабільному, вибухоподібному, непередбачуваному розвитку.

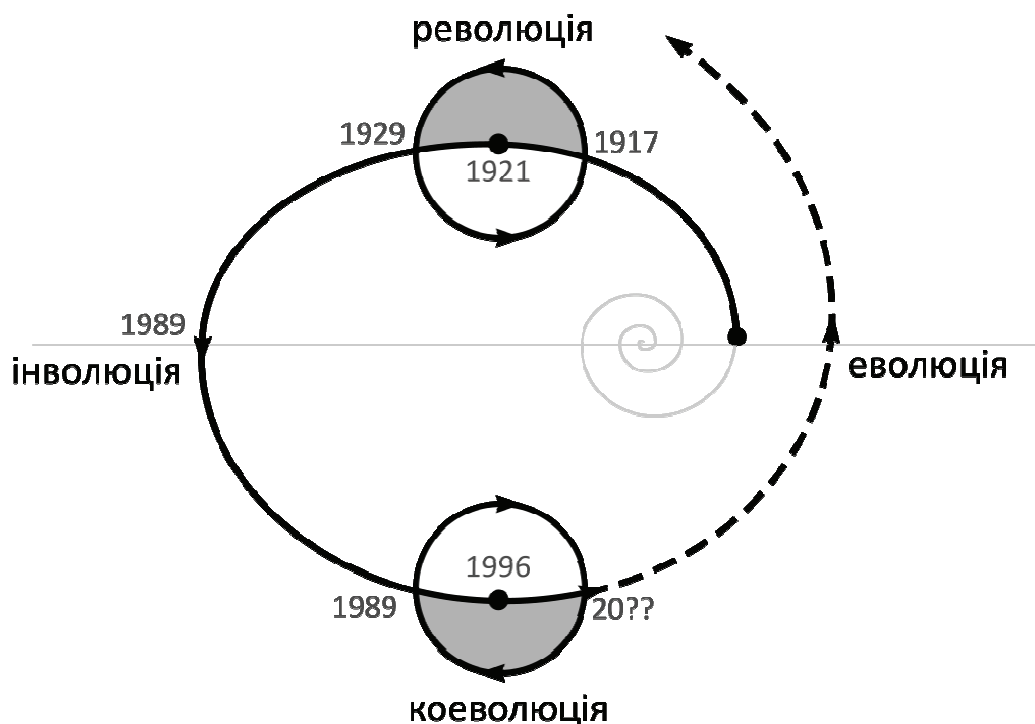

Рис. 5.6. Сучасний епохальний цикл розвитку України [297; 90].

Можливі стани складових моделі цивілізаційного утворення «людина-спільність-суспільство» наведено у таблиці 5.8.

Таблиця 5.8.

Стани складових моделі цивілізаційного утворення «людина — спільність — суспільство»

Людина	Спільність	Суспільство
1. «Я як я».	1. Мікроцивілізація (людина у центрі).	1. Стабільний, поступовий, передбачуваний розвиток.
2. «Я як інший».	2. Не-цивілізація (людина на периферії)	2. Нестабільний, вибухоподібний, непередбачуваний розвиток

Загальна кількість комбінацій станів для моделі «людина-спільність-суспільство» дорівнює 8. Комплекс можливих станів моделі «людина-спільність-суспільство» наведено в таблиці 5.9.

Таблиця 5.9.

Комплекс можливих станів моделі цивілізаційного утворення «людина — спільність — суспільство»

	S ₁	S ₂	S ₃	S ₄	S ₅	S ₆	S ₇	S ₈
Людина	я	я	інший	інший	я	я	інший	інший
Спільність	Мікро-цивілізація	Мікро-цивілізація	Мікро-цивілізація	Мікро-цивілізація	Не-цивілізація	Не-цивілізація	Не-цивілізація	Не-цивілізація
Суспільство	Стійкий розвиток	Нестійкий розвиток	Стійкий розвиток	Нестійкий розвиток	Стійкий розвиток	Нестійкий розвиток	Стійкий розвиток	Нестійкий розвиток

У процесі еволюціонування один стан змінюється іншим за певними умовами. Зокрема, першою умовою переходу є подібність наступного стану попередньому за двома із трьох складових моделі. Так, наприклад, для стану S₅ близькими станами, у які можна здійснити перехід за один крок є S₆, S₁, S₇ та, власне, S₅, у якому може залишитися модель, оскільки ми допускаємо, що за один крок можлива зміна будь-якої однієї складової на іншу. Другою умовою є

іманентна властивість складових моделі, що проявляється у тяжінні до станів зі стійким розвитком та зміні характеристик на протилежні у моменти нестійкого розвитку.

Оскільки прогнозування є однією з важливих засад економічної науки, що визначає її ефективність, то для підтвердження вірності теоретико-методологічних засад авторської концепції «підприємство як мікроцивілізація» важливо розробити методіку визначення майбутнього стану моделі «людина-спільність-суспільство» на основі встановлення ймовірностей зміни станів.

Початковий стан моделі встановлюється відповідно до стану складових:

- людини та спільності — за допомогою авторського методу ідентифікації на основі використання цивілізаційного підходу, зокрема, встановлення цінностей та цивілізаційного профілю осіб — працівників підприємства, ідентифікація підприємства як мікроцивілізації/не-цивілізації на основі кількісного та якісного підходів, визначення рівня культури та рівня знань на підприємстві (див. детальніше розділ 6);
- суспільства – враховуючи стабільність/нестабільність поточної ситуації у ньому, зокрема, наявність тенденції до покращення якості і рівня життя, або розгортання соціально-економічної кризи.

Перевірка точності попередньо сформованого прогнозу переходів здійснюється за допомогою зазначених вище методів, які також є адекватними для визначення поточного стану моделі, в який вона перейшла за певну кількість кроків від моменту прогнозування.

Методика визначення майбутнього стану моделі «людина-спільність-суспільство».

З метою формування прогнозів майбутнього стану моделі використовуємо установлені вище умови для розрахунку ймовірностей переходу з одного стану в інший. Перехід з одного стану моделі в інший відбувається випадково у невизначений термін. Він пов'язаний з особливостями зміни векторів розвитку складових. Множина переходів може бути охарактеризована за допомогою

маркового процесу (див. наприклад працю [298]). Вважається, що ланцюгом Маркова є послідовність подій, якщо імовірність переходу зі стану S_i у S_j для кожного кроку не залежить від того, як система потрапила до S_i . Таким чином, ми вважаємо, що комплекс імовірних станів моделі «людина-спільність-суспільство» можна описати на основі математичного методу ланцюга Маркова.

Модель «людина-спільність-суспільство» як ланцюг Маркова можна представити за допомогою ймовірностей станів. В любий момент часу вона може бути в одному зі станів:

$$S_1, S_2, S_3, S_4, S_5, S_6, S_7, S_8. \quad (5.1)$$

Зміни стану моделі можливі тільки у певні моменти, які можна представити як етапи або кроки маркового процесу через функцію цілочисельного аргументу $1, 2, 3, \dots, k$ (номера кроку). Для будь-якого кроку здійснюється одна з подій, яка відповідає результату переходу в один стан з повної групи станів, які описуються так:

$$S_1^{(k)}, S_2^{(k)}, S_3^{(k)}, S_4^{(k)}, S_5^{(k)}, S_6^{(k)}, S_7^{(k)}, S_8^{(k)}. \quad (5.2)$$

Існують деякі імовірності переходу моделі з певного стану в інший для k -го кроку, а також імовірність затримки у цьому стані, які у формалізованому записі мають такий вигляд:

$$\begin{aligned} p_1(k) &= p(S_1)^{(k)}, p_2(k) = p(S_2)^{(k)}, p_3(k) = p(S_3)^{(k)}, p_4(k) = p(S_4)^{(k)}, \\ p_5(k) &= p(S_5)^{(k)}, p_6(k) = p(S_6)^{(k)}, p_7(k) = p(S_7)^{(k)}, p_8(k) = p(S_8)^{(k)}. \end{aligned} \quad (5.3)$$

Це – перехідні ймовірності ланцюга Маркова. Перехідні ймовірності не залежать від номеру кроку, тому наша модель є однорідним ланцюгом Маркова.

Повна ймовірність для кожного номеру кроку буде дорівнювати одиниці, оскільки події несумісні, зокрема:

$$p_1(k) + p_2(k) + p_3(k) + p_4(k) + p_5(k) + p_6(k) + p_7(k) + p_8(k) = 1. \quad (5.4)$$

Загалом, перехідні імовірності утворюють такий вектор:

$$P^{(k)} = (p_1(k), p_2(k), p_3(k), p_4(k), p_5(k), p_6(k), p_7(k), p_8(k)). \quad (5.5)$$

Представимо модель «людина-спільність-суспільство» за допомогою квадратної матриці (матриці перехідних станів):

$$P = P_{ij} = \begin{pmatrix} P_{11}, & P_{12}, & P_{13}, & P_{14}, & P_{15}, & P_{16}, & P_{17}, & P_{18} \\ P_{21}, & P_{22}, & P_{23}, & P_{24}, & P_{25}, & P_{26}, & P_{27}, & P_{28} \\ P_{31}, & P_{32}, & P_{33}, & P_{34}, & P_{35}, & P_{36}, & P_{37}, & P_{38} \\ P_{41}, & P_{42}, & P_{43}, & P_{44}, & P_{45}, & P_{46}, & P_{47}, & P_{48} \\ P_{51}, & P_{52}, & P_{53}, & P_{54}, & P_{55}, & P_{56}, & P_{57}, & P_{58} \\ P_{61}, & P_{62}, & P_{63}, & P_{64}, & P_{65}, & P_{66}, & P_{67}, & P_{68} \\ P_{71}, & P_{72}, & P_{73}, & P_{74}, & P_{75}, & P_{76}, & P_{77}, & P_{78} \\ P_{81}, & P_{82}, & P_{83}, & P_{84}, & P_{85}, & P_{86}, & P_{87}, & P_{88} \end{pmatrix} \quad (5.6),$$

де, P_{ij} – імовірність переходу за один крок з одного певного стану (і-го) до іншого (j-того) певного стану.

Сума елементів кожної строки матриці дорівнює одиниці, оскільки це імовірності несумісних подій, що утворюють повну групу.

За перший крок модель може перейти зі стану S_1 в стан $S_1, S_2, S_3, S_4, S_5, S_6, S_7, S_8$, або залишиться в S_1 з людиною у центрі з імовірностями $P_{11}, P_{12}, P_{13}, P_{14}, P_{15}, P_{16}, P_{17}, P_{18}$ (див. матрицю):

$$\begin{aligned} p_1(1) &= P_{11}, p_2(1) = P_{12}, p_3(1) = P_{13}, p_4(1) = P_{14}, \\ p_5(1) &= P_{15}, p_6(1) = P_{16}, p_7(1) = P_{17}, p_8(1) = P_{18}. \end{aligned} \quad (5.7)$$

Перехідні ймовірності початкового стану (нульового кроку) описуються наступним чином:

$$p_1(0) = 1, p_2(0) = 0, p_3(0) = 0, p_4(0) = 0, p_5(0) = 0, p_6(0) = 0, p_7(0) = 0, p_8(0) = 0. \quad (5.8)$$

Або у вигляді вектору:

$$p^{(1)} = (p_1(1), p_2(1), p_3(1), p_4(1), p_5(1), p_6(1), p_7(1), p_8(1)). \quad (5.9)$$

Імовірність стану після другого кроку формалізується за допомогою такого виразу:

$$p^{(2)} = (p_1(2), p_2(2), p_3(2), p_4(2), p_5(2), p_6(2), p_7(2), p_8(2)). \quad (5.10)$$

Використовуючи формулу повної імовірності запишемо формулу визначення ймовірностей подій після другого кроку:

$$\left. \begin{cases} p_1(2) = p_1(1)P_{11} + p_2(1)P_{21} + p_3(1)P_{31} + p_4(1)P_{41} + p_5(1)P_{51} + p_6(1)P_{61} + p_7(1)P_{71} + p_8(1)P_{81} \\ p_2(2) = p_1(1)P_{12} + p_2(1)P_{22} + p_3(1)P_{32} + p_4(1)P_{42} + p_5(1)P_{52} + p_6(1)P_{62} + p_7(1)P_{72} + p_8(1)P_{82} \\ p_3(2) = p_1(1)P_{13} + p_2(1)P_{23} + p_3(1)P_{33} + p_4(1)P_{43} + p_5(1)P_{53} + p_6(1)P_{63} + p_7(1)P_{73} + p_8(1)P_{83} \\ p_4(2) = p_1(1)P_{14} + p_2(1)P_{24} + p_3(1)P_{34} + p_4(1)P_{44} + p_5(1)P_{54} + p_6(1)P_{64} + p_7(1)P_{74} + p_8(1)P_{84} \\ p_5(2) = p_1(1)P_{15} + p_2(1)P_{25} + p_3(1)P_{35} + p_4(1)P_{45} + p_5(1)P_{55} + p_6(1)P_{65} + p_7(1)P_{75} + p_8(1)P_{85} \\ p_6(2) = p_1(1)P_{16} + p_2(1)P_{26} + p_3(1)P_{36} + p_4(1)P_{46} + p_5(1)P_{56} + p_6(1)P_{66} + p_7(1)P_{76} + p_8(1)P_{86} \\ p_7(2) = p_1(1)P_{17} + p_2(1)P_{27} + p_3(1)P_{37} + p_4(1)P_{47} + p_5(1)P_{57} + p_6(1)P_{67} + p_7(1)P_{77} + p_8(1)P_{87} \\ p_8(2) = p_1(1)P_{18} + p_2(1)P_{28} + p_3(1)P_{38} + p_4(1)P_{48} + p_5(1)P_{58} + p_6(1)P_{68} + p_7(1)P_{78} + p_8(1)P_{88} \end{cases} \right\} (5.11)$$

або

$$p_i(2) = \sum_{j=1}^n p_j(1) P_{ij} (i = 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8), \quad (5.12)$$

або у векторно-матричній формі

$$p^{(2)} = P^T * p^{(1)}, \quad (5.13)$$

де P^T транспонована матриця перехідних станів.

Імовірності стану після третього кроку будуть мати такий формалізований вигляд:

$$p_i(3) = \sum_{j=1}^n p_j(2) P_{ij} (i = 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8), \quad (5.14)$$

або у векторно-матричній формі

$$p^{(3)} = P^T * p^{(2)}, \quad (5.15)$$

У загальній формі визначення імовірності подій після k -го кроку визначатиметься за формулою:

$$p_i(k) = \sum_{j=1}^n p_j(k-1) P_{ij} (i = 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8), \quad (5.16)$$

або у векторно-матричній формі

$$p^{(k)} = P^T * p^{(k-1)}, \quad (5.17)$$

Розрахунок для об'єкта дослідження

У ході поглибленого дослідження об'єкта — мікроцивілізації ЗАТ «Шполянський завод продтоварів» та її громадян з врахуванням перебігу кризи в Україні 2008-2010 р.р. автор діагностував початковий стан моделі «людина-спільність-суспільство» як S_2 (див. таблицю 2). Отже, модель у цьому стані має такі характеристики:

- людина – є членом мікроцивілізації з чітким само усвідомленням власного «я», якому відповідає цивілізаційний профіль зі стійкою системою цінностей, особливостей поведінки та способу пізнання (детальніше з результатами дослідження цивілізаційного профілю громадян ЗАТ «Шполянський завод продтоварів» можна ознайомитися у підрозділі 6.3);
- досліджувана спільність – це підприємство-мікроцивілізація, в центрі функціонування якої знаходиться людина;
- суспільство знаходиться у стані кризи – нестійкого розвитку.

Матриця перехідних станів для моделі з врахуванням сформульованих вище умов має вигляд:

$$P = \begin{pmatrix} 0,3 & 0,2 & 0,2 & 0,2 & 0,1 & 0 & 0 & 0 \\ 0,1 & 0,2 & 0 & 0 & 0,1 & 0,4 & 0 & 0,2 \\ 0,2 & 0 & 0,3 & 0,2 & 0 & 0 & 0,2 & 0,1 \\ 0 & 0,1 & 0,3 & 0,2 & 0 & 0 & 0,2 & 0,2 \\ 0,2 & 0 & 0 & 0 & 0,4 & 0,2 & 0,2 & 0 \\ 0 & 0,2 & 0 & 0 & 0,3 & 0,2 & 0,1 & 0,2 \\ 0 & 0 & 0,2 & 0,2 & 0,1 & 0 & 0,3 & 0,2 \\ 0 & 0 & 0 & 0,2 & 0,1 & 0,2 & 0,3 & 0,2 \end{pmatrix}$$

Оскільки у початковий момент S знаходиться у стані S_2 , то $p_2(0) = 1$.

Імовірності станів після першого кроку відповідають значенням другої строки наведеної матриці:

$$\begin{aligned} p_1(1) &= 0,1, \quad p_2(1) = 0,2, \quad p_3(1) = 0, \quad p_4(1) = 0, \\ p_5(1) &= 0,1, \quad p_6(1) = 0,4, \quad p_7(1) = 0, \quad p_8(1) = 0,2. \end{aligned}$$

Значення перехідних ймовірностей після першого кроку дозволяє стверджувати, що з високою імовірністю (0,4) модель перейде у стан S_6 , який має такі риси:

1. Особистість працівника підприємства не зазнала якісних змін у порівнянні з ідентифікацією, проведеною раніше. Вона відрізняється чітким самоусвідомлення власного «я». Її цінності і цивілізаційний профіль залишається у стані, характерному для S2.
2. Підприємство існує у вигляді не-цивілізації, тобто його вектор, спрямований на людину у стані мікроцивілізації змінився на дещо інше – цінність, що відрізняється від людини.
3. Суспільство перебуває у стані нестабільного розвитку – кризи.

Після першого кроку з дещо нижчими ймовірностями (0,2) модель залишиться у стані S₂, або перейде у S₈, в якому зазнає суттєвої зміни особистість та вектор спрямованості підприємства. Імовірний також перехід до S₁ зі стабільним розвитком, чіткою само ідентифікацією «я» та спрямованістю підприємства на людину та до S₅, для якого характерний стійкий розвиток з чітким «я» працівника, хоча і в контексті не-цивілізації. Неможливим з точки зору заданих у матриці ймовірностей є перехід з існуючого S₂ до станів S₃, S₄, S₇.

Імовірності станів моделі після другого кроку становлять систему:

$$\left\{ \begin{array}{l} p_1(2) = 0,07 \\ p_2(2) = 0,14 \\ p_3(2) = 0,02 \\ p_4(2) = 0,06 \\ p_5(2) = 0,21 \\ p_6(2) = 0,22 \\ p_7(2) = 0,12 \\ p_8(2) = 0,12 \end{array} \right.$$

Отже, найбільш імовірними щодо втілення у дійсності є два переходи, що відповідають двом векторам матриці – шостому – з імовірністю 0,22, та п'ятому – з імовірністю 0,21. При цьому з найвищою імовірністю для шостого вектора модель перейде до стану S₅ зі складовими щодо людини – «я як я», щодо підприємства – «як не-цивілізація», суспільства – у стані стабільного розвитку. З імовірністю 0,2 це також можуть бути S₆, S₂, S₈. З імовірністю 0,1 модель перейде до стану S₇, в якому особистість зазнає змін, здійснюючи життєдіяльність в умовах спільності-не-цивілізації та суспільства зі стабільним розвитком. Для п'ятого вектору матриці

перехід до S_5 має навіть вищу імовірність – 0,4, ніж для шостого вектора. Також характерним для нього є імовірність переходу до S_1 , S_6 та S_7 . Очевидно, що після другого кроку найбільш імовірним є досягнення стану S_5 . Уточнимо, що вихідними точками для цього переходу, як вказувалося вище, можуть бути S_6 , S_2 , S_8 , S_5 , S_1 .

Після третього кроку вони становитимуть наступні значення:

$$\left\{ \begin{array}{l} p_1(3) = 0,081 \\ p_2(3) = 0,146 \\ p_3(3) = 0,224 \\ p_4(3) = 0,186 \\ p_5(3) = 0,195 \\ p_6(3) = 0,166 \\ p_7(3) = 0,26 \\ p_8(3) = 0,242 \end{array} \right\}$$

Після третього кроку маємо сьомий, восьмий та третій вектори матриці з достатньо високими ймовірностями здійснення – відповідно 0,26, 0,242, 0,224. Дещо нижчі ймовірності мають п'ятий (0,195) та четвертий (0,186) вектори. Для сьомого і восьмого вектору найбільш імовірним станом, в який може перейти модель є S_7 . Для п'ятого вектору – це буде S_5 , а для четвертого – S_3 , який пов'язаний зі зміненою особистістю, спрямованістю підприємства на людину та станом стійкого розвитку. Таким чином, як у стані S_7 , так і у стані S_3 маємо перехід «я» в «інший», обумовлений трансформаціями як зовнішнього (соціуму), так і внутрішнього (спільності) середовища існування особистості. І тільки в S_5 самоідентифікація працівника не змінюється, хоча спрямованість спільності на відмінну від особистості цінність сприятиме у подальшому до переходу у «інший» для особи стан.

Загалом, розгалуження ймовірностей переходів протягом трьох кроків можна представити у вигляді схеми-графу, у якому над стрілками позначається ймовірність досягнення певного стану з попереднього стану (див. рис. 5.7).

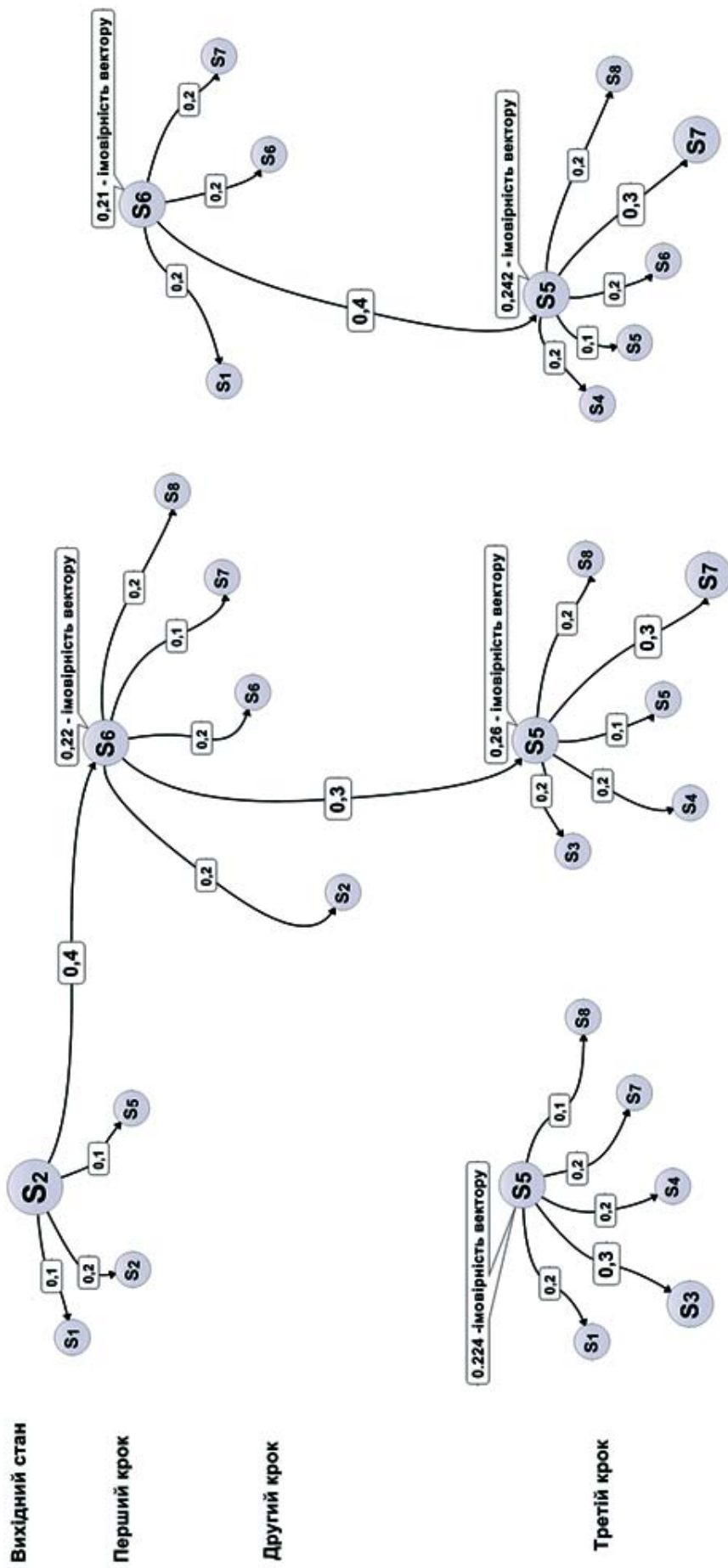

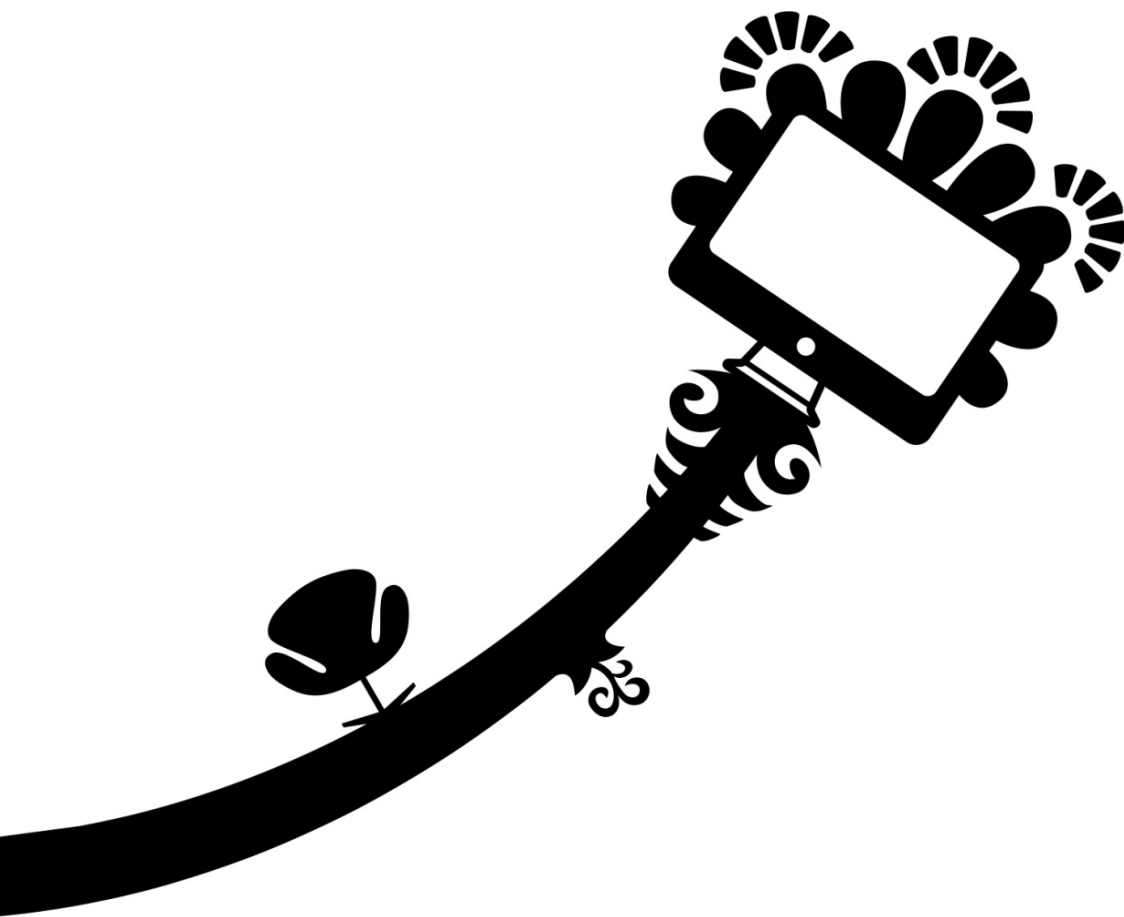
Рис. 5.7. Розгалуження ймовірностей переходів для найбільш вірогідних векторів протягом трьох кроків моделі «людина-спільність-суспільство».

Можна було б продовжити розрахунок перехідних ймовірностей моделі для наступних кроків – четвертого, п'ятого, тощо. Проте, точність передбачення буде знижуватися, оскільки зменшуватиметься відстань між визначеними величинами ймовірності, що відповідають векторам матриці. Крім того, недоцільно прогнозувати далі ніж на три кроки, оскільки кожний фактично досягнутий стан, імовірність переходу до якого є нижчою, ніж в інших з вектору може призвести до суттєвої зміни характеру переходу. Одночасно потрібно розуміти, що три кроки для цивілізаційного утворення – це достатньо тривалий період, оскільки для будь-якої зміни стану складових потрібен час. І навіть за умови стрімкої динаміки тривалість одного кроку буде не меншою, ніж рік, оскільки один рік є найкоротшим повним циклом функціонування цивілізації з найдавніших часів.

Загалом, стисло представити результати моделювання і прогнозування моделі «людина-спільність-суспільство» варто у вигляді тез:

1. Розроблена модель дозволяє прогнозувати ймовірні стани, вектори розвитку і переходів цивілізаційних утворень «людина-спільність-суспільство».
2. Для об'єкта дослідження вихідною точкою для прогнозування є стан чіткого самоусвідомлення людини в контексті функціонування мікроцивілізації в умовах нестабільного соціуму. З високою імовірністю підприємство змінить вектор з людиноцентричного розвитку і стане не-цивілізацією. Це, у свою чергу, зрушить процеси перетворення особистості працівників. Хоча, після третього кроку також існує перспектива повернення до мікроцивілізації, проте зі зміненим станом особистості.
3. Можна спробувати ускладнити модель за рахунок введення додаткових умов і станів, наприклад, для суспільства – використати модель універсального епохального циклу, уточнивши умови діагностування станів стабільного розвитку – еволюції та інволюції та нестабільного розвитку – революції та коеволюції; спільності – додавши вектори людяності (взаємності) та знань (технократичності); людини – комбінацій «я як я», «я як інший», «інший як я», «інший як інший» чітко визначивши відмінності між ними. Тоді кількість станів моделі збільшиться до 32, а результати прогнозування у більшій мірі відповідатимуть дійсності щодо відображення складності цивілізаційних утворень.

6. Прикладні методи
та управлінська технологія
розбудови мікроцивілізацій
на прикладі підприємств
харчової промисловості

6.1. Кількісна та якісна складова методу ідентифікації підприємств-мікроцивілізацій

Актуальність цієї частини дослідження обумовлена потребою апробації на практиці та встановлення істинності основних положень концепції «підприємство як мікроцивілізація», які полягають у наступному:

- підприємство на сучасному етапі розвитку є не лише актором економічної сфери. Його вплив поширюється за її межі – загалом на сферу культури, пронизуючи і збагачуючи її духом економічного;
- для того, щоб зафіксувати зазначені особливості ми пропонуємо використати цивілізаційний підхід і розглядати підприємство як мікроцивілізацію, тобто форму буття людського роду у вимірах духу, матерії, суспільства, яка характеризується верховенством людини і реалізується через усталені культурні, економічні, технологічні та інші аспекти впливу на дійсність;
- серцевиною ефективної взаємодії підприємства і оточуючого світу має стати інститут культурного лідерства. Культурне лідерство — це створення культурних інновацій та реалізація культурних ініціатив, які дозволяють сформувати довгострокові, стратегічні переваги щодо досягнення максимально прийняттого для свого часу рівня та якості життя;
- завдання економіки полягає у створення умов для вивільнення людини, утвердження різноманіття змісту і форм існування, досягнення індивідуальної і колективної повноти буття.

Метою прикладної частини дослідження є: на основі застосування кількісного та якісного підходів ідентифікувати претендентів на статус мікроцивілізацій з числа вітчизняних підприємств харчової промисловості.

Об'єктом дослідження стала група підприємств, що є членами Української спілки об'єднань, організацій і підприємств з виробництва продовольчих товарів «Укрпродспілка».

При проведенні дослідження використовувався дедуктивний метод, кількісний підхід, прийоми пошукового, фінансового, компаративного, цивілізаційного аналізу, метод бінарних опозицій.

Виявлення мікроцивілізацій проводилося у два етапи. На першому етапі за допомогою прийомів фінансового аналізу відкритої інформації, розміщеної на сайті «Системи розкриття інформації на фондовому ринку» [301] було визначено фінансово успішні підприємства — претенденти на статус мікроцивілізації.

На другому етапі ідентифікації мікроцивілізацій проводилося поглиблене дослідження діяльності, системи управління та корпоративної культури виявлених успішних підприємств на основі застосування якісних підходів, зокрема, глибинних інтерв'ю з керівниками, опитувань працівників, безпосередніх спостережень автором за особливостями середовищ підприємства під час особистого перебування на них.

Характеристика першого етапу ідентифікації мікроцивілізацій

Виявлення претендентів на статус мікроцивілізації на першому етапі дослідження ґрунтується на припущенні, що вони мають протягом достатньо тривалого періоду (мінімум трьох років), успішно виконувати економічну функцію, тобто бути прибутковими, ліквідними, платоспроможними та фінансово стійкими підприємствами для того, щоб сформувати потенціал культурного лідерства.

Процес практичного їх визначення відбувався у декілька стадій, зокрема:

1. Встановлення повного переліку організацій (генеральної сукупності), які входять до складу «Укрпродспілки». За наданою керівництвом інформацією їхня актуальна кількість становила 162 підприємства.

2. Відбору тих членів, які розкривають інформацію відповідно до «Положення про розкриття інформації емітентами цінних паперів»¹⁰, затвердженого Рішенням Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 19.12.2006 за №1591[301], що розроблене на основі пункту 15 частини другої статті 7 та пункту 13 статті 8 Закону України «Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні», статей 15, 39-41 Закону України «Про цінні папери та фондовий ринок». Звіти підприємств представлено на сайтах «Системи розкриття інформації на фондовому ринку» — <http://www.smida.gov.ua/> та «Загальнодоступної інформаційної бази даних ДКЦПФР про ринок цінних паперів» — <http://www.stockmarket.gov.ua/>. Отже, 79 підприємств, тобто майже половина (48,7%) з загального переліку членів «Укрпродспілки», підпадають під дію вказаного Положення, тобто є емітентами цінних паперів (акціонерними підприємствами) та їхня звітна інформація має знаходитися у відкритому доступі. Однак, лише 35 із них (21,6% від загальної чисельності підприємств), регулярно і відповідально, тобто протягом останніх трьох-чотирьох років надавала свої дані, інші – у тій чи іншій мірі ігнорували вимоги даного та попередніх Положень.
3. Визначення з числа відібраних підприємств таких, які протягом останніх трьох років ефективно проводять діяльність та мають задовільний фінансовий стан. При цьому з'ясувалося, що з 35 суб'єктів господарювання, які розкривають інформацію про себе три підприємства¹¹, або 1,85% від генеральної сукупності — перебували у стані провадження справи про банкрутство (визнані банкрутами та підлягали ліквідації), а ще 17 (10,5%) – були збитковими й мали проблеми з платоспроможністю та фінансовою стійкістю. У підсумку залишилося 15 достатньо

---

¹⁰ Ми провели цей відбір по причині недоступності для аналізу даних фінансової звітності. На жаль, потрібно констатувати факт, що існує незацікавленість суб'єктів господарювання у прозорості діяльності та підконтрольності з боку суспільства.

¹¹ Перелік підприємств-банкрутів: Первомайське акціонерне виробничо-торговельне товариство «Південний Бут», Акціонерне товариство закритого типу «Маріупольська харчосмакова фабрика», ВАТ «Кіровоградхарчопром».

прозорих та законослухняних підприємств, фінансовий стан і результати діяльності яких можна інтерпретувати як успішні. Їх питома вага у генеральній сукупності становить 9,25%.

4. Введено додатковий критерій чисельності персоналу для підвищення якості відбору, застосування якого дозволило з переліку претендентів на статус мікроцивілізацій усунути малі підприємства з кількістю працюючих до 50 осіб включно¹². Таким чином, до кінцевої вибірки списку ймовірних мікроцивілізацій увійшло 9 підприємств, або 5,55% від генеральної сукупності. Це — ВАТ «Богуславський завод продтоварів», ЗАТ «Великодальницький завод продовольчих товарів Євдокія», ЗАТ «Кобеляцький завод продтоварів «Мрія», ВАТ «Костопільський завод продовольчих товарів», ВАТ «Олевський хлібозавод», ВАТ «Тетіївський завод продтоварів», ЗАТ «Торезька харчосмакова фабрика», ВАТ «Харчовик», ЗАТ «Шполянський завод продтоварів».
5. Виконано на основі звітних даних розрахунки й аналіз показників господарської діяльності та фінансового стану відібраних підприємств за 2004-2006 р.р., використовуючи сучасну методикау фінансового аналізу [302].
6. Сформовано систему з 13 фінансово-економічних показників, за допомогою яких здійснено комплексне порівняння результатів діяльності фінансово успішних підприємств. До даної системи ми включили такі показники: стану та зміни валюти балансу, необоротних активів, оборотних активів, власного капіталу, залученого капіталу; обсягу та приросту чистого доходу, собівартості, чистого прибутку; коефіцієнт загальної ліквідності, фінансової незалежності, оборотності активів, рентабельності виробництва і рентабельності капіталу. Вибір даних показників обумовлений їх універсальністю, поширеністю, зрозумілістю, об'єктивністю щодо відображення реальної фінансово-економічної ситуації та тенденцій до її зміни на підприємстві.

---

¹² Ми вважаємо, що мале підприємство не може бути мікроцивілізацією, оскільки його внутрішнє середовище є недостатньо складне, різноманітне та самодостатнє, а культурний вплив на оточуюче середовище - незначне.

7. Сформовано рейтинг за результатами порівняння значень показників (див. табл. 6.1). При цьому найвищий рейтинг з великим відривом від інших суб'єктів господарювання отримав ВАТ «Костопільський завод продовольчих товарів». На другій та третій позиції з мінімальним розривом у бал знаходяться ЗАТ «Шполянський завод продтоварів» та ВАТ «Харчовик». Четверте місце поділили ЗАТ «Великодальницький завод продовольчих товарів Євдокія» та ЗАТ «Кобеляцький завод продтоварів «Мрія». Інші підприємства, зокрема ЗАТ «Торезька харчосмакова фабрика», ВАТ «Богуславський завод продтоварів», ВАТ «Олевський хлібозавод» та ВАТ «Тетіївський завод продтоварів» зайняли відповідно 5, 6, 7, та 8 місця. Побудова рейтингу дозволила також емпіричним шляхом виявити кореляцію між строками, так звану міжперсональну кореляцію (за Сиріл Бартом [303; 325]). Вона полягає у тому, що ЗАТ «Шполянський завод продтоварів» та ВАТ «Харчовик» мають більше спільного, аніж відмінного, навіть не зважаючи на різницю в основних напрямках бізнесу (для першого – це випуск солоних і солодкими снєків, для другого – виробництво вина). Аналогічні висновки вірні також щодо ЗАТ «Великодальницький завод продовольчих товарів Євдокія» (займається виробництвом дистильованих алкогольних напоїв і плодоовочевих консервів) та ЗАТ «Кобеляцький завод продтоварів «Мрія» (випуск мінеральної води, макаронних виробів, печива, пирогів і тістечок з тривалим терміном зберігання)¹³.
8. Даний рейтинг дозволив виділити три групи підприємств з різним рівнем фінансовою успішністю: лідерів – найбільш фінансово успішних (перші три з дев'яти), мідлерів – порівняно успішніших (ті, що зайняли наступні три позиції) та аутсайдерів – просто успішних (останні три суб'єкти господарювання). Можна припустити: ймовірність того, що підприємства є мікроцивілізаціями вища для лідерів та мідлерів, оскільки чим кращі значення фінансових показників, тим вищі можливості для реалізації неекономічної функції культурного лідерства.

---

¹³ Виявлення даних зв'язків потребує подальшого якісного дослідження.

Таблиця 6.1.

Рейтинг претендентів на статус мікроцивілізації, складений на основі оцінки їх фінансового стану за 2004-2006 р.р.

Рейтинг за показниками	ВAT «Бо-гуславський завод прод-товарів»	ВAT «Велико-дальницький ЗПТ Євдокія»	ЗАТ «Кобеляцький ЗПТ «Мрія»	ВAT «Костопільський завод прод-товарів»	ВAT «Олевський хлібо-завод»	ЗАТ «То-резака хар-чосмакова фабрика»	ВAT «Харчовик»	ЗАТ	
Стану та зміни валюти балансу	8	3	5	2	7	9	6	1	4
Стану та зміни оборотних активів	8	1	5	2	7	9	6	3	4
Стану та зміни оборотних активів	8	6	5	2	7	9	4	1	3
Стану та зміни власного капіталу	8	3	5	1	7	9	6	2	4
Стану та зміни залученого капіталу	6	2	7	3	5	9	8	1	4
Обсягу та приросту чистого доходу	6	8	4	1	5	9	7	2	3
Обсягу та приросту собівартості продукції	7	8	4	1	5	9	6	2	3
Обсягу та приросту чистого прибутку	6	3	7	1	9	8	5	4	2
Коефіцієнту загальної ліквідності	4	9	2	3	5	8	1	6	7
Коефіцієнту фінансової незалежності	6	8	1	5	4	3	2	9	6
Оборотності активів	2	9	6	4	5	1	8	7	3
Рентабельності вир-ва	5	1	7	2	8	9	6	4	3
Рентабельності капіталу	4	5	8	1	8	3	6	7	2
Загалом балів	78	66	66	28	82	95	71	49	48
Рейтинг	6	4	4	1	7	8	5	3	2

9. Здійснено порівняння деяких отриманих значень фінансових показників з окремими результатами, одержаними В. В. Баліцькою [304] в ході статистичної оцінки загальної фінансової позиції суб'єктів господарювання України за 2005 рік (див. таблицю 6.2). Дане зіставлення необхідне, оскільки на його основі можна визначити на скільки краще (гірше) функціонують претенденти на статус мікроцивілізацій – члени «Укрпродспілки» аніж у цілому українські, або російські підприємства.

Таблиця 6.2.

Значення деяких показників фінансового стану групи досліджуваних підприємств та загалом підприємств України і Росії

Назва показника	Загалом для російських підприємств	Загалом для українських підприємств	Для групи досліджуваних підприємств
Коефіцієнт фінансової автономії	0,544	0,455	0,676
Коефіцієнт забезпечення власними оборотними активами	-0,106	-0,139	0,299
Коефіцієнт загальної ліквідності	1,131	1,118	2,298

Виявлено, що значення коефіцієнту фінансової автономії для кращих підприємств «Укрпродспілки» перевищує на 48,6% значення даного показника для українських підприємств. Це означає, що фінансова стійкість досліджуваної групи у середньому на половину вища, ніж загалом для українських суб'єктів господарювання. Однак, якщо порівнювати з величиною аналогічного показника російських підприємств, то таке перевищення складає 24,3%, тобто майже на четвертину більше, що свідчить у цілому про вищий рівень фінансової незалежності суб'єктів господарювання сусідньої країни.

Значення коефіцієнту забезпечення власними оборотними активами вибірки значно перевищує дані величини для загалом українських (майже у три рази) та російських (понад два рази)

підприємств. Отже, наші претенденти мають власні оборотні активи, що позитивно впливає на оборотність бізнесу та їх фінансовий стан.

Аналогічна ситуація спостерігається щодо значень коефіцієнту загальної ліквідності. Вони у два рази перевищують їх величину для українських і російських суб'єктів господарювання — на 203,2% та 205,5% відповідно.

Таким чином, дане порівняння підтвердило, що група претендентів на статус мікроцивілізацій має кращий фінансовий стан, аніж загалом вітчизняні та російські підприємства.

10. Проведено порівняння значень показників фінансового стану вибірки з величинами аналогічних показників початку 2000-х років двохсот кращих підприємств США, Євросоюзу та Японії, у тому числі харчової промисловості, за матеріалами дослідження Кярана Волша [305; 356-375] – головного спеціаліста Ірландського інституту менеджменту у Дубліні. Вихідні дані наведено у таблиці 6.3.

Таблиця 6.3.

Значення фінансових показників підприємств США, Євросоюзу, Японії та вибраної групи

Назва показника	Для під-приємств США		Для під-приємств Євросоюзу		Для під-приємств Японії		Для під-приємств вибірки
	Загалом	для харчових	Загалом	для харчових	Загалом	для харчових	
Прибутковість власного капіталу (ROE), %	26	50	12,5	12	9	6	12,7
Прибутковість активів (ROTA), %	16	16	7	7	7,5	5,1	6,08
Коефіцієнт загальної ліквідності	1,3	0,9	1,7	1,85	1,75	1,45	2,29
Оборотність активів, разів	1,5	1,55	0,75	0,7	1,1	1,25	2,74

Очевидно, що за показником «прибутковість власного капіталу» вибрані вітчизняні підприємства знаходяться на аналогічному для

Євросоюзу рівні, тоді як японські організації мають суттєво (загалом більш ніж на третину, а для харчової промисловості – удвічі) нижче його значення. Виключення становлять американські підприємства, для яких прибутковість власного капіталу значно вища, ніж для їх іноземних колег – у два рази (на 100%) для загального числа та у чотири (на 300%) для харчової промисловості. Отже, наші підприємства мають чіткий орієнтир щодо покращення віддачі власного капіталу.

Найвище значення показника «прибутковість активів» зафіксовано для американських підприємств, що на 128,57% більше, ніж для суб'єктів господарювання Євросоюзу та на 113,33% – для підприємств Японії загалом та на 233,33% вище для харчових підприємств. Група вітчизняних суб'єктів господарювання харчової промисловості мають дещо кращу прибутковість активів, ніж японські колеги, але порівняно та суттєво нижчу, ніж підприємства Євросоюзу та США, відповідно на 16,5% та 148,35%. Таким чином, нашим претендентам треба попрацювати над покращенням віддачі активів.

Значно краща ситуація спостерігається щодо значень коефіцієнту загальної ліквідності, за яким група наших підприємств суттєво випереджає іноземні – на 76,15% американські, у тому числі харчові на 154,44%; Євросоюзі на 34,7%, зокрема на 23,78% по харчовій промисловості; японські на 30,85% загалом та по галузі – на 57,93%. Дану особливість можна пояснити, з одного боку, наявністю власного оборотного капіталу, а з іншого, – значними обсягами сформованої дебіторської заборгованості, величина якої включається до розрахунку.

Позитивно виглядає група досліджуваних підприємств щодо значень показника оборотності активів. Протягом року активи на вітчизняних підприємствах обертаються майже три рази, тоді як у США – 1,5, тобто майже уполовину повільніше. У Євросоюзі оборотність відбувається ще удвічі повільніше, ніж у Штатах (учетверо повільніше, ніж для підприємств вибірки). Дещо краща оборотність у Японії, однак вона також нижча ніж у групи вітчизняних підприємств на 149,09% для всіх господарських суб'єктів та на 119,2% для представників аналогічної галузі.

Таким чином, проведене співставлення значень головних фінансових показників вибірки та провідних підприємств розвинених країн дозволив встановити, що вітчизняні харчовики за двома показниками – коефіцієнтом загальної ліквідності та оборотністю активів, суттєво випереджають своїх закордонних колег, а за двома іншими – прибутковістю власного капіталу та прибутковістю активів, відповідають міжнародному рівню.

Підбиваючи підсумки використання кількісного підходу, можна зробити такі висновки:

- на основі поетапного відбору визначено претендентів на статус мікроцивілізацій з переліку членів «Укрпродспілки». Кількість вибірки становить 9 підприємств, тобто 5,55% від генеральної сукупності;
- за допомогою оцінки показників фінансового стану даних підприємств сформовано рейтинг, який дозволив виділити групу лідерів, мідлерів та просто фінансово успішних підприємств. Лідери та мідлери мають вищу імовірність бути ідентифіковані як мікроцивілізації;
- проведено порівняння з фінансовими показниками українських та російських суб'єктів господарювання, в ході якого підтверджено, що відібрано кращі українські підприємства;
- здійснено співставлення значень показників фінансового стану групи досліджуваних підприємств з результатами досліджень 200 провідних корпорацій розвинених країн світу. При цьому виявлено, що за певними показниками вітчизняні суб'єкти господарювання відповідають міжнародному рівню, а за деякими — його перевищують;
- фінансовий аналіз є важливою кількісною складовою методу ідентифікації мікроцивілізацій. Однак, необхідно застосовувати інші — якісні методи дослідження, які у поєднанні з кількісними дозволять виявляти мікроцивілізації серед підприємств, що, по суті, є перспективним напрямом для подальшого дослідження.

Характеристика другого етапу ідентифікації мікроцивілізацій

На другому етапі ідентифікації мікроцивілізацій проводиться поглиблене дослідження діяльності, системи управління та корпоративної культури успішних підприємств. З дев'яти суб'єктів господарювання у даному етапі погодилися прийняти участь три суб'єкти господарювання — ЗАТ «Шполянський завод продтоварів», ВАТ «Богуславський завод продтоварів», ВАТ «Тетіївський завод продтоварів». Їх згода засвідчила відкритість, готовність до пошуку нових шляхів розвитку. Рішення стати учасниками дослідження було сприйнято нами як відповідальне, зріле, цивілізоване.

У межах дослідження ми провели анкетування членів трудових колективів методом персональної доставки. При цьому вибірка мала характер детермінованої, з поділом на дві однорідні сукупності – на робітників і службовців. Процес ідентифікації здійснювався на основі встановлених нами критеріїв цивілізованості/не-цивілізованості. Ними є сім розроблених нами бінарних опозицій, які відображають характер існування форми культури суспільного утворення, зокрема:

1. «Людина у центрі/людина на периферії».
2. «Свій/чужий».
3. «Взаємність/неприйняття».
4. «Спільність/сукупність».
5. «Самоорганізація/хаос».
6. «Досягнення єдності щодо цілей і цінностей/перманентний конфлікт цілей і цінностей».
7. «Розвиток/виживання».

(При цьому перша складова опозиції описує сукупність як цивілізацію, а друга – як не-цивілізацію).

При створенні методики виявлення мікроцивілізацій на основі опитування ми використовували семеричний принцип: для кожної з семи опозицій було розроблено сім питань (усього 49), на які респонденти могли відповісти «так», «скоріше так», «скоріше ні» і «ні». Автор розробив еталонні відповіді на дані питання. В залежності від близькості до еталону фактичній відповіді надавалося значення «1», «0,5», «-0,5» і «-1». При цьому, в залежності від обраних респондентом відповідей, сума балів по частині опозиції, що визначала цивілізацію

могла складати від 0 до 7 балів, а по не-цивілізаційній половині – знаходилася у межах від 0 до -7 балів. Таким чином, кожену опозицію можна описати двома значеннями, наприклад 5/-1,5, в якій 5 означає ступінь цивілізованості, а -1,5 – ступінь не-цивілізованості за одним з критеріїв. По кожній заповненій анкеті проводилася оцінка критеріїв цивілізованості/не-цивілізованості. Далі результати анкетування узагальнювалися за групами осіб, які приймали участь у опитуванні – робітників і службовців. Загалом, для кожного підприємства рівень цивілізованості/не-цивілізованості визначався на основі усереднення значень відповідей по кожному критерію за всією сукупністю анкет. Для забезпечення порівнюваності результатів цивілізаційного аналізу по групі підприємств ми використовуємо загальний показник «цивілізація/не-цивілізація».

У дійсності різні суспільні утворення можна визначити як більшою-меншою мірою цивілізовані та більшою-меншою мірою нецивілізовані. При порівнянні між собою отриманих значень опозицій різних претендентів на статус мікроцивілізації можна виявити серед них як лідерів, так і аутсайдерів та встановити факт наявності цивілізації або не-цивілізації на підприємстві.

Застосування бінарних опозицій щодо об'єкта дослідження дозволило виявити особливості міжособистісної взаємодії, характер існування корпоративної культури. Результати наведено в таблиці 6.4.

Досліджувані підприємства можна віднести до мікроцивілізацій, оскільки отримані оцінки за критерієм віднесення до цивілізації вищі ніж 3,5 бали (середнє і медіана 7), а за критерієм не-цивілізованості – істотно нижче, ніж середнє значення (-3,5). Виключення за критерієм цивілізованості складають показники бінарної опозиції «схильність до досягнення єдності цілей і цінностей/перманентний конфлікт цілей і цінностей» для ВАТ «Богуславський завод продтоварів» і ВАТ «Тетіївський завод продтоварів», які складають 3,48 і 3,43 відповідно, тобто дещо нижче серединного значення. Найбільш низьке значення, яке характеризує не-цивілізацію, зафіксовано для ЗАТ «Шполянський завод продтоварів». Воно складає за критерієм «схильність до досягнення єдності цілей і цінностей/перманентний конфлікт цілей і цінностей» «-2,3». Однак, воно нижче, ніж -3,5, що свідчить про незначну тенденцію до децивілізації за указаним напрямом для даного підприємства.

Таблиця 6.4.

Результати ідентифікації мікроцивілізації на основі використання методу бінарних опозицій

№ Назва бінарної опозиції	ВАТ «Богуславський завод продтоварів»		ВАТ «Тетіївський завод продтоварів»		ЗАТ «Шполянський завод продтоварів»	
	По групі робітників, балів	Загалом по суб'єкту, балів	По групі робітників, балів	Загалом по суб'єкту, балів	По групі робітників, балів	Загалом по суб'єкту, балів
1. «людина у центрі/людина на периферії»	3,36/-2,17	5/-0,45 3,94/-1,56	3,73/-1,86	4,67/-0,72 4,15/-1,35	3,17/-2,33	4,68/-1,06 4,82/-1,7
2. «свій/чужий»	4,08/-1,64	4,75/-0,45 4,33/-1,22	4,18/-1,54	4,22/-0,94 4,2/-1,28	3,81/-1,56	5,23/-0,81 4,52/-1,19
3. «взаємність/неприйняття»	3,3/-2,42	4,25/-0,9 3,64/-1,87	3,73/-2	3,88/-1 3,8/-1,55	3,42/-2,16	5,02/-1,42 4,22/-1,79
4. «спільність/сукупність»	3,17/-2,86	4,45/-0,55 3,63/-2,04	3,46/-2,04	3,88/-0,89 3,65/-1,53	3,64/-1,89	4,67/-1,67 4,15/-1,78
5. «самоорганізація/хаос»	3,47/-2,08	4,95/-0,7 4/-1,59	4/-1,77	4,06/-1,1 4,03/-1,48	3,94/-2,11	6,48/-0,71 5,21/-1,41
6. «сильність до досягнення єдності цілей і цінностей/перманентний конфлікт цілей і цінностей»	3,05/-2,7	4,25/-0,75 3,48/-2	3,18/-2,41	3,72/-1,17 3,43/-1,85	2,89/-2,95	4,54/-1,65 3,72/-2,3
7. «розвиток/виживання»	3,58/-2,14	4,75/-0,8 4/-1,66	3,5/-2,27	4,72/-0,88 4,05/-1,65	4/-1,95	6,17/-0,71 5,08/-1,33
8. цивілізація/нецивілізація	3,43/-2,28	4,63/-0,66 3,86/-1,71	3,69/-1,98	4,17/-0,96 3,9/-1,53	3,55/-2,14	5,51/-1,15 4,53/-1,64

Джерело: розрахунки автора на основі результатів опитування працівників досліджуваних підприємств.

Пояснення до таблиці: максимальне можливе значення по першій половині опозиції становить 7, мінімальне – 0. Максимальне можливе значення по другій половині опозиції становить 0, мінімальне – (-7). Значення 3,5 та (-3,5) визначає межу між якісними ознаками цивілізованості/нецивілізованості. При цьому отримані значення вищі 3,5 свідчать про те, що даний суб'єкт може бути визнаний як мікроцивілізація, а одержані значення нижчі (-3,5) свідчать на користь віднесення підприємств до нецивілізації.

Практично однаковий ступінь цивілізованості характерний для ВАТ «Богуславський завод продтоварів» та ВАТ «Тетіївський завод продтоварів», проте перше з підприємств має дещо вищу міру нецивілізованості – «-1,71» проти «-1,53» у другого. Найбільш цивілізованим суб'єктом господарювання у досліджуваній групі є ЗАТ «Шполянський завод продтоварів». Значення рівня, що відображає цивілізацію становить 4,53, що на 16% вище ніж у інших підприємств. Що стосується рівня нецивілізованості (-1,64), то він дещо нижчий, ніж у ВАТ «Богуславський завод продтоварів» і дещо вищий, ніж у ВАТ «Тетіївський завод продтоварів».

Особливістю даного опитування є зафіксована суттєва різниця у оцінках робітниками і службовцями рівня цивілізованості/нецивілізованості своїх підприємств. Службовці виявилися більш оптимістичними у своїх судженнях. Так, на ЗАТ «Шполянський завод продтоварів» службовці вважають своє підприємство дуже цивілізованим, з низьким рівнем децивілізації (значення показника по узагальнюючій бінарній опозиції «цивілізація/нецивілізація» становить 5,5/-1,15). На двох інших суб'єктах господарювання дана група дещо нижче оцінила ступінь цивілізації/нецивілізації – відповідно 4,63/-0,66 для ВАТ «Богуславський завод продтоварів» та 4,17/-0,96 для ВАТ «Тетіївський завод продтоварів».

Робітники продемонстрували критичне ставлення до існуючих корпоративних культур. При цьому найбільш сприятлива щодо них ситуація спостерігається на ВАТ «Тетіївський завод продтоварів», де узагальнюючий показник «цивілізація/нецивілізація» за результатами оцінки склав (3,69/-1,98). Дещо гірші переконання мають робітники на ЗАТ «Шполянський завод продтоварів» – (3,55/-2,14), проте ці значення знаходяться у межах норм для цивілізацій. Для ВАТ «Богуславський завод продтоварів» спостерігаються критичне значення показника щодо ступеню цивілізації – (3,43), яке нижче встановленої медіани і середнього 3,5.

Отримана різниця у значеннях демонструє наявність нерівних відносин у трудових колективах. Вони обумовлені різницею у спеціалізації, розподілі повноважень, ступеню впливу на центри прийняття рішень. Крім того, можна стверджувати, що на оцінку працівників впливають такі чинники як рівень освіти, статус посади, ставлення до життя. Виявлена різниця у поглядах підтверджує пряму

залежність між рівнем розвитку особистості та ступенем цивілізованості середовища.

За результатами проведеного дослідження керівникам господарських суб'єктів рекомендовано звернути увагу на проблемні аспекти стану корпоративної культури. Так, нами розроблені і впроваджуються програми по подоланню неприйняття, конфліктів цілей і цінностей, створення соціальних мереж на ЗАТ «Шполянський завод продтоварів». На сьогоднішній день топ-менеджмент і середня ланка управлінців є у більшій мірі взаємопов'язаними і взаємодіючими учасниками процесу створення вартості. Це відобразилося на підвищенні стійкості, керованості підприємства у момент чергового загострення економічної кризи в Україні восени 2008 року.

Загалом, емпіричне використання розроблених бінарних опозицій на предмет визначення серед підприємств мікроцивілізацій підтвердив його ефективність і практичну цінність. На одному з обраних підприємств-мікроцивілізацій — ЗАТ «Шполянський завод продтоварів», розпочато процес побудови інституту культурного лідерства. Перші результати є обнадійливими, зокрема суттєво поживилося інвестування у людський капітал, реалізується функція соціальної відповідальності у сфері спорту і охорони здоров'я дітей і підлітків, разом з зацікавленими особами розпочато роботу над створенням інституційного механізму захисту товаровиробників і споживачів від диктату торгових мереж. Однак, встановлення залежності економічного розвитку і зростання від стану інституту культурного лідерства потребує подальшого дослідження. Для цього необхідний час та значні зусилля як трудового колективу, так і автора концепції.

Загалом, використання цивілізаційного підходу, зокрема цивілізаційного аналізу щодо оцінки внутрішнього середовища, стану і діяльності господарюючих суб'єктів є перспективним напрямом розвитку досліджень підприємств.

6.2. Оцінка та порівняння рівня знань підприємств-мікроцивілізацій

Зміна наукової парадигми на користь людини-творця та суспільства знань створило запит на оновлення методів пізнання та дослідження таких сфер діяльності як управління, інформаційні системи, технології і комунікації, розробка і впровадження технологічних інновацій (НІОКР), освіта, охорона здоров'я, тощо.

Розбудова суспільства знань вимагає установки чітких орієнтирів щодо оцінки результатів поступу. Отже, у центрі уваги теоретиків і практиків перебувають кількісні та якісні методи оцінки рівня знань різних об'єктів – починаючи з окремої людини, їх організованих угруповань, регіонів, галузей та країн.

Требі зазначити, що у закордонній та вітчизняній науці достатньо результативними є розробки методів оцінки рівня знань людини та макроутворень, зокрема країн. Щодо методів оцінки рівня знань на підприємствах, то вони плідно розвиваються на Заході у межах концепції управління знаннями (Knowledge Management). Однак, в Україні наукові дослідження управління знаннями на підприємствах і, зокрема, оцінка рівня знань на них практично не проводиться внаслідок незацікавленості суб'єктів господарювання у розкритті будь-якої інформації про себе. Тому актуальним є подолання інформаційного вакууму у сфері управління знаннями в організаціях та рух до впровадження всеохоплюючої, систематичної оцінки рівня знань у них.

Крім того, у межах цивілізаційного підходу в контексті культурологічної парадигми, які розвиває автор, має оцінюватися рівень знань різних цивілізацій, зокрема макроцивілізацій – унікальних країн та мікроцивілізацій – господарських суб'єктів, для яких людина є абсолютною цінністю і центром буття. Тобто актуальність, у даному зв'язку, полягає у продовженні оригінального дослідження, яке має встановити здатність раніше виявлених вітчизняних мікроцивілізаційних утворень до управління знаннями в середовищі материнської макроцивілізації – України.

Серед дослідників України, які займаються проблемою економіки знань, слід відмітити таких метрів як В. М. Геєць, В. П. Семіноженко, А. П. Гальчинський, Л. І. Федулова, С. І. Кіреєв, М. І. Долішній,

О. І. Амоша, Є. В. Савельєв, О. О. Лапко, Т. Б. Андрусенко та інших. Фундаментальна праця авторського колективу під керівництвом В. М. Гейця «Україна у вимірі економіки знань» стала знаковою для вітчизняної науки. У ній всебічно розкрито сутність економіки знань та особливості її розвитку в Україні [121]. Однією з перших фундаментальних праць, у якій було узагальнено світовий та вітчизняний досвід розвитку нового суспільства знань та подолання проблем економічного занепаду стала монографія за редакцією А. П. Гальчинського «Економіка знань: виклики глобалізації та Україна» [308]. Монографія «Економічні проблеми ХХІ століття: міжнародний та український виміри» за редакцією С. І. Юрія та Є. В. Савельєва є осмисленням закономірностей розвитку міжнародної та вітчизняної економік у руслі глобальних змін, що відбуваються. Значна увага в ній приділена дослідженню інновацій, лідерства, міжкультурних комунікацій, які є складовими суспільства знань, що формується у світі [55]. Лідером серед авторів, які досліджують застосування знань на підприємствах є Т. Б. Андрусенко (див. наприклад [309], [310]). Однак, в її працях здебільшого описуються західні підходи та приклади вдалого впровадження систем управління знаннями, що є на сьогоднішній день недостатнім з огляду на потребу всебічного дослідження вітчизняних організацій та їх контексту.

На пострадянському просторі особливо помітними є публікації російських авторів В. Л. Іноземцева, Є. В. Попова, М. К. Марінічевої, А. В. Чугунова, О. П. Гапоненка та інших. У своїх роботах російські вчені пробують віднайти місце своєї країни у новому світі, де домінують знання. Вони загалом оцінюють економіку та її здатність створювати знання, а також рівень розвитку окремих галузей видобувної та переробної промисловості, дають рекомендації владі щодо перебудови народного господарства з врахуванням аспектів майбутньої спеціалізації Росії на виробництві нових технологій у енергетиці, освоєнні космосу, поширенні комунікацій та розбудові сучасної інфраструктури. Лише окремі публікації М. Марінічевої присвячено безпосередньо управлінню знаннями на підприємствах (див, наприклад [311]).

Визнаними західними науковцями і практиками, які розвивають тему оцінки та управління знаннями є М. Полані, Д. Скірма,

К. Е. Свейбі, В. Алла, Т. Давенпорт, Д. Амедон, І. Нонака і Х. Такеучі. Вони розглядають комплекс питань, пов'язаних, як із концептуальною зміною управління в організаціях на основі використання знань та самонавчання, так і з окремими елементами бухгалтерського обліку та оцінки інтелектуального, людського капіталу.

Загалом, осмислення експертами підходів управління знаннями призвело до розробки стандартів Knowledge Management, зокрема:

1. European Guide to Good Practice in Knowledge Management.
2. Proposed Draft American National Standard. Knowledge Management Vocabulary (USA).
3. KM8000 by Asia Knowledge Management Association.
4. KM Framework of Good Practice and Analysis (UK).

Найбільш відомими підходами до визначення рівня знань економічних суб'єктів є:

1. Метод прямого визначення інтелектуального капіталу (Direct intellectual Capital Method, DIC).
2. Метод ринкової капіталізації (Market Capitalization Method, MCM).
3. Метод віддачі на активи (Return on Assets Methods, ROA).
4. Метод підрахунку балів (Scorecard Methods, SC).

При цьому метод прямого інтелектуального капіталу (direct intellectual method, DIC) представлений у таких версіях:

1. Монітор нематеріальних активів Свейбі (Intangible Assets Monitor).
2. Навігатор нематеріальних активів компанії Skandia.
3. Невидимий баланс (Konrad Group).
4. Метод капіталізації ринку (market capitalization method, MCM) — коефіцієнт Тобіна.

Опанування різними методиками дозволяє комплексно оцінювати рівень знань в організаціях. Однак, це вимагає високих трудових та часових витрат як на процедуру освоєння системи управління знаннями, так і на її використання у частині оцінки. Для вітчизняних підприємств такий підхід може видатися складним та витратним. Тому, на нашу думку, треба починати з первинної кількісної та якісної оцінки рівня знань в організаціях з подальшим порівнянням

результатів та встановленням лідерів, мідлерів та аутсайдерів у сфері управління знаннями. Отже, виявлено потребу в оцінці та порівнянні рівня знань мікроцивілізацій на основі застосування кількісних та якісних методів.

Об'єктом дослідження стали підприємства харчової промисловості України, які входять до складу Співки об'єднань, організацій і підприємств з виробництва продовольчих товарів «Укрпродспівка», зокрема, ВАТ «Богуславський завод продтоварів», ВАТ «Тетіївський завод продтоварів», ЗАТ «Шполянський завод продтоварів». Вибір цих господарюючих суб'єктів обумовлений результатами попереднього авторського дослідження «Мікроцивілізація як ефективна форма забезпечення економічного розвитку і зростання підприємств харчової промисловості», в ході якого за допомогою кількісного та якісного методів було встановлено, що їх можна віднести до мікроцивілізацій.

Метод дослідження рівня знань: кількісний та якісний аналіз показників розвитку економіки знань, компаративний аналіз.

Рівень знань економічного суб'єкта можна визначити станом та динамікою трьох складових:

1. Рівня знань членів трудового колективу.
2. Інформаційної організованості внутрішнього середовища.
3. Рівня соціально-економічного розвитку зовнішнього середовища.

Рівень знань членів трудового колективу є результуючою освіченості, професійних навичок, життєвого досвіду та внутрішньої культури кожного працюючого. Його можна встановити на основі глибинного дослідження особистостей, які складають команду підприємства. Однак, отримана інформація внаслідок крайньої суб'єктивності не може підлягати розголошенню. Тому для первинної оцінки краще використовувати кількісні показники рівня освіти, чисельності інтелектуального ядра (ІТП) та його співвідношення до загальної чисельності працюючих. Для досліджуваних мікроцивілізацій результати оцінки рівня знань членів трудового колективу наведено в таблиці 6.5.

Таблиця 6.5.

Кількісна оцінка рівня знань членів трудових колективів мікроцивілізацій

Назва показника	ВАТ «Богуславський завод продтоварів»	ВАТ «Тетіївський завод продтоварів»	ЗАТ «Шполянський завод продтоварів»
Загальна чисельність персоналу, чол.	85	75	555
Чисельність ядра (ІТП), чол.	13	13	85
Питома вага чисельності ядра у загальній чисельності кадрів, %	15	17	15
Кількість осіб з вищою освітою, чол.	7	8	183

Як видно з даних таблиці, найбільша кількість працюючих — 555 осіб, спостерігається на ЗАТ «Шполянський завод продтоварів». Чисельність ядра, тобто управлінців та інженерно-технічних працівників на ньому дорівнює 85 осіб. Ця величина фактично дорівнює чисельності всіх працюючих на ВАТ «Богуславський завод продтоварів» та є навіть більшою, ніж на ВАТ «Тетіївський завод продтоварів». Крім того, чисельність осіб з вищою освітою тут також на порядок вища (183 спеціаліста), ніж на заводах продтоварів Богуслава та Тетіїва. Така ситуація означає, що інтелектуальне ядро ЗАТ «Шполянський завод продтоварів» має здатність більшою мірою створювати знання, ніж в інших мікроцивілізаціях, хоча співвідношення чисельності ядра до загальної чисельності персоналу на всіх підприємства приблизно однакова.

Інформаційна організованість внутрішнього середовища може бути відображена за допомогою двох груп показників – кількісних та якісних. До кількісних показників рекомендуємо віднести кількість телефонів, комп'ютерів, прикладних програм, робочих місць з доступом в інтернет, пропускну здатність інтернет-каналу, загальну ємкість пам'яті пристроїв пам'яті, а також кількість видів продукції, рецептур та контрактів. Результати кількісної оцінки рівня інформаційної організованості для об'єкта дослідження наведені в таблиці 6.6.

Таблиця 6.6.

Кількісна оцінка рівня інформаційної організованості мікроцивілізацій

Назва показника	ВАТ «Богуславський завод продтоварів»	ВАТ «Тетіївський завод продтоварів»	ЗАТ «Шполянський завод продтоварів»
Кількість телефонів, од.	79	55	716
Кількість комп'ютерів, од.	9	7	52
Кількість прикладних програм, од.	7	9	15
Кількість робочих місць з доступом до інтернету, од.	2	1	48
Пропускна здатність інтернет-каналу, Мб	0,052	0,052	4
Обсяг пам'яті всіх пристроїв, Гб	360	280	3000
Число видів продукції, од.	35	13	150
Кількість рецептур, од.	12	4	40
Кількість договорів з контрагентами, од.	120	90	250

Кількість телефонів, які є в наявності у працівників (включаючи мобільні та стаціонарні) відображає здатність до комунікацій як між ними, так і з представниками зовнішнього середовища. Телефоноозброєність членів трудового колективу ЗАТ «Шполянський завод продтоварів» є вищою, ніж у інших досліджуваних трудових колективах. Так, на одну особу на ЗАТ «Шполянський завод продтоварів» припадає 1,3 телефонів, тоді як на ВАТ «Богуславський завод продтоварів» ця величина становить 0,93 а на ВАТ «Тетіївський завод продтоварів» 0,73 телефонів. Отже, вірогідно, що зв'язаність з зовнішнім середовищем та інтенсивність обміну аудіоінформації з ним вища на підприємстві ЗАТ «Шполянський завод продтоварів».

Наявність комп'ютерів свідчить про стан комп'ютеризації на підприємствах. Очевидно, що рівень комп'ютеризації у перерахунку

як на число персоналу, так і ядро, приблизно однаковий для всіх мікроцивілізацій.

Кількість використовуваного програмного забезпечення на ЗАТ «Шполянський завод продтоварів» є практично удвічі більшою і становить 15 одиниць, ніж на інших підприємствах. Це означає наявність більш складної та спеціалізованої інформаційної системи, що дозволяє якісніше оперувати інформацією.

Особливості використання інтернету на досліджуваних об'єктах є різною. Так, на ЗАТ «Шполянський завод продтоварів» воно є масовим для ядра, оскільки кількість робочих місць, забезпечених широким каналом доступу у світову мережу становить 48 одиниць. Для персоналу ВАТ «Богуславський завод продтоварів» використання інтернету є дуже обмеженим, а для ВАТ «Тетіївський завод продтоварів» взагалі одиничним. Отже, тільки керівники на них мають можливість скористатися інформаційною скарбницею людства та глобальним середовищем комунікації. Інші інженерно-технічні працівники навряд чи мають доступ до інтернету, а отже, і потрібні навички використання інтернету у них не формуються належним чином. Таким чином, можливості створення знань за допомогою інформації з інтернету працівники ВАТ «Богуславський завод продтоварів» та ВАТ «Тетіївський завод продтоварів» на робочому місці не мають.

Число видів продукції та кількість рецептур свідчить про рівень професійних знань і вмінь на підприємствах та їх здатності надалі розширювати асортимент. Видове різноманіття також підтверджує тезу про складність процесу виробництва, а, отже, рівень освоєння та використання технологій харчової промисловості. У даному випадку, ЗАТ «Шполянський завод продтоварів» виробляє 150 видів продукції та володіє 40 рецептурами, тоді як ВАТ «Богуславський завод продтоварів» має на озброєнні лише 35 видів продукції, які створюються на основі 12 рецептур. На ВАТ «Тетіївський завод продтоварів» взагалі продукується лише 13 видів продуктів за допомогою 4 рецептур. Можна сказати, що асортимент цього підприємства є достатньо вузьким і спеціалізованим. Імовірно, що продуктивність праці за таких умов є достатньо високою, однак рівень знань та навичок щодо технології харчової промисловості – обмежений. Впровадження новинок цим харчовиком є більш

складним і тривалим, ніж на ЗАТ «Шполянський завод продтоварів», оскільки колективний досвід, знання та навички є недостатніми з точки зору забезпечення зміни технології та умов виробництва.

Кількість договорів з контрагентами підтверджує тезу про міру пов'язаності з представниками зовнішнього середовища та здатність встановлювати комунікації та вести взаємовигідний діалог. Найбільша кількість угод зафіксована для ЗАТ «Шполянський завод продтоварів» – 250. Для ВАТ «Богуславський завод продтоварів» вона є в абсолютному значенні удвічі меншою – 120 угод, однак, на одного працюючого тут приходиться майже дві угоди, а на одного представника ядра – практично 10 контрактів, тобто на цьому підприємстві спостерігається найвища відносна щільність взаємодії з зовнішнім середовищем. На ВАТ «Тетіївський завод продтоварів» загальна кількість угод найменша – 90, хоча у відносному вимірі на одного працюючого – більша одиниці та вища, ніж для ЗАТ «Шполянський завод продтоварів».

Таким чином, проведений кількісний аналіз рівня знань на досліджуваних підприємствах дає підстави стверджувати, що лідером є ЗАТ «Шполянський завод продтоварів», оскільки він має найвищі абсолютні значення за всіма показниками, за якими проводилося порівняння, а також за окремими з них – за кількістю телефонів, кількістю робочих місць з інтернетом, у розрахунку на одного працюючого та представника ядра. ВАТ «Богуславський завод продтоварів» лідирує за показниками кількості продукції у розрахунку на одного працюючого та представника ядра, а також щодо кількості угод на одного працюючого та представника ядра. ВАТ «Тетіївський завод продтоварів» має перевагу у кількості програмного забезпечення, що припадає на одного працюючого та представника ядра.

Для поглиблення результатів кількісного аналізу та порівняння підприємств щодо рівня знань треба, на нашу думку, додатково провести аналіз за такими якісними показниками: наявністю торгової марки, корпоративного сайту, корпоративного видання, корпоративного університету, бібліотеки, або сховища даних, сертифікації виробництва, експорту продукції, інтранет-мережі, спеціалізованого програмного забезпечення для управління. Результати оцінки за даними показниками наведені у таблиці 6.7.

Таблиця 6.7.

Якісні показники рівня інформаційного розвитку об'єктів дослідження

Назва показника	ВАТ «Богуславський завод прод- товарів»	ВАТ «Тетіївський завод прод- товарів»	ЗАТ «Шполянський завод прод- товарів»
Торгова марка	✓	—	✓
Корпоративний сайт	—	—	✓
Корпоративне видання	—	—	✓
Корпоративний університет	—	—	✓
Корпоративна бібліотека або комп'ютерне сховище даних	—	—	✓
Сертифікація виробництва за стандартом ISO 9001:2000	—	—	✓
Експорт продукції за кордон	✓	—	✓
Інтранет-мережа	—	✓	✓
Використання спеціалі- зованого програмного забезпечення для управ- ління і підтримки прий- няття рішень	—	✓	✓

Торгова марка – є складовою нематеріальних активів підприємства, його інтелектуальною власністю. За допомогою сильної торгової марки здійснюється емоційний зв'язок зі споживачами, а її розвиток передбачає формування спеціальних знань та навичок у сфері інтегрованих маркетингових комунікацій. З досліджуваних суб'єктів господарювання торгова марка є у ВАТ «Богуславський завод продтоварів» — має назву «Богуславна», та у ЗАТ «Шполянський завод продтоварів» — ТМ «Жайвір». Названі торгові марки є достатньо відомими у центральній Україні, та деяких

західних, південних та східних областях. На ВАТ «Тетіївський завод продтоварів» лише планують створення торгової марки «Тетіївський пряник».

Корпоративний сайт – це складова системи управління знаннями, представництво підприємства в інтернеті, інструмент надання інформації та впливу на інтернет-користувачів. Його наявність означає, що в організації використовуються та нагромаджуються знання по створенню контенту, отже, працюють такі спеціалісти як корпоративний письменник та PR-менеджер. Серед досліджуваних підприємств корпоративний сайт має «Шполянський завод продтоварів» за адресою <http://www.jaivir.com/> Крім нього, маркетингова служба підтримує презентаційний сайт чіпсів «Золотистих» – <http://www.zolotysti.com/> та сайт конкурсу анекдотів від чіпсів «Центрячок» – <http://anek.in.ua/>. У планах – використання блогінгу для просування цінностей і ідей ТМ «Жайвір», а також запуск презентаційних сайтів інших популярних продуктів, що виробляються на підприємстві. На ВАТ «Богуславський завод продтоварів» планують створити корпоративний сайт, а ось на ВАТ «Тетіївський завод продтоварів» вважають, що він є недоречним, оскільки споживачі продукції заводу не є користувачами інтернету. Така точка зору звужує комерційні можливості підприємства, оскільки практично всі дистрибутивні компанії зараз отримують інформацію про виробників, їх асортимент через інтернет. На основі цього вони формують своє уявлення щодо перспективності співпраці та здійснюють перший контакт з підприємством.

Аналогічна ситуація на досліджуваних об'єктах склалася з корпоративними виданнями. Тільки ЗАТ «Шполянський завод продтоварів» має газету, яка від початку 2008 року виходить щоквартально накладом 1000 екземплярів.

Корпоративний університет – це кардинально важлива складова управління знаннями. Він призначений виконувати функцію освіти, підвищення кваліфікації, обміну інформацією та досвідом між працівниками підприємства. Корпоративний університет діє протягом двох років на ЗАТ «Шполянський завод продтоварів». У його межах відбулося два випуски спеціалістів, які пройшли підвищення кваліфікації. На двох інших підприємствах подібної

структури не існує, тому працівники не мають можливостей у рамках своїх організацій поповнити професійні знання та навички.

Корпоративна бібліотека та комп'ютерне сховище даних має місце на ЗАТ «Шполянський завод продтоварів». Тут закупають спеціалізовану літературу за професійною тематикою для покращення роботи служб. Крім того, активно використовується комп'ютерне сховище даних зі зразками документів, нормативними актами, інформацією про результати діяльності. ВАТ «Богуславський завод продтоварів» та ВАТ «Тетіївський завод продтоварів» не мають відповідної складової системи управління знаннями, що впливає на якість використання та поширення знань у трудовому колективі.

Сертифікацію виробництва за стандартом ISO 9001:2000 проведено на ЗАТ «Шполянський завод продтоварів». Надалі ця мікроцивілізація планує впровадити «Управління безпекою харчових продуктів» на основі принципів HACCP. ВАТ «Богуславський завод продтоварів» має намір пройти сертифікацію за стандартом ISO 9001:2000. ВАТ «Тетіївський завод продтоварів» не планує сертифікувати власне виробництво, що є проявом стратегічної недалекоглядності керівництва у цьому важливому питанні.

Здійснення експорту вимагає опанування складної зовнішньоекономічної функції, знання мов та законодавства країн-імпортерів. Тому проведення експортних операцій на постійній основі означає функціонування спеціальної підсистеми знань. Серед групи мікроцивілізацій експорт здійснюють ВАТ «Богуславський завод продтоварів» та ЗАТ «Шполянський завод продтоварів». Це є позитивною ознакою для оцінки рівня їх знань.

На двох з мікроцивілізацій – ВАТ «Тетіївський завод продтоварів» та ЗАТ «Шполянський завод продтоварів» розбудовано інтранет-мережу та використовуються спеціалізовані програми для управління та підтримки прийняття рішень такі як «1С Підприємство», «Свод», «Мегаплан».

Незаперечним лідером серед досліджуваних підприємств щодо оцінки рівня знань на основі якісних показників є ЗАТ «Шполянський завод продтоварів». ВАТ «Богуславський завод продтоварів» та ВАТ «Тетіївський завод продтоварів» мають недостатньо якісних ознак, за якими можна вважати їх рівень знань достатнім.

Важливою складовою рівня знань організації є рівень розвитку зовнішнього середовища, зокрема, країни, оскільки саме він є тлом, на якому відбувається процес пізнання та управління знаннями.

Рівень соціально-економічного розвитку зовнішнього середовища, тобто окремих країн, успішно моніториться міжнародними організаціями – ООН, МВФ, Світовим банком [312]. Дані досліджень міжнародних організацій необхідно приймати за основу для визначення контексту діяльності підприємств у сфері управління знаннями.

Контекст діяльності бізнесу, тобто стан макроцивілізацій можна представити за допомогою даних, отриманих Світовим банком в ході використання Knowledge Assessment Methodology в рамках програми «Knowledge for Development (K4D) [313]. Дані оцінки розвитку економіки знань в окремих країнах світу наведено в таблиці 6.8. Ми взяли для порівняння значення п'яти країн – Данії – № 1 у даному рейтингу, США – № 9, Китай – № 77, Росія – № 61 та Україні – № 52.

Порівняння значень показників дає можливість зрозуміти ступінь розвитку знань та економіки на їх основі в окремих цивілізаціях-країнах світу, чітко зрозуміти місце України, шляхи докладання зусиль щодо покращення ситуації.

Як з'ясувалося, високі темпи приросту ВВП не гарантують достойне місце у рейтингу. Так №1 у рейтингу – Данія мала щорічний приріст ВВП на рівні 1,8%, а США – 3%. Індекс розвитку людського потенціалу також у лідерів значно вищий, тоді як в Україні, Росії та Китаї він практично однаковий – коливається у межах 0,78-0,8. За значеннями показників «якості регулювання» та «сили закону» Україна та Росія дещо відстають від Китаю та значно – від Данії та США. Рівень інноваційності відображається такими показниками як «оплата роялті», «кількість наукових та технічних публікацій», «число uspto-патентів». За цими даними Україна подібна до Китаю, тоді як Росія дещо випереджає їх, особливо щодо кількості публікацій. Визнаним лідером щодо інноваційності серед означених країн є США.

Таблиця 6.8.

Результати оцінки розвитку економіки знань в деяких країнах світу

Назва показників	Данія	США	Китай	Росія	Україна
Середній приріст ВВП, % 2002-2006 р.р.	1,88	3	10,02	6,42	7,30
Індекс розвитку людського потенціалу, 2005	0,95	0,95	0,78	0,8	0,79
Тарифні і нетарифні перешкоди, 2008	86	86,8	70,2	44,2	82,20
Якість регулювання, 2006	1,81	1,47	-0,19	-0,45	-0,47
Сила закону, 2006	2,03	1,57	-0,40	-0,91	-0,72
Загальна оплата роялті (us\$/населення), 2006	н/д	296,25	4,2	16,16	9,41
Число наукових і технічних публікацій /млн. осіб, 2005	930,58	692,46	31,89	100,68	44,69
Число патентів у системі uspto /млн. осіб, 2002-2006	101,07	324,12	0,35	1,34	0,43
Грамотність дорослого населення (% віку 15 років і вище), 2007	100	100	93,31	99,52	99,69
Здобуття середньої освіти, %, 2006	119,53	93,89	75,51	84,01	93,41
Здобуття вищої освіти, %, 2006	79,94	81,77	21,58	72,28	72,78
Телефони у розрахунку на 1 тис. осіб, 2006	1640	1350	630	1120	1310
Комп'ютери в розрахунку на 1 тис. осіб, 2005	700	760	40	120	50
Користувачі інтернету, на 1 тис. осіб, 2006	580	690	100	180	120

Джерело: [313].

Освіченість виражається за допомогою наступних трьох показників – грамотності дорослого населення, здобуття середньої та вищої освіти. Треба зазначити, що Україна переважає Росію і Китай у цій сфері, хоча лишається позаду Данії та США за рівнем здобуття вищої освіти. Рівень проникнення інформаційних технологій визначається на основі кількості телефонів, комп'ютерів та інтернет-

користувачів на 1000 населення. Україна має рівень проникнення інформаційних технологій вищий, ніж у Китаї, але нижчий за кількістю комп'ютерів та інтернет-користувачів ніж у Росії, та суттєво нижчий ніж у Данії та США.

Таким чином, у порівнянні з іншими країнами на основі методології Світового банку щодо оцінки рівня знань Україна посідає достатньо високу 52-гу позицію у рейтингу серед 140 країн, маючи як здобутки, так і недоліки щодо розвитку суспільства та економіки знань. Нам слід зосередити увагу на виконанні законів та ефективному регулюванні інститутів, а також створенні інновацій та поширенні інформаційних технологій. Значення, наведені в таблиці відображають загальноукраїнський контекст, який впливає на особливості стану, функціонування та розвитку підприємств.

Порівняння значень кількісних та якісних показників рівня первинної оцінки знань об'єктів дослідження не дає вичерпної відповіді на питання на скільки вони відповідають загальному стану та тенденціям розвитку рівня знань зовнішнього середовища. Отже, для забезпечення порівнюваності кількісних даних підприємств і зовнішнього середовища, приводимо їх до спільного знаменника у відповідності до методики K4D, зокрема оцінюємо рівень освіти та проникнення інформаційних технологій (див. значення в таблиці 6.9).

Рівень освіти вимірюється на основі значень трьох показників – грамотності дорослого населення, здобуття середньої та вищої освіти. За рівнем грамотності дорослого населення у всіх організацій він є максимально-можливим та перевищує значення по країні.

За рівнем здобуття середньої освіти максимально-можливе значення зафіксовано для ЗАТ «Шполянський завод продтоварів», тоді як для ВАТ «Богуславський завод продтоварів» він становить 95%, що дещо вище, ніж по країні у цілому, а для ВАТ «Тетіївський завод продтоварів» він дещо нижчий – 90%. Це свідчить про особливості політики найму персоналу, тобто на цих двох підприємствах при прийнятті на роботу для окремих посад допускається рівень освіти нижчий, ніж середній.

Таблиця 6.9.

Порівняння рівнів освіти та проникнення інформаційних технологій для об'єктів дослідження та зовнішнього середовища (Україна)

Назва показника	Україна	ВАТ «Богуславський завод продтоварів»		ВАТ «Тетіївський завод продтоварів»		ЗАТ «Шполянський завод продтоварів»	
		у цілому	ядро	у цілому	ядро	у цілому	ядро
Грамотність дорослого населення, % віку від 15 років	99,69	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
Здобуття середньої освіти, %	93,41	95,00	100,00	90,00	100,00	100,00	100,00
Здобуття вищої освіти, %	72,78	8,2	53,8	10,6	61,53	32,97	215,29
Телефони у розрахунку на 1 тис. осіб	1310	929	1384	733	1308	1290	1718
Комп'ютери у розрахунку на 1 тис. осіб	50	11	69	10	54	10	62
Користувачі інтернету, на 1 тис. осіб	120	23	153	13	76	153	565

За рівнем здобуття вищої освіти колективи усіх мікроцивілізацій загалом мають значно нижчий рівень – для ВАТ «Богуславський завод продтоварів» він нижче у 9 разів, для ВАТ «Тетіївський завод продтоварів» – у 7 разів, а для ЗАТ «Шполянський завод продтоварів» – удвічі, ніж для України. Якщо брати до уваги стан з вищою освітою ядра підприємств, то він нижчий за загальний для України на ВАТ «Богуславський завод продтоварів» на 20%, а на ВАТ «Тетіївський завод продтоварів» на 11%. Зовсім інша ситуація спостерігається на ЗАТ «Шполянський завод продтоварів», на якому значення даного показника утричі вище аналогічне для України. Це означає, що на ньому значна кількість робітників – понад 100 осіб мають вищу освіту. Це є значним резервом для розширення ядра підприємства, впровадження нових технологій.

У цілому, за рівнем освіти лідером є ЗАТ «Шполянський завод продтоварів». Можна вважати, що освіченість на ньому відповідає загально українському рівню, хоча за одним з показників – здобуття вищої освіти для всього колективу спостерігається деяке відставання. Інші мікроцивілізації мають дещо нижчу освіченість кадрів, особливо щодо здобуття вищої освіти. Імовірно, це негативно впливає на потенціал розвитку, оскільки прийняття стратегічних та тактичних управлінських рішень мають бути детально обґрунтованими.

Рівень проникнення інформаційних технологій відображається на основі трьох показників – кількості телефонів, комп'ютерів та інтернет-користувачів. Загальноукраїнському його рівню повністю не відповідає жодна з організацій. Однак, ЗАТ «Шполянський завод продтоварів» найбільшою мірою наближається до профілю значень показників, зафіксованих для України. Виключення становить тільки показник кількості комп'ютерів, який дещо нижчий у перерахунку на кількість персоналу. Проте, за значеннями показника кількості інтернет-користувачів це підприємство дещо випереджає рівень держави. На ВАТ «Богуславський завод продтоварів» тільки для кадрового ядра значення відповідають загальноукраїнському рівню. Отже, тільки одне з трьох підприємств відповідає тенденціям, характерним для України щодо проникнення інформаційних технологій.

На жаль, щодо рівня розвитку знань досліджувані мікроцивілізації не відповідають рівню розвинених країн світу. Тому вони не можуть розвиватися і функціонувати у руслі сучасних високотехнологічних тенденцій. Прорив до світового рівня вимагає масштабних вкладень у людський капітал, модернізацію виробництва, створення ефективної системи управління та підтримки прийняття рішень.

У непростій ситуації, яка зараз склалася, рекомендуємо суб'єктам господарювання продовжити формувати інтелектуальне ядро за рахунок залучення нових спеціалістів з метою забезпечення виконання функцій управлінського обліку, планування, маркетингу, ІТ, мотивації та розвитку персоналу. Розширити інтелектуальний потенціал підприємств за рахунок використання аутсорсінгу та аутстафінгу. Це дозволить на місцях компенсувати нестачу висококваліфікованих кадрів.

Те підприємство з досліджуваних, яке зможе здійснити указані вище стратегічні та тактичні заходи щодо підвищення рівня знань зможе вийти на новий щабель розвитку, який відповідає передовим світовим зразкам.

Підбиваючи підсумки дослідження, можна зробити такі висновки:

1. Значимою складовою розвитку суспільства та економіки знань є визначення рівня знань країни, господарюючих суб'єктів та особистостей.
2. Оцінку рівня знань вітчизняних підприємств можна проводити у відповідності до розроблених на Заході стандартів та методів за умови вкладення значних інвестицій в інкорпорування цих стандартів та їх адаптацію до вітчизняного середовища.
3. За умов недостатності ресурсів можна виконувати первинну оцінку рівня знань, запропоновану автором. Вона дає можливість усвідомити місце підприємства у сучасному світі, зокрема в контексті стану та розвитку рівня знань країни, в якій воно здійснює діяльність.
4. Серед досліджуваних мікроцивілізацій рівень знань відповідає стану контексту тільки в одній з них – на ЗАТ «Шполянський завод продтоварів».
5. Для здійснення прориву на новий щабель розвитку шляхом підвищення рівня знань в організаціях рекомендується інвестувати у розвиток людського капіталу, провести докорінну модернізацію виробництва та створити ефективну систему управління.

6.3. Метод оцінки стану цінностей та встановлення цивілізаційного профілю громадянина мікроцивілізації

Універсальний характер наукового знання передбачає отримання універсальних відомостей про стан досліджуваного середовища. Як правило, універсальність означає всезагальність, всеохоплення, всезнання, тобто науковці зосереджують увагу на найбільш характерних рисах великих об'єктів, або сукупностей, процесів, зв'язків між ними. В економічній науці переважно об'єкти –

це регіони, галузі, країни, процеси – виробництво, розподіл і перерозподіл ВВП, зв'язки – наприклад, між зростанням ВВП та рівнем інфляції, безробіття, курсовими коливаннями, корупцією, тощо. Створення «Великої теорії», в якій розкрито фундаментальні закони буття – це мрія будь-якого діяча науки, яка тримається на універсалістському підґрунті. У соціальних науках протягом останніх двадцяти років на чільне місце «Великої теорії» претендує глобалістика – «міждисциплінарна галузь наукових досліджень, спрямованих на виявлення сутності, тенденцій та причин процесів глобалізації, проблем, що нею породжуються та пошук шляхів утвердження позитивних і подолання негативних для людини і біосфери наслідків цих процесів... Глобалістику не слід розуміти як якусь окрему або спеціальну наукову дисципліну... Вона народжена протилежними – інтеграційними процесами, характерними для сучасної науки, і є сферою досліджень і пізнання, де різні наукові дисципліни і філософія, по більшій частині в тісній взаємодії один з одним, кожна з позиції свого предмета і методу, аналізують різні аспекти глобалізації, пропонують вирішення глобальних проблем, розглядаючи їх як у відокремленні один від одного, так і як цілісної системи» [314].

На нашу думку, проблемним місцем універсалістського підходу, глобалістики зокрема, є відсутність дієвої, внутрішньої пов'язаності з кожною складовою суспільної реальності, оскільки всі вони узагальнені в єдиній моделі (серії моделей), якою легко оперувати з точки зору позитивної науки, проте, за її допомогою, з точки зору нормативної науки, неможливо здійснювати ефективний вплив, оскільки проігноровано особливості, притаманні суб'єкту, об'єкту, середовищу, процесу, тощо. Тому для усунення управлінської непродуктивності універсалізму має існувати адекватна дійсності альтернатива. Нею є цивілізаційний підхід.

На противагу процесам пізнання універсального існування у цивілізаційному підході розвивається протилежний процес – пізнання унікального існування, суті особливостей середовищ і суб'єктів, у першу чергу, людини та її світу – культури, матеріалізованої у формі цивілізації. При цьому мають на увазі олюднені мікро-, мезо- та макрофрагменти дійсності, які мають

культурно-цивілізаційні особливості, тобто за певними ознаками існування людського відрізняються один від одного.

Опановуючи особливості цивілізаційних утворень можна напрацьовувати унікальні, відповідні тільки цим середовищам методи, моделі, прийоми управління та ефективно використовувати їх для потреб вирішення нагромаджених соціально-економічних проблем, формування передумов розвитку і зростання окремих цивілізаційних суб'єктів, у першу чергу мікрорівня – підприємств, міст, територій проживання малих народів і народностей. Це пов'язано з досягненням максимуму управлінського впливу на мікроцивілізації. Вони, на нашу думку є принципово такими, якими можна управляти. Для забезпечення умов сталого розвитку критично необхідно повернутися на мікрорівень, на якому можливе ефективно управління та здійснити дефрагментацію соціальної реальності від мікро до макрорівня, включаючи мезорівень.

Єдиною умовою досягнення максимуму управління на рівні мікроцивілізації є людина, оскільки саме вона знаходиться у центрі життєдіяльності соціального утворення. І цей індивідуум відрізняється притаманними йому особливостями, які можна відобразити за допомогою використання комплексної моделі людини – сукупності моделей, в яких відображено стан та зміни еволюціонування особистості і соціуму. Вони співіснують у сучасності внаслідок прояву у конкретних індивідах через характерні для них системи цінностей, поведінки, зокрема, економічної та форми пізнання. При цьому дана сукупність складається з шести моделей, які за ознакою цивілізованості поділяється на чотири цивілізовані – *homo tradicionalismus*, *homo oeconomicus*, *homo institutus*, *homo culturius* та на дві нецивілізовані моделі – *homo naturalis*, *homo barbarius*. Детальніше інформація щодо цінностей, поведінки та форми пізнання кожної моделі людини – складової комплексної моделі, наведено у підрозділі 4.1.

Комплексна модель людини дозволяє акумулювати історично та методологічно сформовані у царині науки уявлення про складність соціальної природи людини, означити інтелектуальний простір, у межах якого ідеї форми і змісту буття особи набувають різного і своєрідного значення в залежності від результату взаємного впливу суспільних умов та їх пізнання дослідниками. Не зважаючи на

еклектичний стиль комплексної моделі вона має потенціал для розкриття складності підходів, за допомогою яких описується людина в контексті суспільствознавства. При практичному застосуванні комплексної моделі виникає потреба транспонувати (перетворити) її на прикладний інструмент, пристосований для досягнення поставлених дослідником цілей та завдань по вивченню стану антропоцентричних соціальних утворень. Для задоволення такої потреби ми вводимо поняття «цивілізаційний профіль особистості».

Цивілізаційний профіль особистості – це метод виявлення характерних ознак комплексної моделі у конкретній людині, або відображення цивілізаційної структури особистості.

Інструментальне використання ідеї цивілізаційного профілю до сукупності осіб, які є членами певних груп (ідентифікуються з ними) дає можливість визначити цивілізований профіль особистості групи, наприклад робітників, або службовців. Це дозволяє виявити рівень цивілізованості/не-цивілізованості членів групи, структуру різних моделей у комплексі, особливості стану їх ціннісних орієнтацій та пріоритетів.

За умови дослідження усієї сукупності працівників, які складають колектив підприємства-мікроцивілізації на основі запропонованої вище комплексної моделі людини ми отримуємо узагальнений цивілізаційний профіль особистості підприємства. Інформація, що містить цей цивілізаційний профіль може бути корисною для розбудови ефективної системи управління, зокрема мотивації, налагодження продуктивної комунікації та взаємодії у колективі, а також, у цілому, оцінки стану та прогнозування антропоцентричних умов економічного зростання і розвитку підприємства-мікроцивілізації.

Методика визначення цивілізаційного профілю ґрунтується на основі виявлення цінностей, які декларуються людиною та які зафіксовані як базові для кожної складової комплексної моделі (див. табл. 4.1). Фіксація поведінки та форм пізнання у дослідженні цивілізаційних утворень є бажаною, проте трудомісткою. Тому з огляду на недостатність ресурсів ми обмежилися дослідженням цінностей. Проте, у подальшому для поглиблення інформації щодо цивілізаційного профілю особистості мікроцивілізації ми плануємо

розробити відповідні процедури щодо оцінки властивостей поведінки та пізнання.

Виявлення цінностей здійснюється на основі опитування шляхом анкетування членів мікроцивілізації — громадян підприємства.

Поняття «громадянин підприємства-мікроцивілізації», або ширше – «громадянин мікроцивілізації» ми вводимо з метою визначення характеру статусу та діяльності людини у суспільному утворенні. Громадянство, на нашу думку, – це пошук себе і власного місця через суспільну діяльність. Громадянин підприємства-мікроцивілізації – це особистість, яка поглиблюючи власну професійну компетентність, людяність та зв'язки з співгромадянами на основі співпраці, сприяє зростанню та розвитку середовища, на який поширюється її вплив.

Бути громадянином на рівні ідей – значить зробити вибір на користь ідентичності, яка притаманна культурі мікроцивілізації, зокрема базових цінностей, які гармонізують спільну діяльність і спільне майбутнє, бачення та досягнення якого формується на основі взаємності і прийняття учасників процесу розбудови унікального мікросвіту.

Бути громадянином на практиці означає:

- діяти, тобто брати участь у соціальному житті суб'єкта культури;*
- управляти, тобто певним чином впливати на цілі, цінності, процеси і результати діяльності цивілізаційного об'єднання, з яким себе ідентифікуєш;*
- інтегрувати власне життя в контекст мікроцивілізації внаслідок визнання економічної та соціальної залежності від неї;*
- взаємність, прийняття, залежність – це головні якості соціалізації особистості. Вони визначають спільність цінностей, життєдіяльності, майбутнього у суспільних утвореннях, характер відносин, що підтримуються у їх межах та рівень повноти буття.*

Поняття «громадянин підприємства-мікроцивілізації» має певні схожі та відмінні ознаки з поняттями «громадянин підприємства», яке ввела Лінда Греттон у роботі «Демократичне підприємство» [315] та «громадянин компанії», яке запропонували Брук Манвілль та Джошуа Обер у книзі «A company of citizens» [316]. Так, Л. Греттон наголошує на тому, що основу позиції громадянина становлять громадянські почуття, спільність, особиста незалежність [315; 14], відповідальність, чуйність, відданість [315;17], довіра [315;18]. Манвілль та Обер виділяють такі головні риси громадянина: креативну свободу, персональну автономію, очікування поваги [316;7], рівність, спільність, довіру [316; 8], навчання через дію.

Греттон, як і Манвілль та Обер, формулюючи власні концепції звертається до досвіду розвитку давньогрецької демократії Афін. Вони вважають, що демократичний устрій є найкращим досягненням і надбанням Заходу, який необхідно безпосередньо застосовувати щодо діяльності організацій. Це обов'язково має призвести до покращення результатів та перспектив господарюючих суб'єктів. Для реалізації задуму демократизації Л. Греттон запропонувала опанувати шість принципів демократії:

1. Відносини між організацією та індивідом рівноправні.
2. Індивіди розглядаються як інвестори, які ...розміщують свій людський капітал.
3. Індивіди здатні розвивати свою природу...
4. Індивіди здатні брати участь у визначенні умов свого співробітництва.
5. Свобода індивідів існує не за рахунок свободи інших людей.
6. Індивіди підзвітні і мають зобов'язання як перед собою, так і перед організацією [315; 16].

Автори «A company of citizens» свої рекомендації щодо демократизації бізнесу виклали у трьох складових:

1. Сповідування демократичних цінностей.
2. Адміністрування на основі самоуправління.
3. Практика участі [316; 8].

Очевидно, що ідеї автора «Демократичного підприємства» є більшою мірою деталізованими та інструментальними, тоді, як принципи Манвілля та Обера фундаментальніші та незаперечні.

Хоча, на нашу думку, демократія – це не єдиний спосіб організації управління, за допомогою якого можливе досягнення добробуту громадян та цілей розвитку організації. Ідеалізація демократії не дозволяє побачити суть процесів, що реально відбуваються на підприємствах – за високими досягненнями, успіхом та визнанням приховується автократія, заснована на бюрократичному хребті ієрархії, або авторитаризм з опорою на компетентності та професіоналізмі провідних фахівців. Безумовно, форма управління має значення, проте вона має відповідати іманентним якостям організації. Враховуючи безмежну кількість особливостей, нюансів, цивілізаційну складність і різноманіття внутрішнього і зовнішнього середовища не можна обмежувати підприємства лише однією формою – демократією, навіть зважаючи на її широке визнання у загалу. Громадяни повинні самостійно обирати ті форми управління, які найбільшою мірою підходять для розкриття внутрішнього смислу і потенціалу, досягнення цілей та отримання прийнятних результатів функціонування їх підприємств (мікроцивілізацій). Таким чином, ми розглядає демократію як одну із багатьох форм управління суспільними утвореннями мікроекономічного рівня.

Базові цінності, що входять до складу ідентичності громадян мікроцивілізації, як правило, артикулюються у стратегії розвитку підприємства. Однак, не кожна за суттю мікроцивілізація має формалізовану стратегію з чітко визначеними цінностями, тим більше в контексті цивілізаційного виміру. Окрім цього, не завжди формально встановлені у стратегії цінності відповідають реальному стану, оскільки до створення стратегії рідко долучається більшість громадян (як правило, це завдання вищого керівництва). Тому виявлення дійсного стану ціннісних орієнтацій громадян підприємства є вкрай важливим аспектом, що забезпечує формування відповідної умовам середовища та сподіванням членів колективу системи управління.

Для подолання зазначених вище труднощів потрібно попередньо виконати певні етапи науково-пошукової роботи щодо використання цивілізаційного підходу на підприємстві. По-перше, на основі застосування прийомів економічного та фінансового аналізу необхідно установити, чи створені фінансово-економічні передумови для розгортання мікроцивілізації, тобто чи задовільний фінансовий

стан та ефективна економічна діяльність підприємства, зокрема щодо виробництва продукції (надання послуг) генерування прибутку, чистого грошового потоку для якісної зміни стану суб'єкта господарювання. По-друге, за допомогою визначення ступеня антропоцентричності потрібно дати відповідь до якого типу – цивілізованого чи не-цивілізованого, відноситься підприємство, тобто чи дійсно воно є мікроцивілізацією. По-третє, оцінити рівень цивілізованості (культури) і рівень знань мікроцивілізації, а також їх співвідношення з метою визначення пріоритетів у розбудові підприємства. Власне, після опанування характерних для мікроцивілізації особливостей можна переходити на більш відповідальний та глибинний рівень – дослідження громадянина, зокрема визначення його цивілізаційного профілю на основі розробленої авторської методики.

У нашій методиці однозначно декларовані особистістю цінності, тобто вибір відповіді «так» на питання опитування, визначаються нами як домінуючі, тобто проявлені у натурі. Цінності, які визначаються з недостатнім рівнем однозначності – варіант відповіді на питання «скоріше так», визначаються нами як рецесивні, тобто такі, що існують латентно. Варіанти відповідей на питання «ні» та «скоріше ні» свідчать про повне, чи часткове неприйняття людиною певних цінностей.

Для оцінки рівня сформованості ознаки за окремими цінностями, (тобто позитивних відповідей на питання анкети громадян-мікроцивілізації), ми використовуємо систему грейдів. Встановлені для грейдів інтервали відповідають закону великих чисел та характерному для нього нормальному розподілу. Система грейдів щодо рівня сформованості ознаки за окремими цінностями містить такі інтервали:

1. Від 0 до 0,33, або інтервал від 0 до 33% — незначний.
2. Від 0,34 до 0,5, або інтервал 34%-50% — значний.
3. Від 0,51 до 0,67, або інтервал від 51% до 67% — високий.
4. Від 0,68 до 0,85, або від 68% до 85% — переважний.
5. Від 0,86 до 1, або від 86% до 100% — цілковитий.

Грейди дозволяють якісно та кількісно розділити отримані в ході опитування результати визначення домінантних та рецесивних цінностей у цивілізаційному профілю громадянина підприємства.

Як зазначалося вище, цінності мають бути також поділені на групи, відповідно до моделі, для якої характерні. Тому в анкету внесено 25 цінностей, які поділено на 6 груп, тобто по 4 цінності на одну групу, окрім останньої – шостої, яка відображає модель homo culturius. Враховуючи важливість виявлення людей з якостями, характерними для homo culturius як акселераторів цивілізаційних змін ми додали ще одну цінність до чотирьох базових – бачення власного майбутнього в контексті майбутнього країни (питання «Україна – це країна Вашої мрії?»). За умови прийняття всіх винесених на опитування цінностей (тобто, коли всі цінності є домінантними), цивілізаційний профіль респондента буде мати такий вигляд, як наведено у таблиці 6.10:

Таблиця 6.10.

Цивілізаційний профіль особистості з максимально-можливими значеннями

Назва складової комплексної моделі людини	Профіль (питома вага складової у комплексі)
Homo non-civilis	32%
homo naturalis	16%
homo barbarius	16%
Homo civilis	68%
homo tradicionalismus	16%
homo oeconomicus	16%
homo institutus	16%
homo culturius	20%

За умови часткового або повного неприйняття жодної цінності опитуваним профіль буде мати нульові значення за усіма складовими. У цьому випадку ми не зможемо зробити висновок щодо того на яких цивілізованих чи не-цивілізованих засадах існує особистість. У інших варіантах, тобто коли респондент обирає близькі своїй особистості цінності, ми можемо зафіксувати особливості стану

його цивілізаційного профілю та діагностувати рівень цивілізованості/не-цивілізованості у загальній структурі.

Практичне визначення цивілізаційного профілю громадян мікроцивілізації було здійснено на ЗАТ «Шполянський завод продтоварів». Це підприємство є об'єктом, на якому ми протягом трьох років проводимо соціальний експеримент щодо апробації результатів авторського підходу «підприємство як мікроцивілізація».

Дослідження цивілізаційного профілю громадян виявленої мікроцивілізації ми здійснили методом анкетування з персональною доставкою. При цьому вибірка мала характер детермінованої, навмисною, з поділом на дві однорідні сукупності – службовців та робітників. Загальний обсяг вибірки становив – 95 осіб, з них група службовців – 45 осіб, робітників – 50 осіб.

Результати опитування щодо виявлених цінностей громадян підприємства-мікроцивілізації наведено у таблиці 6.11.

У першому блоці питань моделі *homo naturalis* цінність «виживання як мета існування» поділяють 61% опитаних, тобто рівень сформованості ознаки є високим. При цьому, службовців, які визначають означену цінність як домінуючу на 2% більше, ніж робітників. Цінність «передчуття як основи для прийняття рішень» задекларували 60% респондентів, як службовців так і робітників. Рівень сформованості ознаки по наведеній цінності є високим. Межовим і одночасно значним – 34% по сукупності, є рівень сформованості ознаки цінності самоідентифікації як «дитини Природи проти дитини Цивілізації». При цьому 40% службовців однозначно відносять себе до «дітей Природи». Серед робітників лише 28% опитуваних ідентифікують себе як дітей Природи та 32% як дітей Цивілізації. По цінності «заборона як корисна суспільна практика» не було зафіксовано достатнього/значного рівня сформованості. Отже, ця цінність не є важливою для громадян мікроцивілізації.

Таблиця 6.11.

Оцінка стану цінностей громадян підприємства-мікроцивілізації

№	Цінність	Громадяни мікроцивілізації загалом		Службовці-громадяни мікроцивілізації		Робітники-громадяни мікроцивілізації	
		Так	Скоріше Ні	Так	Скоріше Ні	Так	Скоріше Ні
1	Людина як дитя Природи vs людина як дитя Цивілізації	34%	18%	40%	18%	28%	12%
2	Вживання як мета існування	61%	5%	62%	2%	60%	8%
3	Передчуття як основа для прийняття рішень	60%	7%	60%	4%	60%	6%
4	Заборона як корисна суспільна практика	29%	18%	31%	24%	28%	12%
5	Образ сильної та енергійної людини як наслідок докладання зусиль	47%	14%	51%	16%	44%	12%
6	Життєва необхідність постійного руху та дії	75%	8%	80%	0%	70%	2%
7	Активний (прийняття рішень) та пасивний (увага) егоцентризм	28%	25%	33%	27%	24%	20%
8	Особистий контроль над обставинами, людьми, подіями	18%	25%	16%	33%	20%	18%
							44%

№ Цінність	Громадяни мікроцивілізації загалом				Службовці-громадяни мікроцивілізації				Робітники-громадяни мікроцивілізації			
	Так	Скоріше Так	Скоріше Ні	Ні	Так	Скоріше Так	Скоріше Ні	Ні	Так	Скоріше Так	Скоріше Ні	Ні
9 Ієрархія відносин у родині (батько - справжній голова родини)	48%	23%	13%	15%	51%	31%	9%	7%	46%	16%	16%	22%
10 Отримання статусу як основи особистого успіху та соціального визнання	53%	24%	13%	11%	62%	18%	13%	7%	44%	30%	12%	14%
11 Пріоритет традиції	78%	19%	3%	0%	84%	16%	0%	0%	72%	22%	6%	0%
12 Земля як наше головне багатство	68%	16%	12%	4%	62%	13%	18%	7%	74%	18%	6%	2%
13 Інтелект як інструмент для досягнення професіоналізму	52%	27%	12%	9%	67%	22%	4%	7%	38%	32%	18%	12%
14 Захист свободи (не зважаючи на загрозу покарання)	52%	35%	7%	6%	47%	40%	4%	9%	56%	30%	10%	4%
15 Соціальна рівність як критерій для оцінки результатів діяльності індивідумів з різних страт суспільства	65%	18%	8%	8%	64%	18%	7%	11%	66%	18%	10%	6%
16 Мрія про створення та примноження власного Капіталу	72%	19%	7%	2%	78%	20%	0%	2%	66%	18%	14%	2%

№ Цінність	Громадяни мікроцивілізації загалом			Службовці-громадяни мікроцивілізації			Робітники-громадяни мікроцивілізації					
	Так	Скоріше Так	Ні	Так	Скоріше Так	Ні	Так	Скоріше Так	Ні			
17	77%	13%	6%	4%	84%	11%	2%	2%	70%	14%	10%	6%
18	41%	31%	15%	13%	53%	27%	13%	4%	30%	34%	16%	20%
19	24%	16%	24%	36%	22%	11%	29%	38%	26%	20%	20%	34%
20	33%	39%	15%	14%	33%	38%	11%	18%	32%	40%	18%	10%
21	53%	27%	15%	5%	60%	22%	16%	2%	46%	32%	14%	8%
22	32%	22%	29%	17%	33%	27%	20%	20%	30%	18%	38%	14%
23	1%	24%	32%	42%	0%	24%	36%	40%	2%	24%	28%	44%
24	0%	16%	34%	49%	0%	24%	33%	42%	0%	8%	34%	56%
25	34%	20%	17%	29%	36%	18%	16%	31%	32%	22%	18%	28%

У другому блоці питань моделі homo barbarius переважний рівень сформованості ознаки – 75% по сукупності, виявився для цінності «життєва необхідність постійного руху та дії». При цьому 80% службовців та 70% робітників декларують потребу руху та дії, тобто службовці у більшій мірі прагнуть до діяльності. Цінність «образ сильної та енергійної людини як наслідок докладання зусиль» близька 47% опитуваних. Службовці більш зацікавлені у формуванні такого образу, ніж робітники – 51% проти 44%. Рівень сформованості ознаки по вказаній цінності є значним. Не люблять контролювати обставини, людей та події 44% робітників, що у підсумку вплинуло на досягнення значного рівня сформованості ознаки за негативною оцінкою – 36% для всіх опитуваних. Бути у центрі уваги та приймати рішення (цінність «активного та пасивного егоцентризму») не набрала достатньої кількості прихильників, щоб перетнути межовий рівень. Хоча 33% службовців однозначно відповіли «так» на питання щодо цінності.

У третьому блоці питань моделі homo tradicionalismus домінантною цінністю з переважним рівнем сформованості ознаки є «Пріоритет традиції» – 78% опитуваних поділяють названу цінність. Серед службовців таких, що декларують її як основну є 84%, серед робітників – 72%. Цінність «Земля як наше головне багатство» також має рівень сформованості ознаки третього грейду і становить 68%. При цьому робітники у більшій мірі -74% підтримують цю цінність, ніж службовці – 62% опитуваних. Статус важливий для 53% респондентів мікроцивілізації, тобто рівень сформованості ознаки відповідає другому грейду (високий). Він важливіший для службовців, 62% з яких однозначно сказали «так» на запитання анкети. І тільки 44% робітників визнали домінантний для себе характер названої цінності. «Ієрархію відносин у родині» підтримало 48% респондентів. У групі службовців 51% поділяють думку, що «батько – справжній голова родини», тоді як серед робітників таких 46%. Зазначена цінність має значний рівень сформованості у мікроцивілізації.

У четвертому блоці питань, що стосуються моделі homo oeconomicus найбільш домінантною цінністю стала «Мрія про створення та примноження власного Капіталу». Її поділяють 72% опитуваних (третій грейд сформованості ознаки). Серед службовців

таких 78%, а серед робітників – 66% респондентів. Соціальна рівність має 65% прихильників, які чітко, однозначно визначилися (64% службовців та 66% робітників). Захищати свободу попри покарання мають намір 52% опитаних громадян підприємства (високий рівень сформованості ознаки). При цьому свобода дорожча для 56% робітників та 47% службовців. Цінність «інтелект як інструмент досягнення професіоналізму» поділяють 52% учасників опитування. Для 67% службовців та 38% робітників – це домінуюча цінність.

У п'ятому блоці питань щодо моделі *homo institutus* цінність «права людини, зокрема жінки, на самостійність та самодостатність» підтримало 77% респондентів (третій – переважний, грейд). У службовців однозначно ствердно її поділяли 84% опитуваних, у робітників – 70%. Виразили готовність до відповідальності за власну долю та долю інших людей 41% учасників дослідження. Вищий рівень відповідальності очікувано продемонстрували службовці – 53%. Значення ознаки для робітників не досягнуло межового рівня по цьому питанню, хоча 34% з них дали відповідь на питання у формі «скоріше так», що свідчить про рецесивний характер даної цінності для цієї групи. Треба зазначити, що упевненість щодо існування справедливості загалом для опитуваних мала негативну оцінку. 36% осіб з кола опитуваних не вірять у справедливість. При цьому серед службовців таких 38%, а серед робітників – 34%. Цінність суспільного блага, що свідомо захищається особою є рецесивною для сукупності і має латентну підтримку серед 39% опитаних.

У п'ятому блоці питань моделі *homo culturius* одна цінність «Пізнання як діяльність, що потребує зусиль» набула відкритої підтримки 53% опитуваних, що свідчить про високий рівень сформованості ознаки. Для 60% службовців та 46% робітників вона є домінуючою. Україну, як країну мрії бачать 34% учасників вибірки. Потяг до творчості не набув підтримки ані у домінуючій, ані у рецесивній формі. Цікава особливість – 38% робітників відповіли «скоріше ні» на питання щодо безпосередньої реалізації потягу до творчості. Визначення суті понять «людяність» та «повнота буття» на належному рівні не відбулося, оскільки більшість респондентів не змогла належним чином формалізувати свою думку на поставлені питання.

Загалом, ієрархія домінантних цінностей громадян досліджуваної мікроцивілізації має такий вигляд (у порядку зменшення значущості цінності): 1) Традиції (закон); 2) Право; 3) Дія; 4) Капітал; 5) Земля; 6) Рівність; 7) Виживання; 8) Передчуття (інстинкт); 9) Статус та Пізнання; 10) Розум (інтелект) та Свобода; 11) Ієрархія; 12) Сила; 13) Відповідальність; 14) Людина як дитя Природи.

В ході опитування виявлено, що для груп службовців і робітників існують розбіжності щодо рівня прийняття цінностей. Так, наприклад, на 29% менше ніж службовців число робітників, які визнають цінність «інтелекту», та на 18% — тих, для кого важливий «статус». А на 14% більша кількість службовців, ніж робітників, які декларують цінність «права». Також на 12% зафіксовано різницю між цими групами щодо декларування таких цінностей як «капітал», «традиції» (закон), «земля». Крім того, на 10% існує різниця між ними щодо оцінки дії. Інші розбіжності перебувають у межах від 1 до 7%.

Виявлені особливості щодо сповідування різних цивілізаційних цінностей можна використати для створення умов підвищення мотивації як службовців, так і робітників. Очевидно, що керівники мають підтримувати і розвивати традиції, забезпечувати реалізацію права, ініціативу з боку підлеглих, дбати про гідну винагороду за працю та за результатами зростання капіталу підприємства. Одночасно більше сприяти розвитку інтелекту робітників, їх потягу до пізнання, досягненню ними соціального визнання, готовності до відповідальності за власну долю та долю інших людей. Значним резервом щодо цивілізаційного розвитку громадян підприємства є усвідомлення цінності справедливості, захисту суспільного блага, культивування людяності та досягнення повноти буття.

У цілому, визначений стан цінностей громадян мікроцивілізації може стати відправним пунктом у подальшому дослідженні глибинних, антропних передумов економічного розвитку і зростання цього підприємства.

Результати оцінки стану цінностей є проміжними і потребують узагальнення у цивілізаційному профілю громадян мікроцивілізації. Підсумкові дані щодо стану цивілізаційного профілю наведено у таблиці 6.12.

Таблиця 6.12.

Стан цивілізаційного профілю громадян підприємства-мікроцивілізації

Модель	Максимальний профіль	Кількість цінностей	Задекларовані громадянами мікроцивілізації цінності			Задекларовані службовцями мікроцивілізації цінності			Задекларовані робітниками-громадянами мікроцивілізації цінності					
			Домі-нантні	Реце-сивні	Загалом	Профіль	Домі-нантні	Реце-сивні	Загалом	Профіль	Домі-нантні	Реце-сивні	Загалом	
Номо non-civialis	32%	8	3,53	1,01	4,53	18,13%	3,73	0,98	4,71	18,84%	3,34	1,03	4,37	17,48%
homo naturalis	16%	4	1,84	0,53	2,37	9,47%	1,93	0,49	2,42	9,69%	1,76	0,56	2,32	9,28%
homo barbarius	16%	4	1,68	0,48	2,16	8,65%	1,80	0,49	2,29	9,15%	1,58	0,47	2,05	8,20%
Номо civilis	68%	17	7,8	1,94	9,74	38,96%	8,36	1,90	10,26	41,02%	7,30	1,98	9,28	37,12%
homo traditionalismus	16%	4	2,47	0,41	2,88	11,54%	2,60	0,39	2,99	11,96%	2,36	0,43	2,79	11,16%
homo oeconomicus	16%	4	2,40	0,49	2,89	11,58%	2,56	0,50	3,06	12,22%	2,26	0,49	2,75	11,00%
homo institutus	16%	4	1,75	0,49	2,24	8,95%	1,93	0,43	2,37	9,47%	1,58	0,54	2,12	8,48%
homo culturius	20%	5	1,18	0,55	1,73	6,90%	1,27	0,58	1,84	7,38%	1,10	0,52	1,62	6,48%

Як бачимо, загальний рівень не-цивілізованості громадян підприємства становить 18,13%, що нижче максимально можливого майже на 14%. З 8 цінностей опитувані обрали більше ніж 3 – домінантні, та більше ніж одну – рецесивну. Одночасно, рівень цивілізованості становить 38,96% проти 68% максимального. При цьому з 17 цінностей більше ніж сім визнано домінантними та майже дві – рецесивними. Серед службовців як рівень не-цивілізованості – 18,84% , так і рівень цивілізованості є дещо вищим – 41,02%. Це пов'язано з вищим рівнем прийняття/декларування цінностей. Імовірно, що причиною такого явища є більша особиста відкритість, внутрішня свобода щодо декларування цінностей. Хоча, ймовірно і некритичність, недостатня обдуманість відповідей на питання анкети. Серед робітників рівень не-цивілізованості становить 17,48%, що на 1,36% нижче, ніж у службовців. Більш драматичний відрив існує між робітниками і службовцями щодо рівня цивілізованості – 3,9%, тобто робітники поділяють меншу кількість цінностей, які є базовими щодо чотирьох цивілізованих моделей комплексу. Вірогідно, що причини подібної ситуації у особистій закритості, внутрішній несвободі виражати ціннісні орієнтації.

На основі отриманих результатів можна стверджувати, що службовці є більшою мірою цивілізованою групою, ніж робітники. Проте, робітники є певною мірою менш не-цивілізованими, ніж службовці. Таким чином носіями процесу як цивілізації, так і децивілізації для цього підприємства є службовці. Цей парадоксальний результат потребує додаткового осмислення і пошуку причин.

Якщо аналізувати отримані дані по окремим складовим моделі, то *homo naturalis* більше проявлений у профілі службовців 9,69% проти 9,28% у робітників. Майже 1% складає відрив між усередненими даними профілів груп по моделі *homo barbaricus* на користь службовців, тобто вони більш сповідують активність, силу, рішучість, енергійність. Модель *homo traditionalismus* проявлена у профілях службовців на рівні 11,96% і робітників на рівні 11,16%, тобто з різницею на 0,8%. Помітніше відмінність значень профілю для моделі *homo oeconomicus* – 1,22%. Можна сказати, що для службовців цінності економічної людини мають більшу вагу (12,22%), ніж для робітників

(11%). По профілю моделі *homo institutus* службовці набрали 9,47%, а робітники – 8,48%, тобто розрив складає 1% на користь цивілізованіших службовців. Подібний стан спостерігається і для моделі *homo culturius*. Зафіксовані значення профілю становлять для службовців – 7,38%, для робітників 6,48%. У кінцевому випадку, зафіксовані особливості вплинули на загальну структуру цивілізаційного профілю службовців та робітників. Так, провідною серед службовців стала модель *homo oeconomicus*, на другому місці – *homo tradicionalismus*, на третьому – *homo naturalis*, на четвертому – *homo institutus*, на п'ятому – *homo barbarius*, на шостому – *homo culturius*. На противагу службовцям, провідною моделлю у профілі робітників виявився *homo tradicionalismus*. На другій позиції – *homo oeconomicus*, на третій – *homo naturalis*, на четвертій – *homo institutus*, на п'ятій – *homo barbarius*, на шостій – *homo culturius*. Виявлена особливість є надзвичайно важливою з точки зору розуміння рушійних сил мотивації та поведінки цих груп. Так, для ефективного управління службовцями найбільш значимим буде використання економічних впливів, тоді як для робітників – позаекономічних чинників, пов'язаних із формалізацією правил, що ґрунтуються на характерних традиціях. Розподіл інших складових комплексної моделі людини у профілі службовців та робітників (у частині третьої, четвертої, п'ятої та шостої позиції) співпадає, тобто допоміжні інструменти управління потребують однакового налаштування, як для службовців, так і для робітників.

Загалом, структура цивілізаційного профілю громадянина мікроцивілізації ЗАТ «Шполянський завод продтоварів» відрізняється тим, що моделі *homo oeconomicus* та *homo tradicionalismus* мають практично однакову питому вагу – 11,58% і та 11,54% відповідно, тобто є визначальними складовими натурю. Значущою складовою є також модель *homo naturalis* з рівнем 9,47%. Третьою за вагомістю є модель *homo institutus* (8,95%). Роль моделі *homo barbarius* відповідає четвертому місцю у профілі з оцінкою 8,65%. Остання позиція належить складовій *homo culturius* (6,9%).

Отже, врахування виявлених під час дослідження аспектів стану цивілізаційного профілю громадян мікроцивілізації та їх груп дає можливість розробити мотиваційні заходи і програми щодо

покращення діяльності ЗАТ «Шполянський завод продтоварів» через краще розкриття людського потенціалу. Особливу увагу слід приділити провідним моделям і домінантним цінностям, які переважно є традиційними та економічними і повною мірою використати їх цивілізаційний, об'єднуючий запас. Окрім цього, потрібно забезпечити укорінення та прийняття прогресивних з огляду на сучасний історичний процес цінностей моделей інституційної та культурної людини.

Висновки та перспективи подальших розвідок у контексті дослідження цінностей і цивілізаційного профілю громадян мікроцивілізацій:

1. Універсалістський підхід у суспільствознавстві поряд з незаперечним позитивом має вади, зокрема зосередженість на загальному не дає змогу опанувати особливості, деталі, нюанси, що є вкрай важливим у антропоцентричному світі, де у центрі буття знаходиться конкретна людина. Застосування цивілізаційного підходу дозволяє виявляти унікальні риси суспільних утворень та здійснювати управління ними задля збереження і розвою особистості.
2. Комплексна модель людини – це сукупність моделей, які відображають стан та зміни еволюціонування особистості і соціуму. Вони співіснують у сучасності внаслідок прояву у конкретних індивідах через характерні для них системи цінностей, поведінки та форми пізнання.
3. У структуру комплексної моделі людини входять такі складові-моделі: *homo naturalis*, *homo barbarius*, *homo tradicionalismus*, *homo oeconomicus*, *homo institutus*, *homo culturius*, які за ознакою цивілізованості розмежовуються на дві групи – *homo non-civilis* і *homo civilis*. Такий поділ дає можливість з'ясувати міру цивілізованості/не-цивілізованості людини/групи;
4. Цивілізаційний профіль особистості – це поняття, за допомогою якого відображається прояв характерних рис складових комплексної моделі – цивілізаційної структури, у конкретній людині. Його використання дозволяє зафіксувати притаманні індивідуальні та групові особливості (унікальність).

5. Громадянин підприємства-мікроцивілізації – це особистість, яка поглиблюючи власну професійну компетентність, людяність та зв'язки з співгромадянами на основі співпраці, сприяє зростанню та розвитку середовища, на який поширюється її вплив.
6. Практичне визначення цивілізаційного профілю громадян мікроцивілізації було здійснено на ЗАТ «Шполянський завод продтоварів» шляхом опитування (анкетування) службовців та робітників. З'ясувалося, що домінантними цінностями, що поділяються колективом є Традиції (закон), Право, Дія, Капітал, Земля, Рівність, Виживання, Передчуття, Статус, Пізнання, Розум (інтелект), Свобода, Ієрархія, Сила, Відповідальність, Людина як дитя Природи. У ході оцінки рівня цивілізованості/не-цивілізованості виявилось, що службовці є як більш цивілізовані, так і більш не-цивілізовані у порівнянні з робітниками. У профілі службовців переважає модель *homo oeconomicus*, а у профілі робітників – *homo tradicionalismus*. Загалом, ці дві моделі є базовими для громадян підприємства.
7. Керівництву досліджуваної мікроцивілізації рекомендовано використати результати дослідження для розбудови дієвої системи мотивації персоналу та покращення якості управління.
8. Надалі потребує формалізації та втілення ідея щодо організації цивілізаційної роботи на підприємстві, зокрема запрошення до спільної діяльності спеціалістів-культурологів, психологів, соціологів, антропологів, створення відповідної служби, призначеної для збереження мікроцивілізації та реалізації культурного лідерства.

6.4. Метрика умов повноти буття підприємства-мікроцивілізації

Вивільнення (емансипація) особистості, урізноманітнення смислів і форм життя, досягнення повноти буття складають зміст одного з провідних напрямів сучасності, який визначає позитивну

перспективу цивілізації. Проте, світ людини становить споконвічну загадку, яку з різною успішністю розпізнають віра (релігія), наука і мистецтво. Наразі, умови стрімкого розвитку знань, науки і технології, що склалися на початку XXI століття сприяють наближенню до суті буття, розв'язку нагромаджених проблем і гуманізації поступу людства. Треба скористатися можливостями, які надає наш час.

Пропозиція введення до економічної науки поняття «повнота буття» породжує наслідки, пов'язані зі специфікою економічного способу мислення (методології), основу якого становить вартісна оцінка об'єкта дослідження. Вартісна оцінка є різновидом кількісної оцінки. Отже, для опанування суті повноти буття в економічному контексті потрібно створити адекватну систему її вимірювання — метрику. Ускладнюючою обставиною щодо створення метрики умов повноти буття для потреб економічної науки є використання у якості методу цивілізаційного підходу, який є у більшій мірі описовим з недостатньо розвиненою системою кількісних оцінок. Проте, автор працюючи над концепцією «підприємство як мікроцивілізація» розробив нові і/або адаптував відомі методики оцінки, які розширюють можливості цивілізаційного підходу щодо вимірювання окремих груп показників на мікроекономічному рівні (див. наприклад, підрозділи 6.1, 6.2, 6.3).

Досягнення мети створення метрики умов повноти буття передбачає реалізацію таких завдань:

1. Пошук понять-проекцій, через які повнота буття проявляється, стає видимою у світі економіки, а отже, може бути описаною і виміряною спеціалізованими засобами економічної науки.
2. Створення показників, за допомогою яких описуються ці поняття.
3. Виявлення залежностей, які існують у предметній площині та можуть бути виміряні абсолютними та відносними показниками.
4. Встановлення кількісних критеріїв, за допомогою яких відбуватиметься вимірювання залежностей – розрахунок показників.
5. Вимірювання і аналіз його результатів.

6. Внесення змін і доповнень у систему вимірювання для підвищення її точності, надійності.
7. Розбудову системи моніторингу показників.

По закінченню розробки та апробації метрики умов повноти буття в практичних умовах господарювання обраного для дослідження підприємства-мікроцивілізації важливим є формування системи управлінських дій щодо впливу на громадян мікроцивілізації для сприяння досягнення ними вищого рівня повноти буття.

Під рівнем повноти буття ми розуміємо відносний стан заглиблення і перебування у потоці життя, споріднення з реальністю у межах можливого власного впливу на неї.

При цьому в залежності від активності людини рівень повноти буття може бути:

1. Низьким – таким, який відповідає використанню мінімуму життєвих сил та можливостей.
2. Прийнятним – таким, який приймається людиною як достатній, оптимальний з точки зору постановки/досягнення цілей, прикладання зусиль та отримання результатів.
3. Високим – таким, який характеризується життям з максимальною віддачею — на межі власних можливостей.

Людина обирає той, чи інший рівень повноти буття відповідно до стану внутрішнього «я» та потреби адаптації до умов зовнішнього середовища.

Розглянемо почергово рішення завдань щодо створення метрики повноти буття.

Оскільки головним положенням нашої концепції є «людина – абсолютне благо», у якій абсолютизується значення особистості, то першою проекцією повноти буття на економічну площину буде поняття «значимість». Отже, слід розрізняти поняття «значення» і «значимість». Перше відображає важливість, роль людини у світі. Значення людини неможливо досягнути, оскільки становлення нашої

реальності продовжується, як наслідок, через принципову невизначеність майбутнього не можна визначити впливи, які здійснила, здійснює, або буде здійснювати особистість на нього. Таким чином, значення людини виводить її за межі власного існування. На противагу цьому, значимість є цілком відносною, — у ній віддзеркалюється можливість порівнювати аспекти буття різних суб'єктів, оскільки, за Е. Бенвеністом «...всі значимості суть значимості у силу протиставлення одній іншій і визначаються тільки на основі їх відмінності» [115]. Протиставлення як елемент визначення взаємозалежності, відношення є складовою економіки, на якій розбудовано притаманну їй систему встановлення еквівалентності між різними благами через вартість. Під значимістю ми розуміємо вагу суб'єкта у життєдіяльності та розвитку цивілізаційних утворень різних рівнів – мікроцивілізацій (підприємств, міста), макроцивілізацій (країни), метоцивілізацій (цивілізаційних утворень у межах сукупності певних країн). Значимість є наслідком соціальної природи людини, оскільки тільки у групі, колективі відбувається становлення суб'єкта.

Соціальність особистості має бути врахована, тому другою за важливістю проекцією, яка відображає повноту буття у цивілізаційному утворенні є поняття «пов'язаність». Пов'язаність характеризує кількісні та якісні складові відносин між членами цивілізації. При цьому кількісні сторони відносин слід розглядати через такі аспекти:

- число зв'язків, які існують між громадянами і між ними та суб'єктами зовнішнього середовища;
- частоту зв'язків – кількість зв'язків між певними суб'єктами відносин за певний час;
- циклічність зв'язків у часі – повторюваність відносин між певними суб'єктами.

Якісні сторони відносин варто досліджувати у таких аспектах як:

- характер зв'язку – прямий чи опосередкований. Пов'язаність у суспільстві існує через пряму, безпосередню взаємодію членів, або через опосередковану — таку, що передбачає присутність посередника у задоволенні потреб (встановленні

відносин). Наприклад, наявність у магазині свіжого хлібу, який може придбати споживач, обумовлена існуванням опосередкованого зв'язку між ним і виробником через систему економічних відносин. Імовірно, що саме опосередковані зв'язки та їх нарощення становлять «золотий актив», потенціал сучасності, оскільки є наслідком підвищення організованості, інституціоналізації соціуму в процесі еволюції цивілізації. Практичне використання потенціалу непрямих зв'язків сприяє збагаченню суспільства через зниження транзакційних витрат – витрат на взаємодію [318], прискорює динаміку його розвитку, створює повагу і викликає гордість щодо рідної культури. Одночасно, варто у більшій мірі приділяти увагу нарощенню прямих зв'язків, оскільки вони є складовою соціального капіталу. Безпосередні контакти зміцнюють спільності і суспільство, оскільки у них розкриваються різні аспекти людської натури, формуються умови для розуміння, зближення, прийняття особистості і буття іншого. Проте, прямі зв'язки мають межу щодо нарощення, яка обумовлена браком часу та індивідуальними психологічними особливостями;

- ступінь сили зв'язку – сильний чи слабкий: «формальний поділ двох класів міжособистісних стосунків за критерієм частоти і тривалості контактів. Прикладом сильних зв'язків є родичі і друзі, слабких – сусіди, знайомі, знайомі знайомих, формальні контакти на роботі» [319]. Дослідження сили зв'язків дозволяє виявити впливових осіб у середині групи, спільності та цивілізаційного утворення з можливістю подальшого з'ясування характеру їхніх впливів і прийняття відповідних управлінських рішень, наприклад, в умовах кризи важливим є встановлення та обмеження впливу авторитетних носіїв культури занепаду і, навпаки, варто сприяти поживленню спілкування з людьми, що проповідують та втілюють цінності розвитку і зростання, зокрема через проведення формальних та неформальних заходів комунікації.

У контексті динаміки – руху і протікання процесів, повнота буття асоціюється з поняттям «інтенсивність» — «...від латинського *intensio*

– напруження, посилення»[68; 268], що у сучасному розумінні значить «...ступінь напруження, посилення...»[68; 268]. Дане поняття у контексті авторської концепції означає ступінь напруженості процесів життєдіяльності та розвитку у цивілізаційних утвореннях. Одиницею інтенсивності є подія – «те, що відбувалося або відбулося, сталося; явище, факт суспільного або особистого життя» [320], у якій беруть участь громадяни мікроцивілізації. Вона може бути пов'язана з різними об'єктами, суб'єктами, процесами, тощо. Головною її особливістю є те, що подія має бути обумовлена і/або опосередкована людиною-громадянином мікроцивілізації та документально зафіксована в інформаційній системі організації.

Повнота буття також неможлива поза проекцією, яка здійснюється через поняття «різноманітність». Проблему різноманітності розглядають у двох аспектах: природному і культурному. При цьому біорізноманітність є об'єктом про яке турбуються біологи, екологи, захисники зовнішнього середовища. Біорізноманіття як поняття є складовою прогресивного світогляду «зелених». Його зміст полягає у збереженні усіх природних форм життя, які сформувалися протягом еволюції планети та її біосфери, у компенсації шкоди, яку наносить технологічний розвиток людства, у гармонізації відносин між Цивілізацією та Природою задля нашого спільного майбутнього.

Поняття культурної різноманітності знаходиться у центрі уваги суспільних наук, міжнародних гуманітарних структур, національних урядів, громадських організацій. Як вважають представники ЮНЕСКО «Культурна різноманітність є направляючою силою розвитку, не тільки пов'язаною з економічним зростанням, але також у значенні пріоритетності більш інтелектуально, емоційно, морально і духовно наповненого життя»[321]. З моменту створення ООН ведеться пошук шляхів зменшення напруги у стосунках між різними націями, покращення міжкультурної взаємодії, напрацювання досвіду вирішення проблем уніфікації культурних практик, що є наслідком глобалізації, зокрема, на основі дослідження, результати якого викладено у Всесвітній доповіді ЮНЕСКО «Інвестування у культурну різноманітність і діалог між культурами» [322] експерти пропонують створити «Всесвітню обсерваторію по дослідженню

впливу глобалізації на культурну різноманітність», яка має здійснювати:

1. Збір, складення і поширення статистичної інформації по культурній різноманітності на основі переглянутої Структури статистики ЮНЕСКО в області культури (2009).
2. Розробку методології і інструментів для оцінки, вимірювання і моніторингу культурної різноманітності.
3. Створення національних обсерваторій для сприяння культурній різноманітності [322].

Ми вважаємо, що у широкому значення біологічна та культурна різноманітність є взаємопов'язаними, взаємодоповнюваними, взаємовизначальними складовими різноманітності буття. Обидві ці складові надзвичайно важливі для продовження як, загалом, еволюції нашого світу, так і, зокрема, подальшого розвитку людства.

У вузькому значенні, яке застосовується щодо розробленої автором цивілізаційної концепції, різноманітність – це ступень відмінності між членами, групами та сукупностями у межах цивілізаційного утворення. Різноманітність визначає здатність до розвитку, оскільки є передумовою ускладнення. На її основі закладаються підвалини майбутнього, у якому існує цивілізація, що його породила.

На думку дослідника систем управління О. Ф. Шаброва, різноманітність, як характеристика об'єкта, – це «...число реально існуючих різних елементів системи, їх станів і зв'язків між ними» [323]. У контексті цивілізаційного підходу елементами системи є людина, група, спільність. Стан і зв'язки між ними встановлюються на основі соціальних ролей (статусів). Як вважає російський науковець, важливим також є усвідомлення парадоксу управління: за ступенем різноманітності суб'єкт управління має відповідати об'єкту управління. «Можливі тільки два усвідомлених шляхи рішення проблеми співвідношення різноманітностей:

1. Ускладнення (підвищення ступеню різноманітності) суб'єкта управління (органів державної влади) та/або
2. Спрощення (зниження ступеню різноманітності) об'єкта, яким управляють (суспільних структур)» [323].

За умов високої конкуренції між цивілізаційними утвореннями щодо створення інновацій та досягнення добробуту, спільності і суспільства мають все-таки йти шляхом ускладнення суб'єкта управління шляхом делегування повноважень, надання широкої автономії групам та особам, які раніше входили до складу об'єкта управління. Отже, в умовах ускладнення необхідно покращувати теорію і практику управління, актуалізувати, адаптувати їх до потреб забезпечення високого рівня різноманітності та керованості.

Аспект забезпечення повноти буття через здатність задовольняти потреби, мотивувати та стимулювати до творчого, продуктивного життя членів цивілізаційних утворень відображає поняття «цінність». Для глибшого розуміння суті його слід розглядати як у загальному – філософському значенні, так і у конкретному, прикладному – економічному значенні. На філософському рівні вчення про цінності – аксіологія, є достатньо розвинутою сферою знань. До її формування у різний час протягом минулих двох століть долучалися такі мислителі як І. Кант, Г. Лотце, Г. Рюккерт, М. О. Бердяєв, Ф. Brentano, М. Шелер, М. Гартман, М. Лоський, К. Вальверде, С. Б. Кримський, Н. В. Хамітов та інші. Кожен з них по-різному підходив до трактування, класифікації цінностей та побудови власної оригінальної системи. Так, наприклад, у роботі «Про систему цінностей» (1914) Г. Рюккерт виділив такі сфери цінностей: 1) логіка як сфера цінності істини; 2) естетика як сфера цінності прекрасного; 3) містика і ідеал безособової святості; 4) етика, де домінує моральність; 5) приватна, інтимне життя і ідеал щастя; 6) релігія як сфера особистої святості [324].

М. Шелер дає таку аксіологічну класифікацію: 1) цінності приємного і неприємного; 2) вітальні цінності; 3) духовні цінності (естетичні, цінності справедливого і несправедливого, інтелектуальні та релігійні [325].

Інший філософ і письменник ХХ сторіччя Ортега-і-Гассет поділяє цінності на утилітарні, вітальні, духовні – інтелектуальні, моральні, естетичні, та релігійні [326; 334].

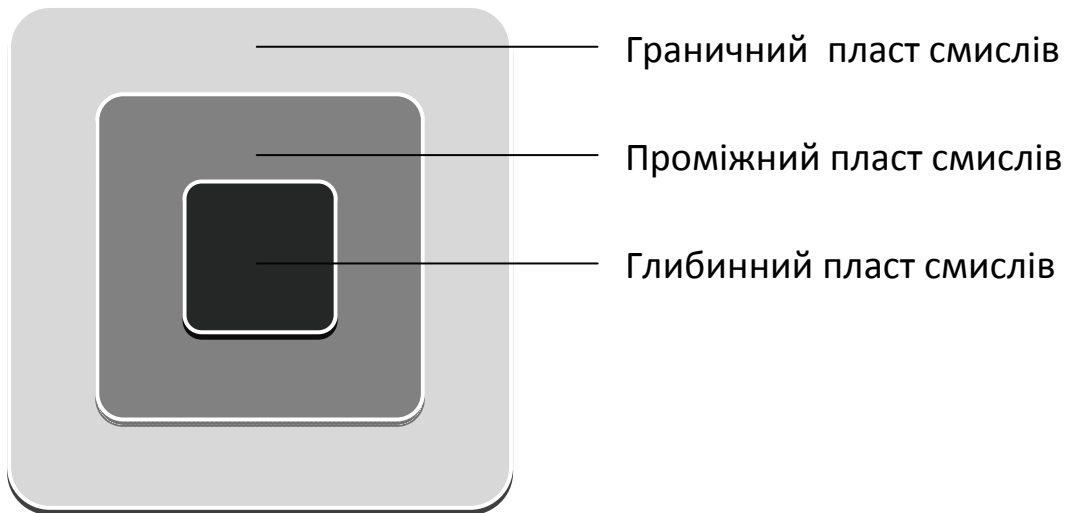
Наявність значної кількості підходів до цінностей, з одного боку, урізноманітнює їх пізнання і розуміння, а з іншого – не дає можливостей створити струнку ієрархію для практичного

використання у сфері суспільних наук, де це вкрай потрібно. Перспективним, на нашу думку, є ідея «багаторівневого утворення» О. О. Артемова, у якому він виділяє три рівні – метарівень, макрорівень та мікрорівень. При цьому «...метарівень – це універсальні ціннісно-сміслові орієнтири людства (загальнолюдські, вічні цінності: істина, добро, краса, справедливість, свобода)... макрорівень – ціннісні системи, що приймаються в межах тієї чи іншої соціокультурної спільності... мікрорівень – специфічні цінності професійних і демографічних груп (успіх, багатство, майстерність, самовдосконалення), особистісні цінності як орієнтири індивідуальної діяльності окремого суб'єкта (почуття власної гідності, самовдосконалення, самореалізація)» [327]. Її можна співвіднести з авторською класифікацією цивілізацій (див. рис. 2.1), у якій також представлені цивілізаційні утворення різних мета, макро та мікро рівнів. Це дає можливість застосувати аксіологічний підхід Артемова для наскрізного дослідження різнорівневих видів цивілізацій. Проте, відкритим залишається прийнятне для нашого пошуку філософське трактування поняття «цінність». Автор приймає за базове визначення, яке дав сучасний персоналіст «...цінність є все те, що надає сенс і гідність людському існуванню, все те, що допомагає особистості все більше ставати особистістю у повному розумінні слова... цінність – це не тільки благо саме по собі, але благо-для-мене. Блага стають справжніми цінностями лише остільки, оскільки вони суть цінності для когось. Цінності – це не стільки речі, скільки якості, в силу яких речі стають цінними, набувають певну значимість» [328]. Отже, цінність – складне, багатомірне поняття, у якому, з точки зору людини, є декілька шарів смислів (див. рис. 6.1).

По-перше, найбільш глибинний шар суті цього поняття відображає людяність та повноту буття, оскільки через них маніфестується людина.

По-друге, проміжні шари його змісту мають подвійний характер:

1. Об'єктивно-існуючі блага мають цінність для себе.
2. Вони набувають цінність для людини тоді, коли вона здатна співвіднести себе і благо щодо забезпечення власного існування.

Рис. 6.1. Структура шарів смислів поняття «цінність».

По-третє, на периферії суті поняття «цінність» ставлення людей до речей обумовлено їх якостями – здатністю забезпечувати життя, стати у пригоді, бути корисними для існування. Цей зовнішній шар розуміння цінності протягом тривалого історичного процесу став домінуючим, інструментальним для розбудови світу людини – культури та її матеріально-інституційної оболонки – цивілізації. Саме від нього походить зміст, закріплений за цінністю в економічній науці.

Економісти активно і плідно розробляли проблематику цього поняття, починаючи з його змістовної сторони і закінчуючи точними математичними моделями, які стали основою сучасної науки. Якщо на початку класичного етапу розвитку економічної теорії А. Сміт пропонував розглядати цінність як корисність використання та здатність до обміну (мінову цінність), то предтечі та учасники маржиналістської революції Г. Г. Госсен, В. С. Джевонс, А. Маршалл, Дж. Б. Кларк, А. А. Курно, Л. Вальрас і В. Парето збагатили підходи до цінності шляхом математичного моделювання понять граничної продуктивності, граничної корисності, граничної норми заміщення, рівноважної ціни, ринкової рівноваги, ефективності, тощо.

Чільне місце в історії економічного вчення займають представники Австрійської школи К. Менгер, Є. фон Бем-Баверк, Ф. фон Візер, які створюючи переважно вербальні моделі економічної поведінки людини сприяли розвитку методології мікроекономіки у

частині фундаментального дослідження споживання (попиту). Для нашого дослідження важливою є думка Є. фон Бем-Баверк про відмінності значень понять «цінність» та «корисність»: «Загальна властивість всіх матеріальних благ ...полягає в тому, що вони мають те, чи інше відношення до людського добробуту. Але відношення це виражається у двох істотно різних формах. Найнижчу форму ми маємо тоді, коли дана річ має взагалі здатністю служити для людського благополуччя. Навпаки, для вищої форми потрібно, щоб дана річ була не тільки причиною, але поряд із тим і необхідною умовою людського добробуту, щоб ... володіння річчю давало якусь життєву насолоду, а її позбавлення вело до втрати цієї насолоди... нижча форма називається корисністю, найвища – цінністю» [329]. Отже, мислитель вважає, що корисність служить для забезпечення існування людини, а цінність – є умовою отримання насолоди від життя. Наведене міркування Бем-Баверка підтверджує нашу тезу про складність структури змістовних шарів поняття «цінність».

Вітчизняні дослідники М. Туган-Барановський, Є. Слуцький та Р. Орженський також плідно працювали над розробкою теорії цінності. Зокрема, М. Туган-Барановський у праці «Вчення про граничну корисність господарських благ, як причину їх цінності» об'єднав положення трудової теорії вартості та теорії корисності. Математик Є. Слуцький у роботах «Теорія граничної корисності», «До теорії збалансованого бюджету споживача», зробив внесок в розробку математичного апарату дослідження цінності, зокрема здійснив порівняння ефектів доходу та заміщення за умови обмеженості бюджету та коливання цін на блага. Р. Орженський у роботі «Головні закони цінності та їх практичне значення» розширив понятійну базу шляхом введення нових понять і термінів – «максимальної розцінки» та «мінімальної розцінки».

Сучасні представники головної течії економічної науки, як правило, не використовують поняття «цінність», оскільки віддають перевагу використанню поняття «корисність», під яким вони розуміють:

1. Показник щастя або задоволеності [330; 776].
2. Здатність задовольняти потреби [331; 31].
3. Ступінь задоволення потреб [332].

Таким чином, протягом столітньої еволюції економічної думки відбулося спрощення у використанні термінології, зокрема «корисність» витіснила «цінність», або підмінила її.

Проте, ми вважаємо, що слід повернутися та, загалом, розширити змістовну складову визначення «цінності» у економіці за рахунок інтеграції найбільш глибинних шарів значення цього поняття. Крім цього, варто сформулювати методологічні підходи до оцінки таких нехарактерних для економіки об'єктів, як цивілізаційні утворення. На нашу думку, матеріально-інституційна оболонка культури – цивілізація є цінністю, яка визначає рівень, якість та тривалість життя людини, стан та перспективи розвитку суспільства та природи. Цивілізація як цінність соціалізує людину, вписує її у контекст культури. Вона є містком між особистістю, її потребою, суспільством та природою. Тому і цивілізаційне утворення має оцінюватися відповідно рівню досягнення у його межах індивідуальної та колективної повноти буття.

Розглянуті вище поняття-проекції повноти буття використовуємо для розробки відповідних показників, виявлення певних залежностей та критеріїв вимірювання (див. таблицю 6.13).

Таблиця 6.13.

Поняття, показники, залежності та критерії вимірювання повноти буття

Назва поняття та відповідного показника	Залежності, характерні для показника	Критерії вимірювання	Стратегічна установка, позитивна тенденція, пріоритет
Значимість людини			
Значимість у спільності	Частка особистості у загальному числі членів спільності	У частках одиниці, або %, інтервал від 0 до 1, або від 0 до 100%	↑ — помірне зростання
Значимість за доходом	Відношення доходу, перерозподіленого на користь особи до доходу спільності	У частках одиниці або %, інтервал від 0 до 1 або від 0 до 100%	↑↑↑ — високо-пріоритетне зростання
Значимість за статусом (соціальною роллю)	Розподіл громадян спільності відповідно до виділених статусів. При значенні > 0 та < 0,5 — значимість статусу низька, при > 0,5 — висока	У частках одиниці, або %, інтервал від 0 до 1, або від 0 до 100%	↑↑ — пріоритетне зростання

Назва поняття та відповідного показника	Залежності, характерні для показника	Критерії вимірювання	Стратегічна установка, позитивна тенденція, пріоритет
Пов'язаність спільності			
Загальна кількість зв'язків	Множина всіх зв'язків у спільності	Від 1 до $N*N$, де N – кількість членів спільності	↑ – помірне зростання
Кількість прямих зв'язків	Множина прямих зв'язків	Від 1, де 1 характеризує зв'язок із собою	↑↑ – пріоритетне зростання
Кількість непрямих зв'язків	Різниця між значенням загальної кількості та кількості прямих зв'язків	Від 0, де 0 характеризує відсутність непрямих зв'язків	↑ – помірне зростання
Рівень прямої пов'язаності	Питома вага кількості прямих зв'язків у загальній кількості зв'язків	У частках одиниці, або %, від 0 до 1, або від 0 до 100%	↑↑ – пріоритетне зростання
Рівень непрямой пов'язаності	Частка кількості непрямих зв'язків у загальній кількості зв'язків	У частках одиниці, або %, від 0 до 1, або від 0 до 100%	↑ – помірне зростання
Рівень сильних зв'язків	Частка сильних зв'язків до кількості прямих зв'язків. Визначається на основі інформації щодо родинних та дружніх стосунків між членами спільності	У частках одиниці, або %, від 0 до 1, або від 0 до 100%	↑↑ – пріоритетне зростання
Інтенсивність			
Загальна інтенсивність у часі	Кількість подій за одиницю часу	Від 0	↑ – помірне зростання
Інтенсивність у часі на особу	Кількість подій на одного члена спільності	Від 0	↑↑ – пріоритетне зростання
Рівень циклічності (рутинності)	Відношення циклічних подій до загальної інтенсивності у часі	У частках одиниці, або %, від 0 до 1, або від 0 до 100%	↓↓ – пріоритетне зниження
Різноманітність			
Кількість статусів (соціальних ролей)	Сума всіх статусів (соціальних ролей) спільності	Від 1	↑ – помірне зростання
Рольове різноманіття	Відношення кількості статусів до числа членів спільності	У частках одиниці, або %, від 0 до 1, або від 0 до 100%	↑↑ – пріоритетне зростання
Кількість груп	Число груп, що існують у спільності	Від 1	↑ – помірне зростання
Групомісткість спільноти	Відношення кількості груп до числа членів спільності	У частках одиниці, або %, від 0 до 1, або від 0 до 100%	↑↑ – пріоритетне зростання значення показника

Назва поняття та відповідного показника	Залежності, характерні для показника	Критерії вимірювання	Стратегічна установка, позитивна тенденція, пріоритет
Цінність спільності			
Рівень забезпеченості житлом	Відношення кількості членів спільності, забезпечених житлом до загальної кількості членів спільності	У частках одиниці, або %, від 0 до 1, або від 0 до 100%	↑↑ — пріоритетне зростання
Рівень захворюваності*	Відношення кількості членів спільності, що протягом певного періоду хворіли до загальної кількості членів спільності або кількість тисяч випадків захворювань на 100 тис. населення	У частках одиниці, або %, від 0 до 1, або від 0 до 100%, або кількість тисяч на 100 тис. населення	↓↓↓ — високо-пріоритетне зниження
Рівень освіченості	Питома вага членів спільності, що мають середню або вищу освіту	У частках одиниці, або %, від 0 до 1, або від 0 до 100%	↑↑ — пріоритетне зростання
Рівень охоплення офіційним шлюбом	Питома вага пошлюблених членів спільності до загальної чисельності спільності	У частках одиниці, або %, від 0 до 1, або від 0 до 100%	↑ — помірне зростання
Рівень (коефіцієнт) фертильності	Кількість дітей на жінку – члена спільності	У частках одиниці, або %, від 0 до 1, або від 0 до 100%	↑ — помірне зростання
Рівень забезпеченості власними транспортними засобами	Кількість одиниць особистого транспорту до загального числа членів спільності	У частках одиниці, або %, від 0 до 1, або від 0 до 100%	↑ — помірне зростання

Пояснення до таблиці 6.13:

У групу показників, що характеризує значимість людини входить три показника. Оскільки, як ми з'ясували вище, значимість передбачає умови порівнюваності, то всі ці показники відносні. Перший з них відображає частку спільності, що займає любий її член. Наприклад, якщо спільність налічує 300 осіб, то частка особистості у ній буде складати 0,0033.

Другий показник – значимість за доходом, дозволяє виявити частку загального доходу, яка перерозподіляється на члена спільності. При цьому її можна розраховувати для різних за рівнем отримуваних доходів прошарків спільності – топ-менеджерів, менеджерів середньої ланки та фахівців, робітників. Наприклад, якщо доходи члени спільності отримують виключно у вигляді заробітної плати, то розрахунок значення показника відбуватиметься на основі

відношення величини фонду оплати праці до доходу, яке отримала підприємство-мікроцивілізація протягом певного періоду.

Значимість за статусом (соціальною роллю) характеризує вагу члена у спільності щодо місця, яке він займає. Цей показник також можна розрахувати для різних страт підприємства-мікроцивілізації. Його узагальнене значення, незалежно щодо кількості наявних страт та людей, які до них відносяться, відобразатиме важливість любого статусу у спільності.

До групи показників «пов'язаності спільності» входить сім показників, три з яких абсолютні, а чотири – відносні. Загальна кількість зв'язків охоплює всі можливі варіанти відносин між членами підприємства-мікроцивілізації. Залежить від кількості осіб спільності. Чим більша чисельність громадян, тим більша множина зв'язків, які можуть утворюватися між ними.

Кількість прямих зв'язків передбачає наявність безпосередніх відносин між людьми, та, зокрема із самим собою, тому завжди його значення буде більше одиниці.

Кількість непрямих зв'язків встановлюється на підставі порівняння загальної кількості зв'язків та кількості прямих зв'язків. У випадках, коли вони співпадають, тобто множина всіх зв'язків дорівнює множині всіх існуючих прямих зв'язків, то величина непрямих зв'язків буде мати значення нуль.

Відносні показники пов'язаності указують на частку того, чи іншого виду зв'язку, зокрема прямого/непрямого і сильних серед прямих. У випадку з рівнем повної пов'язаності у спільності значення показника буде дорівнювати 1.

Показники інтенсивності характеризують події, що генеруються організацією у трьох аспектах – протягом певного часу (день, тиждень, місяць, квартал, півріччя, рік), щодо участі в них громадянина протягом певного часу та з врахуванням особливостей циклічності (рутинності) діяльності. При цьому показник рівня циклічності (рутинності) одночасно опосередковано свідчить про частку подій, що мають нерутинний, неповторюваний характер. Базою розрахунку показників інтенсивності є зафіксовані в інформаційній системі підприємства дані про події, що мали/мають місце: вхідні та вихідні документи, внутрішні документи

адміністративного характеру — накази, розпорядження, клопотання, посадові інструкції, дані бухгалтерського обліку щодо господарських операцій (подій), інформація щодо інтегрованих маркетингових комунікацій – маркетингових заходів, стимулювання збуту, PR, реклами, спеціальних подій, дані про навчання і підвищення кваліфікації членів спільності, безпосереднього спілкування — нарад, консультацій, досліджень, тощо. Значення показників інтенсивності можна визначити з високим рівнем точності за умови наявності єдиної інтегрованої інформаційної системи, в якій відображаються всі події, які мають місце, а також забезпечено доступ до різномірних даних на основі сучасних комп'ютерних технологій. Якщо в організації відсутня єдина інтегрована інформаційна система, то збір даних щодо подій і визначення показників інтенсивності є трудоємким, а його результати недостатньо точними.

Показники різноманітності призначені для з'ясування кількісних аспектів наявних у межах соціального утворення індивідуальних та групових особливостей, варіативності проявів у ньому певних якостей, цінностей, тощо. При цьому критерієм та фактором для фіксації індивідуальних особливостей обрано поняття статусу (соціальної ролі) та два похідні від нього показники – «кількість статусів» (соціальних ролей) та «рольове різноманіття».

Критерієм та фактором для визначення групового різноманіття обрано показники «кількість груп» та «групомісткість спільноти». Другий з них відображає стан та здатність громадян до створення стійких соціальних утворень за різними напрямками діяльності, інтересами, проектами. При цьому, значення даного показника, хоча і вимірюється у частках одиниці може перевищувати одиницю за умови, якщо кількість груп в організації більша ніж кількість її членів. На основі розрахунку зазначених вище показників відбувається дослідження міри складності цивілізаційного утворення.

Під поняттям «цінність спільності» ми розуміємо цінність цивілізаційного утворення безпосередньо для його членів щодо забезпечення якості та рівня життя, відповідних сучасним стандартам. Його можна оцінити через такі показники:

1. Рівень освіченості, оскільки він важливий для професійного становлення та самореалізації.

2. Рівень захворюваності. Він вагомий для оцінки стану здоров'я та імовірності досягнення довголіття.
3. Рівень забезпеченості житлом відображає наявні можливості членів спільноти щодо створення власного, окремішнього світу, родини, побуту.
4. Рівень забезпеченості власним транспортом. Означає наявність можливості для індивідуальної мобільності, здобуття нового досвіду, створення умов для розширення комунікацій і світогляду.
5. Рівень охоплення офіційним шлюбом. Дозволяє оцінити стан традиційних сімейних цінностей, повагу до жінки, імовірність народження дітей та захист їх майнових та немайнових прав.
6. Рівень (коефіцієнт) фертильності — відношення числа народжень до чисельності жінок репродуктивного віку. Свідчить про стан забезпечення для жінок спільноти умов для запліднення, виношування, народжування і виховання дітей.

Окрім наведених показників варто також встановлювати рівень безпеки, рівень харчування, рівень професійної та творчої реалізації, рівень досягнення гендерної рівності. Загалом, для макросоціальних утворень – цивілізацій країн, на сучасному етапі критерієм їхньої цінності для громадян стали такі показники як тривалість життя, стан навколишнього середовища та рівень задоволеності життям.

На прикладі ідентифікованої нами у попередніх дослідженнях мікроцивілізації — підприємство харчової промисловості України, ЗАТ «Шполянський завод продтоварів», визначимо значення показників метрики повноти буття у 2007-2010 р.р. (див. результати у таблиці 6.14)

Таблиця 6.14.

Значення показників метрики повноти буття для досліджуваного підприємства за 2007-2010 р.р.

Назва показника	2007	2008	2009	2010
Чисельність членів мікроцивілізації	750	700	555	550
Значимість				
Значимість у спільності, %	0,1333	0,1429	0,1802	0,1818
Значимість за доходом, %	0,0453	0,0415	0,0368	0,0331
Значимість за статусом (соціальною роллю), %	51,7	52,2	52,7	52,5
Пов'язаність				
Загальна кількість зв'язків, од.	562500	490000	308025	302500
Кількість прямих зв'язків, од.	31000	28200	23400	21900
Кількість непрямих зв'язків, од.	531500	461800	284625	280600
Рівень прямої пов'язаності, %	5,51	5,76	7,60	7,24
Рівень непрямой пов'язаності, %	94,48	94,24	92,40	92,76
Рівень сильних зв'язків, %	0,48	0,70	0,85	0,68
Інтенсивність				
Рівень циклічності (рутинності), %	95	87	90	92
Різноманітність				
Кількість статусів (соціальних ролей), од.	84	84	75	73
Рольове різноманіття, %	11,20	12,00	13,51	13,27
Кількість груп, од.	85	90	80	75
Групомісткість спільноти, %	11,33	12,86	14,41	13,63

Результати розрахунків показників значимості свідчать, що загалом протягом періоду 2007- 2009 р.р. діяла слабка тенденція до зростання значимості особистості у спільності — на 0,01, 0,04 та 0,001 процентні пункти відповідно по роках. Це обумовлено скороченням чисельності працюючих. Значення показника «Значимість особистості за статусом» також збільшувалася – по півпроцента на

рік, що пов'язано із збільшенням частки управлінців різних рівнів у структурі персоналу підприємства. Виключенням став 2010 рік, у якому значимість за статусом зменшилася на 0,5%, що обумовлено скороченням посад топ-менеджерів, управлінців середньої та нижньої ланки та фахівців. Величина показника значимості за доходом протягом досліджуваного періоду постійно зменшувалася – на 0,0038, 0,0047 та 0,0037 процентних пункти. Отже, на користь одного громадянина мікроцивілізації перерозподілялося все менше отриманого доходу.

Значення показників пов'язаності суттєво коливалися, оскільки безпосередньо залежать від кількості членів спільності. Так, величина загальних зв'язків 2008 року у порівнянні з 2007 роком зменшилася на 42500, або на 7,5%, що обумовлено зменшенням кількості кадрів на 50 осіб. Подальше скорочення чисельності на початку 2009 року на 145 осіб вплинуло на зменшення кількості зв'язків майже на 182000 або на 37%. На початку 2010 року процес кадрової оптимізації продовжився, тобто і загальна кількість зв'язків знизилася на 5525 або на 1,8%. Таким чином, за період з 2007 по 2010 загальна кількість зв'язків зменшилася на 260000 або на 46,2%. Кількість прямих зв'язків також скорочувалася – у цілому на 9100 або 29,35 %, проте нижчими темпами, ніж загальна – відповідно у порівнянні за роками на 2800 (9%), 4800 (17%) та 1500 (6,4%). Кількість непрямих зв'язків за досліджуваний період зменшилася найбільше – на 250900, або на 47,2% у порівнянні зі значенням 2007 року. За роками зниження становило: у 2008 році – 69696, або 13,11%; у 2009 році – 177175, або 38,36%; у 2010 році – 4025, або 1,41%. Рівень прямої пов'язаності зростав унаслідок здійснення політики розвитку 2007-2008 р.р., оптимізації чисельності персоналу та поживлення його спілкування внаслідок кризи. Тому у 2009 році його значення навіть наполовину стрибнуло у порівнянні з попереднім – 2008 роком до 7,6%. Виключенням є незначне зниження його значення на 0,36 процентних пункти у 2010 році. Рівень непрямості пов'язаності зменшувався, оскільки пряма пов'язаність зростала. Проте, саме непрямі зв'язки є домінуючими на об'єкті спостереження, тобто взаємодія усередині колективу здійснюється переважно на основі застосування бюрократичних методів та процедур, що не передбачають

безпосереднього контакту всіх виконавців. Рівень сильних зв'язків є незначним – нижчим відсотку, що свідчить про здебільшого формальні відносини, що панують у ставленні одне до одного між громадянами мікроцивілізації.

З групи показників інтенсивності шляхом експертного опитування встановлено значення рівня циклічності (рутинності). У 2008 році внаслідок реалізації стратегії розвитку кількість нових, нерутинних процесів у діяльності підприємства зросла, тому значення показника знизилося на 8% у порівнянні з попереднім, 2007 роком. З початку кризи, керівництво зменшило новаційну/інноваційну активність, тому величина показника зросла у 2009 році на 3% і продовжила зростати у 2010 році (ще на 2%). Таким чином, рівень циклічності у функціонуванні досліджуваної мікроцивілізації надзвичайно високий. З одного боку, це дає можливість підтримувати стабільний стан підприємства протягом тривалого часу, проте, така ситуація не сприяє впровадженню у практику нових ініціатив, рішень, проектів, тобто впливає на уповільнення реагування та відставання від темпів змін зовнішнього середовища. Показники «загальна інтенсивність у часі» та «інтенсивність у часі на особу» не були розраховані, оскільки на об'єкті дослідження відсутня єдина інтегрована інформаційна система, за допомогою якої можна установити дійсну кількість подій у межах мікроцивілізації.

Різноманітність можна охарактеризувати, ґрунтуючись на значеннях показників, які були отримані внаслідок визначення кількості статусів, груп, рольового різноманіття та групомісткості спільноти. Протягом 2007-2008 р.р. кількість статусів (соціальних ролей) залишалася стабільною і становила 84 ролі. При цьому унаслідок деякого зменшення чисельності працівників величина рольового різноманіття дещо зросла – на 0,8 процентного пункту. Надалі кількість ролей зменшилася унаслідок скорочення посад, зокрема, управлінських – у 2009 році на 9, а у 2010 ще на дві ролі. Однак, при суттєвому скороченні колективу зменшення кількості статусів не суттєво вплинуло на зростання рольового різноманіття – у 2009 році цей показник зріс до 13,51% і дещо зменшився на початку 2010 року. Кількість груп на підприємстві протягом періоду спостереження спочатку зросла на 5 одиниць (на 6%) унаслідок

стимулювання створення об'єднань, зокрема створення корпоративного університету, а потім зменшилася – у 2009 році на 10 (11%) та у 2010 році ще на 5 груп, оскільки внаслідок антикризових заходів було зменшено кількість бригад та припинене навчання співробітників. Групомісткість спільноти протягом трьох років зростала на понад 1% щорічно до 14,41%, що було позитивним процесом акумулювання складності. Однак, у 2010 році спостерігається зменшення значення цього показника.

Розрахунок значень показників групи цінності спільноти не проводився по причині обмежень доступу до даних, на основі яких вони визначаються.

Загалом, оцінюючи результати досягнення умов повноти буття у межах досліджуваної мікроцивілізації можна виявити два періоди: один – 2007-2009 р.р., з позитивними зрушеннями та інший – формування негативних змін, з кінця 2009/початку 2010 року. Позитивні тенденції проявлялися у зростанні значимості за статусом, рівнів прямої пов'язаності та сильних зв'язків, рольового різноманіття та групомісткості спільноти, зменшення рівня циклічності (рутинності). Негативні зміни виявилися через відкочування до нижчих значень практично усіх показників. Постійною негативною тенденцією було скорочення величини показника значимості за доходом. Отже, рівень повноти буття, за нашими оцінками, був прийнятним у 2007-2009 р.р., тоді як з кінця 2009/початку 2010 року спостерігається його поступове зниження. Існує два варіанти розвитку ситуації щодо досягнення рівня повноти буття у даній мікроцивілізації:

1. За умови нездійснення управлінських кроків щодо покращення стану середовища негативна тенденція збережеться та рівень повноти буття набуде якісної оцінки «низький».
2. За умови реалізації людиноцентричної політики управління у поєднанні з ефективними господарськими рішеннями негативну тенденцію буде подолано та рівень повноти буття знову стане прийнятним.

Досвід проведеного дослідження дозволяє зробити висновки про збалансованість запропонованої метрики, практичність методики розрахунку показників, прийнятної точності та надійності результатів

щодо відображення ситуації з досягненням певного рівня повноти буття громадянами мікроцивілізації.

Для підвищення якості та продовження роботи з метрикою варто закріпити за службою персоналу, або іншим структурним підрозділом, до функцій якого входить науковий пошук, обов'язки по організації дослідження умов повноти життя та формалізації його результатів, а також розробити та впровадити чітку процедуру і регламенти моніторингу та оцінки показників.

Методологічні підходи до здійснення моніторингу умов повноти буття спільності членів підприємства мають охоплювати такі складові:

- загальні принципи, поняття, методики оцінки та аналізу показників;
- розробку інструктивно-методичних матеріалів для збору первинних даних, у яких чітко встановлено форму, строки і періодичність фіксації інформації;
- навчання та підготовка спеціалістів щодо аспектів проведення дослідження;
- формування єдиної інтегрованої інформаційної системи, яка б на високому якісному рівні дозволяла здійснювати процедури збору, зберігання, обробки даних, їх графічну інтерпретацію для використання в контексті системи управління;
- умови, можливості та обмеження щодо практичного використання результатів моніторингу;
- відповідальність керівних осіб щодо здійснення моніторингу та прийняття людиноцентричних рішень на його основі.

Імовірно, що активне застосування запропонованого підходу сприятиме вдосконаленню методики — розширенню переліку застосовуваних показників метрики для поглибленого вивчення стану і перспектив мікроцивілізації. Розбудова та використання єдиної інтегрованої інформаційної системи дозволить у режимі реального часу відслідковувати зміни у стані метрики, а також деталізувати та узагальнювати дані у різних масштабах – від окремого члена, групи до спільності загалом, а також відносно стану більших цивілізаційних

утворень — міста, регіону, країни, об'єднання країн, до складу яких входить мікроцивілізація.

У цілому, для виправлення ситуації на обраному об'єкті дослідження – ЗАТ «Шполянський завод продтоварів» рекомендуємо керівництву наступне:

1. Спрямувати зусилля щодо створення єдиної інтегрованої інформаційної системи, яка дозволить у режимі реального часу реєструвати цілі та результати діяльності, події, зв'язки та їх якість усередині та поза організацією, дані щодо задоволеності потреб членів мікроцивілізації, тощо.
2. Чітко встановити стратегічні пріоритети щодо окремих показників, зокрема щодо значимості за доходом.
3. Здійснювати моніторинг значень показників метрики умов повноти буття з метою виявлення тенденцій та їх закріплення/подолання.
4. Приймати рішення та забезпечувати їх виконання з врахуванням досягнення вищого рівня повноти буття мікроцивілізації та її членів.
5. Послідовно реалізовувати політику управління на благо людини, спільності — власної мікроцивілізації, суспільства.

Отже, прикладене застосування метрики повноти буття дозволяє зробити такі висновки:

1. Досягнуто поставлену мету дослідження – створено метрику повноти буття цивілізаційного утворення.
2. Визначено перелік понять-проекцій, які відображають повноту буття. До нього увійшли такі поняття: «значимість», «пов'язаність», «інтенсивність», «різноманітність», «цінність».
3. Розроблено показники, які утворюють групи відповідні поняттям-проекціям, методику їх розрахунку.
4. Окреслено підходи щодо проведення моніторингу умов повноти буття у межах мікроцивілізації.
5. На прикладі даних мікроцивілізації ЗАТ «Шполянський завод продтоварів» за 2007-2010 р.р. зроблено розрахунок та аналіз показників метрики умов повноти буття. Виявлено тенденцію до зниження рівня повноти буття, яка сформувалася порівняно нещодавно – наприкінці 2009/початку 2010 року.

6. Надано рекомендації керівництву щодо покращення ситуації функціонування та розвою мікроцивілізації.
7. Подальший науковий пошук доцільно проводити у напрямку розширення метрики умов повноти буття за рахунок оцінки цивілізаційних утворень вищих щодо підприємства-мікроцивілізації рівнів та встановлення особливостей їх взаємовпливів.

6.5. Управлінська технологія забезпечення вектору цивілізаційних змін «підприємство» — «мікроцивілізація» — «культурний лідер»

Використання культурологічної парадигми, зокрема цивілізаційного підходу щодо дослідження суб'єктів господарської діяльності з метою пошуку нових шляхів економічного зростання та розвитку виявилися достатньо плідним, оскільки було розроблено теоретичні, методологічні та прикладні засади концепції «підприємство як мікроцивілізація». З'ясовано, що сучасне підприємство має виконувати дві функції:

1. Економічну – створювати блага для задоволення індивідуальних та суспільних потреб. Виконання економічної функції є традиційним, у дечому рутинним, характерним для діяльності будь-якого суб'єкта господарювання процесом, призначеним для реалізації моделі нерівноцінного обміну, тобто примноження капіталу з метою отримання прибутку. Поширення економічної функції як соціальної практики стало ознакою Нового часу, що прийшов внаслідок руйнування Традиції. Розгортання еволюційної спіралі у напрямку зростання важливості нерівноцінного обміну сприяло виділенню економіки в окрему сферу забезпечення життєдіяльності суспільства. Зараз ми не мислимо суспільство без економічної складової.

2. Культурну – створювати окремий антропоцентричний світ, призначений для розкриття потенціалу людей, здійснення їх мрій і задумів, плекання і поглиблення унікальності як працівників, так і, загалом, підприємства – суб'єкта культурного процесу, ускладнення, урізноманітнення цивілізаційного середовища, примноження цінностей довіри, взаємності, визнання, на яких базується ефективно функціонування економіки, зокрема, економічний розвиток і зростання.

Інституційною основою виконання підприємством культурної функції є сформоване і здійснюване культурне лідерство. Саме реалізація культурних інновацій та культурних ініціатив як складових інституту культурного лідерства має стати інструментом економічного розвитку і зростання суб'єктів господарювання, запорукою ефективності їх функціонування (детальніше див. підрозділ 1.2).

Розробка концепції «підприємство як мікроцивілізація» передбачає створення надійної, продуктивної та затребуваної управлінської технології для безпосередньої розбудови зацікавленими особами підприємств-мікроцивілізацій та формування інституту культурного лідерства на них. У даному випадку ми оперуємо загальноприйнятними тлумаченнями понять «технологія» та «управлінська технологія»:

- «технологія (від грецького Τέχνη — майстерність і λόγος — слово, вчення) — сукупність способів переробки матеріалів, виготовлення виробів і процеси, що супроводять ці види робіт» [68; 665];
- «управлінська технологія – є одним із проявів соціальних технологій, що безпосередньо відображає управлінські процеси, її сутність полягає в системному поєднанні наукового знання, управлінських потреб та інтересів суспільства, цілей і функцій ... управління, можливостей і елементів управлінської діяльності. Вона поділяється на послідовно взаємопов'язані процедури й операції, метою яких є досягнення високої результативності та ефективності» [333; 109].

Потреба перетворення теоретико-методологічних знань про мікроцивілізації в управлінську технологію пов'язана з забезпеченням втілення у практичній площині напрацьованих рішень щодо діагностування стану підприємства, проектування його цивілізаційно-інституціональної структури, перетворення його на мікроцивілізацію та прогнозування наслідків змін, зокрема щодо впровадження інституту культурного лідерства. При цьому слід подбати про алгоритмізацію процесів, встановлення критеріїв щодо оцінки результатів впровадження технології, забезпечення варіативності, масштабованості, транспонування рішень в залежності від існуючих особливостей підприємств-претендентів на статус мікроцивілізації, тощо.

Інститут культурного лідерства заснований на принципі забезпечення вивільнення людини, зростання різноманітності форм існування, досягнення повноти буття. Тому головним завданням управління підприємством є забезпечення умов, які дозволять сформувати та утримувати актуальним тренд на ускладнення цивілізаційного середовища підприємства, урізноманітнення смислів, напрямів його діяльності, підвищення рівня повноти буття працівників.

Як зазначалося вище, інститут культурного лідерства діє через втілення культурних інновацій та культурних ініціатив. Проте, для того, щоб отримати ефект від їх впровадження необхідно першопочатково здійснити комплекс управлінських заходів, які перетворюють підприємство на мікроцивілізацію та забезпечать передумови для формування інституту культурного лідерства. Цей комплекс управлінських заходів має здійснюватися у три етапи, які передбачають таку послідовність:

1. Підготовка середовища підприємства для цивілізаційних змін.
2. Створення мікроцивілізації.
3. Розбудова та функціонування інституту культурного лідерства і перетворення мікроцивілізації на культурного лідера.

Охарактеризуємо зміст кожного етапу комплексу управлінських заходів, спрямованих на якісну трансформацію підприємства. На першому – підготовчому етапі, зміст процесу трансформації полягає у забезпеченні трьох складових:

1. Прийняття рішення щодо реалізації цивілізаційних змін.
2. Підвищення ефективності виконання економічної функції.
3. Створення умов для впровадження культурної функції.

Прийняття рішення щодо початку цивілізаційної трансформації суб'єкта господарювання є відправною точкою тривалого і складного процесу змін його сучасного і майбутнього стану. Тому враховуючи довготривалі впливи воно має бути цілком усвідомленим, обґрунтованим і прийнятним до виконання учасниками процесу. При цьому ініціаторами цивілізаційних змін на підприємстві можуть бути як власники/вище керівництво, так і рядові працівники, які зацікавлені у зростанні ролі людини, поширенні взаємності, генеруванні знань, зростанні потенціалу розвитку та мають бажання і волю до здійснення переходу. Прийняття рішення щодо впровадження доленосних змін виключно керівництвом, без попередньої презентації та широкого обговорення, тобто бюрократичним шляхом «згори – униз» може вплинути на започаткування спротиву з боку персоналу та негативно позначиться на ефективності і тривалості процесу, оскільки першопочатково не досягнуто домовленості, довіри та згуртованості. Тому попередньо краще провести спеціалізовані наради, семінари, обговорення серед членів трудового колективу з метою формування підтримки ідей трансформації на всіх ієрархічних рівнях управління та функціонування підприємства. У випадку досягнення згоди та забезпечення підтримки змін більшістю членів організації – варто приймати рішення та розпочинати поступ. Важливою складовою є інформаційно-методологічне забезпечення цього процесу, що відбувається на основі експертної підтримки автора ідеї.

В основі будь-якої цивілізаційної діяльності в умовах сучасності знаходиться виконання економічної функції, тому важливим є забезпечення максимальної ефективності функціонування економічного механізму. Максимізація економічної ефективності має вестися у напрямках покращення роботи суб'єкта управління, стану

та динаміки об'єктів управління — ресурсів, процесів, цілей, результатів. Так, на рівні суб'єкта управління слід подбати про впровадження регулярного та антикризового менеджменту, покращення та оптимізацію організаційної структури підприємства, забезпечення підвищення рівня професійної компетентності, продуктивності праці, мотивації працюючих, розробки і експлуатації єдиної комп'ютерної інформаційної системи, застосування інструментів колективної роботи, підтримки прийняття рішень, управління знаннями, тощо.

Особливу увагу потрібно приділити управлінню ресурсами, зокрема фінансовими та трудовими. Так, плідне використання підходів фінансового менеджменту позитивно впливає на зростання капіталу, активів, ліквідності та платоспроможності, підвищення фінансової стійкості, прибутковості діяльності, покращення управління затратами та ціноутворенням, кредиторською і дебіторською заборгованістю, інвестиціями та ризиками. Застосування сучасних методів управління персоналом сприяє зростанню продуктивності праці, освоєнню та створенню нових професійних компетенцій — знань, умінь, навичок, підвищенню оплати праці, впровадженню автоматизації, інформатизації, комп'ютеризації у виконання трудових обов'язків персоналу.

Проведення комплексу управлінських заходів вимагає підвищення ефективності процесів постачання, виробництва, збуту. При цьому покращити постачання можна за рахунок оптимізації переліку постачальників, укладання стратегічних угод з ними щодо довготривалого співробітництва з метою забезпечення стабільності цін, мінімізації вартості перевезень, складування сировини і напівфабрикатів, тощо. Вдосконалення виробництва потребує застосування функціонально-вартісного аналізу при оцінці споживчих властивостей продукції (послуг), модернізації та впровадження нової техніки і технологій виготовлення продукції, ресурсо- та енергозбереження, безвідходних технологій, вторинної переробки матеріалів, покращення організації виробничих процесів, процедур, операцій, підвищення якості продукції, розвитку і реалізації виробничого потенціалу. Питання збуту завжди гостро стоїть на порядку денному діяльності будь-якого підприємства, тому

воно знаходиться у центрі уваги управлінців. Для покращення збуту необхідно покращувати ціноутворення, координацію зі збутовими посередниками, відносини зі споживачами, професійну компетентність менеджерів, загалом, конкурентоспроможність бізнесу на ринку. Окремих слів заслуговують такі процеси як маркетинг і логістика, які на сьогоднішній день є такими, що визначають ефективність підприємства у ринковому середовищі. Розвиток і вдосконалення маркетингової та логістичної діяльності пов'язаний у першу чергу з прийняттям та використанням прикладних філософій цих процесів. Ефективний маркетинг – це певний спосіб мислення, світогляд, який дозволяє розширити кордони можливого для підприємства, оскільки він працює зі свідомістю працівників, споживачів, партнерів, членів суспільства, сприяючи зростанню сприйняття цінності підприємства та його продукції. У свою чергу, логістика також передбачає своєрідну філософію – філософію обґрунтування найкращого руху цінностей. Динаміка – як сфера знання, що вивчає рух, становить глибинний зміст логістики, що набуває нових ознак при її практичному використанні щодо організації діяльності підприємств. Тому як в основі покращення маркетингу, так і логістики має перебувати дослідження середовища функціонування, потенціалу підприємства, особливостей його стану і розвитку з позиції специфіки філософій цих процесів.

Цілепокладання та отримання результатів також є складовими комплексу заходів щодо покращення економічної ефективності організації. Мета та результат її досягнення є взаємопов'язаними та взаємообумовленими. Тому управління постановкою цілей та оцінкою і контролем їх досягнення становить чільне місце у роботі суб'єкта управління. Реалістичність, раціональність, обґрунтованість, забезпеченість ресурсами – це критерії методологічно правильної постановки цілей. Отриманий результат оцінюється за двома критеріями:

1. З точки зору понесених витрат – ресурсів, часу.
2. З точки зору ступеню фактичного досягнення мети.

Застосування першого критерію дає можливість оцінити внутрішню ефективність, а другого – зовнішню ефективність

діяльності підприємства. Таким чином, оцінка результатів і контроль досягнення встановлених цілей щодо підвищення ефективності виконання економічної функції будуть об'єктивними, прозорими, інформативними щодо впровадження відповідного комплексу управлінських заходів.

Загалом, підвищення економічної ефективності діяльності підприємства позначається на позитивній динаміці зростання матеріальних, фінансових та людських ресурсів. Таким чином, ресурсне забезпечення бізнесу зростає, створюючи умови фінансування виконання у перспективі культурної функції.

На другій складовій підготовчого етапу — створення умов для впровадження культурної функції у діяльність підприємства, безпосередньо передбачається здійснення діагностики і аналізу цивілізаційного утворення та організацію спеціалізованої служби, призначеної для розбудови мікроцивілізації та вирощування інституту культурного лідерства.

Діагностика і аналіз цивілізаційного утворення відбувається за допомогою використання таких авторських методик:

1. Кількісного та якісного методу ідентифікації мікроцивілізацій.
При цьому кількісний метод дозволяє встановити спроможність об'єкта дослідження щодо ефективності функціонування на рівні провідних вітчизняних та іноземних підприємств.
Застосування якісного методу ідентифікації за допомогою семи бінарних опозицій, що описують поле цивілізаційного утворення дає можливість чітко визначити вектор спрямованості організації (людина у центрі чи на периферії), тобто характер існування – мікроцивілізацію чи не-цивілізацію.
2. Визначення стану рівня цивілізованості (культури) та рівня знань суб'єкта господарювання. Ця методика дозволяє з'ясувати наскільки цивілізованим та орієнтованим на знання є середовище підприємства у порівнянні з іншими подібними організаціями.
3. Встановлення цінностей та цивілізаційного профілю працівників підприємства, що відображають особливості ставлення у досліджуваному колективі до певних цінностей (іх

прийняття/не прийняття) та наявний комплекс цивілізаційних типів, що поширені у спільноті.

4. Використання психодіагностичних методик кількісного та якісного аналізу соціетальних змін в українському суспільстві (автори — д-р пс. наук, проф. Л. Ф. Бурлачук, д-р соц. н., проф. Е. А. Афонін, д-р соц. н. О. А. Донченко) з метою визначення стану зовнішнього, по відношенню до підприємства, середовища [297; 101].

Створення спеціалізованої цивілізаційної служби для потреб розбудови мікроцивілізації є нагальним завданням підготовчого етапу та його складовою, оскільки безпосередньо виділяє і закріплює виконавця і провідника культурної функції у межах суб'єкта управління. Без покладання відповідальності на певних осіб з кола управлінців неможливо на практиці здійснити цивілізаційні зміни у межах підприємства. При цьому бажано, щоб особа на яку покладається обов'язок щодо забезпечення цивілізаційного переходу відносилася б до числа топ-менеджерів, які займають найвищий щабель в управлінській ієрархії та мають визнання і повагу працівників. Отже, керівник новостворюваної служби має бути довіреною особою власника або керівника та користуватися авторитетом у членів трудового колективу. У такому випадку інші топ-менеджери, менеджери середньої ланки і загалом, працівники підприємства з належною відповідальністю поставляться до розбудови мікроцивілізації. Постановка мети та завдань діяльності служби має походити від власника/ів або безпосереднього керівника підприємства. Заснування служби відображається у внесенні змін до структури підприємства, штатного розпису, нормативно-управлінській документації – наказі, положенні про службу, регламенті діяльності, корпоративному кодексі (кодексі корпоративної культури), посадових інструкціях її працівників, тощо. Керівник служби повинен планувати діяльність, зокрема, науково-дослідну, та звітуватися щодо її результатів за певні періоди (місяць, квартал, півріччя, рік), дбати про кадровий склад – забезпечувати умови для виконання посадових обов'язків підлеглих, їх навчання і розвиток, здійснювати комунікації та координувати діяльність служби з іншими структурними підрозділами підприємства,

забезпечувати досягнення поставленої мети і виконання завдань керівництва.

Можливі два шляхи створення цивілізаційної служби:

1. Внаслідок перетворення існуючих підрозділів, наприклад, зі служби персоналу, або служби (відділу) розвитку бізнесу.
2. Розбудова нового підрозділу з «нуля».

Указані шляхи створення служби мають як позитивні, так і негативні сторони, зокрема щодо перетворення існуючих підрозділів підприємства позитивним фактором буде економія ресурсів: трудових — необхідно тільки найняти додаткових працівників, оскільки в наявності є діюча команда службовців, фінансових — існуючі служби мають бюджети (потрібно тільки дещо збільшити бюджети для забезпечення виконання нових функцій), матеріальних — приміщення, комп'ютерна та оргтехніка, меблі, тощо. Негативним фактором буде домінування характерного для попередньої діяльності способу мислення, організації роботи і вирішення проблем, що заважатиме по-новаторськи підійти до розбудови мікроцивілізації. Для другого шляху — створення служби наново, відкриються можливості для організації плідної роботи, та взаємодії з іншими підрозділами, формування нових традицій впровадження оригінальних рішень і ідей. Хоча новаторський підхід щодо ускладнення організаційної структури є джерелом додаткових витрат. За умови недостатності ресурсів, проте, за наявності бажання, волі і рішення щодо перебудови підприємства цивілізаційна служба, або цивілізаціоніст може функціонувати у межах іншої, спорідненої по духу, служби. Виконання культурної функції також реалізується за допомогою матричної, проектної та проблемноорієнтованої організаційної структури підприємства. У крайньому випадку, можна вдаватися до аутсорсінгу послуг по створенню мікроцивілізації, зокрема запросити у якості консультанта автора. Загалом, при виборі варіанту створення цивілізаційної служби суб'єкт управління має керуватися інтересами, особливостями і можливостями підприємства.

Обов'язки цивілізаціоністів — працівників спеціалізованої служби, полягають:

- у сприянні створення антропоцентричного світу організації;
- у протистоянні процесам децивілізації, деградації, занепаду;
- у забезпеченні умов щодо ускладнення, урізноманітнення внутрішнього середовища підприємства, розвитку культури і потенціалу людей;
- у реалізації культурної функції;
- у формуванні внутрішнього громадянства — активності, ініціативності та ентузіазму працівників у розбудові спільного майбутнього;
- у підтримці загальнолюдських цінностей;
- у поширенні почуття довіри і взаємності.

Безпосередньо цивілізаціоністи мають здійснювати моніторинг зовнішнього середовища щодо пошуку нових можливостей та ідентифікації загроз, досліджувати стан повноти буття працівників в контексті підприємства, проводити заходи щодо управління знаннями та розвитку корпоративної культури, аналізувати діяльність на предмет інноваційності, прогнозувати перспективу в контексті глобальних цивілізаційних змін, координувати роботу інших служб щодо забезпечення виконання власних обов'язків.

Вимоги до цивілізаціоністів: людяність, професійна компетентність, здатність до комунікації, схильність до науково-дослідної та педагогічної діяльності, опанування сучасних інформаційних технологій, новаторський та експериментаторський підхід до дійсності, поміркованість і раціональність суджень, добра вдача і приємна зовнішність.

Цивілізаціоністами можуть працювати особи таких професій: психологи, антропологи, соціологи, економісти.

Загалом, цивілізаційну службу можна віднести до науково-дослідних підрозділів підприємства, керівний склад яких кодується у Національному класифікаторі України «Класифікаторі професій – 2007» за кодами:

1237 Керівники науково-дослідних підрозділів та підрозділів з науково-технічної підготовки виробництва;

1237.1 Головні фахівці — керівники науково-дослідних підрозділів та підрозділів з науково-технічної підготовки виробництва;

1237.2 Начальники (завідувачі) науково-дослідних підрозділів та підрозділів з науково-технічної підготовки виробництва [334].

Як науково-дослідний підрозділ в епоху формування нового виду суспільства, який різними авторами називається «постіндустріальним», «інформаційним», «постмодерном», «суспільством знань», «суспільством мрії», цивілізаційна служба має зайняти провідне місце у складі суб'єкта управління поряд з такими традиційно важливими для підприємства службами як технічна, фінансово-економічна, інформаційна.

Створення вищезазначеної служби та діагностика підприємства завершують перший – підготовчий етап впровадження цивілізаційних змін. Орієнтовна його тривалість в залежності від особливостей стану та динаміки розвитку підприємства може становити від одного до трьох років. Надалі суб'єкт або переходить до реалізації заходів наступного етапу, тобто розбудови мікроцивілізації, або робить крок назад, обмежуючись виконанням виключно економічної функції та демонтуючи умови для впровадження інституту культурного лідерства.

На наступному – другому етапі, передбачається реалізація заходів щодо безпосереднього створення підприємства-мікроцивілізації.

Задля цього, по-перше, розробляється візія і стратегія розвитку у новій якості. У візії знаходить своє відображення сучасний та майбутній, бажаний образ організації. Він має бути гармонійно вписаний у футуристичні варіанти стану зовнішнього середовища – макро, мега та метацивілізації, в залежності від сценаріїв імовірної їх зміни. Такий підхід дозволить передбачити можливості розвитку підприємства-мікроцивілізації як за умов позитивних, так і негативні зрушень зовнішнього світу. У стратегії формалізується усвідомлена місія, мета, філософія, встановлюються цінності, цілі, завдання, методи, умови, політика, технології, ресурси, продукти/послуги та інші аспекти, призначені для практичної реалізації візії. Надалі, як візія, так і стратегія проходять колективне обговорення,

вдосконалення, затвердження та впровадження в контекст діяльності цивілізаційного суб'єкта.

По-друге, чітко встановлюються організаційні межі мікроцивілізації, тобто середовище діяльності підприємства умовно замикається, оскільки для формування унікального самодостатнього внутрішнього світу потрібно відмежуватися, відділитися, замкнутися, побудувати кордон із зовнішнім світом. Однак, межі мікроцивілізації можуть не співпадати з безпосередніми юридичними, господарськими і територіальними межами підприємства за рахунок включення середовищ партнерів, згодних увійти до складу нового цивілізаційного утворення, а також території проживання та позабізнесової активності працівників, об'єкти соціальної інфраструктури різних видів власності, які планується використовувати для функціонування мікроцивілізації, тощо. Процес замикання середовища має здійснюватися на основі ідентифікації на «своїх» — близьких, подібних, споріднених за цінностями, цілями і методами організацій, та «чужих» — таких, що відрізняються від перетворюваного підприємства, з наступним залученням-включенням «своїх». По закінченню замикання і поглинання інших суб'єктів ускладнене внутрішнє середовище має пройти гармонізацію і отримати імпульс до спільного розвитку. Одночасно має здійснюватися процес перетворення шляхом односторонньої конвергенції корисних «чужих» на «своїх». Таким чином, приєднання, асиміляція, соціальне «перетравлення» «чужого» — інших суб'єктів, включення їх у власний контекст є однією зі складових експансії мікроцивілізації у зовнішнє середовище. Іншою складовою експансії є забезпечення зростання та розвитку мікроцивілізації за рахунок використання внутрішніх чинників.

По-третє, для оперативного встановлення «пульсу» мікроцивілізації вводиться в експлуатацію метрика умов повноти буття (див. детальніше підрозділ 6.4), в якій закріплюються цілі та критерії для оцінки значень груп показників значимості людини, пов'язаності спільності, інтенсивності життєдіяльності, різноманітності середовища та цінності спільності. Умовою впровадження метрики умов повноти буття має стати функціонування єдиної інтегрованої інформаційної системи, за

допомогою якої безпосередньо фіксуються факти, що засвідчують стан мікроцивілізації. Ця метрика є корисною для потреб управління, оскільки дозволяє кількісно оцінити кардинальні характеристики особливостей цивілізаційного становлення суб'єкта управління. На основі інформації, що надається метрикою можна робити висновки про рівень повноти буття працівників, про наявні проблеми її життєдіяльності, про шляхи вирішення визначених на її основі проблем, загалом, про покращення якості поступу – розвитку і зростання мікроцивілізації.

По-четверте, формується інститут активного громадянства членів мікроцивілізації, який передбачає дієву участь кожного працівника у цивілізаційних змінах. Цього можна досягнути за допомогою культивування почуттів взаємності і прийняття, реалізації практики громадянської відповідальності, співтворчості, колективного співіснування та індивідуальної самореалізації через надання можливостей щодо повного занурення у роботу, навчання, пізнання дійсності. Інструментами для впровадження інституту активного громадянства є:

- забезпечення умов партнерства між членами мікроцивілізації у розподілі сформованого доходу і прибутку, тобто зростання значимості особи за доходом за рахунок перерозподілу частини фінансового результату на користь працюючого у відповідності до зафіксованої протягом певного періоду ефективності, інтенсивності та статусу;
- сприяння у досягненні персональних цілей та вирішенні особистих проблем щодо оздоровлення, забезпечення житлом, транспортом, підвищення рівня освіти громадян;
- формування прямих зв'язків та підвищення рівня сильних зв'язків, рольового різноманіття та групомісткості спільності внаслідок створення різних груп за інтересами як професійними, так і позапрофесійними, надання громадянам можливість проявити себе у іншій ролі, урізноманітнення та ускладнення організаційної структури мікроцивілізації шляхом створення нових підрозділів;

- поширення знань про цивілізаційні зміни з метою формування у громадян здатності до урізноманітнення, ускладнення світу, на який поширюється їх вплив внаслідок створення та впровадження новацій та інновацій, систематичної діяльності по покращенню умов існування.

У результаті здійснення заходів другого етапу розробленої управлінської технології загальними зусиллями громадян має бути створено мікроцивілізацію – людиноцентричну спільність, підприємство, яке виконує культурну та економічну функції. Тривалість етапу створення мікроцивілізації в залежності від особливостей вихідних умов та специфіки діяльності підприємства імовірно становитиме період від трьох до п'яти років.

На третьому етапі цивілізаційних змін шляхом вирощування інституту культурного лідерства та здійснюється перетворення мікроцивілізації та культурного лідера – суб'єкта, що визначає майбутнє.

Інститут культурного лідерства проявляється у створенні культурних інновацій та реалізації культурних ініціатив (див. підрозділ 1.2). Особливістю культурних інновацій є те, що вони якісно покращують життя людей, розширяють їхні можливості, сприяють вивільненню особи, ускладнюють, нарощують потенціал цивілізації. До культурних інновацій протягом еволюції людства слід віднести такі технічні винаходи як човен і весло, колесо, кераміка, цегла та цемент, мости, паровий двигун та двигун внутрішнього згорання, телескоп і мікроскоп, паровоз, автомашину, літак, комп'ютер та периферійні пристрої до нього та багато інших.

Технологічними інноваціями, що покращили виживання людства стали видобування вогню, в'язання та ткацтво, видобуток корисних копалин, температурна обробка металів, книгодрукарство, хімічний синтез сполук, щеплення від хвороб, будівництво залізниць та шосе, опанування електричної та атомної енергії, кінематограф, радіо, телефонний та мобільний зв'язок, глобальна мережа Інтернет, тощо.

Економічними інноваціями у свій час стали:

- неолітична революція — перехід від полювання і збиральництва до розвитку сільського господарства на основі приручення тварин та культивуації рослин;

- винайдення грошей та формування на їх основі фінансових відносин;
- утвердження власності та нерівноцінного обміну як механізму збагачення;
- розробка рахівництва, статистики та бухгалтерського обліку для потреб управління багатством;
- розвиток ринків та біржової діяльності.

До соціальних інновацій слід віднести:

- виникнення родини і шлюбу – родової та нуклеарної сім'ї;
- стратифікацію спільностей на верстви, класи;
- формування суспільства та розвиток держави як форми реалізації влади та управління;
- ствердження демократії як форми правління більшості;
- впровадження пенсійного забезпечення;
- створення глобальних інтернаціональних міжнародних організацій, що виконують функції координації інтересів різних народів.

Духовними інноваціями, що кардинально змінили внутрішній світ людини є формування та затвердження релігійних уявлень та систем – тотемізму, політеїзму, монотеїзму, виникнення та розвиток науки і мистецтва.

Як ми бачимо, культурні інновації можуть набувати різних форм – технічних, технологічних, економічних, соціальних, духовних. Спільним для них є надання цивілізації імпульсу до руху у майбутнє. Тому здатність створювати культурні інновації свідчить про надсучасний рівень розвитку потенціалу людей та організацій, в які вони об'єднані.

Для забезпечення зв'язку із суспільством, схвалення людьми та розбудови підґрунтя для безпосередньої зацікавленості у використанні культурних інновацій суб'єкт інноваційної діяльності має реалізувати культурні ініціативи, тобто формувати у свідомості людей готовність до сприйняття нового. Ствердження культурних інновацій через культурні ініціативи є досить складною справою, оскільки для вписування у життя навіть надзвичайно корисних речей потрібно докладати зусилля, зокрема на навчання, практичне

опанування. Окрім цього існує така якість як консервативність, що є невід'ємною складовою людської натури. Вона надає стійкість культурі і суспільству через реплікацію традиції. Особа воліє мати справу зі знайомою, неускладненою обставинами та подіями реальністю. Іноді тільки тиск зовнішніх обставин може примусити індивідів до втілення інноваційних рішень. На початку XXI століття у зв'язку з переосмисленням історичного поступу та усвідомленням унікальної місії людини-творця сформувалося достатньо дружнє середовище, що сприяє інноваціям, культурним зокрема. Тому ініціативи мікроцивілізації по просуванню нових ідей, що змінюють світ на краще можуть бути більш дієвими. Вони створюють атмосферу надії, радості та упевненості у силі людського розуму. Тому ставлення до суб'єктів, які їх ініціюють є позитивним. Їх сприймають як провідників прогресу – культурних лідерів.

Отже, створення культурних інновацій та утвердження культурних ініціатив гарантує їх суб'єкту культурне лідерство поміж іншими. Це, у свою чергу є невичерпним джерелом підвищення конкурентоспроможності та вирішення проблеми забезпечення економічного розвитку і зростання.

Вирощування інституту культурного лідерства вимагає глибокого знання і розуміння особливостей підприємства, на якому приступили до цивілізаційних змін. Універсального методу розбудови як мікроцивілізації так і її інститутів бути не може, оскільки цивілізаційний підхід, як і культурологічна парадигма пізнання загалом, зосереджений на унікальних, характерних рисах досліджуваних та змінюваних об'єктів. У даному випадку мова йде про загальні рекомендації, якими можуть керуватися управлінці, втілюючи мрію забезпечення довготривалого економічного розвитку і зростання на основі утримання фокусу на розвитку людини та середовища її існування.

Наші рекомендації щодо послідовності (алгоритму) вирощування інституту культурного лідерства такі:

1. Підготовка середовища підприємства до здійснення новацій, тобто створення умов до покращення вже існуючих технічних пристроїв, технологій та господарських практик. Бажано, щоб вона розпочалася на першому етапі цивілізаційних змін, одночасно з підвищенням ефективності виконання економічної функції. Важливо, щоб ініціатива по впровадженню новацій була підкріплена системою винагородження і навчання тих, хто має бажання та можливості їх втілювати.
2. Поступове досягнення рівня систематичності новаційної діяльності, за якої здійснюється обслуговування потоку новацій на підприємстві. Робота по покращенню життєдіяльності суб'єкта господарювання має стати передбачуваною, плановою і ресурсозабезпеченою. Процес систематизації новацій може здійснюватися як під час підготовчого, так і другого етапу – створення мікроцивілізації. Це дасть можливість напрацювати необхідний організаційний та управлінський досвід для започаткування інновацій, у першу чергу щодо управління знаннями.
3. Запровадження інноваційного процесу – створення якісно нових благ, що забезпечують задоволення наявних потреб. Ця активність має проводитися в умовах вже створеної мікроцивілізації з максимальною опорою на її людський потенціал, рівень розвитку якого має бути високим, тобто відповідати сучасності. На цьому ж етапі варто подбати про акумуляцію доходів для забезпечення у перспективі фінансування розробки культурних інновацій та проведення культурних ініціатив.
4. Дослідження природи людини з метою визначення перспектив її вивільнення, тобто пошук потенційних, ще незадоволених індивідуальних чи суспільних потреб.
5. Розробка ідеї та способу задоволення виявленої потенційно існуючої потреби, тобто, власне, створення культурної інновації. Практичне впровадження ідеї культурної інновації шляхом виготовлення проривного блага та наступного його тиражування. Розробка культурної інновації має відбуватися одночасно з проведенням культурних ініціатив, що стимулюють

готовність суспільства до позитивного сприйняття запропонованої новизни щодо зміни, розширення можливостей, ускладнення, урізноманітнення життя.

6. Подальша підтримка функціонування у межах мікроцивілізації інституту культурного лідерства незалежно від отриманого (позитивного чи негативного результату) від впровадження культурної інновації та реалізації культурних ініціативи.
7. Перетворення мікроцивілізації на культурного лідера, тобто досягнення такого рівня та потенціалу розвитку цивілізаційного утворення, що дозволяє безпосередньо визначати майбутнє людства.

Таким чином, у процесі цивілізаційних змін, метою яких є ускладнення змісту, середовища, створення особливого окремого світу – пласту дійсності, підприємство спочатку перетворюється на мікроцивілізацію, а надалі наростивши та реалізувавши свій цивілізаційний потенціал, стає культурним лідером. Розгортання еволюції господарського суб'єкта представлено схематично на рис. 6.2.

Орієнтовно тривалість третього етапу цивілізаційних змін — розбудови інституту культурного лідерства та досягнення рівня культурного лідера, становить десять – двадцять років. Отже, загалом весь цикл цивілізаційного перетворення підприємства на культурного лідера в залежності від особливостей вихідного стану та темпу процесу змін займе від 15 до 30 років.

Проте, перетворення організації може взагалі не відбутися навіть за умови високої зацікавленості в економічному розвитку і зростанні внаслідок низького рівня внутрішньої культури учасників процесу — представників суб'єкта управління і працівників-виконавців їх рішень. Загальна взаємна незацікавленість, неповага і неприйняття людської гідності, зневіра у майбутньому, відмова у визнанні права людини на щастя і творчість – це деструктивні психологічні якості-чинники, що заважають розбудові антропоцентричної, людинолюбної дійсності.

Їх подолання має стати головним завданням самовиховання і самовдосконалення, оскільки жодна ефективна технологія не здатна змінити внутрішній світ людини без її власного визнання наявних комплексів і обмежуючих проблем і бажання змінитися на краще.

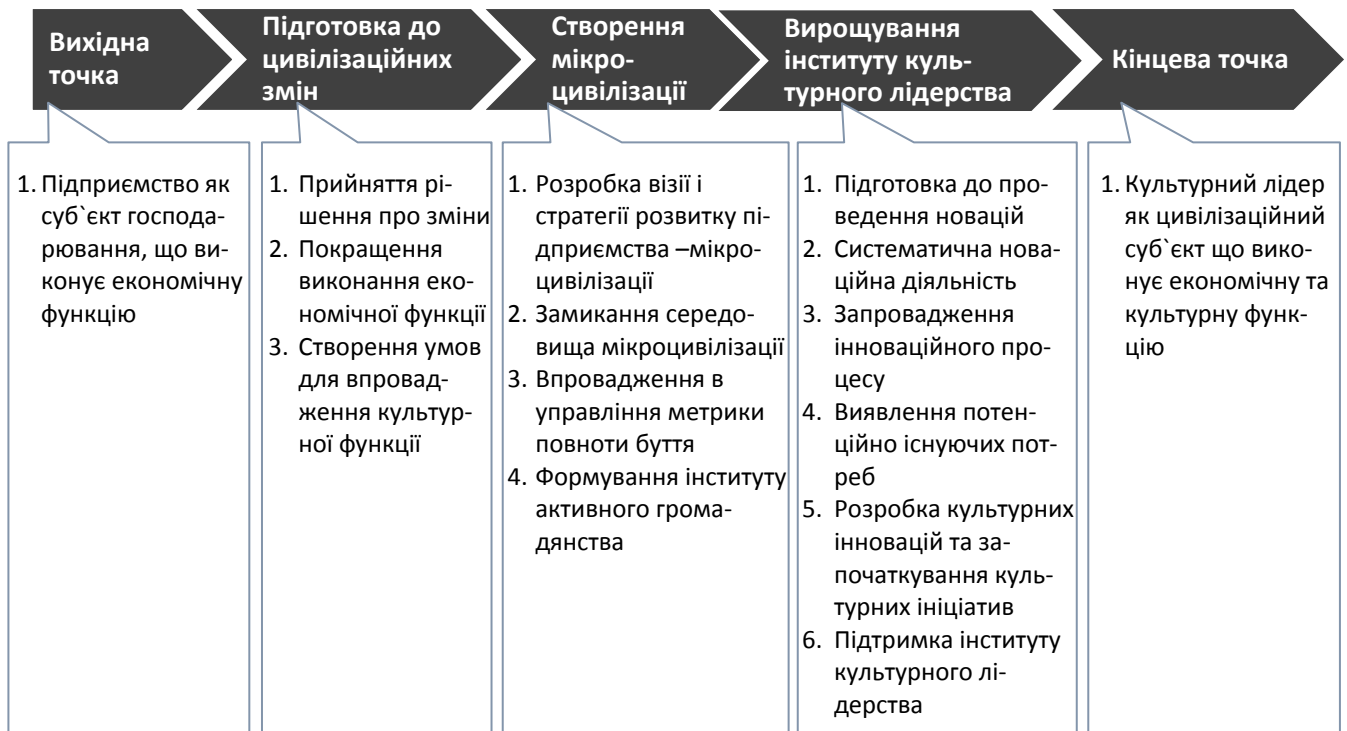

Рис. 6.2. Вектор процесу цивілізаційних змін «підприємство» - «мікроцивілізації» - «культурний лідер».

Таким чином, створення з підприємства мікроцивілізації та подальше вирощування з неї культурного лідера мають відбуватися одночасно з процесом внутрішнього зростання і вивільнення його (їх) членів і громадян. Гармонізація цих двох процесів є обов'язковою для успіху внутрішньої та зовнішньої по відношенню до людини трансформації та формування гуманістичної версії майбутнього. Посередником-гармонізатором між особистістю працівника та інтересами організації має стати цивілізаціоніст. Його талант та високий професіоналізм — це запорука зміцнення і поглиблення світу людини – культури та формування її інституційно-матеріальної оболонки — цивілізації.

Підсумовуючи викладення ідей щодо управлінської технології здійснення цивілізаційних змін треба зазначити провідну роль людини у ній, оскільки як суб'єкт управління в особі власника/керівника підприємства або представника цивілізаційної служби, так і об'єкт управління – працівник організації є суб'єктами трансформаційних процесів від злагодженої та ефективної діяльності яких залежить успішність поступу їх спільності у майбутнє.

Висновки та перспективи подальших досліджень

Проведене наукове дослідження дозволило зробити наступні висновки:

1. В умовах становлення суспільства знань абсолютним благом стає людина. Людина – смисл, який себе мислить; якість, яка має здатність наблизитися до абсолюту – пізнати першопричину; діалектичний, пульсуючий внутрішній світ. Людина – може бути як джерелом розвитку, так і джерелом занепаду, критерієм яких виступає її система цілей, цінностей і мотивів.
2. Розвиток – це процес та результат творчого самопізнання і діяльності людини, спрямований на досягнення нею нової якості – наближення до ідеалу, який має якісний, внутрішній характер. Економічний розвиток – це процес та результат творчого пізнання та діяльності народу як одночасно єдиного і диференційованого цілого, спрямований на покращення людського життя та існуючого світу. Зростання/скорочення – це поняття, які окреслюють кількісний, зовнішній аспект прояву розвитку/занепаду. Економічне зростання/скорочення повністю відповідає аналогічній філософській категорії. Як економічне скорочення (криза) 1991-1999 і 2008-2010 років, так і зростання 2000-2008 року в Україні є проявом культурного занепаду суспільства, оскільки вони були спричинені проявом негативної якісної зміни осіб при владі, для яких головними цінностями стали привласнення, перерозподіл, зневага до людини працюючої. Через процеси розбещення верхівки і зубожіння народу, втрати якості в українському суспільстві набули критичного рівня.
3. На рівні підприємства розвиток означає досягнення стратегічних цілей, перехід на новий технологічний, інституційний щабель, формування і функціонування

інноваційного механізму, тощо. Економічне зростання підприємств розглядається через оцінку кількісного збільшення основних параметрів його діяльності – зростання обсягів виробництва, виручки від реалізації продукції, прибутку, питомої ваги ринку, продуктивності праці. Для оцінки категорій «економічний розвиток» та «економічне зростання» на рівні підприємств використовують комплекс показників, серед яких чільне місце займають інтегральні показники рівня розвитку, методики розрахунку яких у кожного автора мають свої особливості. Пропоновані науковцями підходи як правило є достатньо механістичними, технократичними. Вони не враховують ролі особистості у створенні засад економічного розвитку і зростання. Тому нам – представникам економічної думки, необхідно повернутися до людини і дослідити підприємство через призму її буття – цілей і цінностей, потреб, інтересів, мотивів, відносин та інших проявів, пов'язаних з господарською діяльністю.

4. Постнекласична наука, досліджуючи феномени сучасності, аналізуючи інформацію та синтезуючи знання має забезпечити політиків, економістів та інших зацікавлених осіб необхідними моделями та рекомендаціями щодо розв'язку наявних та скритих конфліктів. Не зважаючи на домінування в постнекласичній науці методу універсального еволюціонізму, наявні особливості світоіснування необхідно досліджувати саме спираючись на цивілізаціонізм у контексті культурологічної парадигми, які дозволяють осягнути буття людства у множинності та суперечливій єдності. Таким чином цивілізаційний підхід є актуальним сучасним методом науки, який розвивається у відповідності до ступеню пізнання складних, неоднозначних культурних та соціальних особливостей буття різних народів, націй та їх глобальних угруповань.
5. Цивілізація – це форма буття людського роду у вимірах духу, матерії, суспільства, яка характеризується пріоритетом людини і реалізується через усталені культурні, економічні, технологічні та інші особливості впливу на дійсність. Класифікація та

контекстуальна модель цивілізацій дозволяє комплексно розглядати цей складний феномен, гармонізувати пізнавальні підходи, виділяти різні рівні його існування, зокрема, мікрорівень – рівень існування мікроцивілізацій. В залежності від характеру буття суспільства існують у формах цивілізації та не-цивілізації. Для того, щоб практично визначити вид соціального угруповання розроблена модель бінарних опозицій, яка включає 7 пар понять, зокрема: «свій/чужий», «взаємність/неприйняття», «центр/периферія», «спільність/сукупність», «самоорганізація/хаос», «досягнення єдності щодо цілей і цінностей/перманентний конфлікт цілей і цінностей», «розвиток/виживання».

6. Розвиток теорії підприємств вбачаємо у продовженні інтелектуального пошуку наявних наукових напрямів відповідно до особливостей їх методології та, вірогідно, формуванні єдиного простору ідей, результатів і методів, що дозволяють адекватно відображати господарську практику та ефективно впливати на неї. Не зважаючи на значний потенціал поняття «організація» та міжнародне значення поняття «фірма» автор даного дослідження надає перевагу використанню терміну «підприємство», зокрема у такому значенні: підприємство – це юридична особа (суб'єкт), що діє у контексті економіки і виконує економічну функцію: виробляє продукцію (надає послуги) та формує прибуток. У роботі здійснено класифікацію підприємств на основі використання шести класифікаційних ознак – за характером участі людини, за організаційно-правовою формою, за характером структури управління, за видами економічної діяльності, за розміром, за місцем походженням капіталу, за масштабом діяльності. У запропонованій класифікації поєднано відомі і визнані підходи щодо типізації господарських суб'єктів, які у достатній мірі відображають складність і різноманітність досліджуваних мікроекономічних утворень.
7. Створено концепцію «підприємство як мікроцивілізація», відповідно до якої підприємство-мікроцивілізація – це людиноцентричне соціальне утворення, в якому поєднано

виконання економічної та культурної функцій з метою забезпечення економічного розвитку і зростання, вивільнення особистості, урізноманітнення форм та ускладнення середовища існування, підвищення індивідуальної та колективної повноти буття.

8. Розроблено модель підприємства-мікроцивілізації як джерела забезпечення економічного розвитку та зростання. До складу даної моделі відносяться тріада розвитку, тріада зростання, тріада перетворення, а також її змістовні складові – знання та культура, які розширюють можливості підприємства, сприяють підвищенню його ефективності та конкурентоспроможності.
9. Запропоновано до розгляду комплексну модель людини, яка складається з шести складових та відображає стан окремих особистостей та їх груп відповідно до ступеню цивілізованості, розширює можливості для здійснення аналізу соціально-економічних явищ. На практиці цивілізаційна структура особистості фіксується за допомогою цивілізаційного профілю.
10. Провідником цивілізаційних змін є *Homo culturius*, ядро особистості якого складають такі дуальності:
  - наявність нераціональної поведінки у поєднанні із застосуванням критерію економічної ефективності у якості інструменту раціональності;
  - людина задовольняє свої потреби шляхом розширення уявлення про природу потреб та доступні методи їх задоволення попри існуючі економічні можливості, стереотипи та стандарти споживання. Прийняття рішень виходить за межі поінформованості, у сферу пізнання власної сутності;
  - людина незалежна у межах цивілізації, в умовах якої вона сформувалася та до якої належить. Ступінь незалежності визначається рівнем інтегрованості у контекст. Чим вища інтегрованість, тим вища незалежність індивіда у межах культури. Поза межами рідної цивілізації особистість усвідомлює свою подвійну залежність, з одного боку, від звичного контексту існування, а з іншого — від впливу

незвичного середовища, до якого з тих, чи інших причин вона потрапила;

— індивідуалізм людини співвідноситься з комунітарністю цивілізаційних утворень;

— діяльність людини є всебічною. Особистість максимізує цільову функцію повноти буття в контексті розвитку цивілізацій, до яких належить.

11. Головною внутрішньою силою – мотивом життя, яка рухає людиною від народження є повернення до витоків людської природи, досягнення повноти та розширення меж буття, пізнання істини, подолання внутрішньої неповноти, егоїзму шляхом споріднення з дійсністю. Сучасна інституційна структура суспільства розбудовувалася для задоволення потреб моделі «мати», ігноруючи та виключаючи можливість створення іншої – оптимістичної з точки зору майбутнього, альтернативи. У цьому контексті, економіка має вийти за межі системи володіння, власності, відчуження, поєднавши «бути» і «мати» таким чином, щоб досягнути баланс між ними для забезпечення позитивної динаміки цивілізаційного розвитку.
12. Рівень накопичених екологічних, культурних, соціальних, фінансово-економічних проблем у більшості країн світу є настільки високим, що знадобиться не одне десятиріччя для їх подолання. Очевидно, що кризових хвиль буде не одна, не дві, а більше – п'ять-сім протягом наступного десятиліття. При цьому їх амплітуда та частота поступово зменшуватиметься по мірі подолання негативного багажу минулого, або зниження впливу діючих ризиків і загроз. В оптимістичному сценарії розвитку подій передбачено, що у період з 2019 по 2021 р.р. внаслідок впровадження прогресивних практик життєдіяльності у зрілих та відповідальних суспільствах Північної Європи та Північної Америки буде створено підґрунтя для нового етапу розвитку і зростання. В інших країнах процес зупиниться на етапі покращення фінансово-економічного, або соціального стану, без суттєвих досягнень у культурі та екології. Песимістичним є сценарій, за яким жодна з держав не зможе вийти на рівень якісних перетворень та людська цивілізація продовжить

- існування у межах минулих досягнень, зловживаючи своїм домінантним становищем на планеті.
13. Складна економічна, екологічна та світоглядна ситуація у країнах СНД, Україні, зокрема, стали причиною депопуляції та децивілізації, призупинивши розвиток людського потенціалу. Це найбільша плата, яку прийшлося сплатити пострадянським країнам за зміну соціально-економічної моделі розвитку.
  14. Розроблено економіко-математичну модель, яка дозволяє прогнозувати ймовірні стани, вектори розвитку і переходів цивілізаційних утворень «людина-спільність-суспільство». Модель апробовано в контексті об'єкта дослідження. Отримані прикладні результати підтвердили перспективність її застосування.
  15. Розроблено прикладний метод ідентифікації мікроцивілізацій, який складається із двох етапів: кількісного і якісного. На першому – етапі кількісної оцінки, за допомогою визначення показників фінансового стану групи підприємств – членів «Укрпродспілки», визначено претендентів на статус мікроцивілізації. Ними стали 9 підприємств, тобто 5,55% від генеральної сукупності. На другому етапі дослідження – якісної оцінки претендентів, виявлено три підприємства-мікроцивілізації.
  16. У виявлених мікроцивілізаціях здійснено оцінку рівня знань за методикою, розробленою автором. Серед досліджуваних підприємств рівень знань відповідає стану контексту тільки в одній з них – на ЗАТ «Шполянський завод продтоварів».
  17. На ЗАТ «Шполянський завод продтоварів» проведено апробацію авторського методу оцінки стану цінностей та визначення цивілізаційного профілю громадян мікроцивілізації. З'ясувалося, що домінантними цінностями, що поділяються колективом є Традиції (закон), Право, Дія, Капітал, Земля, Рівність, Виживання, Передчуття, Статус, Пізнання, Розум (інтелект), Свобода, Ієрархія, Сила, Відповідальність, Людина як дитя Природи. У ході оцінки рівня цивілізованості/не-цивілізованості виявилось, що службовці є як більш цивілізовані, так і більш не-цивілізовані у порівнянні з

робітниками. У профілі службовців переважає модель *homo oeconomicus*, а у профілі робітників — *homo tradicionalismus*. Загалом, ці дві моделі є базовими для громадян підприємства.

18. Створено та апробовано метрику умов повноти буття для опанування суті поняття повноти буття в економічному контексті. Визначено перелік понять-проекцій, які відображають повноту буття. Це — «значимість», «пов'язаність», «інтенсивність», «різноманітність», «цінність». Розроблено групи показників, які відповідають поняттям-проекціям, методику їх розрахунку. Окреслено підходи щодо проведення моніторингу умов повноти буття у межах мікроцивілізації.
19. Розроблено управлінську технологію забезпечення вектору цивілізаційних змін «підприємство» — «мікроцивілізація» — «культурний лідер». Комплекс управлінських заходів щодо цивілізаційної перебудови підприємства складається з трьох етапів:

1. Підготовки середовища для змін.
2. Створення мікроцивілізації.
3. Розбудови інституту культурного лідерства.

Особливу увагу приділено питанню формування спеціалізованої — цивілізаційної служби, яка має забезпечити реалізацію змін, а також вирощування інститутів активного громадянства та культурного лідерства. У процесі цивілізаційного перетворення підприємство створює власне джерело економічного розвитку і зростання, підвищення конкурентоспроможності, продуктивності праці.

20. Перспективи подальшого наукового пошуку автор бачить в урізноманітненні об'єктів дослідження, зокрема, застосування до міста цивілізаційного підходу і розробки концепції «місто як мікроцивілізації». За умови отримання позитивного результату щодо вивчення міста планується розробка теорії мікроцивілізацій, у якій акумулюються авторські знахідки щодо опанування дійсності у межах безпосереднього впливу людини.

21. Актуальним є створення нової методології економічної науки, яка дозволить сформулювати ідеологію нової економіки, що здатна зберегти, захистити і розвинути людину, суспільство і природу в сучасному динамічному світі, що характеризується складними глобальними і локальними протиріччями, проблемами і парадоксами. Предметом економічної науки на новому етапі розвитку має стати людина в її неподільній єдності з суспільством і природою.

Література

1. Стратегія економічного і соціального розвитку України (2004-2015 р.р.) «Шляхом європейської інтеграції» / авт. кол. : А. С. Гальчинський, В. М. Геєць [та ін.]; Нац. ін-т страт. досл. , Ін-т екон. прогнозування НАН України, М-во з економіки та з питань європ. інтегр. України. – К. : ІВЦ Держкомстату України, 2004. – 416 с.
2. Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку / за ред. акад. НАН України В. М. Гейця. — К. : Ін-т екон. прогноз. ; Фенікс, 2003. – 1008 с.
3. Інноваційна стратегія українських реформ / [Гальчинський А. С. , Геєць В. М. , Кінах А. К. , Семиноженко В. П.]. — К. : Знання України, 2004. – 338 с.
4. Геєць В. М. Нестабільність та економічне зростання / В. М. Геєць. — К. : Ін-т екон. прогноз., 2000. – 344 с.
5. Перехідна економіка: підручник / [В. М. Геєць, Є. Г. Панченко, Е. М. Лібанова та ін.]; за ред. В. М. Гейця. — К. : Вища школа, 2003. – 591 с.
6. Єрохін С. А. Структурна трансформація національної економіки (теоретико-методологічний аспект) : монографія [текст] / С. А. Єрохін. — К. : Видавництво «Світ знань», 2002. – 528 с.
7. Новий курс: реформи в Україні. 2010–2015. Національна доповідь / за заг. ред. В. М. Гейця [та ін.]. – К. : НВЦ НБУВ, 2010. – 232 с.
8. Solow R. M. Growth Theory: An Exposition / R. M. Solow. – Oxford : Oxford University Press, 1970.
9. Hicks J. R. Theory of the Trade Cycle / J. R. Hicks. – Oxford : Oxford University Press, 1950.
10. Kuznets S. Modern Economic Growth: Rate , Structure and Spread / S. Kuznets. — New Haven Conn.: Yale University Press, 1966. – 529 p.
11. Lewis W. A. Theory of Economic Growth / W. A. Lewis. – London : Allen & Unwin Ltd. , 1955.
12. Bell D. The coming of post-industrial society: a venture in social forecasting / D. Bell. – 3 ed. — N. Y. : Basic Books, 1976. – 507 p.
13. Touraine A. La societe Post-Industrielle / A. Touraine. — Paris : 1969.
14. Brzezinski Z. Between two ages: America's role in the technetronic era / Z. Brzezinski. — N. Y. : Greenwood Press, 1982. – 334 p.
15. Toffler A. The third wave. — N. Y. : Bantam Books, 1981. – 537 p.
16. де Вріс В. Змістовні оцінки: показники прогресу, прогрес показників /Вільям де Вріс // Статистика України. — 2002 — № 1. — С. 85-90.

17. Большой экономический словарь / под. ред. А. Н. Азрина. — М. : Институт новой экономики, 2004. — 881 с.
18. Новий тлумачний словник української мови в 4-х томах / [укладачі В. В. Яременко, О. М. Сліпушко]. — К. : «Аконіт», 2001. — 911 с. Т. 2. — 2001. — с. 174.
19. Філософський енциклопедичний словник / за ред. В. І. Шинкарука. — К. : «Абрис», 2002. — 742 с.
20. Шубравська О. Сталий економічний розвиток: поняття та напрям досліджень / О. Шубравська // Економіка України. — 2005 — № 1. — С. 36-41.
21. Черковец В. Первый элемент системы экономических наук / В. Черковець // Российский экономический журнал. — 2005 — № 5-6. — С. 65-77.
22. Шніцер М. Порівняння економічних систем / [пер.з англ.] / М. Шніцер. — К. : Основи, 1997. — 519 с.
23. Технологический прогресс и возможности для развития в качестве динамической цели /ЮНКТАДХ / [подгот. Карлота Перес]. — Женева : ННКТАД, 1999. — 50 с.
24. Шумпетер Й. А. Капитализм, Социализм и Демократия / Й. А. Шумпетер : [пер. с англ.] / [предисл. и общ. ред. В. С. Автономова]. — М. : Экономика, 1995. — 540 с. — (Экон. наследие). — Режим доступа до книги: http://www.libertarium.ru/lib_capsocdem
25. Попова В. , Попов В. Реалії та перспективи економічного зростання в Україні /В. Попова, В. Попов // Економіка України. — 2005 — № 6. — С. 23-30.
26. Перепьолкіна О. О. Економічне зростання в умовах перехідної економіки / О. О. Перепьолкіна // Фінанси України. — 2005 — № 5. — С. 110-121.
27. Чистилін Д. До питання стратегії економічного зростання України / Д. Чистилін // Економіка України. — 2003 — № 1. — С. 52-59.
28. Попович З. Економічне зростання і перспективи інноваційного розвитку / З. Попович // Економіка України. — 2004 — № 12. — С. 41-47.
29. Попова В. Результативність макрорівня: сутність концепції та методології оцінки / В. Попова // Економіка України. — 2004 — № 11. — С. 42-48.
30. Гальчинський А. , Львовчкін С. Становлення інвестиційної моделі економічного зростання України / А. Гальчинський, С. Львовчкін // Економіка України. — 2005 — № 6. — С. 4-11.
31. Юрчишин В. В. Макроструктура ВВП- суперечливість виявів зростання / В. В. Юрчишин // Статистика України. — 2003 — № 1. — С. 62-66.
32. Юрчишин В. В. Перспективи довгострокового безінфляційного зростання / В. В. Юрчишин //Статистика України. — 2005 — № 1. — С. 86-89.
33. Кваснюк Б. Структурна перебудова економіки та її ресурси / Б. Кваснюк // Економіка України. — 2003 — № 11. — С. 18-27.
34. Мочерний С. В. Методологія економічного дослідження: монографія [Текст] / С. В. Мочерний. — Львів: Світ, 2001. — 416 с.

35. Павловський М. А. Стратегія розвитку суспільства: Україна і світ (економіка, політологія, соціологія) / М. А. Павловський. — К. : Техніка, 2001. — 312 с.
36. Білорус О. Імперативи стратегії розвитку України в умовах глобалізації / О. Білорус // Економіка України. — 2001 — № 11. — С. 4-13.
37. Чухно А. Постіндустріальна економіка: теорія, практика та їх значення для України / А. Чухно // Економіка України. — 2001 — № 11. — С. 65-69.
38. Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: національна доповідь / за заг. ред. В. М. Гейця [та ін.]. — К. : НВЦ НБУВ, 2009. — 687 с.
39. Urquhart R. The trade wind, the statesman and the system of commerce: sir James Steuart' vision of political economy / R. Urquhart // European Journal of the History of Economic Thought. — 1996 — # 3. — p. 379.
40. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / А. Смит. — М. : Эксмо, 2007. — 956 с. — (Антология экономической мысли). — Режим доступа до книги: http://e2000.kyiv.org/biblioteka/biblio/smit_a.zip
41. Маркс К. , Энгельс Ф. Сочинения в тридцати девяти томах / К. Маркс. Ф. Энгельс. — [В сорока двух книгах]. — М. : Государственное издательство политической литературы, 1954 — 1981. — 25160 с. — (Серия: К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения в тридцати девяти томах). Т. 1. — 1954. — 744 с.
42. История экономических учений: учеб. пособ. / под ред. В. Автономова, О. Ананьина, Н. Мокашевой. — М. : ИНФРА-М, 2002. — 784 с.
43. Україна в 2005–2009 рр.: стратегічні оцінки суспільно–політичного та соціально–економічного розвитку: Монографія / за заг. ред. Ю. Г. Рубана. — К. : НІСД, 2009. — 655 с.
44. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости процента и денег / Дж. М. Кейнс [пер. с англ. Е. В. Виноградовой, В. Г. Гребенникова, А. С. Каменецкого и др.]. — М. : Эксмо, 2009. — 958 с. — (Антология экономической мысли). — Режим доступа до книги: <http://deniso.info/1/bib/26/1>
45. Харрод. Р. Теория экономической динамики / Р. Харрод [пер. с англ. В. Е. Маневича] / [под ред. В. Г. Гребенникова. — М. : ЦЭМИ РАН, 2008. — 210 с. — Режим доступа до книги: <http://e2000.kyiv.org/biblioteka/biblio/neok.zip>
46. Худокормов А. Г. Неокейнсианство // Класики кейнсианства: [в 2-х томах]. Р. Харрод, Э. Хансен. — М. : Экономика, 1997. Т. 1. — 1997. — с. 5-21.
47. Філіпенко А. С. Цивілізаційні виміри економічного розвитку / А. С. Філіпенко. — К. : «Знання України», 2002. — 190 с.
48. Шараев Ю. В. Теория экономического роста / Ю. В. Шараев. — М. : Изд-во ГУ ВШЭ, 2006. 254 с. — (серия «Учебники Высшей школы экономики»). — Режим доступа до книги: <http://id.hse.ru/books/5-7598-0323-9.pdf>

49. Петкова Л. О. Економічне зростання в Україні: регіональний вимір: монографія [Текст]. – Черкаси : ЧДТУ, 2004. – 271 с.
50. Суханцева В. К. Мартин Хайдеггер: вопрошающий в культуре / В. К. Суханцева // Збірник наукових праць Східноукраїнського національного університету. — Випуск 2. -Луганськ, 2001. — с.7-15.
51. Суханова М. А. Традиции и инновации в культуре / М. А. Суханова // Инновации и образование : сборник материалов конференции. Серия "Symposium". — Випуск 29. — СПб. : Санкт-Петербургское философское общество. — 2003. — с.443-446.
52. Поскрязов А. А. «Фотофиниш» или инновационная спираль в истории мирового кинематографа / А. А. Поскрязов. – М. : ГУ МИФИ, кафедра социологии и гуманитарной культуры. – Режим доступа до статті: <http://www.sociology.mephi.ru/docs/innovatika/html/p1.htm>
53. Кучма І. 7 міфів культурної політики / І. Кучма // ЛІТЕРАТУРА ПЛЮС. — № 1-2. — (6-7) січень 1999. – Режим доступу до статті: <http://www.aup.iatp.org.ua/litplus/lit6-7.php>
54. Економічний розвиток України: інституціональне та ресурсне забезпечення: монографія [Текст] / О. М. Климов, А. І. Даниленко, В. М. Трегобчук та ін. – К. : Об'єднаний інститут економіки НАН України, 2005. – 540 с.
55. Економічні проблеми ХХІ століття: міжнародний та український виміри / за ред. С. І. Юрія. Є. В. Савельєва. – К. : Знання, 2007. — 595 с.
56. Крючкова І. В. Структурні чинники розвитку економіки України: наукове видання / І. В. Крючкова. – К. : «Наукова думка», 2004. – 320 с.
57. Лацев А. М. Шведская школа экономического роста / А. М. Лацев // Вестник СПбГУ. Сер. 5. — 2007. — Вып. 2. — с.90-97.
58. Dahmén E. Development blocks in Industrial Economics / E. Dahmén // Scandinavian Economic History Review XXXVI. — 1988. — # 1. — p. 3-14.
59. Westberg K. Vad menade Erik Dahmén med begreppet utvecklingskraft / K. Westberg // Svensk utvecklingskraft. — Stockholm. — 2006. — s. 26–28.
60. Johansson D., Karlson N. Begreppet utvecklingskraft – en fördjupad analys // Svensk utvecklingskraft. — Stockholm. — 2006. – s. 39–56
61. Carlsson B. Entreprenörskap, industriell dynamik och ekonomisk tillväxt // Den svenska tillväxtskolan: om den ekonomiska utvecklingens kreativa förstörelse. Stockholm, 2002.
62. Johansson D., Karlson N. Den svenska tillväxtskolan. Om den ekonomiska utvecklingens kreativa förstörelse. — Stockholm : Ratio. – 2002. — p. 97-126.
63. Myhrman J. Hur Sverige blev rikt.- Stockholm, 1994. – p. 246 – 255.
64. Козлова О. В. Тенденции развития предприятия: социально-экономический аспект: монография / О. В. Козлова. – М. Экономика, 1987. – 268 с.
65. Новакова О. И. , Мерзликина Г. С. Экономическое развитие предприятия : монография / О. И. Новакова, Г. С. Мерзликина ;. – Волгоград : ВолГТУ,

2004. – 208 с. – Режим доступа до книги:
<http://www.smartcat.ru/Management/Simulation.shtml>
66. Ревуцкий Л. Д. Методы определения уровней экономического развития и экономического роста предприятия, потенциала, темпов, динамики, планов и прогнозов изменения этих показателей / Л. Д. Ревуцкий // Оценщики России [Электронный ресурс]. – Режим доступа до статті:
<http://www.appraisal.ru/phys/seerpubl.asp?ID=1817>
67. Раєвнева О. В. Механізми управління розвитком підприємства в умовах трансформаційної економіки: автореф. дис... д-ра екон. наук: 08.00.04 / Харківський національний економічний ун-т. – Х., 2007. – 36с.
68. Словник іншомовних слів / за ред. чл.-кореспондента АН УРСР О. С. Мельничука. – К. : Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1974. – 776 с.
69. Грицинов А. А. Методология / А. А. Грицинов // Визуальный словарь [Электронный ресурс]. – Режим доступа до статті:
<http://fil.vslovar.org.ru/685.html>
70. Философия: учебник/ под ред. Г. В. Андрейченко, В. Д. Грачева. – Ставрополь: Изд-во СГУ, 2001. – 245 с.;
http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Andr/32.php
71. Держкомстат України [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://www.ukrstat.gov.ua/>
72. Dow S. Macroeconomic Thought: A Methodological Approach / S. Dow. – Oxford, 1985. – 510 p.
73. Popper Karl A. Evolutionary Epistemology / A. Karl Popper // Evolutionary Theory: Paths into the Future / [ed. by J. W. Pollard]. – N. Y. : John Wiley & Sons. Chichester and New York/ – 1984. – ch. 10. – pp. 239-255.
74. Аристотель. Политика / Аристотель // Сочинения. – в 4 т. – М. : Мысль, 1984. – 400 с.- (Серия «Философское наследие»).
- Т. 4. – 1984. – 400 с.
75. Поланьи М. Аристотель открывает экономику / М. Полани // Истоки: Экономика в контексте истории и культуры./ [редкол.: Я. И. Кузьминов (гл.ред), В. С. Автономов (зам. гл. ред.), О. И. Ананьин и др]. – М. : ГУ ВШЭ, 2004. – с. 9-51.
76. Чухно А. А. Діалектична філософія та методи економічної теорії / А. А. Чухно // Економічна теорія. – 2006 — № 4. – с. 3-15.
77. Блауг М. Методология экономической науки, или как экономисты объясняют / М. Блауг [пер. с англ.] / [науч. ред. и вступ. ст. В. С. Автономова]. – М. : НП «Журнал Вопросы экономики», 2004. – 416 с.
78. Черковец В. Первый элемент системы экономических наук / В. Черковец // Российский экономический журнал – 2005. – № 4.- с. 41-66.
79. Пахомов Ю. Н. , Крымский С. Б. , Павленко Ю. В. Пути и перепутья современной цивилизации: монография [Текст] / Ю. Н. Павловский, С. Б. Крымский, Ю. В. Павленко. – К. : Благотворительный Фонд

содействия развитию гуманитарных и экономической наук

«Международный деловой центр», 1998. – 432 с.

80. Ходжсон Дж. Достаточно ли универсальных экономических принципов? / Дж. Ходжсон // «Неприкосновенный запас» — 2004. — №3 (35). — Режим доступа до статті: <http://magazines.russ.ru/nz/2004/35/hod3-pr.html>
81. Лоусон Т. Современная экономическая теория в свете реализма / Т. Лоусон // Вопросы экономики. — 2006. — № 2. — с.77-92.
82. Лоусон Т. Экономика и действительность / Т. Лоусон // «Неприкосновенный запас» — 2003. — №2 (28) – Режим доступа до журн.: <http://magazines.russ.ru/nz/2003/2/loson-pr.html>
83. Болдырев И. Экономическая методология и постмодернизм / И. Болдырев // Вопросы экономики. — 2006. — № 11. — с. 59-78.
84. Бuzгалин А. , Колганов А. Политическая экономия постсоветского марксизма (тезисы к формированию научной школы) / А. Бuzгалин, А. Колганов // Вопросы экономики. — 2005. -№ 9 –с. 36-55.
85. Дзарасов С. Против течения / С. Дзарасов // Российский экономический журнал. — 2004.-№ 3 — с.65-81.
86. Афонцев С. А. Методологические основы современного экономико-политического анализа / С. А. Афонцев // Истоки: вопросы истории народного хозяйства и экономической мысли. - вып. 3. / [редкол.: Я.И. Кузьминов (гл. ред.) и др.] - М. : ГУ-ВШЭ, 1998. - с. 72 - 122. - Режим доступа до книги: <http://www.ecsocman.edu.ru/images/pubs/2008/09/26/0000324541/004Afontsev.pdf>
87. Мяки У. Является ли Коуз реалистом? / У. Мяки // Истоки: Экономика в контексте истории и культуры / [редкол.: Я. И. Кузьминов (гл.ред), В. С. Автономов (зам. гл. ред.), О. И. Ананьин и др]. — М. : ГУ ВШЭ, 2004. — 584 с.
88. Нельсон Р. Р. , Уинтер С. Дж. Эволюционная теория экономических изменений: монография / Р. Р. Нельсон, С. Дж. Уинтер / пер. с англ. — М. : Дело, 2002. — 236с.
89. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе: монография / М. Блауг. — М.: Дело Лтд, 1994. — 687 с. — (Зарубежный экономический учебник).
90. Стиглиц Д. Куда ведут реформы? (К десятилетию начала переходных процессов) / Д. Стиглиц // Вопросы экономики. — 1999. — №7. — Режим доступа до журн.: <http://www.vopreco.ru/>
91. Caldwell B.J. Beyond Positivism: Economic Methodology in the twentieth century / Caldwell B.J. — London, 1982. — 245 p. — режим доступа до книги: <http://www.questia.com/googleScholar.qst?docId=104159768>
92. Поляченко В. Володимир Поляченко: «Україні потрібний будівельний бум!» : [інтерв'ю з народним депутатом Володимиром Поляченко] / спілкувався Руслан Ковтун // Журнал «Будівництво і реконструкція» №3. - 2009. — 18.02.2009. — Режим доступа: <http://www.avbmv.com.ua/content/view/334/60/>

93. Балацкий Е. Диалектика познания и новая парадигма экономической науки / Е. Балацкий // МСИМО. – 2006. — №7.- с.73-79.
94. Сергеева Л. Н. Нелинейная экономика: модели и методы [монография] / Л. Н. Сергеева ; [научн. редактор д.э.н., проф. Ю. Г. Лысенко]. – Запорожье : «Полиграф», 2003. – 218 с.
95. Степин В. С. Теоретическое знание : [монография] / В. С. Степин — М. : Прогресс-Традиция, 2003.- 744 с. – Режим доступа до книги: <http://philosophy.ru/library/stepin/pred.html>
96. Казютинский В. В. Антропный принцип и мир постнеклассической науки / В. В. Казютинский // Астрономия и современная картина мира. — М. : 1996. – 247 с.
97. Бард А. , Зодерквист Я. Нетократия. Новая прявящая элита и жизнь после капитализма / А. Бард, Я. Зодерквист Я. – СПб : Стокгольмская школа экономики в Санкт-Петербурге, 2004. – 256 с.
98. Кинцнер И. М. Конкуренция и предпринимательство / М. Кинцнер [пер. с англ. под ред. проф. А. Н. Романова]. — М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2001. – 239 с.
99. Ротбард М. Н. Власть и рынок: Государство и экономика / М. Н. Ротбард [пер. с англ. Б. С. Пинскера].- Челябинск: Социум, 2002.- 402 с.
100. Стокгольмская школа экономики в Санкт-Петербурге [Электронный ресурс]. – Режим доступа до сайту: http://www.sserussia.org/research/cib/research_seminars-r.xml
101. Программа курса «Философия науки и техники» / ответственный редактор: член-кор. РАН В. С. Степин ; составители: член-кор. РАН В. С. Степин, д.ф.н. М. А. Розов, д.ф.н. В. М. Розин, д.ф.н. В. Г. Горохов // Философский портал Philosophy.ru [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.philosophy.ru/edu/cur/progr1.html>
102. Кун Т. Структура научных революций / Т. Кун. — М.: Прогресс, 1975. – 300 с.
103. Лакатос И. Доказательство и опровержение: Как доказываются теоремы. / И. Лакатос.[пер. с англ.] — изд. 2. — М. : Наука, 2010. — 152 с.
104. Данилевский Н. Я. «Россия и Европа» : взгляд на культурные и политические отношения Славянского мира к Германо-Романскому / Н. Я. Данилевский. — М. : Книга, 1991. – 574 с. – Режим доступа до книги: <http://monarhiya.narod.ru/DNY/dny-list.htm>
105. Шпенглер О. Закат Европы / О. Шпенглер ; [авт. вступит, статьи А. П. Дубнов, авт. комментариев Ю. П. Бубенков и А. П. Дубнов]. – Новосибирск : ВО "Наука". Сибирская издательская фирма, 1993. — 592 с.
106. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. 2. Всемирно-исторические перспективы / О. Шпенглер ; [пер. с нем. и примеч. И. И. Маханькова]. — М. : Мысль, 1998. — 606, [1] с., 1 л. портр.
107. Тойнби А. Постижение истории/ А. Тойнби. – М. : Айрис-Пресс, 2008. – 640 с. – Режим доступа до книги: <http://orel.rsl.ru/nettext/foreign/toinby/Toynbee000.html>

108. Сорокин Питирим. Социальная и культурная динамика: Исследование изменений в больших системах искусства, истины, этики, права и общественных отношений/ Питирим Сорокин [пер. с англ., комментарии и статья В. В. Сапова]. — СПб. : ЖРХГИ, 2000.- 1056 с.
109. Toffler A., Toffler H. Creating a New Civilization. The Politics of the Third Wave/ A. Toffler, H. Toffler. — Atlanta : Turner Publishing, Inc., 1995. — 112 p.
110. Huntington Samuel P. The Clash of Civilizations? / Samuel P. Huntington // Foreign Affairs. — 1993 — Summer. — Режим доступа до журн.: <http://history.club.fatih.edu.tr/103%20Huntington%20Clash%20of%20Civilizations%20full%20ext.htm>
111. Коукер К. Крістофер Коукер: «Вам треба облишити сподівання на євроінтеграцію» : [інтерв'ю з професором Лондонської школи економіки Крістофером Коукером] // Без цензури. — № 9 (205). — 1 березня 2007. — Режим доступу до інтерв'ю: <http://bezcenzury.com.ua/ua/archive/9337/9386/9387.html>
112. Семенов Ю. И. Философия истории: общая теория, основные проблемы, идеи и концепции от древности до наших дней / Ю. И. Семенов. — М. : «Современные тетради». — 2003. — 776 с. — Режим доступа до книги: http://scepsis.ru/library/id_1065.html
113. Семенов Ю. И. Производство и общество / Ю. И. Семенов. // Социальная философия [курс лекций, учебник]/ под ред. И. А.Гобозова. — М. : Издатель Савин С. А. , 2003. — С. 147-160.
114. Боден Ж. Метод легкого познания истории/ Ж. Боден. — М : Наука, 2000. — 412с.
115. Бенвенист Э. Общая лингвистика / Э. Бенвенист. — М. : Издательство «Прогресс», 1974. — 448 с.
116. Февр Л. Цивилизация: Эволюция слова и группы идей / Февр Л. // Бои за историю — М.: Наука, 1991. — с. 239-281.
117. Ясперс К. Смысл и назначение истории/ К. Ясперс [пер. с нем].- М. : Политиздат, 1991. — 527 с.
118. Nonaka I., Takeuchi H. The Knowledge-Creating Company: How Japanese Companies Create the Dynamics of Innovation / I. Nonaka, H. Takeuchi. — USA : Oxford University Press, 1995. — 304 p.
119. Йенсен Р. Общество мечты. Как грядущий сдвиг от информации к воображению преобразит бизнес / Р. Йенсен. — С-Пб : Стокгольмская школа экономики в Санкт-Петербурге, 2004. — 267 с.
120. Яковец Ю. В. Ритм смены цивилизаций и исторические судьбы России / Ю. В. Яковец // Научный доклад к VI Междисциплинарной дискуссии. — М. : 1994. — 149 с.
121. Україна у вимірі економіки знань / за ред. акад.. НАНУ В. М. Гейця.- К. : «Основа», 2006. — 592 с.
122. Оксфордская иллюстрированная энциклопедия: [В 9 т.]. — 2-е изд. исправленное. —Всемирная история. С древнейших времен и до 1800 года /

- [пер. с англ.]. – М. : Издательский дом «Инфра-М», издательство «Весь мир», 2000.
Т.3. – 2000.- 408 с.
123. Большой экономический словарь / [под ред. А. Н. Азрилияна]. – 6-е изд., доп. – М. : Институт новой экономики, 2004. – 1376 с.
  124. Філософський енциклопедичний словник / [за ред. В. І. Шинкарука, Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАНУ]. – К. : Абрис, 2002. – 742 с.
  125. Философия: Энциклопедический словарь / [под ред. А. А. Ивина]. – М. : Гардарики, 2004. – 1072 с.
  126. Вольнов В. В. Проблема наций в свете теории цивилизаций / В. В. Вольнов // Русский архипелаг [Электронный ресурс]. – Режим доступа до статті: <http://www.archipelag.ru/geopolitics/stolknovenie/theory-civilization/01/>
  127. Липкин А. И. Цивилизационные общности как смысловые общности. Проблема разведения понятий цивилизационной, субцивилизационной и национальной общностей / А. И. Липкин // Научный семинар РГГУ «Цивилизации в современном мире» [Электронный ресурс]. – Режим доступа до статті: <http://civilizations.rsuh.ru/archive/res25101.htm>
  128. Переслыгин С. Б. Культуры и цивилизации: мета-онтологическая модель / С. Б. Переслыгин // Русский архипелаг [Электронный ресурс]. – Режим доступа до статті: — <http://www.archipelag.ru/geopolitics/partii/chess-board/model/>
  129. Дорогунцов С. , Ральчук О. На вістрі цивілізаційних проблем / С. Дорогунцов, О. Ральчук // Вісник НАН України. – 2005. — №5. — с. 3-6.
  130. Сыров В. Н., Корчагина Е. Ю. Есть ли перспективы у «русской идеи» / В. Н. Сыров, Е. Ю. Корчагина // Материалы к 50-ти летию ТГАСУ (секция фундаментальные и гуманитарные науки) [Электронный ресурс]. – Режим доступа до статті: <http://www.tsuab.ru/50LET/ACT/14tez1.html>
  131. Афонін Е. , Донченко О. , Антоненко В. Психокультура України: «помаранчевий перехід» / Е. Афонін, О. Донченко, В. Антоненко // Соціальна психологія. — 2006. — № 4. — С. 77-93.
  132. Макаров А. И. , Пигалев А. И. Традиционализм / А. И. Макаров, А. И. Пигалев // История философии. Энциклопедия [Электронный ресурс]. – Режим доступа до статті: — <http://psylib.ukrweb.net/books/gritz01/tradicionalizm.htm>
  133. Джонсон П. История евреев / П. Джонсон. – М. : Вече, 2006. – 479 с.
  134. Советский энциклопедический словарь / ред. А. М. Прохоров. – М. : Советская энциклопедия, 1982. – 1600 с.
  135. Маркс К. , Энгельс Ф. Сочинения в тридцати девяти томах / К. Маркс. Ф. Энгельс. – [В сорока двух книгах]. – М. : Государственное издательство политической литературы, 1954 — 1981. – 25160 с. – (Серия: К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения в тридцати девяти томах)
Т. 23. – 1966. – 622 с.
  136. Осипов Ю. М. Основы теории хозяйственного механизма / Ю. М. Осипов. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – 368 с.

137. Ересько А. Э. Различные варианты создания финансово-промышленных холдингов / А. Э. Ересько // Экономика России: основные направления совершенствования. Межвузовский сборник научных трудов. — Выпуск №5. — Корпоративные финансы [Электронный ресурс] — Режим доступа до статті: <http://www.cfin.ru/bandurin/article/sbrn05/08.shtml>
138. Катенев В. И. Перспективы развития сетевой экономики / В. И. Катенев // Проблемы современной экономики. — 2007. — №2(22). — Режим доступа до статті: <http://www.m-economy.ru/art.php3?artid=22210>
139. Малколм У. , Морген В. Виртуальные организации. Новые формы видения бизнеса в XXI веке / У. Малколм, В. Морген. — М. : «Добрая книга», 2005. — 296 с.
140. Тарасов В. Синергетические организации в сетевой экономике знаний / В. Тарасов // e-Learning World [Электронный ресурс] — Режим доступа до статті: <http://www.elw.ru/magazine/19/171/>
141. Quinn J. B. Intelligent enterprise: a knowledge and service based paradigm for industry / J. B. Quinn. — New York : Free Press, 1992.- 473 p.
142. Сенге П. Пятая дисциплина. Искусство и практика самообучающейся организации / П. Сенге.- М : Олимп-Бизнес, 2003. — 408 с.
143. Морган Г. Имиджи организаций: Восемь моделей организационного развития / Г. Морган [пер. с англ.] — М. : Вершина, 2006. — 416 с.
144. Клейнер Г. Российские предприятия на пути в XXI век / Г. Клейнер // Путь в XXI век (стратегические проблемы и перспективы российской экономики/ [под. ред. академика РАН Д. С. Львова]. — М. : Экономика, 1999. — Режим доступа до книги: <http://rusref.nm.ru/indexpubvol11.htm>
145. Словарь современной экономической теории Макмиллана / общ. ред. Дэвида У. Пирса; [пер. с англ. А. Г. Пивоварова; науч. ред. д.э.н., проф. В. С. Автономов].-М. : ИНФРА-М, 1997.- 608 с.
146. Коуз Р. Г. Природа фирмы/ Р. Г. Коуз // Вехи экономической мысли. Теория потребительского поведения и спроса. Т.1. Под ред. В. М. Гальперина.- СПб. : Экономическая школа. 1999. — Режим доступа до книги: http://economicus.ru/cgi-ise/gallery/frame_rightn.pl?type=in&links=./in/coase/works/coase_w1.txt&img=works_small.gif&name=coase#i
147. Саймон Г. А. Теория принятия решений в экономической теории и наука о поведении / Г. А. Саймон // Теория фирмы / Сост. и общ. ред. В. М. Гальперина. — СПб. : Экон. шк. и др., 1995. — С. 56.
148. Winter S.G. Economics of “Natural Selection” and the Theory of the Firm / S.G. Winter // Yale Econ. essays. — 1964. — Vol. 4.- P. 225-272.
149. Nelson R. R., Winter S. G. Toward an evolutionary Theory of Economic Capabilities / R. R. Nelson, S. G. Winter // Amer. Econ. rew. 1973. — Vol. 63. — P. 440-449 ; In Search of Useful Theory of Innovations / R. R. Nelson, S. G. Winter // Research Policy. — 1977. Vol. 6. — #1; Firm and Industry response to Changed Market Conditions: An Evolutionary approach / R. R. Nelson, S. G.

- Winter // *Econ. Inquiry*. — 1980. — Vol. 18. — #2. ; *An Evolutionary Theory of Economic Change*. Cambridge (MA) / R. R. Nelson, S. G. Winter. — Harvard Univ. Press, 1982.
150. Cyert R., March R. *A Behavioral Theory of the Firm* / R. Cyert, R. March. — Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1963.
151. Попов Е. В. , Симонова В. Л. Матрица теорий предприятий / Е. В. Попов, В. Л. Симонова // *Экономическая наука современной России*. — № 2. — 2002.- с. 5-18.
152. Попов Е. В. Рождение миниэкономики / Е. В. Попов / Доклад доктора экономических наук, заместителя директора ИЭ УрО РАН Е. В. Попова на сессии Общего собрания УрО РАН 6.12.02 // *Наука Урала — Декабрь 2002.-* № 29-30 (827-828)- с. 4-5.
153. Клейнер Г. Б. Системно-интеграционная теория предприятия и эволюционный подход / Г. Б. Клейнер // Доклад на VI Международном Симпозиуме по эволюционной экономике / Пушино, Россия, 23-24 сентября 2005 года. — Режим доступа до статті:
<http://www.kleiner.ru/Systintegr%20theory%20of%20enterprise.pdf>
154. Райзберг Б. А. Современный экономический словарь / Б. А. Райзберг, Л. Ш. Лозовский, Е. Б. Стародубцева. — 5-е изд., перераб. и доп. — М. : ИНФРА-М, 2007. — 495 с.
155. Социология: Энциклопедия / [сост. А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко, Г. М. Евелькин, О. В. Кобяк, Г. Н. Соколова, О. В. Терещенко]. — Мн. : Книжный Дом, 2003. — 1312 с.
156. Большой юридический словарь / [под ред. проф. А. Я. Сухарева]. — 3-е изд., доп. и перераб. — М.: ИНФРА-М, 2007. — VI, 858 с.
157. Толковый словарь русского языка: [в 4 т.] / [под ред. Д. Н. Ушакова]. — М. : Гос. ин-т «Сов. энцикл.»; ОГИЗ; Гос. изд-во иностр. и нац. слов., 1935-1940.
158. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2003. — № 18, № 19-20, № 21-22. — с. 144.
159. Відомості Верховної Ради (ВВР) — 1991/ — № 24 — с 272.
160. Лопатников Л. И. Экономико-математический словарь : Словарь современной экономической науки / Л. И. Лопатников. — 5-е изд., перераб. и доп. — М. : Дело, 2003. — 520 с.
161. Социология : Энциклопедия / [сост. А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко, Г. М. Евелькин, О. В. Кобяк, Г. Н. Соколова, О. В. Терещенко]. — Мн. : Книжный Дом, 2003. — 1312 с.
162. Малый энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://slovari.yandex.ru/dict/brokminor>
163. Райзберг Б. А. Современный экономический словарь / Райзберг Б. А. , Лозовский Л. Ш. , Стародубцева Е. Б. — 5-е изд., перераб. и доп. — М. : ИНФРА-М, 2007. — 495 с. — (Б-ка словарей "ИНФРА-М"). — Режим доступа: <http://slovari.yandex.ru/dict/economic/article/ses3/ses-7117.htm?text=фирма>
164. Лопатников Л. И. Экономико-математический словарь: Словарь современной экономической науки / Л. И. Лопатников. — 5-е изд.,

- перераб. и доп. — М. : Дело, 2003. — 520 с. — Режим доступа:
<http://slovari.yandex.ru/dict/lopatnikov/article/lop/lop-1633.htm?text=фирма>
165. Словарь по экономике и финансам. Глоссарий.ру [Электронный ресурс]. — Режим доступа:
http://slovari.yandex.ru/dict/glossary/article/1580/158_0814.HTM?text=фирма
166. Дугин А. Г. Археомодерн / А. Г. Дугин // Философский потрал «Арктогея» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://texts.pp.ru/archeomodern.html>
167. Клейнер Г. Б. Предприятие в нестабильной экономической среде: риски, стратегии, безопасность. / Клейнер Г. Б., Тамбовцев В. Л., Качалов Р. М. — М. : Экономика, 1997. — 287 с. — Режим доступа до книги:
<http://www.ecsocman.edu.ru/db/msg/4982.html>
168. Baudrillard J. Mirror of production / J. Baudrillard [tr. & int. Poster M.]. — St. Louis: Telos Press Ltd, 1975 — 167 p.
169. Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и её геостратегические императивы / З. Бжезинский. — М. : Междунар. отношения, 1999. — 325 с.
170. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек / Ф. Фукуяма [пер. с англ]. — М. : АСТ ; Ермак, 2004. — 588 с.
171. Пахомов Ю. Н., Крымский С. Б., Павленко Ю. В. Цивилизационные модели современности и их исторические корни / Ю. Н. Пахомов, С. Б. Крымский, Ю. В. Павленко. — Киев : «Наукова думка», 2002. — 632 с.
172. Каплан Роберт С., Нортон Дейвид П. Сбалансированная система показателей. От стратегии к действию / Роберт С. Каплан, Дейвид П. Нортон. — М. : «Олимп-бизнес». — 2004. — 344 с.
173. Олве Н. Г., Петри К.-Й., Рой Ж., Рой С. Баланс между стратегией и контролем / Н. Г. Олве, К.-Й. Петри, Ж. Рой, С. Рой. — С-Пб : Питер, 2003. — 268 с.
174. Козьменко С. М. Стратегічний менеджмент банку: навчальний посібник / С. М. Козьменко, Ф. І. Шпиг, І. В. Волошко. — Суми : ВТД «Університетська книга», 2003. — 734 с.
175. Мельник Л. Г. Экономика развития / Л. Г. Мельник. — Сумы : Издательство «Университетская книга», 2000. — 450 с.
176. Миропольский Д. Модернизация теории стоимости — теоретическая предпосылка перехода к эффективному экономическому развитию России / Д. Миропольский // «Проблемы современной экономики». — Режим доступа до статті: <http://www.m-economy.ru/art.php3?artid=19270>
177. Неклесса А. Рах Оeconomicana: геоэкономическая система мироустройства / А. Неклесса // Русский архіпелаг [Электронный ресурс]. — Режим доступа до статті: <http://www.arhipelag.ru/geoeconomics/osnovi/universe/system/>
178. Mechlins W. Values and choice of the model of the individual in the social sciences / W. Mechlins // Schweiz. — Ztschr. Volkswirtschaft mid Stat. — 1976. — # 4. — с.545-559.

179. Brunner K. The perception of man and the conception of society: Two approaches to understanding society // *Econ. Inquiry*. — 1987. — July. — P.367-388.
180. Маслоу А. Мотивация и личность / А. Маслоу // Киевская городская библиотека [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://lib.misto.kiev.ua/PSIHO/MASLOU/>
181. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека К. Роджерс. — М. : «Прогресс», 1994. — Режим доступа до книги: <http://psylib.org.ua/books/roger01/index.htm>
182. Graves Clare W. Summary statement the emergent, cyclical, double-helix model of the adult human biopsychosocial systems / Clare W. Graves [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.clarewgraves.com/articles_content/1981_handout/1981_summary.pdf.
183. Автономов В. С. Человек в зеркале экономической теории (Очерк истории западной экономической мысли) / В. С. Автономов. — М.: Наука, 1993. — 176 с. — Режим доступа до книги: <http://ek-lit.narod.ru/avtosod.htm>
184. Автономов В. С. Проблемы методологии и структуры современной экономической науки и теория переходной экономики / В. С. Автономов // К вопросу теории и практики экономики переходного периода// Материалы заседания Ученого совета ИМЭМО РАН 3-5 июня 1996г. под председательством академика В.А. Мартынова.- Режим доступа до книги: <http://www.geocities.com/capitolhill/Senate/7341/>
185. Ferguson A. An Essay On The History Of Civil Society / A. Ferguson // Project Gutenberg [Электронный ресурс]. — Режим доступа до книги: <http://www.gutenberg.org/dirs/etext05/8hciv10.txt>
186. Дугин А. Философия традиционализма / А. Дугин. — Москва : «Арктогея», 2002. — 624 с.
187. Mill J. S. The definition of political economy and on method of investigation proper to it // *Collected works*. Toronto. — 1970. — Vol.4. — P.309-339.
188. Клейнер Г. Б. Эволюция институциональных систем / Г. Б. Клейнер. — М. : Наука, 2004.- 240 с.
189. Ерзнкян Б. А. Институциональная реальность социально-экономических систем и концепция институционального человека/ Б. А. Ерзнкян // Эволюционная теория, инновации и экономические изменения. — М. : ИЭ РАН, 2006.
190. Homo institutus – Человек институциональный: [монография] под ред. доктора экон. наук О. В. Иншакова. — Волгоград : Изд-во ВолГУ, 2005. — 854 с.
191. Афонін Э. А. Соціальні цикли: історико-соціологічний підхід / Э. А.Афонін, А. М.Бандурка, А. Ю.Мартынов; Укр. т-во сприяння соц. інноваціям, Українська технологічна академія. — Х. : ТД "Золота миля", 2008. — 504 с. — Режим доступа до книги: http://www.rada.gov.ua/LIBRARY/povni_text/soz_zikl.rar

192. Автономов В. С. Модель человека в экономической теории и других социальных науках// Истоки: вопросы истории народного хозяйства и экономической мысли. — Вып. 3. / [редкол.: Я. И. Кузьминов (гл. ред.) и др]. — М.: ГУ-ВШЭ, 1998. — с. 24-71.
193. Simon H. A Behavioral Model of Rational Choice / H. Simon // Quarterly Journal of Economics. — 1955. — Vol. 69. — P. 99—118; Simon H. Rational Choice and Structure of Environment / H. Simon // Psychological Review. — 1956. — Vol. 63.- P. 129—138.
194. Simon H. Theories of Bounded Rationality / H. Simon // Decision and Organization / C.B. McGuire, R. Radner (eds.). Amsterdam: North Holland, 1972. — P. 161—176.
195. Simon H. From Substantive to Procedural Rationality / H. Simon // Methods and Appraisal in Economics / S.J. Latis (ed.). — N.Y.: Cambridge University Press, 1976. — P. 129—148.
196. Simon H. Administrative Behavior / H. Simon. — N.Y.: McMillan, 1961. — P. XXIX.
197. Akerlof G. A. The Market for «Lemons»: Quality uncertainty and the market mechanism / G. A.Akerlof // Quarterly Journal of Economics. — Vol. 84/ — #3/ — August, 1970. — p.p. 488-500.
198. Spence A. M. Job Market Signaling/ A. M. Spence //Quarterly Journal of Economics. — Vol. 87. — #3. — August, 1973.— p.p. 355-374.
199. Rothschild M., Stiglitz J. E. Increasing Risk II: It's economic Consequences / M. Rothschild, J. E. //Journal of Economic Theory. — Vol. 3, No 1, March 1971. — p.p. 66-84.
200. The Works of Jeremy Bentham / [ed. J. Bowring]. V1-11. — L., 1838-43; reprint. — N.Y., 1962. — 600 p.
201. Menger, Carl (1883/1933/1985), Problems of Economics and Sociology, trans. Francis J. Nock, ed. Louis Schneider (Urbana: University of Illinois Press, 1963); republished as Investigations into the Method of the Social Sciences with Special Reference to Economics, with new introduction by Lawrence White (New York: New York University Press). Reprinted in German by the London School of Economics in 1933, Vol. II.
202. Jevons, William Stanley The Theory of Political Economy (1879) / William Stanley Jevons. — BiblioBazaar, LLC, 2009. — 286 p.
203. Pigou, Arthur C. The economics of welfare / Arthur C. Pigou. — Transaction Publishers, 2001. — 876 p. — Classics in economics.
204. Coase R. H. The Problem of Social Cost / R. H. Coase // Journal of Law and Economics. -1960. — p. 1-44.
205. Stigler, George J., Kurt, Leube R., Gale, Thomas M. The essence of Stigler / Stigler, George J., Kurt, Leube R., Gale, Thomas M. — Stanford, CA: Hoover Institution Press, 1986 — 377 p.

206. Samuelson, Paul A. The collected scientific papers of Paul A. Samuelson, Volume 5.- MIT Press, 1986. – 1064 p.
207. Alchian A. Economic forces at work / A. Alchian/ — Indianapolis: Liberty Press, 1977. – 524 p.
208. Stiglitz, Joseph E. Economics for an imperfect world: essays in honor of Joseph E. Stiglitz / Joseph E. Stiglitz . — MIT Press, 2003. – 702 p.
209. Разумовский О. С. Бытие// Институт исследований природы времени [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.chronos.msu.ru/TERMS/razumovsky_bytie.htm
210. Хайдеггер М. Тожество и различие / М. Хайдеггер [пер. с нем. А. Денежкин; ред. О. Никифоров]. — М.: «Гнозис»-Издательство «Логос», 1997. — 64 с.
211. Маркс К. , Энгельс Ф. Сочинения в тридцати девяти томах / К. Маркс. Ф. Энгельс. – [В сорока двух книгах]. – М. : Государственное издательство политической литературы, 1954 — 1981. – 25160 с. – (Серия: К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения в тридцати девяти томах) Т. 3. – 1955. – 678 с.
212. Fromm E. To Have Or to Be? / E.Fromm. – London – New-York : Comtinuum, 2007. — 158 p.
213. Пеев Г. И. Желание и беспечность / Г. И. Пеев // Философия желания. Сборник статей / [под ред. И. В. Кузина]. — СПб.: Издательство Санкт-Петербургского Государственного Университета, 2005. — С.153-163.
214. Грессетер Р. Об истине // Библиотека Якова Кротова [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.krotov.info/acts/13/2/gross2.htm>
215. Лосский Н. О. Ценность и бытие / Н. О. Лосский / PSYLIB Психологическая библиотека Киевского Фонда содействия развитию психической культуры [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.psylib.ukrweb.net/books/lossn01/txt02.htm>
216. Mill J. S. Utilitarianism / J. S. Mill // Reprinted from “FRASER'S MAGAZINE”. — Seventh edition. – LONDON: LONGMANS, GREEN, AND CO. – 1879. — The Project Gutenberg EBook of Utilitarianism, by John Stuart Mill/ /Release Date: February 22, 2004 [EBook #11224] – Режим доступа до книги: <http://www.gutenberg.org/files/11224/11224-8.txt>
217. Марсель Г. Бути і мати / Г. Марсель // Бібліотека Ї/Тарас Возняк «Тексти та переклади» — Режим доступа до журн.: <http://www.ji.lviv.ua/ji-library/Vozniak/text-i-perekl/kn3-mars2.htm>
218. Heikki Patomäki Democratising Globalisation / Patomäki Heikki. — The Leverage of the Tobin Tax, Zed Books: London and New York, 2001. — xxiii + 260 p.
219. World Economic Outlook. — Wash.: IMF, October 2000. – 36 p. – Режим доступа: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2000/02/pdf/chapter2.pdf>

220. Миркин Я. Российский рынок ценных бумаг: риски, рост, значимость / Я. Миркин // Главный портал по финансовой грамотности. – Режим доступа до статті: http://www.gorodfinansov.ru/expert/index.php?ELEMENT_ID=2381
221. Пузырь NASDAQ // Business Guide. Приложение к газете «Коммерсантъ». - № 32 (3849). – 28.02.2008. – Режим доступа до статті: <http://www.kommersant.ru/doc.aspx?docsid=855711>
222. Brown P. B. When Failure Is a Good Thing / P. B. Brown // The New York Times. – May 12. – 2007. – Режим доступа до статті: <http://www.nytimes.com/2007/05/12/business/12offline.html>
223. Сайт Міжнародного валютного фонду, база даних «Перспективи розвитку світової економіки» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.imf.org/>
224. Чаплыгина М. Стоимость Олимпиады может превысить 44 млрд. долларов / М. Чаплыгина// РИА Новости. –2008. – 4 августа. – Режим доступа до статті: <http://www15.rian.ru/beijing2008/20080804/115614768.html>
225. Некоторые итоги реформы в Китае // Международное радио Китая [Електронне джерело]. – Режим доступу: <http://russian.cri.cn/289/2008/09/20/1s256303.htm>
226. Перспективы развития мировой экономики – [Washington, D. C.]: Международный валютный фонд, 1980 – v.; 28 см. – Обзоры мировой экономики и финансов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.imf.org/external/russian/pubs/ft/weo/2009/01/pdf/textr.pdf>
227. В ближайшие 12 месяцев Китай обойдет Японию по размеру ВВП и выйдет по этому показателю на второе место в мире после США // Фокус [Електронне джерело]. – Режим доступу: <http://focus.in.ua/economy/52426>
228. Особенности развития Японии // Факультет международного бизнеса ОмГУ. Страноведческий каталог «ECONRUS» [Електронне джерело]. – Режим доступу: – <http://catalog.fmb.ru/japan7.shtml>
229. Накасонэ Я. Государственная стратегия Японии в XXI веке / Я. Накасонэ [пер. с яп]. – М. : NOTA BENE, 2001. – 312 с. – Режим доступа до книги: http://www.intelros.ru/2007/02/04/celi_japonii_v_xxi_veke_vnutrennjaja_granica_razvitie_lic_hnosti_i_luchshee_upravlenie_v_novom_tysjacheletii.html
230. Пронников В. А. , Ладанов И. Д. Японцы (этнопсихологические очерки) / В. А. Пронников, И. Д. Ладанов. – издание 2-е, исправленное и дополненное. – М. , Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1985. – 348 с. – Режим доступа до книги: <http://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000006/index.shtml>
231. Перспективы и задачи Японии на XXI век // NIRA Policy Research, 2001. – Vol.14ю – No.1. – Режим доступа до журн.: <http://stra.teg.ru/library/national/1006791007>
232. EUROPE IN FIGURES // Eurostat yearbook 2008 [Електронне джерело]. – Режим доступа: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-CD-07-001-01/EN/KS-CD-07-001-01-EN.PDF

233. Клаус В. Расширение Евросоюза — далеко не такое благо, как принято считать / В. Клаус // Известия. — 29.09.04 г. — Режим доступа: <http://www.izvestia.ru/comment/article455127/>
234. Country briefings: Gemany // The Economist [Электронный ресурс]. — Режим доступа: — <http://www.economist.com/countries/Germany/>
235. Deutsche Bank Research [Электронне джерело]. — Режим доступа: <http://www.dbresearch.de/>
236. Wirtschaftsblunder//The Economist.- Feb 19th 2004. — From The Economist print edition [Электронне джерело]. — Режим доступа: http://www.economist.com/finance/displaystory.cfm?story_id=E1_NQQTGSD
237. Путь в европу: Восточная Германия // материалы встречи в центре Карнеги (Москва) Клаус Шредер (руководитель исследовательского комплекса «Государство СЕПГ» Свободного университета Берлина и рабочей группы «Политика и техника» Института имени Отто Зура) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.carnegie.ru/ru/pubs/media/11316Германия.doc>
238. Громько А. А. Великобритания: после захода солнца / А. А. Громько // Россия в глобальной политике. — 2005. — Т. 3, № 6. — С. 10-23.
239. Развитие экономики Великобритании на сайте «Великобритания» [Электронне ресурс]. — Режим доступа: <http://velikobritaniya.org/ekonomika-velikobritanii/razvitie-ekonomiki-velikobritanii.html>
240. Великобритания в 70-е годы XX века// сайт «Русская национальная философия в трудах ее создателей» [Электронне ресурс]. — Режим доступа: http://www.hrono.ru/land/197_gb.html
241. Великобритания в 80-е и 90-е годы XX века// сайт «Русская национальная философия в трудах ее создателей» [Электронне ресурс]. — Режим доступа: http://www.hrono.ru/land/197_gb.html
242. Громько А. А. Всеобщие выборы в Великобритании / А. А. Громько // «Независимая газета». — 30 апреля 1997 года. — Режим доступа до статті: <http://www.gromyko.ru/Russian/CPE/alex8.htm>
243. Сегодня Тони Блэр передаст премьерские полномочия Гордону Брауну // Mass Media от 27.06.2007. — Режим доступа: <http://www.rambler.ru/news/politics/0/10645177.html>
244. Игрунов Вячеслав о будущем Европейского Союза: «Европа пала?» / В. Игрунов // Персональный сайт [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.igrunov.ru/topic/es-const/1117633955.html>
245. Гаврилова С. Франция покидает ЕС: вопреки интересам интеграции Саркози заключил ядерную сделку с Ливией / С. Гаврилова // РБК daily. — 30.07.2007. — Режим доступа: <http://www.rbcdaily.ru/2007/07/30/focus/285179>
246. Мясникова Л. А. Динамика развития китайской экономики / Л. А. Мясникова // Агентство PРо Atom [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.proatom.ru/modules.php?name=News&file=article&sid=250>
247. Гулькин П. Венчурный капитал / П. Гулькин // Корпоративные финансы [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.cfin.ru/investor/venture-history.shtml>

248. Григорьев Л. , Салихов М. Финансовый кризис 2008: вхождение в мировую рецессию / Л. Григорьев, М. Салихов // независимый некоммерческий аналитический центр «Экспертный институт» (Эксин) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.exin.ru/ru/pub/staet12.pdf>
249. Последние соки. Финансовый кризис отправил инвестиционные банки Уолл-стрит в историю// Лента.ру [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.lenta.ru/articles/2008/09/22/era/>
250. Минаев С. Особенности национальной национализации / С. Минаев // ЖУРНАЛ «ВЛАСТЬ». – № 36 (789) от 15.09.2008. – Режим доступа до статьи: <http://www.kommersant.ru/doc-rss.aspx?DocsID=1024596>
251. Хвостик Е. , Гайдаев В. Пейзаж после спада / Е. Хвостик, В. Гайдаев // Neftegaz.Ru [Электронне джерело]. – Режим доступа: <http://neftegaz.ru/anticrisis/view/185/>
252. Витренко Н. На пути к самоуничтожению / Н. Витренко // Золотой лев.- №39-40. -- 2004. – Режим доступа до статьи: http://www.zlev.ru/39_58.htm
253. Тушин Н. Н. Влияние атомной энергетики на окружающую среду / Н. Н. Тушин // Экалогія.- 2009.- N 4.- С.11-16.
254. Happy Planet Index [Электронне джерело]. – Режим доступа: <http://www.happyplanetindex.org/public-data/files/happy-planet-index-2-0.pdf>
255. The new economics foundation [Электронне джерело]. – Режим доступа: <http://www.neweconomics.org>
256. Тараненко О. Система здравоохранения в Соединенных Штатах Америки: страхование нации / О. Тараненко // Медицинская газета «Здоровье Украины». – №11.- 2008.-с.28-29 – Режим доступа до статьи: <http://www.health-ua.com/articles/2775.html>
257. Бондаренко Д. Обама вылечит американцев / Д. Бондаренко // Экономические известия. – 24.07.2009. – № 127. – Режим доступа: <http://www.eizvestia.com/world/full/4181009>
258. Грин Я. Медстраховка бьет по карману / Я. Грин // Новое русское слово. – Режим доступа: http://www.nrs.com/news/front/usa/130907_175835_12047.html
259. Шведова Н. Здравоохранение / Н. Шведова // Экономика США: учебник для вузов/ [под редакцией В. Б.Супяна]. – СПб. : Питер, 2003. – Режим доступа до книги: <http://www.narcom.ru/publ/info/574>
260. Бессистемная медицина: опыт США // Washington ProFile [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.washprofile.org/?q=ru/node/6887>
261. QS Top Universities // QS World University Rankings [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.topuniversities.com/worlduniversityrankings/>
262. Academic Ranking of World Universities [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://www.arwu.org/rank2008/ARWU2008_A\(EN\).htm](http://www.arwu.org/rank2008/ARWU2008_A(EN).htm)
263. A Nation at Risk. The Imperative for Educational Reform. Wash., 1983. P. 5
264. С. Волков «Российская школа для Америки? Стивенсон доказал, что наша система образования лучше». Социалист, 2001, № 12, с. 4. – Режим доступа: <http://nasima-stolyarova.narod.ru/s19.html>

265. Крэйн У. Теория развития. Секреты формирования личности. — 5-е междунар. изд. СПб., 2002. — Режим доступа до книги: <http://www.lib.csu.ru/vch/149/010.pdf>
266. Поликарпов В. С. Закат Америки / В. С. Поликарпов. — Таганрог : Издательство ТРТУ, 1999.
267. Система образования Соединенных Штатов Америки // Берг.Ру [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.bereg.ru/sprav_info/education/edu_usa.shtml
268. Мировое экономическое положение и перспективы по состоянию на середину 2009 г. // Экономический и социальный совет ООН. №E/2009/73 от 13 мая 2009 г.- 26 с. — Режим доступа: <http://daccessdds.un.org/doc/UNDOC/GEN/N09/336/84/PDF/N0933684.pdf>
Communication For The Spring European Council: Driving European recovery [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://ec.europa.eu/commission_barroso/president/pdf/press_20090304_en.pdf
269. Громыко А. А. Разразился не только финансовый, не только структурный, но системный кризис / А. А. Громыко // Материалы круглого стола «Кризис как катарсис?» в Институте Европы РАН. — Режим доступа до статьи: <http://www.ieras.ru/gromyko.htm>
270. Heinen N. European economic stimulus packages: Targeting structural change and investment / N. Heinen // DB Research. — Economic and European Policy Issues. — 2009. — 7 April. — Режим доступа до журн.: <http://www.dbresearch.com/>
271. Иванов И. Д. Идет реванш кейнсианства над монетаризмом / И. Д. Иванов // Материалы круглого стола «КРИЗИС КАК КАТАРСИС?» в Институте Европы РАН. — Режим доступа: <http://www.ieras.ru/gromyko.htm>
272. Бобылев Ю. О перспективной динамике мировых цен на нефть / Ю. Бобылев // Институт экономики переходного периода. Мониторинг законодательных инициатив. Заключение эксперта от 25.06.2004. — Режим доступа: <http://monitoring.iet.ru/>
273. Событие. Хроника дефолта 1998 года //События и даты. — Личные деньги от 17/08/2007 — Режим доступа: <http://www.personalmoney.ru>
274. Вестник Банка России / Центральный банк РФ. — 10 февраля 1999. — № 9 (353) — Режим доступа до журн.: <http://www.cbr.ru/>
<http://www.budgetrf.ru/Publications/Magazines/VestnikCBR/1999/VestnikCBR10021999/VestnikCBR10021999170.htm>
275. Особенности построения банковской системы России //Деньги. Кредит. Банки [под ред. засл. деят. науки РФ, д.э.н., проф. О. И. Лаврушина]. — 2-е изд, перераб. и доп. — М. : Финансы и статистика. — 2002. — 464 с. — Режим доступа до книги: <http://www.bibliotekar.ru/biznes-36/63.htm>
276. Казахстан: реформы и развитие 1991-2007 / Информационно-аналитическая брошюра /Агентство Республики Казахстан по статистике — Астана, 2008.- 111 с.

277. Назад, в прошлое //Журнал «Мир финансов». – 2009. – февраль 3-4. – Режим доступа до журн.: <http://www.wfin.kz/node/372>
278. Годовой отчет «Республика Беларусь и банковская система». – НБРБ, 1998. – 9 с. – Режим доступа: http://www.nbrb.by/publications/report/1998/1998_1.pdf
279. Лученок А. И. Взаимосвязь денежно-кредитной политики и финансовых проблем столичных предприятий / А. И. Лученок // Материалы персонального сайта [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://luchенок.narod.ru/Vzaimosvyaz.doc>
280. Антчак Р. Влияние российского кризиса на экономику республики Беларусь / Антчак Р. , Данейко П. , Поломский К. , Усоский В. /Исследовательский центр ИПМ //Журнал «Эковест». – 1999. – №3. – с. 108-123. – Режим доступа: <http://research.by/rus/ecowest/archive/1999/3/>
281. Тодуа З. Поединок на азиатском ковре/ З. Тодуа / /Международный евразийский институт экономических и политических исследований [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.iicas.org/articles/book_21_00_2_1.htm
282. Экономика Кыргызстана в последнее десятилетие XX века. – Б. : ЦЭиСР при МВ КР, 2000. – Режим доступа: <http://www.ref.by/refs/1/39287/1.html>
283. Таджикистан: хрупкий мир // Отчет № 30. – ICG, 24 декабря 2002. – Режим доступа: <http://www.crisisgroup.org/home/index.cfm?id=1438&l=3>
284. Transition. The First Ten Years. Analysis and Lessons for Eastern Europe and the Former Soviet Union. – World Bank, Washington, D.C.- 2002, 128 p.
285. Настанова з якості НЯ 01-2005 // ЗАТ «Шполянський завод продтоварів». – Шпола: ЗАТ «Шполянський завод продтоварів», 2005 – 64 с.
286. История социологии в Западной Европе и США. [учебник для вузов]. / [ответственный редактор — академик РАН Г. В. Осипов]. — М. : Издательство НОРМА, 2001. — 576 с.
287. Life expectancy at birth// The World Factbook. — Central Intelligence Agency [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/2102.html>
288. Бурдьё П. Структура, габитус, практика / Пьер Бурдьё // Журнал социологии и социальной антропологии. – 1998. – Том 1. – №2. – с.44-59.
289. Луман Н. Невероятность коммуникации / Никлас Луман ; [пер. с нем. А. М. Ложеницина под ред. Н. А. Головина] // Проблемы теоретической социологии. — Вып 3. / [отв. ред. А. О. Бороноев]. — СПб. : Издательство СПбГУ. — 2000. — 292 с.
290. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / Юрген Хабермас; [ред., пер. с нем.Д. В. Складнев]. – СПб. : Наука, 2000. – 380 с. – (Слово о сущем).
291. Гидденс Э. Элементы теории структуризации / Э. Гидденс // Современная социальная теория: Бурдьё, Гидденс, Хабермас. – Новосибирск : Изд-во Новосибирского ун-та, 1995. — С. 40-72.

292. Александер Дж. После неофункционализма: деятельность, культура и гражданское общество. / Дж. Александер // Социология на пороге XXI века: новые направления исследований / [под ред. С. И. Григорьева (Россия), Ж. Коэнен-Хуттера (Швейцария)]. – М. : ИНТЕЛЛЕКТ, 1998. – 272 с.
293. Лотман Ю. М. Семиосфера: авторский сборник/ Ю. М. Лотман. – СПб : Искусство – СПб, 2004. – 704 с.
294. Лапин Н. И. Кризисный социум в контексте социокультурных трансформаций / Н. И. Лапин // Мир России. – 2000. – Т. IX. – № 3. – С. 3-47.
295. Пантин В. И. Волны и циклы социального развития: Цивилизационная динамика и процессы модернизации: научное издание/ Пантин В. И.- М. : Наука, – 2004. – 246 с.
296. Кирдина С. Г. Институциональные матрицы и развитие России / С. Г. Кирдина. – Изд.2-е, перераб. и дополн. – Новосибирск : ИЭиОПП СО РАН, 2001.- 307 с.
297. Афонин Э. А. , Бандурка А. М. , Мартынов А. Ю. Великая коэволюция: Глобальные проблемы современности: историко-социологический анализ / Э. А. Афонин, А. М. Бандурка, А. Ю. Мартынов / Укр. общ-во содействия соц. инновациям, отд. информ.-библ. обеспечения Информ. упр. Аппарата Верховной Рады Украины; [пер. с укр. Ж. Н. Маркус]. – 2-е изд-е, перераб. и доп. -©К. : Парламентское изд-во, 2003. – 384 с. – (Открытая исследовательская концепция; Вып. 2).
298. Мухин О. И. Моделирование марковских случайных процессов / О. И. Мухин // Моделирование систем: электронный учебник. – Режим доступа до книги: <http://stratum.ac.ru/textbooks/modelir/lection33.html>
299. Поздоровлення з нагоди ювілею «Укрпродспілки» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // http://ln.com.ua/~smpu/what_did/iii-2001.htm
300. Інтернет-сторінка «Укрпродспілки» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrprod.kiev.ua/industry/business.php?bid=10388>
301. Система розкриття інформації на фондовому ринку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.smida.gov.ua/law/show.php?textid=132>
302. Лахтіонова Л. А. Фінансовий аналіз суб'єктів господарювання: монографія / Л. А. Лахтіонова. – К. : КНЕУ, 2001. – 387 с.
303. Кутлалиев А. , Попов А. Эффективность рекламы / А. Кутлалиев, А. Попов. – 2-е издание. – М. : Изд-во Эксмо, 2006. – с. 325
304. Баліцька В. В. Загальна фінансова позиція суб'єктів господарювання України: статистична оцінка / В. В. Баліцька // Статистика України. – 2007. – №2. – с. 26-30.
305. Кяран У. Ключевые показатели менеджмента: полное руководство по работе с критическими числами, управляющими вашим бизнесом/ Пер. с англ. О. В. Чумаченко. – 4-е. изд. – К.: Companion Group, 2006. – с 356-375.
306. Гройс Б. О новом / Б. Гройс // Утопия и обмен. – М. : Знак, 1993 – 374 с.

307. Цивілізаційна структура сучасного світу. У 3-х томах.
Том І. Глобальні трансформації сучасності/ за ред. академіка НАН України
Ю. Н. Пахомова і д.ф.н. Ю. В. Павленка. – К.: Видавництво «Наукова
думка», 2006. – 688 с.
308. Економіка знань: виклики глобалізації та Україна/ під заг. ред.
Гальчинського А. П., Львовичкіна С. В., Семиноженка В. П. – К.: НІСД,
2004. – 261 с.0
309. Андрусенко Т. Б. Управление знаниями: терминология и стандарты /
Т. Б. Андрусенко // Корпоративные системы. – 2005. – № 6. – С. 40–45.
310. Андрусенко Т. Б. Измерение интеллектуального капитала /
Т. Б. Андрусенко // Корпоративные системы. – №3. – 2006. – с. 53-57.
311. Мариничева М. К. Управления знаниями на 100%. Путеводитель для
практиков / М. К. Мариничева. – М.: «Альпина бизнес букс», 2008. – 320 с.
312. Чугунов А. В. Системы индикаторов и мониторинг развития
информационного общества и экономики знаний / А. В. Чугунов // Вестник
международных организаций: образование, наука, новая экономика. – М.:
ИМОиМС ГУ-ВШЭ. – выпуск 4 (12). – 2007. – С. 10-34.
313. Knowledge Assessment Methodology // Worldbank [Електронний ресурс]. –
Режим доступу: <http://info.worldbank.org/etools/kam2004/html/userguide.htm>
314. Глобалистика: Энциклопедия / [гл. ред. И. И. Мазур, А. Н. Чумаков]: Центр
научных и прикладных программ. «ДИАЛОГ». – М.: ОАО Изд-во «Радуга»,
2003. – 1328 с. – Режим доступу до книги:
http://www.globalistika.ru/Globalistika/p_rg3.htm
315. Грэттон Л. Демократическое предприятие: раскрепощение бизнеса
благодаря свободе, гибкости и приверженности / Л. Грэттон. – СПб.:
Стокгольмская школа экономики в Санкт Петербурге, 2005. – 282 с.
316. Manville B., Ober J. A company of citizens: what the world's first democracy
teaches leaders about creating great organizations / B. Manville, J. Ober. –
Boston: Harvard Business Press, 2003. – 202 с.
317. Україна у цифрах 2008. Статистичний збірник / за ред. О. Г. Осауленка;
Державний комітет статистики України. – К.: ДП «Інформаційно-
аналітичне агентство», 2009. – 258 с
318. Попов Е. В. Эволюция институтов миниэкономики / Е. В. Попов; [отв. ред.
А. Д. Некипелов]; Институт экономики УРО РАН. – М.: Наука, 2007. – 542
с.
319. Сивуха С. В. Сильные и слабые социальные святы / С. В. Сивуха
//Социология: Энциклопедия / [сост. А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко,
Г. М. Евелькин, Г. Н. Соколова, О. В. Терещенко]. – Мн.: Книжный Дом,
2003. – 1312 с. – Режим доступу до книги:
[http://slovari.yandex.ru/dict/sociology/article/soc/soc-1006.htm?text=сильные и слабые
связи&encid=sociology&stpar3=1.1](http://slovari.yandex.ru/dict/sociology/article/soc/soc-1006.htm?text=сильные и слабые связи&encid=sociology&stpar3=1.1)
320. Подія //Словник.net [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://www.slovnuk.net/index.php?swrd=подія>

321. Culture diversity // UNESCO [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://portal.unesco.org/culture/en/ev.php-URL_ID=34321&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html
322. Всесвітня доповідь ЮНЕСКО «Інвестування у культурну різноманітність і діалог між культурами» — Режим доступу: <http://unesdoc.unesco.org/images/0018/001847/184755R.pdf>
323. Шабров О. Ф. Испытание разнообразием: пределы управления в современном мире // Государственная служба. — 2007. — №2. — Режим доступу до журн.: <http://shabrov.info/Statji/raznoobr7.htm>
324. Риккерт Г. О. Науки о природе и науки о культуре. / Г. О. Риккерт // Культурология XX век. Антология / гл. ред. и составитель С. Я. Левит.- М. Юрист, 1995. — с. 69-101. — 703 с.
325. Scheler M. Der formalismus in der ethik und die materiale wertethik neuer versuch der grundlegung eines ethischen personalismus. — M. Niemeyer (Halle a.d. S), 1927. — p. 120 -157.
326. J. Ortega y Gasset, Introducciyn a una estimativa, в О.С. VI, Madrid, 1952. — 334 р.
327. Артемов А. А. Философские опыты построения ценностной иерархии// Проблемы современной экономики. — № 1/2 (17/18). — 2006. — Режим доступу до журн.: <http://www.m-economy.ru/art.php3?artid=21165>
328. Вальверде К. Философская антропология. — М.: Христианская Россия», 2001. — 412 с. — Режим доступу до книги: // http://www.krotov.info/libr_min/v/val/verde_02.html#ch6_3
329. Бем-Баверк Е. Основы теории ценности хозяйственных благ / Е. Бем-Баверк // Австрийская школа в политической экономии. К. Менгер, Е. Бём-Баверк, Ф. Визер / [пер. с нем. А. Санина]. — М. : Экономика, 1992. С. 243–426. — Режим доступу до книги: http://www.libertarium.ru/lib_mbv_bb
330. Менкью Грегори Н. Принципы экономикс Essentials of Economics / Грегори Н. Менкью.- СПб : Питер Ком, 1999. — 784 с.
331. Макконнелл К. Р. , Брю С. Л. Экономикс: Принципы, проблемы и политика / К. Р. Макконнелл, С. Л. Брю. — в 2-х томах. — М. : Республика, 1993. Т. 2. — 1993. — 399.
332. Мескон М. Основы менеджмента [Текст] : учебник / М. Мескон, М. Альберт, Ф. Хедоури ; Пер с англ. М. А. Майорова. — М. : Дело, 1998. — 800 с.
333. Державне управління [Текст]: навч. посіб. / [А. Ф. Мельник, О. Ю. Оболенський, А. Ю. Васіна, Л. Ю. Гордієнко]; [за ред. А. Ф. Мельник]. — К.: Знання-Прес, 2003. — 343 с. — (Вища освіта ХХІ століття).
334. Класифікатор професій – 2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.jobs.ua/classifier/>

Додатки

Додаток А

Дані щодо стану активів і пасивів

ЗАТ «Шполянський завод продтоварів»

Актив	Код	01.01.2004	01.01.2005	01.01.2006	01.01.2007	01.01.2008	01.07.2008
I. Необоротні активи							
Нематеріальні активи:							
залишкова вартість	10	31,0	21,2	15,4	20,3	3314,7	3147,6
первісна вартість	11	60,0	59,7	59,7	68,9	3368,9	3368,9
знос	12	29,0	38,5	44,3	48,6	54,2	221,3
Незавершене будівництво	20	233,0	296,0	329,3	468,8	1143,4	985,4
Основні засоби:							
залишкова вартість	30	2769,0	2749,0	3793,9	4392,4	5658,5	6478,6
первісна вартість	31	5 377,0	5563,4	6841,4	7881,7	9449,4	10 662,0
знос	32	2 608,0	2814,4	3047,5	3489,3	3790,9	4183,4
Довгострокові фінансові інвестиції:							
- які обліковуються за методом участі в капіталі інших підприємств	40	716,0	715,9	715,9	715,9	715,9	715,9
- інші фінансові інвестиції	45	5,0	4,6	1,6	1,6	1,6	1,6
Відстрочені податкові активи	60	95,0	25,4	83,3	14,1	91,0	158,5
Усього за розділом I	80	3849,0	3812,1	4939,4	5613,1	10925,1	11487,6
II. Оборотні активи							
Запаси:							
- виробничі запаси	100	1 152,0	1367,3	2145,8	2902,4	4643,6	3748,5
- незавершене виробництво	120	16,0	13,7	24,8	12,1	92,3	113,6
- готова продукція	130	278,0	588,3	336,8	404,2	852,3	1413,9
- товари	140	2,0	2,2	4,8	4,4	7,3	8,5
Дебіторська заборгованість за товари, роботи, послуги:							
чиста реалізаційна вартість	160	230,0	326,3	1022,5	1912,4	3500,0	5694,0
первісна вартість	161	244,0	326,3	1022,5	1912,4	3593,1	5748,6
резерв сумнівних боргів	162	14,0				93,1	54,6
Дебіторська заборгованість за розрахунками:							
- з бюджетом	170	9,0	6,9		0,4		
- за виданими авансами	180	22,0	27,9	176,0	79,7	205,7	384,3
- із внутрішніх розрахунків	200	97,0	78,9	30,0			5,8
Інша поточна дебіторська заборгованість	210	11,0	11,4	9,1	6,5	4,7	19,0
Грошові кошти та їх еквіваленти:							
- в національній валюті	230	13,0	80,4	30,0	28,6	76,6	41,1
- в іноземній валюті	240			45,9		5,9	
Інші оборотні активи	250	1,0	2,1	16,9	5,7	14,6	10,1
Усього за розділом II	260	1831,0	2505,4	3842,6	5356,4	9403,0	11438,8
III. Витрати майбутніх періодів	270						
Баланс	280	5680,0	6317,5	8782,0	10969,5	20328,1	22926,4

Пасив	Код	01.01.2004	01.01.2005	01.01.2006	01.01.2007	01.01.2008	01.07.2008
I. Власний капітал							
Статутний капітал	300	627,0	627,4	627,4	627,4	627,4	627,4
Пайовий капітал	310						
Додатковий капітал	320						
Інший додатковий капітал	330	3 587,0	3587,2	3587,2	3587,2	6887,2	6887,2
Резервний капітал	340	29,0	29,0	62,0	135,0	156,8	156,8
Нерозподілений прибуток (непокритий збиток)	350	282,0	347,7	755,7	2139,1	2 835,0	3486,1
Неоплачений капітал	360						
Вилучений капітал	370						
Усього за розділом I	380	4525,0	4591,3	5032,3	6488,7	10506,4	11157,5
II. Забезпечення наступних витрат і платежів							
Забезпечення виплат персоналу	400					101,6	189,6
Цільове фінансування	420		0,3	0,3			
Усього за розділом II	430		0,3	0,3		101,6	189,6
III. Довгострокові зобов'язання							
Довгострокові кредити банків	440	152,0	120,3		159,6	368,6	305,6
Інші довгострокові фінансові зобов'язання	450						
Відстрочені податкові зобов'язання	460						
Усього за розділом III	480	152,0	120,3		159,6	368,6	305,6
IV. Поточні зобов'язання							
Короткострокові кредити банків	500	502,0	945,1	2140,3	2599,3	7835,9	8 506,0
Поточна заборгованість за довгостроковими зобов'язаннями	510						
Векселі видані	520						
Кредиторська заборгованість за товари, роботи, послуги	530	217,0	388,1	1021,8	937,8	674,2	1167,7
Поточні зобов'язання за розрахунками:							
- з одержаних авансів	540	4,0		74,6	1,9	15,4	
- з бюджетом	550	133,0	159,0	232,3	369,2	271,1	775,6
- з позабюджетних платежів	560	3,0	3,3	7,0	5,4		13,2
- зі страхування	570	64,0	30,9	74,0	103,2	150,3	219,4
- з оплати праці	580	64,0	77,1	192,6	299,0	363,1	548,5
- із внутрішніх розрахунків	600	13,0			1,1	18,6	
Інші поточні зобов'язання	610	3,0	2,1	6,8	4,3	22,9	43,4
Усього за розділом IV	620	1003,0	1605,6	3749,4	4321,2	9351,5	11273,8
V. Доходи майбутніх періодів	630						
Баланс	640	5680,0	6317,5	8782,0	10969,5	20328,1	22926,5

Додаток Б

Дані щодо фінансових результатів ЗАТ «Шполянський завод продтоварів»

Стаття	Код	за 2003	за 2004	за 2005	за 2006	за півріччя 2007 р.	за I півріччя 2008 р.
I. Фінансові результати							
Дохід (виручка) від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг)	10	14 389,0	17263,1	27539,6	40749,6	22091,4	29826,1
Податок на додану вартість	15	2 350,0	2829,4	4470,8	6 647,0	3628,9	4816,9
Інші вирахування з доходу	30	6,0	1,1	9,3	95,9		103,9
Чистий дохід (виручка) від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг)	35	12033,0	14432,6	23059,5	34006,7	18462,5	24905,3
Собівартість реалізованої продукції (товарів, робіт, послуг)	40	10 867,0	12676,4	20121,7	29425,5	16 082,0	21344,3
Валовий:							
- прибуток	50	1166,0	1756,2	2937,8	4581,2	2380,5	3561,0
- збиток	55						
Інші операційні доходи	60	676,0	950,6	1123,6	1701,5	664,9	820,4
Адміністративні витрати	70	458,0	615,8	1335,1	1834,5	1177,5	1215,5
Витрати на збут	80	585,0	811,5	758,5	439,7	277,8	871,1
Інші операційні витрати	90	698,0	922,6	1121,5	1601,2	587,4	839,6
Фінансові результати від операційної діяльності:							
- прибуток	100	101,0	356,9	846,3	2407,3	1002,7	1455,2
- збиток	105						
Доход від участі в капіталі							
Інші фінансові доходи	120		0,1	0,6	1,8	0,4	0,3
Інші доходи	130	74,0	16,9	20,9	31,7	102,0	23,7
Фінансові витрати	140	102,0	175,4	231,5	407,6	297,2	584,8
Втрати від участі в капіталі							
Інші витрати	160	7,0	113,3	48,3	91,3	121,5	26,3
Фінансові результати від звичайної діяльності до оподаткування:							
- прибуток	170	66,0	85,2	588,0	1941,9	686,4	868,1
- збиток	175						
Податок на прибуток від звичайної діяльності	180	20,0	21,3	147,0	485,5	171,6	217,0
Фінансові результати від звичайної діяльності:							
- прибуток	190	46,0	63,9	441,0	1456,4	514,8	651,1
- збиток	195						
Надзвичайні:							
- доходи	200		2,4				
- витрати	205						
Податки з надзвичайного прибутку	210		0,6				
Чистий:							
- прибуток	220	46,0	65,7	441,0	1456,4	514,8	651,1
- збиток	225						

Стаття	Код	за 2003	за 2004	за 2005	за 2006	за півріччя 2007 р.	за I півріччя 2008 р.
II. Елементи операційних витрат							
Матеріальні затрати	230	9274,3	11345,4	16305,4	23168,5	12282,4	15822,6
Витрати на оплату праці	240	1067,5	1711,6	3637,2	6140,1	3454,5	4608,4
Відрахування на соціальні заходи	250	399,9	688,8	1449,6	2210,4	1267,2	1694,5
Амортизація	260	198,9	216,8	384,0	543,0	288,2	601,2
Інші операційні витрати	270	306,0	425,1	388,4	306,0	586,2	970,5
Разом	280	11246,6	14387,7	22164,6	32368,0	17878,5	23697,2
III. Розрахунок показників прибутковості акцій							
Середньорічна кількість простих акцій	300	501940	501 940	501 940	501 940	501 940	501 940
Скоригована середньорічна кількість простих акцій	310	501940	501 940	501 940	501 940	501 940	501 940
Чистий прибуток, що припадає на одну просту акцію	320	0,09164	0,13089	0,87859	290154,0	129 717	102 562
Скоригований чистий прибуток, що припадає на одну просту акцію	330	0,09164	0,13089	0,87859	290 154,0	129 717	102 562
Дивіденди на одну просту акцію	340						

Значення розрахованих показників фінансового стану ЗАТ «Шполянський завод продтоварів»

№	Назва показника	початок 2004 р.	початок 2005 р.	початок 2006 р.	початок 2007 р.	початок 2008 р.	середина 2008 р.
Показники ліквідності							
1	Коефіцієнт абсолютної ліквідності	0,01	0,05	0,02	0,01	0,01	0,00
2	Коефіцієнт швидкої ліквідності	0,38	0,33	0,35	0,47	0,41	0,54
3	Коефіцієнт проміжної ліквідності	0,66	0,70	0,45	0,57	0,50	0,67
4	Коефіцієнт покриття	1,83	1,56	1,02	1,24	1,01	1,01
5	Величина власного оборотного капіталу	828,00	899,80	93,20	1035,20	51,50	165,00
6	Коефіцієнт забезпеченості власними оборотними засобами	0,83	0,56	0,02	0,24	0,01	0,01
7	Коефіцієнт маневреності власного оборотного капіталу	0,18	0,20	0,02	0,16	0,00	0,01
8	Коефіцієнт маневреності грошових коштів	0,00	0,02	0,02	0,00	0,01	0,00
9	Частка оборотних коштів у активах	0,32	0,40	0,44	0,49	0,46	0,50
10	Частка запасів в оборотних активах	0,79	0,79	0,65	0,62	0,60	0,46
11	Частка власних оборотних коштів у покритті запасів	0,57	0,46	0,04	0,31	0,01	0,03
12	Співвідношення дебіторської та кредиторської заборгованості	1,06	0,84	1,00	2,04	5,19	4,88
Показники ділової активності							
13	Оборотність дебіторської заборгованості	н/д	51,89	34,19	23,17	6,82	5,42
14	Оборотність кредиторської заборгованості	н/д	47,70	32,71	34,71	22,91	27,04
15	Середній період погашення дебіторської заборгованості	н/д	7,03	10,67	15,75	53,50	67,37
16	Середній період погашення кредиторської заборгованості	н/д	7,65	11,16	10,52	15,93	13,50
17	Оборотність активів	н/д	2,41	3,05	3,44	1,18	1,15
18	Оборотність постійних активів	н/д	3,77	5,27	6,45	2,23	2,22
19	Оборотність чистих активів	н/д	3,07	4,73	5,82	2,10	2,20
20	Оборотність товарно - матеріальних запасів (I)	н/д	8,44	10,29	11,66	4,14	4,58
21	Оборотність товарно - матеріальних запасів (II)	н/д	7,41	8,98	10,09	3,61	3,92
22	Оборотність товарно - матеріальних запасів (III)	н/д	6,88	7,45	8,05	2,89	3,09
23	Середній період обороту товарно - матеріальних запасів	н/д	49,23	40,67	36,19	101,21	93,03
24	Тривалість фінансового циклу	н/д	48,61	40,18	41,43	138,78	146,90
25	Оборотність готової продукції	н/д	33,32	49,85	91,79	29,39	21,98
26	Оборотність власного капіталу	н/д	3,17	4,79	5,90	2,17	2,30

Показники фінансової стійкості							
27	Коефіцієнт заборгованості	0,20	0,27	0,43	0,41	0,48	0,51
28	Коефіцієнт фінансової стабільності	3,92	2,66	1,34	1,45	1,08	0,96
29	Коефіцієнт фінансової незалежності (автономії)	0,80	0,73	0,57	0,59	0,52	0,49
30	Коефіцієнт залежності підприємства від довгострокових зобов'язань	0,03	0,03	0,00	0,02	0,04	0,03
31	Відношення заборгованості до капіталізації	0,03	0,03	0,00	0,02	0,03	0,03
32	Коефіцієнт співвідношення позикових та власних коштів	0,26	0,38	0,75	0,69	0,93	1,04
33	Коефіцієнт концентрації власного капіталу	0,80	0,73	0,57	0,59	0,52	0,49
34	Коефіцієнт фінансової залежності	1,26	1,38	1,75	1,69	1,93	2,05
35	Коефіцієнт довгострокового залучення капіталу	0,03	0,03	0,00	0,02	0,03	0,03
36	Коефіцієнт структури залученого капіталу	0,13	0,07	0,00	0,04	0,04	0,03
Показники прибутковості							
39	Рентабельність продажу, %	0,84	2,47	3,67	7,08	5,43	5,84
40	Рентабельність виробництва (основної діяльності), %	0,93	2,82	4,21	8,18	6,23	6,82
41	Рентабельність сумарного капіталу, %	x	1,10	5,84	14,75	3,29	3,01
42	Рентабельність чистих активів, %	x	1,40	9,05	24,94	5,84	5,75
43	Рентабельність оборотного капіталу, %	x	16,46	26,66	52,34	13,59	13,96
44	Рентабельність власного капіталу, %	x	1,44	9,16	25,28	6,06	6,01
45	Показник зміни валових продаж, %	x	19,97	59,53	47,97	-45,79	35,01
46	Показник валового доходу, %	8,10	10,17	10,67	11,24	10,78	11,94
47	Показник чистого прибутку, %	0,32	0,38	1,60	3,57	2,33	2,18

Додаток Г

Дані розрахунку балансу ліквідності ЗАТ «Шполянського заводу продтоварів»

Баланс ліквідності: початок 2004 - початок 2005 р.р.

Актив	Пасив				Платіжний надлишок (+) або нестача (-)		У % до величини групи пасиву		
	на початок звітнього періоду	на кінець звітнього періоду	на початок звітнього періоду	на кінець звітнього періоду	на початок звітнього періоду	на кінець звітнього періоду	на початок звітнього періоду	на кінець звітнього періоду	
	2	3	4	5	6	7	8	9	10
A1	13,00	80,40	П1	498,00	658,40	-485,00	-578,00	-97,39	-87,79
A2	370,00	453,50	П2	505,00	947,20	-135,00	-493,70	-26,73	-52,12
A3	1448,00	1971,50	П3	152,00	120,60	+1296,00	+1850,90	+852,63	+1534,74
A4	3849,00	3812,10	П4	4525,00	4591,30	-676,00	-779,20	-14,94	-16,97
Баланс	5680,00	6317,50	Баланс	5680,00	6317,50	*	*	*	*

Баланс ліквідності: початок 2005 - початок 2006 р.р.

A1	80,40	75,90	П1	658,40	1602,30	-578,00	-1526,40	-87,79	-95,26
A2	453,50	1254,50	П2	947,20	2147,10	-493,70	-892,60	-52,12	-41,57
A3	1971,50	2512,20	П3	120,60	0,30	+1850,90	+2511,90	+1534,74	+837300,0
A4	3812,10	4939,40	П4	4591,30	5032,30	-779,20	-92,90	-16,97	-1,85
Баланс	6317,50	8782,00	Баланс	6317,50	8782,00	*	*	*	*

Баланс ліквідності: початок 2006 - початок 2007 р.р.

Актив	на початок звітного періоду		на кінець звітного періоду		Пасив	на початок звітного періоду		на кінець звітного періоду		Платіжний надлишок (+) або нестача (-)		У % до величини групи пасиву		
	2	3	4	5		6	7	8	9	10	на початок звітного періоду	на кінець звітного періоду	на початок звітного періоду	на кінець звітного періоду
1														
A1	75,9	28,6	П1	1602,30	1717,60	-1526,40	-1689,00	-95,26	-98,33					
A2	1254,5	2004,7	П2	2147,10	2603,60	-892,60	-598,90	-41,57	-23,00					
A3	2512,2	3323,1	П3	0,30	159,60	+2511,90	+3163,50	+837300,0	+1982,14					
A4	4939,4	5613,1	П4	5032,30	6488,70	-92,90	-875,60	-1,85	-13,49					
Баланс	8782,0	10969,5	Баланс	8782,0	10969,5	*	*	*	*					

Баланс ліквідності: початок 2007 - початок 2008 р.р.

A1	28,60	82,50	П1	1717,60	1492,70	-1689,00	-1410,20	-98,33	-94,47					
A2	2004,70	3725,00	П2	2603,60	7858,80	-598,90	-4133,80	-23,00	-52,60					
A3	3323,10	5595,50	П3	159,60	470,20	+3163,50	+5125,30	+1982,14	+1090,03					
A4	5613,10	10925,10	П4	6488,70	10506,40	-875,60	+418,70	-13,49	+3,99					
Баланс	10969,5	20328,1	Баланс	10969,50	20328,1	*	*	*	*					

Баланс ліквідності: початок 2008 - середина 2008 р.р.

A1	82,50	41,10	П1	1492,70	2724,40	-1410,20	-2683,30	-94,47	-98,49					
A2	3725,00	6113,20	П2	7858,80	8549,40	-4133,80	-2436,20	-52,60	-28,50					
A3	5595,50	5284,50	П3	470,20	495,20	+5125,30	+4789,30	+1090,03	+967,14					
A4	10925,10	11487,60	П4	10506,40	11157,50	+418,70	+330,10	+3,99	+2,96					
Баланс	20328,1	22926,4	Баланс	20328,10	22926,4	*	*	*	*					

УДК 658:330.101.542

ББК 65.012.13

Б 68

Наукове видання

Благодетелева-Вовк Світлана Леонідівна

Підприємство як мікроцивілізація

ISBN 978-966-453-091-7

Монографія

В авторській редакції

Дизайн обкладинки, оригінал-макет С. В. Благодетелєв

Підписано до друку 03.07.10.

Формат 60×84/16. Папір офсетний.

Гарнітура Palatino Linotype. Умовн. друк. арк. 19,13. Вид. №200. Тираж 300 прим.

«БРАМА-УКРАЇНА». Видавництво.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців.

Серія ДК №1996 від 28.10.2004 р.

Україна, 18000, м. Черкаси, вул. Слави, 1, к. 24.

Тел: 0472/457002, 067/4701314.

Email: book_brama@ukr.net